

MUSA URUD

ZƏNGƏZUR

UZAQ KEÇMİŞDƏN
MÜASİR DÖVRƏ QƏDƏR

NURLAR
BAKI–2016

Türk dünyası böyük dünyadır. Vaxtilə türk dünyasının qədim və ayrılmaz diyarı olan Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycandan qoparılıb Ermənistana verilməsi nəticəsində türk dünyası arasında olan coğrafi bağlantı pozulubdur. Biz xəritəyə baxsaq görərik ki, əgər o tarixi ədalətsizlik törədilməsəydi, bu gün vahid türk dünyası coğrafi baxımdan da bir məkan kimi yaşayacaqdı.

Elmu redaktor: İsmayıl Hacıyev

*t.e.d., Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyasının akademiki*

Rəyçilər: Tofiq Mustafazadə

t.e.d., professor

Fəzail Ağamalı

t.e.d., professor

Musa Urud. Zəngəzur. Uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər.

Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2016, 480 s.

Monoqrafiyada Azərbaycanın ən qədim və zəngin tarixə malik bölgələrindən biri olan Zəngəzurun antik dövrlərdən son illərə qədərki tarixi, coğrafiyası, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatı, bölgədəki etnogenez prosesləri qədim və orta əsrlərə aid mənbələr, arxiv materialları əsasında ətraflı və obyektiv təhlil olunmuşdur. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Zəngəzurda xalqımıza qarşı törədilən tarixi ədalətsizliklər, deportasiya, soyqırım və etnik təmizləmə siyasətinin bölgənin siyasi, iqtisadi, etnoqrafik mənzərəsinə təsirinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi, bölgə azərbaycanlılarının mübarizəsi və qəhrəmanlığı kitabın əsas leytmotivini təşkil edir.

Müəllifin Zəngəzur bölgəsi haqqında dördüncü tədqiqat işi olan bu əsər gərgin zəhmətin, dərin elmi axtarışların və araşdırmaların bəhrəsi olaraq Vətənimizin gözəl bir guşəsi haqqında ətraflı məlumat verən mənbə kimi çox əhəmiyyətlidir. Kitab Zəngəzurun tarixi, coğrafiyası, iqtisadi həyatı, tarixi-etnik xüsusiyyətləri ilə maraqlanan alimlər, tədqiqatçılar, tələbələr və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

*Azərbaycan xalqının
Ümummilli lideri Heydər Əliyevin
əziz xatirəsinə ithaf olunur*

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Giriş	9
I FƏSİL: Zəngəzur qədim dövrdə. Diyarın tarixi coğrafiyası.....	17
1.1. Zəngəzur sözü nə deməkdir?	19
1.2. Zəngəzurun tarixi coğrafiyası	28
1.3. Zəngəzur qədim dövrdə	77
1.4. Sünikdə xristianlığın yayılması.....	95
II FƏSİL: Zəngəzur orta əsrlərdə	103
2.1. Zəngəzur ərəb xilafəti tərkibində	105
2.2. Xürrəmilər hərəkatı və Zəngəzur	112
2.3. Zəngəzur Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövründə.....	131
2.4. Zəngəzur Osmanlı hakimiyyəti dövründə	160
III FƏSİL: Rusiya işğalı və ermənilərin Zəngəzura köçürülməsi	167
yerləşdirilməsi	167
3.1. Rusiya işğalında erməni faktoru	169
3.2. Ermənilərin Zəngəzura köçürülməsi	190
3.3. Zəngəzurda qaçaq hərəkatı	196
IV FƏSİL: Ermənilərin Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı	203
törətdikləri soyqırım cinayətləri	203
4.1. 1905-1906-cı illər qırğınları	205
4.2. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti və onun acı nəticələri	221
V FƏSİL: Zəngəzur erməni əsarətində. Azərbaycanlıların	245
Zəngəzurdan deportasiyası	245
5.1. Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistan SSR-ə “bağışlanması”	247
5.2. XX əsrin 20-40-cı illərində Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı ayrı-seçkilik siyasəti	257

5.3. Zəngəzur 1955-1988-ci illərdə	268
5.4. Zəngəzurdə təhsil	271
5.5. Zəngəzur türklərinin Ermənistan rəhbərliyinin antiazərbaycanlı siyasətinə qarşı dirənişi	278
5.6. Azərbaycanlıların Zəngəzurdan son deportasiyası	282

VI FƏSİL: Zəngəzur Azərbaycan mədəniyyətinin ocaqlarından

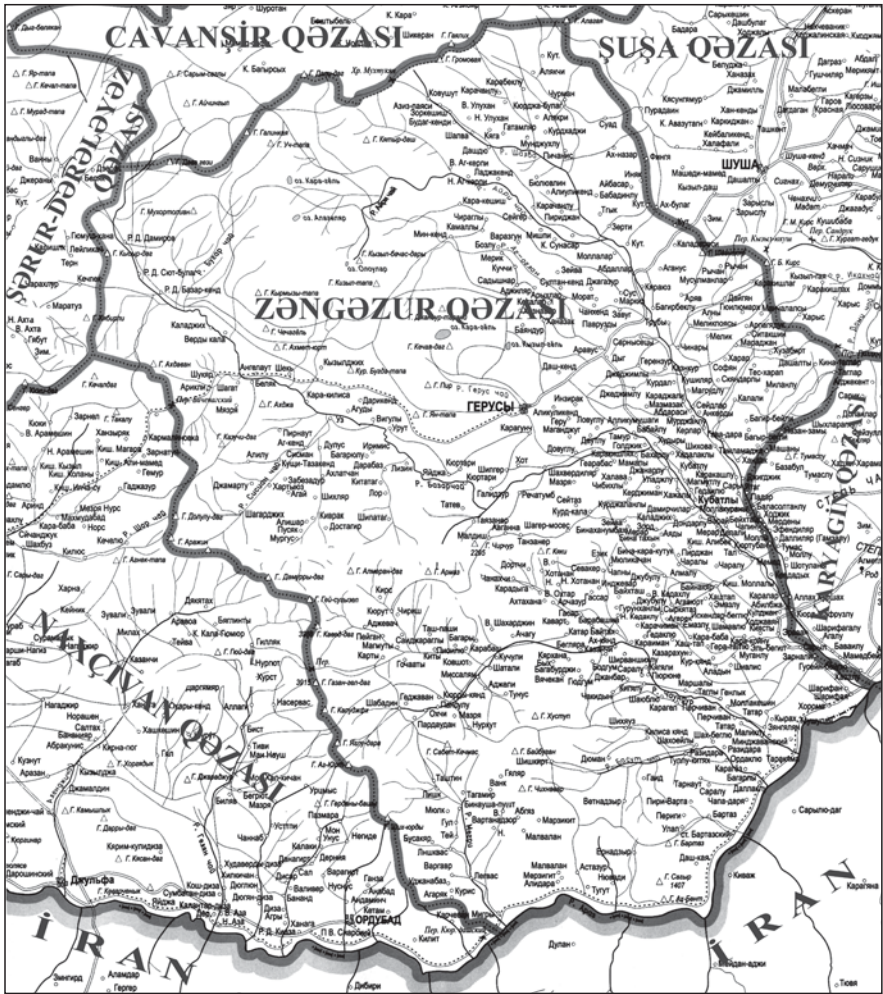
biri kimi303

6.1. Zəngəzur əhalisinin inanclar sistemi və qəbirüstü abidələri	305
6.2. Zəngəzurdə mərasim adətləri	314
6.3. Zəngəzurun alban-oğuz abidələri	325

Əlavələr350

1. Записка А.С. Грибоедова о переселении армян из Персии в наши области – 1828 г.	350
2. Доклад	355
3. “Urud və İsgəndər qalası livalarının müfəssəl” dəftərinə görə məskun və qeyri-məskun yerlərin adları	361
4. 1595-ci il tarixli “İrəvan vilayətinin icmal dəftəri”nə görə Zəngəzur nahiyələrində torpaq sahibliyi	380
5. 1593-cü il tarixli “İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri”nə düşməmiş kəndlərin və məzrələrin siyahısı	384
6. Акты собранные Кавказскою археографическою комиссею. Том II. Издань под редакцией А.Д.Берже. Тифлись, 1868.	385
7. 1918-1920-ci illərdə Zəngəzur azərbaycanlılarına qarşı törədilmiş vəhşilikləri əks etdirən arxiv sənədləri	404
8. Zəngəzurdə adları dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələri	454
9. Qərbi Zəngəzurun Azərbaycanlı əhalisi (1886-1986)	456
10. Zəngəzur inancları	461

Mənbələr və ədəbiyyat465

ZƏNGƏZUR QƏZASI
*Azərbaycan Demokratik Respublikasının
siyasi-inzibati xəritəsi (1919-cu il)*

Bundan sonra da elə əsərlər yaranmalıdır ki, o əsərlər Ermənistanda yerləşən həmin torpaqların Azərbaycana məxsus olmasını daimi ardıcıl surətdə sübut etsin. Biz bunu etməliyə gələcək nəsillər üçün yol açmalıyıq.

HEYDƏR ƏLİYEV

GİRİŞ

Zəngəzur Azərbaycanın qədim torpağı olub, XX əsrdə xarici havadarlarının yardımı ilə erməni təcavüzkarları tərəfindən mərhələ-mərhələ zəbt olunaraq, tarixən Azərbaycan torpağı olan İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmış Ermənistan dövlətinə birləşdirilmişdir. Hər hansı ərazinin yad qüvvələr tərəfindən işğalı hələ onun tam itirilməsi demək deyil. Yalnız həmin ərazinin vaxtilə bizim ərazimiz olduğu yaddaşlardan silinərsə və biz nə vaxtsa ora qayıdacağımıza inamı tamamilə itirəriksə onda o torpaq tamamilə itirilmiş sayılır.

Bu baxımdan da Zəngəzur tarixinin öyrənilməsi mühüm siyasi aktuallığa malikdir.

1920-ci il noyabrın 29-da Sovet Rusiyasının hərbi və siyasi dəstəyi ilə, sahəsi 9 min kv. km olan Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Həmin il dekabr ayının 1-də Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin böyük bir hissəsi – Qafan, Sisyan, Gorus və Mığrı “qonşu və qardaş” Sovet Ermənistanına pay verildi. Burada yaşayan Azərbaycan türkləri taleyin ümidinə buraxıldı.

Təəssüf ki, 1920-ci ildən 1988-ci ilə qədər Azərbaycan siyasəti, Azərbaycan elmi, Azərbaycan mədəniyyəti Zəngəzura, eləcə də bütün Qərbi Azərbaycan torpaqlarına lazımı diqqət yetirmədi. Zəngəzurun nə tarixi, nə etnoqrafiyası, nə gələcək taleyi heç kəsi, hətta ancaq

yaydan-yaya, dincəlməyə gələndən-gələnə buraya dönan Zəngəzur ziyalılarını da düşündürmədi, hər halda lazımı qədər düşündürmədi.

Yüz illərlə addım-addım məkrli niyyətlərini həyata keçirən erməni siyasəti isə fürsəti fəvtə vermədi. Erməni tarixçiləri yeni bir tarix uydurdular. Zəngəzurun, İrəvanın yalançı, ermənipərəst “tarixini” yaratmağa cəhd göstərdilər və həmin cəhdlər bu gün də davam etməkdədir.

Qədim mixi və türk yazılarının güzgüdə əksindən özlərinə əlifba düzəltmədikləri kimi, qədim türk tarixini də güzgüdə dünyaya göstərərək guya erməni “tarixi” yaratdılar.

Ölünün üzünə güzgü tutarlar. Türkün tarixi isə ölü tarix deyil, dinamikada, inkişafda olan tarixdir. Qılıncla yazılan tarixi qələmlə vərəqlərə köçürməyə uzun müddət vaxtımız olmayıb, son 200-250 ili isə biganəlik yuxusuna getmişik və çox şeyi itirmişik.

İtirilmiş torpaqların tarixinin öyrənilməsi həm də xalqımızın başına gətirilmiş müsibətlərin tarixini, miqyasını öyrənməyə kömək edir.

XX əsrdə xalqımızın başına gələn müsibətlər, xüsusilə ermənilər tərəfindən ölkəmizə qarşı əsassız olaraq sürülən torpaq iddiaları, törədilən soyqırım və deportasiya aktları, bu hadisələrin ətraflı öyrənilməsi və onlara düzgün tarixi, hüquqi, siyasi qiymət verilməsi məsələləri Ümummilli lider Heydər Əliyevin daim önəm verdiyi məsələlərdəndir.

Xalqımıza qarşı edilən haqsızlıqlara, bir neçə dəfə törədilən soyqırım aktlarına və deportasiyalara uzun müddət siyasi-hüquqi qiymət verilməmiş, hətta bu barədə danışmaq və yazmaq yasaq edilmişdir. Təəssüflər olsun ki, müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonrakı ilk illərdə də bu sahəyə olan laqeydlik buzu əriməmişdir.

Problemi həll etmək üçün əvvəl onu bilmək, ətraflı öyrənmək, səbəblərini araşdırmaq, nəticəsini proqnozlaşdırmaq gərəkdir. Məhz ermənilər tərəfindən bizə qarşı 1905, 1918, 1948-52-ci illərdə törədilmiş soyqırım və deportasiya aktları barədə bilgilərimizin kifayət qədər olmaması səbəbindən 1988-ci ildə Qarabağ separatizmi başlayanda erməni məkrinin miqyasını müəyyən edə bilmədik, mübari-

zəmizin düzgün taktikasını seçə bilmədik, informasiya müharibəsini uduzduq, Qərbi Azərbaycan torpaqlarını itirdik, 200 minə yaxın soydaşımız ata-baba torpaqlarından – İrəvandan, Zəngəzurdan, Dərələyəzdən, Vedibasardan, Göyçədən, Dağ Borçalıdan – Lori-Pəmbəkdən didərgin düşdülər, daha sonra 1990-cı ilin 20 Yanvar faciəsi, 1992-ci ilin Xocalı faciəsi, Şuşa itkisi ilə qarşılaşdıq. Torpaqlarımız işğal olundu, bacı-qardaşlarımız öz Vətənimizdə məcburi köçkünə çevrildilər, qədim-qayım ellərimiz dağıldı, ilan mələyən çöllərdə çadır şəhərcikləri tikməli olduq.

Yenə də imdadımıza Böyük İnsan – Ümummilli lider Heydər Əliyev yetişdi. Çağırışımızı eşitdi, canından əziz bildiyi Vətəninin naminə, çox sevdiyi xalqının xatirinə yenidən böyük siyasətə qayıtdı, yenidən ölkəyə rəhbərlik etmək yükünü öz polad çiyinlərinə götürdü.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda ikinci dəfə respublikaya rəhbərliyi öz üzərinə götürməsi bir xilaskarlıq missiyası idi.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 15 iyun gününü Milli Qurtuluş günü elan etmişdir.

Məhz 15 iyundan sonra ölkədə vətəndaş müharibəsinin qarşısı alındı, hakimiyyət böhranı aradan qaldırıldı, Azərbaycanın başı üstündən Domokl qılıncı kimi asılmış separatizm və parçalanma təhlükəsi sovuşdu, müstəqil Azərbaycanın dövlətçiliyinin bünövrəsi qoyuldu, ölkədaxili sabitlik bərqərar oldu, müharibə dayandırıldı, münəfiqə sülh danışıqları müstəvisinə keçirildi, sosial-ictimai, siyasi-iqtisadi həyatın bütün sahələrində təkamül başladı, ötən on ildə Azərbaycan yüz illik bir tarixi yol keçdi, dünya dövlətləri və millətləri sırasında öz inamlı imzasını qoydu, ən əsası isə odur ki, xalqın öz dövlətinə və rəhbərinə olan dönməz inamı nəinki sarsılmadı, dəfələrlə sınaqlardan çıxaraq daha da möhkəmləndi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Ermənistan və Azərbaycan arasında uzun müddətdən bəri davam edən qanlı müharibəni dayandırmağa, atəşkəs elan etməyə, münasibətləri aydınlaşdırmağı sülh danışıqları müstəvisinə keçirməyə nail oldu.

Qarabağ probleminin tək-cə ölkədaxili məsələ olmadığını bir dövlətin – Ermənistanın, digər dövlətə – Azərbaycana ərazi iddiasından doğan bu silahlı münaqişənin geopolitik, dünyanın müxtəlif aparıcı dövlətlərinin, iqtisadi, siyasi və hərbi maraqlarının toqquşduğu və bu maraqlardan asılı bir problem olduğunu məhz Heydər Əliyev ilk dəfə dünyaya bəyan etdi, neçə illərdən bəri məruz qaldığımız informasiya blokadasını dağıtdı, Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırdı.

Neçə illərdi ki, üzləşdiyimiz və içərisində yaşadığımız Qarabağ probleminə konseptual baxımdan, sistemli şəkildə yanaşmağın gərək olduğunu bizə Heydər Əliyev öyrətdi. Heydər Əliyev öyrətdi ki, tarixi analogiyalar aparmadan, ötən dövrdəki hadisələrlə müqayisə etmədən, “erməni məsələsi”nin tarixi, siyasi, dini, etnik köklərini araşdırmadan bu məsələyə düzgün qiymət vermək, bu məsələni ədalətli həll etmək mümkün deyildir.

“Tarix hər şeyi öz yerinə qoyur”, “Tarix heç nəyi silmir” (66; 62, 74) deyən Heydər Əliyev xalqımızın və dövlətçiliyimizin tarixinə həmişə çox böyük həssaslıqla yanaşmışdır.

Ümummillə lider Heydər Əliyev hələ Sovet dönəmində Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə, respublikanın hüdudlarından kənarda qalan torpaqlarımızı, orada yaşayan azərbaycanlıları bir an da olsun unutmamış, onların maddi, mədəni, sosial şəraitlərinin yaxşılaşdırılması, həmin insanların içərisindəki Azərbaycan ruhunun yaşaması, mübarizə aparması və qalib gəlməsi üçün aşkar və gizli şəkildə, o dövrün imkanları daxilində əlindən gələni etmişdir.

Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və siyasi iradəsi ilə yetmişinci illərin əvvəllərindən Dağıstanda, Gürcüstanda və Ermənistanda tez-tez Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti günləri keçirilməyə başladı.

Bu proqram çərçivəsində respublikanın tanınmış elm, mədəniyyət, incəsənət xadimləri “vətənin qıraqda qalan yerləri”ndə yaşayan soydaşlarımızla görüşür, onların mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə yardımçı olurdular. Bu mənada Zəngəzur da istisna deyildi. Bakıdan, Ağdamdan, Füzulidən, Naxçıvandan Zəngəzura tez-tez teatr, konsert qrupları gəlir, kənd-kənd gəzərək, konsertlər, tamaşalar verirdilər.

Azərbaycanda istehsal olunmuş kinofilmlərin Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlərinə gətirilməsi ötən əsrin 70-80-cı illərində adi hala çevrilmişdi.

Bütün Zəngəzur camaatı bilirdi ki, onlara Azərbaycan tərəfindən göstərilən bu qayğı və diqqət bilavasitə Heydər Əliyevin qayğısı və diqqətidir. Bütün Zəngəzur camaatı bilirdi ki, Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi Heydər Əliyev həm də Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların dayağıdır, arxasıdır.

Zəngəzur azərbaycanlıları Heydər Əliyevin diqqət və qayğısını həmişə yüksək qiymətləndirir, həmişə bu böyük insanın müqəddəs adı ilə öyünür, qürrələnir, ondan qürur duyurdular.

1974-cü ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Heydər Əliyevin birbaşa göstərişi ilə Zəngəzuru Bakı ilə birləşdirən Sisyan-Bakı avtobus xətti açıldı. Sisyan rayonu ilə Bakı şəhəri arasında gündəlik avtobus marşrutunun açılması Sisyan və Gorus azərbaycanlılarının həyatında inqilaba bərabər bir hadisə idi. Çünki o vaxta qədər Qafan və Məğri azərbaycanlıları Bakı və Azərbaycanın bir sıra digər rayonları ilə Qafan-Bakı və Culfa-Bakı dəmiryolu vasitəsilə birbaşa əlaqə saxlaya bilirdilərsə, Sisyan və Gorus azərbaycanlılarının belə bir imkanı yox idi.

Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini, Siyasi Büronun üzvü olarkən də Zəngəzuru unutmamış, bu bölgənin geosiyasi əhəmiyyətini, gələcəkdə Azərbaycanın həyatında mühüm rol oynaya biləcəyini nəzərə alaraq, Bakı ilə Naxçıvanı (gələcəkdə isə Türkiyəni) birləşdirəcək transregional avtomobil magistralının çəkilməsi barədə SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarının verilməsinə nail oldu. Təəssüflər olsun ki, SSRİ-nin dağılması bu böyük strateji əhəmiyyətli qərarın icrasını yarımçıq qoydu.

Ümummillî lider Heydər Əliyev deyirdi: “Müstəqil dövlətimiz üçün taleyüklü məsələlərin həyata keçirilməsi, tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrini açmaqla kimliyimizi tam müəyyən etməyi, milli kökləri ilə bağlı yeni təfəkkürlü gənc nəsil yetişdirilməsini zəruri edir”.

Xalqımızın XX əsrdə məruz qaldığı deportasiya və genosid aktlarına hüquqi, siyasi qiymət verilməsi də ilk dəfə Prezident Heydər Əliyevin fərmanları ilə reallaşdı.

Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il tarixdə imzaladığı “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlardan kütləvi surətdə deportasiya haqqında” Fərmanı ilə ermənilərin fitnəsi və Sovet hökuməti tərəfindən xalqımıza qarşı törədilmiş kütləvi deportasiya aktı dünyaya bəyan edildi, Azərbaycan xalqının milli, tarixi hüququnun pozulması pisləndi, bu akt cinayət kimi, ən adi hüquq normalarına zidd olan, totalitar rejimin repressiya tədbiri kimi qiymətləndirildi.

Prezident Fərmanı ilə bu tarixi ədalətsizliyə siyasi qiymət verildi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə dövlət komissiyası yaradıldı.

Heydər Əlirza oğlunun 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycan dağılmaq və məhv olmaq təhlükəsindən xilas edilməklə bərabər, xalqımıza qarşı törədilən deportasiya və soyqırımı siyasətinin davamına son qoyuldu. Heydər Əlirza oğlunun 1998-ci ilin 26 martında imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Fərmanı ilə xalqımıza qarşı edilmiş bu tarixi cinayət bütün dünyaya bəyan edildi, ona siyasi qiymət verildi, işğalçı və cinayətkar öz adı ilə çağırıldı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev öz ata-baba yurdlarından didərgin salınmış insanların hüquqi, mənəvi, maddi, sosial problemlərinə həmişə böyük həssaslıqla yanaşmış, bu insanların məskunlaşma, sosial müdafiə, adaptasiya və reintegrasiya məsələlərinə daim qayğı və diqqət göstərmişdir.

Ümummilli liderin 22 avqust 2001-ci ildə imzaladığı “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması haqqında” Fərman qaçqın soydaşlarımıza Prezident qayğısının, dövlət qayğısının bariz nümunəsidir. Fərmanda göstərilir ki, XX əsrdə müxtəlif dövrlərdə 2 milyona yaxın soydaşımız öz tarixi

vətəninədən zorla köçürülmüş, etnik təmizləmə siyasətinin qurbanına çevrilmişdir. Heydər Əliyevin bu fərmanı qaçqınların status, məskunlaşma, məşğulluq, hüquqi, sosial müdafiə problemlərinin həllində yeni addım, əsaslı dönüş nöqtəsi olmuşdur.

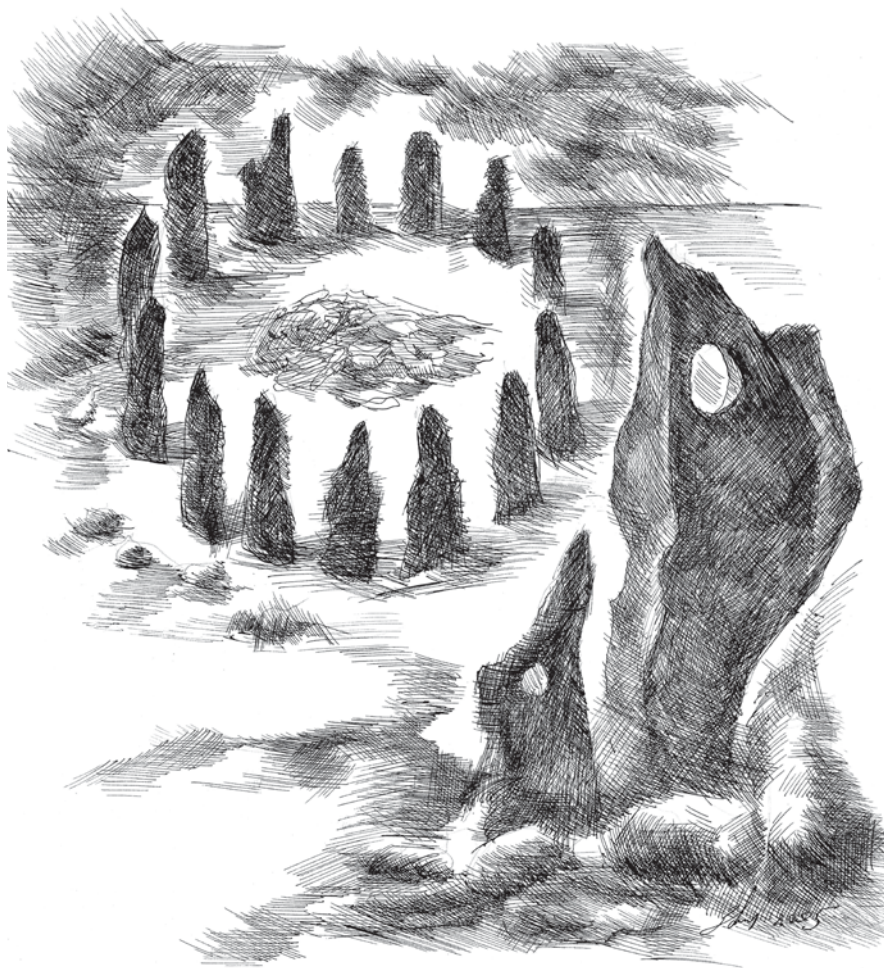
Ümummilli liderin siyasi kursunu ləyaqətlə davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev torpaqlarımızın işğaldan azad olunması və ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması istiqamətdə apardığı uğurlu fəaliyyətində tarixi torpaqlarımızı da unutmur, ən uca kürsülərdən İrəvanın, Zəngəzurun, Göyçənin qədim Azərbaycan əraziləri olduğunu söyləyərək o yurdlara dönüşümüzdə tarixi və siyasi zəmin hazırlayır. Cənab Prezident İlham Əliyev 1918-ci ildə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvanın ermənilərə paytaxt olaraq verilməsini tarixi səhv kimi qiymətləndirərək, bu kimi səhvlərin düzəldilməsi zərurətini də xalqımızın, xüsusi ilə, gənc nəslin qarşısına yeni vəzifələr kimi qoyur. Cənab Prezident İlham Əliyev 1920-ci ildə Zəngəzurun Ermənistanə veilməsini türk dünyasına qarşı bir bölücülük siyasəti olduğunu vurğulayaraq söyləmişdir: “Türk dünyası böyük dünyadır. Vaxtilə türk dünyasının qədim və ayrılmaz diyarı olan Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycandan qoparılıb Ermənistanə verilməsi nəticəsində türk dünyası arasında olan coğtafi bağlantı pozulubdur. Biz xəritəyə baxsaq görürük ki, əgər o tarixi ədalətsizlik törədilməsəydi, bu gün vahid türk dünyası coğrafi baxımdan da vahid bir məkan kimi yaşayacaqdı”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Qarabağla bərabər Qərbi Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən, Zəngəzura böyük önəm verir, bu bölgənin tarixinin öyrənilməsi, unudulmaması, tarixi torpaqlarımız kimi yaşaması istiqamətində siyasət aparır. Məhz cənab Prezidentin sərəncamları ilə “Zəngəzur” Milli Parkının yaradılması, Dövlət Xəzər Gəmiçiliyinin beynəlxalq sulara üzən ən böyük tankerlərindən birinə “Zəngəzur” adının verilməsi bu məqsədə xidmət edir.

Bu kitab müstəqil dövlətimizin banisi və qurucusu, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin və Prezident İlham Əliyevin ta-

riximizə düzgün qiymət verilməsinə, xalqımızın başına gələn müsibətlərin öyrənilməsinə və dünyaya bəyan edilməsinə çağıran tövsiyələri əsasında, onun bu məsələlərə aid fərman və sərəncamlarının icrasından irəli gələn bir tarixi, milli, dövlətçilik məsələsi olaraq yazılmışdır. Düşünürəm ki, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin tariximizin öyrənilməsi, tariximizin faciəli və təntənəli səhifələrinin (65, 67) obyektiv araşdırılması istiqamətində ziyalılarımız qarşısında qoyduğu şərəfli vəzifənin böyük məsuliyyətini hər sətirdə hiss etdiyim bu kitab Azərbaycanımızın ən qədim, ən gözəl torpaqlarından biri olan Zəngəzur haqqında ensiklopedik xarakterli tarixi etnoqrafik araşdırma kimi oxucuların diqqətini özünə cəlb edəcəkdir.

I FƏSİL
ZƏNGƏZUR QƏDİM DÖVRDƏ
DİYARIN TARİXİ ÇOĞRAFIYASI

Kiçik Qafqaz sıra dağlarının davamı və ən hündür dağ silsiləsi sayılan, daş zəncir kimi ta Qarabağ yaylasına qədər uzanan, dar dərələri, keçilməz yamaqları, qorxunc sıldırımları, sərt qayaları ilə təbii bir istehkamı, qala divarlarını xatırladan, Zəngi türklərinin at oynatdığı bu dağlıq mahalın Zəngəzur – Zəngilərin qalası adlandırılması həm tarixi-coğrafi, həm etnoqrafik, həm də məntiqi mənada tamamilə başa düşüləndir.

1.1. Zəngəzur sözü nə deməkdir?

Yerin, ərazinin adı onun tarixi, kimə məxsusluğu haqqında çox şey deyir. Adları, təbii ki, insanlar verirlər və öz dillərinə, xarakterlərinə, tayfalarına, yaşadıkları yerin təbiətinə uyğun adlar düşünüb tapırlar. Azərbaycanda (eləcə də Qafqazda) yapon mənşəli yer-yurd adlarına rast gəlmək mümkün deyildir. Ən azı ona görə ki, burada heç zaman yaponlar yaşamamışlar və heç bir azərbaycanlı da (erməni, yaxud gürcü də eləcə) öz kəndinə qeyri-millətin dilində ad qoyası deyildir.

Bu mənada Azərbaycanın ən qədim və ən şöhrətli bölgələrindən biri olan Zəngəzurun da adının mənasını Azərbaycan türkcəsində və Azərbaycanın tarixi keçmişində axtarmaq lazımdır.

Tarixi Zəngəzur ərazisi ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif adlarla tanınıb. Bölgənin ən qədim adlarından biri Sünik olub. Sünik Albaniyanın dörd böyük vilayətindən biri olmuşdur. Sünik bəzi dövrlərdə müstəqil knyazlığa çevrilsə də, bəzən Atropatena, əksər dövrlərdə isə Albaniya dövlətinin tərkibində olmuşdur. Sünik adını “su ətrafı ərazi” kimi də yozurlar (112, 89). E.ə. III minilliklərdə regionda türk su, (suv) tayfalarının məskunlaşması həmin ərazidə türk (suv) tayfalarının yaşaması ehtimalını gücləndirir. Sünik adının fars variantı sayılan Sisakın adına ilk dəfə VI əsr Suriya salnaməçisi Zaxari Ritorun əsərində rast gəlinir. Müəllif 555-ci il hadisələrini təsvir edərkən Sisakanı Ərməniyyə ilə heç bir əlaqəsi olmayan, Arran və Qurzan (Gürcüstan) kimi müstəqil ölkə kimi xarakterizə etmişdir. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı Alban tarixi əsərində Zəngəzur ərazisini “Sisakan”, “Sünik”, eləcə də “Sünestan” adlandırmışdır (112, 89-90).

“Erməni alimləri” “Zəngəzur” sözünün mənasını iki anlamda izah etməyə çalışırlar. “Zanqe”, yaxud “Zanqa” – “mağara” və “Zur” – “bərk səslənən” (ermənilər özlərinin sevimli alətləri olan zurnanı da bu anlamda başa düşürlər, ancaq zurna aləti və sözü də ermənilərə məxsus deyildir, ərəblərdən gəlmədir: “sur” – tütək sözündür. Məsələn: İsrafilin suru). Guya ki, Zəngəzurda çoxlu kahalar

və mağaralar vardır və bu mağaralar çox bərk əks-səda verir. Əslində bu cür “izah” erməni yalanının əks-sədasından başqa, bir şey deyildir. Əvvəla ona görə ki, dünyanın hansı dağlıq ərazisində mağara, yaxud kaha yoxdur, o mağara və kahalar səsə əks-səda vermir? Bəs niyə dünyanın hər hansı bir ölkəsində, eləcə də ermənilər yaşayan başqa yerlərdə böyük bir regiona “bərk səslənən mağara” adı vermirlər?

İkincisi, axı, Zəngəzurdə o qədər də çox mağara yoxdur, əksinə, çoxlu sıldırım qayalı, başı qarlı dağlar, dərin dar dərələr, sıx meşələr, kollu yamaclar və çiçəkli alp çəmənlikləri vardır. Erməni alimləri isə yalnız mağaraları görüblər?! İzahı çox sadədir: ermənicə nə dağ, nə dərə, nə də çəmən sözləri “Zanqe”, yaxud “Zanqa” kimi səslənir.

Nisbətən abırlı erməni alimləri bir qədər həqiqətə yaxın gələrək “Zəngəzur” sözünü “Zanqe+dzor”, yəni Zəngi dərəsi anlamında izah etməyə çalışırlar. Bu izahın birinci hissəsi həqiqətə yaxındır. Lakin erməni mənbələrində erməni mənşəli termin (“dzor” – ermənicə “dərə” deməkdir) kimi vurğulamağa cəhd göstərildiyinə baxmayaraq, əslində “Zəngəzur” toponiminin nə ermənilərə, nə də onların “dzor” sözünə heç bir dəxli yoxdur. Ermənilər özləri də heç vaxt “Zəngəzur” sözünü Zanqedzor şəklində işlətməyiblər.

Fikrimizcə, “Zəngəzur” toponimi bu ərazilərdə yaşayan, öz igidliyi və cəngavərliyi ilə seçilən Zəngi tayfalarının adı və ərəblərin bu ərazilərə gəlişi ilə bağlıdır. Ərəbcə “sur” daş-divar, qala, bürc deməkdir. Çox döyüşkən və azadlıq sevən bu tayfa ərəblərə qarşı axıradək mübarizə aparmış, şübhəsiz ki, bu illərdə onlarca qalalar, istehkamlar tikərək, eləcə də, bu yerlərə xas olan təbii istehkamlardan düşməyə qarşı mübarizə vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

Ömrünün sonunadək ərəb xilafətinə qarşı ardıcıl, amansız mübarizə aparmış Babəkin Bəzz qalası yeniləndən sonra Darvazatəpə dağında yerləşən Şəki qalasına gəlməsi və məhz Zəngəzurdəki Şəki qalasının hakimi Saklı Sumbat tərəfindən tutularaq ərəblərə təslim olunması epizodu da bu ərazilərin o dövrdə geniş döyüş meydanı olduğunu və Zəngəzurun ən sonda, həm də Sumbat kimilərin xəyanəti nəticəsində yenildiyini təsdiq edən tarixi faktlardır.

Məlum olduğu kimi, Zəngi tayfaları tarixdə görkəmli qoşun başçıları və dövlət xadimləri ilə məşhur olan bir türk boyudur. Zəngi tayfalarının ən qədim yaşayış məskənlərindən biri Cənubi Azərbaycan-dakı Zəncan şəhəridir. Bu şəhərin adını farslar “Zəngən” (“ən” farsca çoxluq bildirən şəkilçidir.) kimi tələffüz edirlər. Ərəblərin bu ərazilərə gəlişi ilə bağlı “q” səsinin “c” səsi ilə əvəzlənməsi nəticəsində yazılı mənbələrdə şəhərin adı Zəncan kimi qeyd olunmağa başladı.

Zəngi tayfalarının ana vətəni Orta Asiya, daha konkret desək, indiki Özbəkistan əraziləridir. Zəngi tirəsi hal-hazırda da Özbəkistanda yaşayır və burada zəngi adı ilə bağlı çoxlu toponimlər indi də qalmaqdadır (Zəngi, Zəngitəpə, Zəngərik və s.).

Zəngilər bizim eramın əvvəllərində daha geniş areala səpələnməyə başladılar. Qazaxıstana, Əfqanıstana, İrana və Qafqaza gələn zəngilər məskunlaşdıqları yerlərdə öz adları ilə bağlı şəhərlər, kəndlər salmağa, öz adlarını çaylara, dağlara, dərələrə verməyə başladılar. Zəncan və Zəngəzur adından savayı, zəngilərlə bağlı onlarca toponim saymaq olar: Türkiyədə – Ərzincan, Gürcüstanda – Zəngişəmli, Zəngənə, Azərbaycanda – Zəngilan, Zəngəran (Yardımlı rayonu), Zəngənə (Sabirabad rayonu), Zəngişalı (Ağdam rayonu), Zəngidərə çayı (Qobustan rayonu), Zəngi çayı (İsmayilli rayonu), İrəvan mahalında – Zəngibasar, Zəngilər, Zəngili, Zəngi çayı kimi “zəngi” komponenti ilə bağlı toponimlərin olması bu toponimin məhz geniş arealda yaşamış, bir yerdən başqa yerə köçmüş böyük və qüdrətli bir tayfanın adı ilə bağlılığından xəbər verir.

Bəzi irandilli və erməni “əsərlərində” zəngilərin guya kürd mənşəli tayfa olduqları iddia edilir. Bu fikrin heç bir elmi, tarixi və məntiqi əsası olmasa da, müəyyən ideoloji yükü – antitürk, antiazərbaycan çaları olması gün kimi aydındır. Əvvəla, kürdlər heç bir zaman belə geniş bir arealda məskun olmamışlar, nəinki yaşamamış, heç bəlkə də adları çəkilən yerlərin bəzilərinə indiyə qədər belə kürd ayağı dəyməmişdir. İkincisi, tarixdən məlumdur ki, Zəngi tayfaları orta əsr Azərbaycan Atabəylər dövlətində yuxarı zümrədə təmsil olunmuş, sonra isə Səfəvilər dövlətinin yaranmasında və inkişafında, eləcə də

bəzi kürd üsyanlarının yatırılmasında yaxından iştirak etmişlər. Məhz zəngilərin indiki Zəngəzur ərazilərinə köçü də Atabəylər dövründə başlamış, Səfəvilərin hərbi yürüşlərində isə daha da güclənmişdir.

Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı qüdrətli Səfəvilər səltənətinin təkamülündə və güclənməsində qayı oğuzların bir boyu olan, igidliyi və cəsurluğu ilə seçilən zəngi tayfalarının böyük rolu olmuşdur. Əksinə, kürd tayfaları bu dövrdə Səfəvilərlə daim müharibə şəraitində yaşayan Osmanlı Türkiyəsinin təhriki və dəstəyi ilə dəfələrlə qızılbaşlara qarşı üsyan qaldırmış, qiyam etmişlər.

Orta əsr tarixi mənbələrinin (“Kitabi-Dədə Qorqud” (VII əsr) Mahmud Qaşğari (Divani Lügəti-it-Türk (XI əsr)), Rəşid əd Din (Oğuznamə (XIV əsr), Əbdülqazi (Şəcəreyi-Tərakimə (XVII əsr) şəhadətinə görə oğuzlar 24 tayfaya bölünür ki, onların da ən məşhurlarından biri qayı (kayıq) boyudur (58, 17). Qayı türklərinin məşhur qəbilələri bunlardır: Qacar, avşar, zülqədər, zəngənə, çoban, baharlı, padar, ustacılı, lək, xəlilli, sorsor, şəfəq və s. Bu qəbilələrin çoxusu səfəvilər dövlətinin yaranmasında yaxından iştirak etmiş, qəbilə başçıları isə qızılbaşların hərbi və inzibati rəhbərliyində geniş təmsil olunmuşlar.

A.A.Bakıxanov zəngənə, xəlilli, ustacılı, qacar, kəngərli, xələc, qaramanlı, çıraqılı, təkəli, şamlı tayfalarının adlarını çəkmiş, onların türk tayfaları olduğunu və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşdığını göstərmişdir (164, 22).

Məhz Azərbaycan Atabəylər dövlətinin və daha sonra Səfəvilər xanədanının dövründə İrəvan, Çuxursəd, Ərzincan, Sisakan ərazilərində zəngənə oğuzlarının ictimai-siyasi fəallığının yüksəlməsi müşahidə edilməyə başladı. Bu dövrdən etibarən “zəngi(ə)” kökü ilə bağlı müxtəlif toponimlər və oronimlər bu arealda yayılmağa başladı.

Babək Xürrəmdinin ərəb xilafəti ilə mübarizəsi illərindən ərəblərə yaxşı tanış olan Sisakan mahalı, bu ərazinin dağlıq, qayalıq, təbii qala, divarı xatırladan silsilə daşlardan ibarət landşaftı ərəb səyyahlarının və alimlərinin diqqətində müdafiə istehkamı – qala kimi qalmışdır. Eyni zamanda yaşayış məntəqələrinin demək olar ki, hamısı qalalar şəklində tikildiyindən zəngi tayfalarının geniş arealda yayıl-

dıqları bu dağlıq ərazini ərəb səyyahları “Zəngisur – zəngilərin qalası” adlandırmaqda tamamilə haqlı idilər. “Sur, sür” sözü (eləcə də sürü, sürəkli, sürüşmək sözlərinin kökündəki “sür”) ərəb dilində silsilə divar, daş hasar, qala mənasını daşıyır.

Kiçik Qafqaz sıra dağlarının davamı və ən hündür dağ silsiləsi sayılan, daş zəncir kimi ta Qarabağ yaylasına qədər uzanan, dar dərələri, keçilməz yamacları, qorxunc sıldırımları, sərt qayaları ilə təbii bir istehkamı, qala divarlarını xatırladan, Zəngi türklərinin at oynatdığı bu dağlıq mahalın Zəngəzur – Zəngilərin qalası adlandırılması həm tarixi-coğrafi, həm etnoqrafik, həm də məntiqi mənada tamamilə başa düşüləndir.

Məlum olduğu kimi, “Zəngəzur” termini bir toponim kimi yazılı mənbələrdə XIV əsrdən məlumdur (33, 17). Bu dövrdə isə təkcə Zəngəzurda deyil, eləcə də bütün Qafqazda qüdrətli türk-müsəlman ruhu hakim idi. Əmir Teymur, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və nəhayət, Səfəvilər dövlətlərinin tərkibində olan bir müsəlman vilayətinə orada yalnız bir neçə kənddə yaşayan ermənilərin ad (Zanqedzor şəklində) verməsi qeyri-mümkün, qeyri-məntiqi və qeyri-inandırıcıdır. Bu elə bir dövr idi ki, əksinə, ermənilər kütləvi surətdə türk dilini öyrənir, türk və fars tarixini, mədəniyyətini, mətbəxini mənimsəyirdilər, bir sözlə, məğlub və kiçik xalqların özünü qoruma instiktinə uyğun olaraq, yalnız öz dinlərini və əlifbalarını qorumaq hayında idilər.

Zəngəzur ərazisində xeyli sayda sur (zür) topomorfantı ilə bitən digər toponimlərin də olması və bu kəndlərin demək olar ki, hamısının dağlarda və sıldırım qayalıqlarda yerləşməsi (Təkəzür, Ərcəzür, Gecəzür, Dərməzür, Astazur, Əynəzur, Goranzur və s.) faktı da Zəngəzur adının məhz dərə ilə deyil, dağla, divarla, qala ilə bağlılığını bir daha sübut edir (110, 13).

Bütün tarixi mübarizələrlə, yerli və gəlmə hakimlərin ağılıq iddialarından yaranan irili-xırdalı döyüş səhnələri ilə zəngin olan dağlıq bir ərazidə yaşayış məntəqələrinin dərədə deyil, dağlarda, özü də təbii istehkamlara yaxın yerlərdə salınması məqsədəuyğun idi və yuxarıda adlarını sadaladığımız kəndlərin demək olar ki, hamısı be-

lə bir landşaftı olan ərazidədir. Digər tərəfdən, Zəngəzurun təbiəti – qarlı, sərt şaxtalı qışı və kifayət qədər günəşli yayı tələb edir ki, yaşayış məntəqələri dərədə deyil, dağ döşündə, qar uçqunu basmayan, sel, tufan tutmayan yerlərdə, digər kəndlərlə nəqliyyat, səs və görüntü əlaqəsi yaratmaq üçün həyati və strateji baxımdan əlverişli olan yerlərdə salınsın.

Bu toponimin “Səngi-Sur” formasında izahı da maraqlıdır. Belə ki, fars dilində “səng – daş, qaya, ərəbcə isə “sur” sözü silsilə divar, qala mənasındadır. Zəngəzur sözü bu anlamda başdan-baş, daşlı, qayalı yer, daşların qala divarları kimi düzüldüyü ölkə mənasını verir.

Zəngəzurdakı türk mənşəli toponimlər

Zəngəzurdakı toponimlərdən danışarkən, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu bölgədəki yer-yurd adlarının 90%-ə qədər türk-müsəlman mənşəlidir (31, 17). Tarixdən məlumdur ki, Zəngəzurun ərazisi qədim oğuzların məskənidir. Qalın İç Oğuz tayfaları bu dağlarda məskən salmış, yaşamış, mübarizə aparmışdır. Bütün türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu sayılan “Kitabi Dədə Qorqud”dakı hadisələrin çoxu bu ərazilərdə baş vermiş və tarixin daş yaddaşında, insanların qan və gen yaddaşında bu günə qədər öz əks-sədasını qoruyub saxlamışdır. “Kitabi Dədə Qorqud”un onuncu boyunda deyilir: “Əkrək dədə-baba, el yolu, yəni Gorus-Əngələyüz-Dərəşam yolu ilə üç gün-üç gecə yortaraq Əlincə qalaya çatdı” (91, 263).

Moisey Kalankatlı “Alban tarixi” əsərində yazırdı:

– V əsrin əvvəllərində Qor və Qazan adlı iki qardaş böyük ordu ilə gəlib hərəsi Süninin bir kəndində məskən saldılar.

...Bir dəfə Babik hakimiyyətinin birinci ilində ova çıxır və öz viranə qalmış torpağını seyr edir. Şalata çatanda o, bir təpəyə qalxır, həmin vaxt haradansa bir ceyran çıxır və qaçıb torpaqla örtülmüş kilsənin üstündə durur. Babik həmin təpəyə çatanda onun atının ayaqla-

rı torpağa girir. Babik atını düşdüyü dəlikdən zorla çıxarır. Orada olanların hamısı vahiməyə düşürlər və torpağı qazaraq daş-qaşla dolu qəşəng bir kilsə görürlər. Həmin gün böyük bayrama çevrildi. Buraya çoxlu adamlar gəlməyə başladı. Burada olanların çoxu xəstəliklərdən sağaldı. Babiki müşayiət edən Qor və Qazan adlı iki doğma qardaş dinlərini atıb xaçpərəst oldular. Babik püşk atdı və Qorun baxtına Hot kəndi, Qazanın baxtına isə Şalat çıxdı (106, 31).

Hot (Xot) indi də Gorus rayonunda kənd adıdır, Şələt isə çox güman ki, Sisyan rayonundakı Şağat kəndidir.

Qədim erməni dilində və əlifbasında “l” hərfi olmadığından, onlar “l” səsini “q”, “ğ” kimi yazır və tələffüz edirdilər. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Sisyan rayonunda 1918-ci ilə qədər Şələk və Bələk adlı azərbaycanlı kəndləri də mövcud olmuşdur. Şağat adlı erməni kəndi indi də qalmaqdadır.

Qazan – “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının məşhur qəhrəmanı Salur Qazan xandır. Onun nə dilinin, nə milli mənsubiyyətinin heç bir araşdırmaya və əlavə izahata ehtiyacı yoxdur. Bunun üçün bir daha “Kitabi-Dədə Qorqud”u oxumaq kifayətdir.

Çox güman ki, Qorun qardaşı Qazanın məskən saldığı kənd hal-hazırdakı Qafan şəhəridir.

Qorun (qor – türk sözüdür, “igid”, “cəsur” deməkdir, rus dilindəki “qordiy – məğrur” sözü də qor sözündən yaranmışdır – M.U.) məskən saldığı kəndin indiki Gorus (Qoroz, Qoris) şəhərinin olduğu ehtimalı tutarlı əsaslardan məhrum deyildir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da mənfi personaj kimi verilən Şöklü Məlik də özgə birisi deyil, Qazan xanla bir kökdən olan qırpçaq – Şəkili, Saklı Məlikdir. Şöklü (saklı) Məliyin kafir kimi verilməsi də başa düşüləndir. Məlum olduğu kimi, xristianlıq III əsrin sonlarında Qafqazda yayılmağa başlamış, IV-V əsrlərdə isə Zəngəzura (Sünikə) gəlib çıxmış, lakin burada yaşayan atəşpərəstlər tərəfindən o qədər də həvəslə qarşılanmamışdır.

VI əsr Suriya tarixçisi Zaxari Ritor yazırdı: “Sisqan özünə məxsus dili və dindar xalqı olan bir diyardır. Sisqan əhalisi başda hökm-

dar Vasak olmaqla V əsrin ortalarında xristianlığın yayılmasına müqavimət göstərirdi” (29, 220).

Albanların bir hissəsi (Şöklü Məlik, Saklı Sumbat) xristianlığı qəbul etmiş, Bizansın maddi, mənəvi və hərbi dəstəyini qazanaraq regionda hökmran mövqə tutmağa nail olmuşlar. Xristianlığı qəbul etməyən tayfalar isə VII və VIII əsrlərdə islamı qəbul edərək tədricən müsəlmanlaşmış, öz xristian yurddaşlarını münafişə zamanı “kafir”, sülh, əmin-amanlıq dövründə isə “din ayrı qardaş” adlandırmağa başlamışlar.

Zəngəzurdə oğuzların bayandur, qayı, xələc, çəpni tayfaları, xüsusilə qayı türklərin qacar, baharlı, zəngənə, zülqədər, padar, çoban qəbilələrinin adı ilə bağlı yüzlərlə toponim vardır (33, 18). Sisyan, Qafan və Gorus rayonlarının da bir neçə Baharlı kəndinin olmasını məhz eyni adlı tayfanın bu ərazidə geniş yayılması ilə izah etmək mümkündür.

Qafan rayonundakı Qacaran, Avşarlı, Çullu, Xələc, Çobanlı; Gorus rayonundakı Bayandur, Sisyan rayonundakı Baharlı, Uz, Murxuz, Zabazadur kəndlərinin adları məhz 24 oğuz tayfaları ilə əlaqədar olan topomorfantlardır (110, 19).

Sisyana (eləcə də bütövlükdə Kür-Araz arasına) bu yerlərdə uzun illər bundan öncə həmişəlik möhkəmlənmiş və bəlkə, bu gün də mövcud olan əksər tayfa və törəmələrin (etnosun) təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynayan sakların və kimmerlərin (saqa və qəmərler) gəlişi bizim eradan əvvəl VII əsrə təsadüf edir. Zamanın küləkləri həmişə xəzan yarpaqları kimi insan axınını, ayrı-ayrı tayfa və qəbilələri, bütöv xalqları oradan-bura, buradan-ora qovmuşdur.

Məhz belə küləklərdən biri də 2700 il əvvəl Qara dənizin şimal sahillərində tufan qopararaq sak tayfalarını üzü cənuba istiqamətləndirmişdir (109, 19).

Türk dilli sak tayfaları başqa bir türk dilli tayfaları (kimmerləri) Cənubi Qafqaza, oradan da Ön və Cənubi Asiyaya qovdu. Saklar çox idilər və Tatarıstandan üzü Anadoluya səpələnmişdilər. Genişlik axtaran bu cəngavər tayfa öz qonşularını, nisbətən azsaylı kimmerləri

cənuba sıxışdıraraq öz mövcudluqlarının hüdudlarını genişləndirməyə başladı.

Beləliklə, Cənubi Qafqaza, Ön və Cənubi Asiyaya gələn kimmerlər və saklar burada möhkəmlənərək (digər tayfalarla birlikdə) azərbaycanlı-türk etnosunun formalaşmasında mühüm rol oynadılar.

Saqa və qəmərllərlə bağlı yer-yurd adları da Zəngəzurdə kifayət qədərdir. Sisyan rayonunda Sisyan, Şəki, Şükər, Püsək, Gomur, Qafan rayonunda Gomaran yaşayış məntəqələri məhz sak və kimmerlərlə bağlı tarixi sirləri indiyədək gizləyib saxlamış, lakin bizim öz tariximizə qarşı olan ənənəvi biganəliyimiz ucbatından öyrənilməmiş, yad əlinə, yağı tapdağına keçmiş milli-mənəvi itkilərimizdəndir.

Zonada digər böyük türk tayfalarının (peçeneq, suvar, yaycı, sofulu, saral, qıqılı) adlarını daşıyan Piçənis (Şahbuzda Biçənək), Sofulu, Sarallı, Gıgı, Suvarlı, Yaycı və s. yaşayış məntəqələrinin olması da buranın aborigen əhalisinin məhz Azərbaycan türklərinin olduğunu sübut edən danılmaz tarixi dəlillərdir.

Zəngəzurdəki yer-yurd adlarının bəziləri islamla bağlı və ərəb-fars mənşəli adlardır: Şıxlar, Mollalı, Müsəlləm, Pirdovdan, Sənçərli, Şəhərcik, Ərəbxana, Şam, Şamsız, Məzrə, Məliklər və s.

Zəngəzurdəki bəzi yaşayış məntəqələrinin tarixi isə çox qədimdir. Eramızın əvvəllərində, hətta, müasir eradan qabaqkı minilliklərdə mövcud olmuş və öz tarixi keçmişini və mənsubluğunu adında yaşadan Urud, Vağudi, Ağudi, Dovrus, Şurnuxu, Şabadin, Qurdqalaq, Gorus və s. kimi toponimlərin izahını vermək xeyli çətindir.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, apardıığımız ətraflı tarixi, etnoqrafik, linqvistik, toponomik tədqiqatlar tam qətiyyətlə deməyə əsas verir ki, bir neçə kəndi çıxmaqla, Zəngəzurdə erməni mənşəli heç bir topomorfant yoxdur.

1.2. Zəngəzurun tarixi coğrafiyası

İnzibati-ərazi vahidi kimi Zəngəzur XIX əsrin birinci qərinasinin sonunda meydana çıxıb. Ruslar bu əraziləri işğal etdikdən sonra digər inzibati-ərazi vahidləri ilə yanaşı, Zəngəzur və Qarabağ dağ silsilələri ilə Araz və Həkəri çayının aşağı axarı arasındakı ərazini əhatə edən Zəngəzur nahiyəsini yaratmışdılar. Zəngəzurdakı dağ yamaqları müxtəlif istiqamətlərdə uzandığından relyefi müxtəlifdir və üç rayon əmələ gətirir. Bir rayon Həkəri çayının yuxarı axarını, ikinci rayon Bazarçayın yuxarı axarını əhatə edir, üçüncü rayon isə Bərgüşad silsiləsi ilə Araz çayı arasında yerləşir (214, 179).

Zəngəzur tarixən Azərbaycan Albaniya dövlətinin şərq hissəsini təşkil etmişdir. Sünikə Zəngəzur ərazisi ilə yanaşı Göyçə gölü ətrafındakı ərazilər və onlardan cənuba – Araza qədərki ərazilər daxil idi. Sünikə Albaniyanın dörd əyaləti: Zəngəzur, Naxçıvan, İrəvan və Göyçə daxil idi (214, 33-39).

Erkən orta əsrlər mənbəsi “XVIII əsr erməni coğrafiyası” və S.Orbelyan Sünikin 12 mahalının adını çəkirlər. Bu mənbələrə görə Zəngəzur Sünikin 7 mahalını əhatə edirdi (214, 179).

VII əsrin ikinci yarısında Zəngəzur Albaniya dövləti ilə birlikdə ərəblər tərəfindən işğal olunur. Ərəb xilafətinin zəifləməsi dövründə isə keçmiş Albaniya ərazisində xırda Azərbaycan feodal dövlətlərinin yarandığı məlumdur. IX əsrdə yaranmış Dəbil (Dvin) əmirliyi Zəngəzur da daxil olmaqla Sünik vilayətinin bütün ərazisini əhatə edirdi.

Məhəmməd bin Əbu-s-Sacın dövründən başlayaraq Dəbilə Sacilər, Salarilər, Şəddadilər və digər Azərbaycan hökmdarlarının nəsilərindən olan əmirilər yiyələnirlər (215, 180). 1130-cu ildə Bitlis əmiri Kurt Dəbili ələ keçirsə də, Səlcuq sultanının göstərişi ilə Şəmsəddin Eldəniz 1146-1147-ci ildə Şimali Azərbaycanla birlikdə Dəbil əmirliyini də özünün Arrandakı mülklərinə birləşdirir. Dəbil əmirliyinin tərkibinə Naxçıvan, Dəbil və Zəngəzur daxil idi (215, 180).

Monqolların ağalığı dövründə Zəngəzur Azərbaycan vilayətinin Naxçıvan tüməninin tərkibinə daxil idi. Belə vəziyyət Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövrlərində, habelə ilk səfəvilər dövründə davam etmişdir (215, 180).

Son orta əsrlərdə, Sünikin parçalanması dövründə Zəngəzurun böyük hissəsi Qapanat və Naxçıvan əyalətlərinin tərkibinə düşür. Qapanat Zəngəzurun Bərgüşad silsiləsinə qədər olan cənub hissəsini əhatə edirdi. Sisyan isə Naxçıvan əyalətinə daxil idi. Zəngəzurun Gorus və Keştaq (Laçın) mahalları isə Qarabağ vilayətinin bir hissəsi idi (215, 180).

1578-1590-cı illər Osmanlı-Səfəvi müharibəsi zamanı Azərbaycanın böyük hissəsini işğal edən osmanlılar Naxçıvan əyalətini Sisyan və Qapanat mahalları ilə birlikdə Azərbaycan vilayətinin tərkibindən çıxarıb, Çuxursəd vilayətinin tərkibinə keçirdilər. Qapanat mahalı Bərgüşad və Urud livalarına bölündü. Sisyan mahalından Kiçik Bazarçay nahiyəsi ayrıldı. Qapanat və Zəngəzur əraziləri Çuxursədin Bayazid və Alaşkert vilayətləri ilə birlikdə ayrıca Bayazid livasını təşkil etdilər. Keştaq və Həkəri mahalları Qarabağ (Gəncə) əyalətinin tərkibinə daxil idi (215, 180).

I Şah Abbas XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarını geri aldıqdan sonra Naxçıvan, Qapanat və Bərgüşadı yenidən Azərbaycan vilayətinin tərkibinə daxil etdi. Bazarçay nahiyəsi Sisyanla birləşdirildi. Ancaq, XVII əsrin 30-cu illərinin sonuna yaxın Naxçıvan və Sisyan mahalları Çuxursəd bəylərbəyinin tərkibinə qatıldı (215, 180-181).

Məlumdur ki, Səfəvi dövlətinin dağılma mərhələsinə qədər qoymasından istifadə edən osmanlılar XVIII əsrin 20-ci illərində yenidən Azərbaycanın çox hissəsini ələ keçirmişdilər. 20-30-cu illərin Osmanlı hakimiyyəti dövründə Zəngəzur torpaqlarının bir hissəsi – Sisyan və Məğri Çuxursəd vilayətinə, Bərgüşad, Həkəri, Keştaq, Guləndər nahiyələri və Keştakin bir hissəsi Gəncə-Qarabağ əyalətinin tərkibində idi (215, 181).

1735-ci ilə kimi bütün Azərbaycan torpaqlarını osmanlılardan geri alan Nadir Əfşar, 1736-cı ildə Muğan qurultayında şah elan edildikdən sonra onun şah seçilməsinə qarşı çıxdığına görə Qarabağ bəy-

lərbəyləri Ziyadoğullarının qüdrətini sarsıtmaq üçün Qarabağın beş xristian məliyini Bərgüşad və Zəngəzur mahallarının bəylərbəyinin təbəçiliyindən çıxarıb, yaratdığı bütöv Azərbaycan bəylərbəyinin hakimiyyətinə keçirdi (215, 181).

1747-ci il iyunun 19-dan 20-nə keçən gecə Nadir şah sui-qəsd nəticəsində öldürüldükdən və onun imperiyası çoxsaylı xırda dövlətlərə – xanlıqlara parçalandıqdan sonra Qapanat ərazisini Təbriz və Qaradağ xanları öz aralarında bölüşdürdülər. Qapan, Zəngəzur və ehtimal ki, həm də Bərgüşad Təbriz xanına, Mehri, Güney və ehtimal ki, həm də Çuldur Qaradağ xanına çatdı (214, 181). Lakin, 50-ci illərdə Pənahəli xan Qarabağlı Mehri və Güney mahallarını Qaradağ xanının əlindən, Tatev və Sisyan mahallarını Naxçıvan xanının əlindən, Zəngəzur və Qapanı isə Təbriz xanının əlindən aldı (215, 181). Beləliklə, bir neçə əsr əvvəl olduğu kimi, Zəngəzur yenidən bir inzibati vahidin tərkibində birləşdirildi.

1822-ci ildə ruslar Qarabağ xanlığını ləğv edib, onu Müsəlman əyalətləri hərbi dairəsinin tərkibində bir əyalətə çevirdikdən sonra, 30-cu illərin əvvəllərində bu əyalətin tərkibində 9 minbaşılığı birləşdirən iri Zəngəzur mahalı təşkil olundu. Bunlar keçmiş Sisyan, Tatev, Zəngəzur, Qaraçorlu, Püsyən, Bərgüşad, Qapan, Meğri-Güney və Çavundur (Çuldur) mahalları idi (210, 181).

1841-ci il yanvarın 1-dən tətbiq olunan yeni inzibati quruluşa görə Kaspi vilayətinin Qarabağ qəzasının tərkibində keçmiş Zəngəzur mahalı iki sahəyə – Zəngəzur və Meğri sahələrinə bölündü. 1846-cı ilin yeni ərazi-inzibati bölgüsünə görə Qarabağ qəzası Şuşa qəzası, Kaspi vilayəti isə Şamaxı quberniyası adlandırıldı. İrəvan quberniyasının təşkil olunması ilə əlaqədar olaraq Zəngəzurun cənub hissəsi Meğri sahəsi (Qapan, Meğri-Güney, Çuldur və Püsyən mahalları ilə birlikdə keçmiş Qapanat əyaləti) 1850-1867-ci illərdə bu quberniyanın Ordubad qəzasının tərkibində oldu (215, 182).

1868-ci ildə yeni Yelizavetpol quberniyasının təşkil olunması ilə əlaqədar Şuşa qəzasının tərkibindən Zəngəzur qəzası ayrıldı və İrəvan quberniyasının tərkibində olan Meğri sahəsi də ona qaytarıldı.

Sonralar Zəngəzur qəzası sahələrə bölündü və sovetləşməyə qədər belə qaldı (215, 182).

Məlumdur ki, 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra, vaxtilə rusların köçürmə siyasəti sayəsində İrəvan quberniyasının ərazisində ermənilərin yığcam yaşadıkları bir ərazi yaratmağa nail olmuş ermənilər 1918-ci il mayın 28-də ilk dəfə öz dövlətlərini elan etdilər. Təşkil olunan anda bu dövlətin ərazisi 9 min kv. km. olub, İrəvandan şimal və qərb əraziləri və Göyçə gölü ətrafını əhatə edirdi (215, 182).

Buna qane olmayan ermənilər etnik təmizləmə yolu ilə azərbaycanlılar yaşayan digər rayonları da işğal etməyə çalışırdılar. 1919-cu ildə həyata keçirilmiş Ermənistan Respublikası əhalisinin siyahıya alınmasından görünür ki, bu ərazidə 1918-ci ildə müsəlman əhali 290 min nəfər təşkil etdikləri halda, onların sayları 232 min azalıb (80 %) 58500 nəfərə düşürülmüşdü (215, 183).

1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda, noyabrında isə Ermənistanda sovetləşmə həyata keçirdikdən sonra Rusiya ərazilərin yenidən bölgüsünü həyata keçirdi. Moskvanın təzyiqi ilə Azərbaycan SSR Zəngəzurun qərb yarısını Ermənistan SSR-ə güzəştə getdi. Bu ərazidə etnik təmizləmə həyata keçirildi. Azərbaycan SSR-in tərkibində qalan Zəngəzurun Şərq hissəsi Qubadlı qəzasına çevrildi. Ermənilərə verilən hissədə isə Zəngəzur və Meğri qəzaları təşkil olundu. Sonralar rayonların yaradılması ilə Zəngəzurun Azərbaycanda qalan hissəsində Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonları, Ermənistandan keçən hissədə isə Meğri, Qafan, Gorus və Sisyan rayonları təşkil edildi.

XX əsrin əvvəllərində təxminən 7.892 kv. km ərazini əhatə edən (112, 67) və sonralar Qafan, Qubadlı, Laçın, Meğri, Gorus, Sisyan və Zəngilan rayonlarına ayrılan Zəngəzur dağlıq ölkədir. Zəngəzurun coğrafiyasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, hələ XIV əsrdə coğrafi ərazi kimi mövcud olmuşdur (Sünik əyalətinin şərq hissəsi olaraq). Orta əsrlər erməni tarixçisi Moisey Xorenski Sünikin hüdudlarını belə göstərirdi: Sünik Göyçə gölündən Araz çayının dar dərədən dəhşətli gurultu qopararaq sürətlə düzənliyə axdığı yerə qədər uzanan bir ərazidir (154, I kitab, 12).

Azərbaycan Rusiyaya ilhaq edilənə qədər Zəngəzur adı bir coğrafi məkan olaraq ara-sıra xatırlanırdı. Bu dövrə qədər Zəngəzur İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının tərkibində mahal kimi mövcud olmuşdur.

Çar Rusiyası öz sərhədlərini Cənuba və Şərqə doğru genişləndirə-genişləndirə, nəhayət, XVIII əsrin axırlarında Qafqaza gəlib çıxdı. Artıq çoxdan zəifləmiş İran şahənşahlığına qalib gəlmək cavan və Avropa üslubunda müharibə aparan rus ordusu üçün heç bir çətinlik törətmirdi. Qısa müddətli Rus-İran müharibəsində fars xanədanı Azərbaycanın bir hissəsini, o cümlədən, Qarabağ, Gəncə daha sonra isə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını Rusiyaya güzəştə getdi. Bu güzəşt 1813-cü il oktyabrın 12-də Gülüstən müqaviləsi ilə tarixə düşdü ki, bu müqaviləyə əsasən Qarabağ vilayəti sərhəd Çəundur çayı ilə maqla Rusiyanın tabeliyinə verildi. Lakin müharibə davam etdirildi və İran yeni itkilərlə üzləşərək, 1828-ci ilin 10 fevralında imzalanan Türkmənçay müqaviləsinə görə Rusiya-İran sərhədi Zəngəzurdə Araz çayına qədər cənuba sürüşdürüldü.

Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildiyi dövrdən Zəngəzur qəzasına Qafan, Gorus, Sisyan və Meğri rayonları ilə yanaşı Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonlarının ərazisinin bir hissəsi də daxil idi.

1920-ci ildə Zəngəzurdə 2233 təsərrüfatı birləşdirən 224.197 nəfər əhali var idi ki, (138, 48) bunun da 70 faizindən artığını azərbaycanlılar təşkil edirdi. Zəngəzurun ərazisi XIX əsrin 50-ci illərinə qədər Şamaxı quberniyasının, 60-cı illərdə isə Bakı və İrəvan quberniyalarının tabeliyində olmuşdur.

Cənubi Qafqazda yeni inzibati-ərazi bölgüsünü müəyyənləşdirən layihəyə uyğun olaraq, 1868-ci ilin 25 fevralında Bakı, İrəvan və Tiflis quberniyalarının bir hissəsi hesabına yeni bir quberniya – Yelizavetpol quberniyası yaradıldı. Bakı quberniyasının Şuşa qəzasından və İrəvan quberniyasının Ordubad qəzasından ayrılan hissələr hesabına indiyə qədər haqqında danışılan Zəngəzur qəzası mərkəzi Gorus şəhəri ilə maqla inzibati, məhkəmə, ərazi vahidi olaraq formalaşdırıldı və Gəncə quberniyasının tərkibinə qatıldı.

O vaxtkı Zəngəzur qəzasının hüdudları, coğrafi mövqeyi, təsərrüfat və məişət şəraiti, dini, etnik tərkibi rus tədqiqatçısı S.Zelinskiyin 1886-cı ildə tərtib etdiyi “Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии” (Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında dövlət kəndlilərinin iqtisadi vəziyyəti) adlı tədqiqat əsərində (bir qədər ermənipərəst mövqedən olsa da) geniş və ətraflı təhlil edilmişdir. S.P.Zelinskiyə görə Zəngəzur qəzası Yelizavetpol quberniyasının ən böyük qəzalarından biri olaraq Cənubi Qafqazın cənubunda yerləşir və ərazisi 137 mil² təşkil edir. Zəngəzur qəzası şərqdən və şimal-şərqdən Cəbrayıl və Şuşa qəzaları ilə, şimaldan Cavanşir qəzası ilə, qərbdən və cənub-qərbdən İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları ilə, cənubdan və cənub-şərqdən isə Araz çayı boyunca İranla həmsərhəddir.

Şuşa qəzası ilə Zəngəzur qəzasının sərhədini dəniz səviyyəsindən 7-9,5 min fut hündürlüyündə dağ və yaylalar silsiləsi müəyyən edir ki, onlardan ən əhəmiyyətliləri bunlardır: Kirs dağı, Sağsağan silsiləsi, Sarıbaba dağı, Qırxqız yaylası və s.

Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarını Zəngəzur qəzasından ayıran dağ və yaylalar silsiləsi bunlardır: Qısırdağ, Kəbirli, Ağdaban, Salvartı, Işıqlı, Ərəzin, Dəvəboynu, Qapıcıq, Alagöz.

İşıqlı dağı – Zəngəzurun ən hündür zirvələrindən biridir. Bir neçə dağ zirvəsindən ibarət bu silsilənin ətəyində dəniz səviyyəsindən 2700 m. hündürlükdə Qaragöl yerləşir. Qaragölün suyu gözyaşı kimi

dumduru və şəffafdır. Yayda günəş şüaları kifayət qədər qızdırdığından Qaragöldə çimmək də mümkündür.

İşıqlı dağın ən yüksək zirvəsi Böyük İşıqlı adlanır və dəniz səviyyəsindən 3550 m. hündürlükdədir.

Alagözdən Kirs dağına qədər uzanan silsilə dağlar və yaylalar Zəngəzur silsiləsini təşkil edir.

Zəngəzur silsiləsi Arpa çayından Araz çayı boyunca meridional istiqamətdə uzanaraq 130 km-lik bir məsafəni tutur. Silsilənin ən hündür zirvəsi dəniz səviyyəsindən 3904 m. yüksəkdə qərar tutan Qapıcıq dağıdır. Zəngəzur silsiləsi qranit və qranitə bənzər süxurlardan təşkil olunmuşdur. Silsilənin qərb yamaqları otluq və kolluqlarla, şərq yamaqları isə enliyarpaqlı meşələr (palıd, göyrüş, vələs, ağcaqayın) və subalp çəmənlikləri ilə örtülüdür.

Dəvəboynu dağı

Zəngəzurun dağ və yayla silsilələri bu yerlərin təbiəti qədər sərt, gözəl və təkrar olunmazdır. Ucu göylərə dirənən şiş qayalar, sıldırım yarğanlar, dar cığırlı, sərt yoxuşlu yamaqlar, “qu” deyəndə qulaq tutulan dərin dərələr, keçilməz aşırımlar, zəncirbənd kimi bir-birinə keçən yallar və zirvələr, qarlı dağların ətəklərindən süzülüb şırıltı ilə

dərələrə axıb tökülən gümüşü çaylar, alp çəmənliklərinə keçən sıx meşələr Zəngəzuru oxşarsız edən, Qafqazın digər dağlıq ərazilərindən köklü surətdə fərqləndirən cəhətlərdir.

1920-ci ilə qədər, yəni Zəngəzur ərazisinin böyük və əsas hissəsinin Ermənistan SSR-yə verilməsinə qədər Zəngəzur qəzası dörd müstəqil inzibati vahiddən – sahədən (uçastok) təşkil olunmuşdu:

Meğri, yaxud Meğri-güney sahəsi – bu sahə indiki Meğri və Zəngilan rayonlarının ərazisini əhatə etmişdir.

Meğri inzibati sahəsinin ərazisində 1930-cu ildə Ermənistan SSR-nin tərkibində Meğri rayonu və Azərbaycan SSR-nin tərkibində Zəngilan rayonu yaradılmışdır.

Zəngəzurun Meğri inzibati sahəsi dağlıq, dağətəyi, yamac və düzən landşafta malikdir. Ərazinin şimal hissəsində dağlarda meşə örtüyü diqqəti cəlb edir.

Zəngəzur qəzasının Qafan nahiyəsi qəzanın, təxminən mərkəzində yerləşmişdi. Bu nahiyənin hesabına 1930-cu ildə Ermənistan SSR-nin tərkibində Qafan rayonu və 1933-cü ildə Azərbaycan SSR-nin tərkibində Qubadlı rayonu yaradılmışdır.

Bu nahiyə 6 kiçik dairəyə bölünmüşdür.

Qafan nahiyəsi də digər nahiyələr kimi dağlıqdır. Bəzi yerlərdə isə bu dağlar keçilməz sıldırımlar və yarıqanlarla haşiyələnir. Bu nahiyədə meşə örtüyü qalın və zəngindir.

Zəngəzur nahiyəsi qəzanın şimal-şərq hissəsini təşkil edir. Cənubdan və cənub qərbdən (Bazarçayın axarı boyunca) Qafan nahiyəsi ilə həmsərhəddir. Zəngəzur nahiyəsi İlizin (Lçen) çayının axarı, İşıqlı dağı və Mıxtökən yaylası boyunca Sisyan nahiyəsi ilə həmsərhəddir. Zəngəzur nahiyəsi dörd dairəyə (okruq) bölünmüşdü: Hacısamlı, Alyanlı, Bərguşad və Həkəri dairələri.

Bu nahiyənin landşaftını orta hündürlüklü dağlar, sıx meşələr, bərkətli qara və şabalıdı torpaqlar təşkil edir. Zəngəzurun qəza mərkəzi, Gorus şəhəri bu nahiyədə yerləşirdi.

Zəngəzur qəzasının eyni adlı nahiyəsinin ərazisi hesabına isə 1930-cu il sentyabrın 9-da Ermənistan SSR-nin tərkibində sahəsi 752 km²

olan Gorus rayonu və 1930-cu il avqustun 8-də isə Azərbaycan SSR-nin tərkibində sahəsi 1883 kv.km olan Laçın rayonu təsis edilmişdir.

Sisyan nahiyəsi Cavanşir, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları ilə, həmçinin Zəngəzur və Qafan nahiyələri ilə həmsərhəddir. Sisyan nahiyəsində sərt sıldırım qayalı dağlar və sıx meşələr demək olar ki, (İrmis, Bəhrülü, Ərəfsə meşələrini çıxmaq şərtilə) yoxdur. Burada otlaq və əkinə yararlı sahələr üstünlük təşkil edir. Sisyan nahiyəsi də iki dairəyə (1-ci və 2-ci) bölünmüşdü.

1. Meğri rayonu

Meğri inzibati sahəsinin ərazisində 1930-cu ildə Ermənistan SSR-nin tərkibində ərazisi 664 km² olan Meğri rayonu və Azərbaycan SSR-nin tərkibində sahəsi 707 km² olan Zəngilan rayonu yaradılmışdır.

Zəngəzurun Meğri inzibati sahəsi dağlıq (Alagöz, Xustup, Bərgüşad, Meğri – güney silsiləsi), dağətəyi, yamac (Araz və Həkəri çayları arasında) və düzən (Bazarçayla Oxçu çay arasında – Ağoyuq maili düzən) landşafta malikdir. Ərazinin şimal hissəsində dağlarda meşə örtüyü diqqəti cəlb edir. Meşələr əsasən enliyarpaqlı (palıd, vələs) ağaclardan ibarətdir. Bəsit çayın dərəsində isə çinar meşəsi vardır. Araz çayının yatağı boyunca cənuba doğru getdikcə ağac örtüyü seyrək kollara, çöl bitkilərinə, nəhayət, çılpaq qayalıqlara keçir.

Zəngəzur Ermənistana verildikdən sonra, 1930-cu ildə təşkil olunmuş Meğri rayonunun ərazisi 664 km², inzibati mərkəzi Meğri şəhər tipli qəsəbəsi olmuşdur.

Zəngəzurun cənub-şərqində, Meğri və Qafan rayonlarının sərhədini Meğri dağ silsiləsi təşkil edir. Bu silsilə dağlar Zəngəzur dağlarının cənub-şərqindən başlayaraq, Araz çayı vadisində qurtarır. Dağ silsiləsinin uzunluğu 59 km, maksimum yüksəkliyi (3256 m.) Baccassar zirvəsidir. Meğri dağları tektonik aşınmalara məruz qalmışdır, qeyri-mütənasib quruluşa malikdir. Cənuba doğru Meğri, Malev, Şvanizor, Nüvədi çayları ilə parçalanmışdır, şimal sinələri isə nisbətən qısa qollar və sıldırım qayalar şəklində nəzərə çarpır.

Faydalı qazıntılardan, molibden, qızıl, gümüş və başqa mədən yataqları vardır.

Qonur meşə, meşə-səhra və alp çəmənlik torpaqları üstünlük təşkil edir. Dağətəyi yamaclar seyrək palıd, vələs meşələri ilə örtülmüşdür.

Bütün Zəngəzur mahalı kimi, Meğri rayonu da ən qədim yaşayış məskənlərindən sayılır. Aparılan qazıntı işləri zamanı Meğri rayonunun ərazisində eradan əvvəl VII əsrə aid olan döyüş və bəzək əşyaları tapılmışdır. Meğri rayonunun ərazisi Sünik knyazlığında mövcud olan 12 əyalətdən biri sayılan Arevik qəzasına uyğun gəlir (115, 173).

Müxtəlif fikirlər olsa da, “Meğri” sözünün mənası tam aydınlaşdırılmayıb. Ermənilər bu topomorfantın izahını erməni dilində olan “meğ” – “bal” sözü ilə əlaqələndirərək, guya buranın “Ballı dərə” adlandırıldığını söyləyirlər. Lakin bu izah inandırıcı görünmür. Ən azı ona görə ki, çiçəkli, güllü, dar, dərin, daşlı dərə olar, lakin “ballı dərə” olmaz.

Digər tərəfdən Meğri rayonunda insanların min illərlə yaşamasına baxmayaraq, Meğri adı mənbələrdə ilk dəfə 1676-cı ildə çəkilir. Bu dövr isə məlum olduğu kimi, Osmanlı imperiyası ilə İran şahlığı arasında Zəngəzur uğrunda gedən mübarizələrlə xarakterizə olunur. Heç şübhəsiz ki, Meğri sözü ya fars, ya da türk dilində olmalıdır.

Meğri adının Sasanilər dövlətinin hökmdarlarından olmuş Mehranilər sülaləsinin adı ilə əlaqələndirilməsi də inandırıcı görünmür. Akademik Budaq Budaqov və professor Qiyasəddin Qeybullayev “meğri” sözünü “miğri” – türkdilli xalqlarda “yarğan, uçurum” mənasını verən “migir” sözü ilə əlaqələndirirlər.

Tanınmış şair-publisist Hidayət öz ana yurdu Mığrı rayonunun adını türk soylu “mığır” tayfalarının adı ilə əlaqələndirir.

Rayonda aparılan qazıntılar zamanı tapılmış bürünc dövrünün yadigarları sayılan yarpaq şəkilli, dairəvi dəstəklili qılınclar, e.ə. VII-VI əsrə aid zərgərlik əşyaları (bəzəkli qalxanlar, muncuqlar, ayşəkilli bəzəklər) və s. Meğrinin lap qədimdən inzibati mərkəz kimi formalaşdığını sübut edən tutarlı dəlillərdir.

Xristianlıq Qafqaza yayıldıqdan çox sonra təxminən IX əsrin sonu, X əsrin əvvəllərində Meğridə ilk kilsə – Alban kilsəsi inşa edilmiş, bu şəhər isə Qarğavan adlandırılmışdır.

1105-ci ildə Səlcuq-türk qoşunları Meğrini ələ keçirmişlər. Erməni mənbələrində 1106-cı ildə Əmir Harunun qoşunlarının burada böyük qırğınlar törətdiyi qeyd olunur.

Meğri rayonunun orta əsrlərdəki tarixi Zəngəzurun digər torpaqlarının tarixi ilə eynidir. Yəni Səlcuqlardan sonra buraya moğol-tatar türkləri, daha sonra Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular, Əmir Teymur, ondan sonra isə şiəliyi dövlət dininə çevirmiş Səfəvilər Meğridə öz hakimiyyətlərini qurmuşlar. Tarixi mənbələrdə şiəliyə etiraz edən Meğri əhalisinin İsfahana köçürülməsi və buraya Ərdəbil, İsfahan, Təbriz ətrafından Qızılbaş tərəfdarlarının gətirilib yerləşdirilməsi qeyd olunur.

Meğri bölgəsi 1730-cu ildə yenidən Osmanlı Türkiyəsinin tabeliyinə keçmiş, lakin beş ildən sonra Nadir şah bu torpaqları geri almışdır.

Qarabağ xanlığının 1806-1813-cü illərdə ilhaq edilmiş digər torpaqlarından fərqli olaraq, Meğri rayonu yalnız 1828-ci ildə Rusiyaya birləşdirilmişdir. Çünki o vaxtkı inzibati bölgüyə görə Meğri rayonunun torpaqları indiki Ordubad rayonu ilə birlikdə Naxçıvan xanlığının tabeliyində idi.

1868-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradılmış, Zəngəzur qəzasının tərkib hissəsi kimi, Meğri rayonu da bu quberniyanın tabeliyinə keçirilmişdir. Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulan kimi, yəni 1920-ci ilin 1 dekabrında Zəngəzurun digər torpaqları kimi, Meğri rayonunun indiki ərazisinin çox hissəsi, 1929-cu ildə isə Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndləri Ermənistana verilmişdir.

Meğri rayonunun ərazisində orta əsrlərə məxsus çoxsaylı memarlıq abidələri vardır: Alban memarlıq mədəniyyətinə xas olan dördkünc tavanlı, günbəzli, üçkünclü, örtüklü, daş naxışlı, taclı salonları olan kilsələr, qəbirüstü abidələr, məqbərələr, o cümlədən, məşhur Baba Hacı məqbərəsi, tağlı daş körpülər və s.

XX əsrin əvvəllərində Meğri rayonunda 23 azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1918-20-ci illərdə daşnak silahlı dəstələrinin hücumuna məruz qalmış azərbaycanlı kəndlərinin hamısı dağıdılmış, kənd əhalisi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir. Meğri azərbaycanlılarının bir çoxu Araz çayını keçərək Cənubi Azərbaycana qaçmış, bir hissəsi isə Qarabağ və Cəbrayıl qəzalarına köçmüşlər.

Sovet hakimiyyəti illərində Meğri rayonundakı azərbaycanlı kəndlərindən doqquzu ləğv edilmiş, yaxud erməniləşmişdir (Buğakar, Vahravar, Düzqışlaq, Əmrəkar, Əynəzur, Mülk, Tağamir, Tey, Tuğut).

1918-ci ildə əhalinin 60%-ni azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, 1988-ci ildə Meğri rayonunda cəmi 5 azərbaycanlı kəndi (Lök, Əldərə, Lehvaz, Maralzəmi, Nüvədi) mövcud olmuşdur. 1988-ci ildə bütün Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılar kimi, Meğri rayonunun azərbaycanlı əhalisi də öz tarixi yurdlarından vəhşicəsinə qovulub çıxarılmışlar.

Yalnız Nüvədi kəndinin camaatı qəhrəmancasına mübarizə apararaq, 1991-ci ilin 8 avqustuna qədər öz kəndlərini qoruyub saxlaya bildilər. Ermənistan SSR-də 1988-ci ilə qədər mövcud olan kəndlərin arasında Nüvədi yeganə kənd idi ki, 3 ildən artıq bir müddətdə mühasirə şəraitində qalmasına baxmayaraq, erməni-rus silahına qarşı mərdliklə mübarizə aparmışdır.

2. Sisyan rayonu

Zəngəzurun ərazisinin (4505.0 km²) üçdə bir hissəsindən çoxu bu rayonun payına düşür. Sisyan rayonu Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış, indi Ermənistan Respublikası deyilən ölkənin ərazicə ən böyük rayonu olmaqla, sahəsi 1719 km² təşkil edir. Sisyan rayonu cənub-şərqdən Gorus rayonu ilə, cənubdan Qafan rayonu ilə, şimal-qərbdən Dərələyəzlə və Naxçıvan MR ilə həmsərhəddir. Zəngəzur və Bərguşad silsilələri arasında yerləşən Sisyan rayonunun yaşayış məntəqələri dəniz səviyyəsindən 1400-2300 m. hündürlükdə yerləşir. Rayonun ən yüksək nöqtəsi dəniz səviyyəsindən 3552 m. hündürlükdə yerləşən İşıqlı zirvəsidir.

Zəngəzurun ən bol sulu çayı olan Bazarçay öz uzunluğunun 1/3-dən çoxunu Sisyan rayonunun ərazisi ilə axır. Bazarçay öz axarı boyunca dar dərələrdən terras şəkilli landşaft uzununu axaraq müxtəlif yerlərdə şalalələr əmələ gətirir. Zaqafqaziyanın ən gözəl şalalələrindən biri, 18 metr hündürlükdən tökülən Şəki şalaləsi də Bazarçayın üzərində Şəki kəndinin yaxınlığında yerləşir (51, 474).

Sisyan rayonunda havanın orta illik temperaturu 6°C, yanvarda -4, -12, iyulda +8, +17°C təşkil edir.

Sisyan rayonu Qafqazda ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Qafqaz Albaniyasının Sisakan mahalı və müxtəlif vaxtlarda yarım müstəqil knyazlıqlar kimi mövcud olmuş Sünik vilayətinin paytaxtlarından biri də Sisyan rayonundakı Şalat qəsəbəsi olmuşdur. Sisyan adı yazılı mənbələrdə ilk dəfə Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində (106, III kitab, XVI fəsil) çəkilir. Bu ad ərəb, fars mənbələrində Sisəcan, Sisiyan, Sisakan şəklində çəkilmişdir. Toponim ilk dəfə “Sisian” formasında XIV əsrdə Kirakos Qanzaketsinin “Tarix”ində (187, 224) işlədilmişdir.

Sisyan, eləcə də bütövlükdə Kür-Araz arasına sakların gəlişi bizim eradan öncə VII əsrdə başlamışdır. Əslində “Sisyan” sözü “Sisakan” sözünün təhrif edilmiş formasından başqa bir şey deyildir.

Məhz bu yerlərdə yaşayış məskənlərinin salınması, əksər tayfa və törəmələrin formalaşması sakların gəlişi ilə bağlı olmuşdur. Saklar ən böyük türk tayfalarından olub, eradan öncə IV-III minilliklərdə, Tibet ətrafından, Çinin şimalından qoparaq Volqa çayı boyunca səpələnərək, Qazaxıstana, Krıma, Qara dəniz sahillərinə, eradan öncə I minillikdə isə Qafqaza yayılmışlar. Ümumiyyətlə, saqalar (saklar) Xəzər dənizindən Altay dağlarına, Əfqanıstandan Sibir tayqalarına qədər yayılmış (3, 77) böyük bir tayfa olmuşlar.

Çin qaynaqlarında sakların Syunnu boylarının adı çəkilir. Çox güman ki, Sisyan mahalının da daxil olduğu, Göyçə gölündən Qarabağa qədər böyük bir ərazini əhatə edən Sünik vilayətinin adı da bu tayfanın adı ilə bağlı olmuşdur. Sakların 5 böyük tayfasından (Si saklar, Ər saklar, Skitinlər – İskitlər, Pasianlar, Gökərlər) birinin Si sak-

ları, digərinin isə Ər sakları olması və onların bir arealda, qonşu ərazilərdə, indiki Zəngəzur (Sisakan) və Qarabağ (Arsak) torpaqlarında məskunlaşması da bizim ulu babalarımızın Sak tayfası ilə bağlılığına şəhadət verən tutarlı tarixi faktlardır (96, 63).

Arsakla Sisakanın dərin tarixi əlaqələrinin olması heç şübhəsiz ki, coğrafi yaxınlıqdan daha çox bölgə əhalisinin etnik köklərinin bir olması (ər saklar və si saklar) ilə bağlı idi. Heç də təsadüfi deyildir ki, qədim mənbələrdə, o cümlədən, erməni tarixşünaslığında Arsağı “Kiçik Sünik” və ya “Sisakan və Kotak” adlandırırdılar (225, 168).

Sisyan rayonunda tarixi eradan öncəki II-III minilliyə gedib çıxan qayaüstü rəsmlərin bir çox göstəriciləri ilə Kırım və Qazaxıstan kurqanlarında tapılan rəsmlərə, Qobustan və Gəmiqaya abidələrinə oxşaması, həmin rəsmlərdəki maral, at, dəmir ucluqlu ox, kaman, ov səhnələrinin təsvirləri bu ərazilərin aborigen əhalisinin məhz türkdilli tayfalar, o cümlədən, saklar olduğunu göstərir.

Sisyan tarixin qədim dövrlərində Sünik vilayətinin tərkib hissəsi olaraq, ya müstəqil knyazlıq şəklində, ya da Albaniyanın tərkibində idarə olunmuşdur.

Tarixi mənbələrdə xristianlığın Qafqazda erkən təşəkkül tapdığı qədim yaşayış məntəqələrindən biri kimi, Sisyanın Şəki, Urud, Şalat və Əngələvid kəndlərinin adı çəkilir.

İstər orta əsr, istərsə də son dövr erməni tarixşünaslığında Sünikin (Sisakanın) “böyük Ermənistanın” şərq vilayəti adlandırılması erməni tarixçilərinin uydurmalarından başqa bir şey deyildir. Məsələn burasındadır ki, X əsrə qədər Sisakanda, eləcə də Zəngəzurdə bir nəfər də erməni olmamışdır. Buranın əhalisi xristian və bütprəst albanlar və prototürklər – saklar və kimmerlər olmuşlar. VIII əsr erməni tarixçisi Stefan Sünikski qeyd edirdi ki, “onun zamanında Sünikdə və Arsakda sünik və arsak dilində danışırdılar” (194, 106).

Diqqət yetirin: erməni dilində yox, sünik və arsak dilində (özü də bu sözləri erməni tarixçisi söyləyir)! Sünik dili si saklarının, arsak dili ər saklarının dili deyilmə? Başqa bir tarixi mənbədə (187, 28-29) isə deyilir: “571-ci ildə Sünik hakimi üsyan edərək ermənilərdən ayrıldı

və İran şahı Xosrovdan xahiş etdi ki, Sünik torpağının arxivini Dvindən Bərdə şəhərinə köçürsün, onun ölkəsinin sərhədini Azərbaycana daxil etsin və ermənilərin adları onların üstündən götürülsün. Şahın əmri yerinə yetirildi”.

Bu nə deməkdir? Necə yəni ermənilərin adı süniklilərin üstündən götürülsün, necə yəni süniklilər üsyan edib ermənilərdən ayrıldılar? Bu sualların izahı çox sadədir. Yəni Sünik əhalisi erməni deyildi və üsyan edərək ermənilərdən ayrılmışdır. Görünür, Sünik nə vaxtsa zorla ermənilərin hakimiyyəti altına keçirilibmiş ki, indi onlar üsyan edərək ayrılıb və şahdan Azərbaycanın tərkibinə qatılmağı xahiş etmişlər.

Sisyan rayonunun ərazisi erkən orta əsrlərdən başlayaraq müxtəlif müharibələrin və mübarizələrin mərkəzində olmuşdur. Ərəb xilafətinin Qafqazda üzləşdiyi ən güclü müqavimət hərəkətindən biri də Sisyan rayonu ilə bağlıdır. Babəkin son döyüşlərinin aparıldığı Urud qalası, Darabas kəndi (mənbələrdə Darvaz – M.U.) və Babəkin tutularaq xilafətə təhvil verildiyi Şəki qalası da Sisyan rayonunun ərazisindədir.

Sisyan rayonu da bütün Zəngəzur kimi, əvvəl Səlcuq türklərinin, sonra Moğol-tatarların (yeri gəlmişkən böyük türk sərkərdəsi Çingiz xanın da sakların Qara-tatar qoluna aid olduğu söylənilir) daha sonra Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların hakimiyyəti altında olmuşdur.

Sisyanın sonrakı tarixi də bir neçə yüz il türk hökmranlığı (Əmir Teymur, Səfəvilər, Osmanlı imperiyası, Nadir şah, Qarabağ xanlığı) ilə bağlı olmuşdur. Bu dövrdə Sisyan rayonunun ayrı-ayrı kəndləri qala-şəhər tipli yaşayış və inzibati mərkəzlər kimi formalaşmışdır. Bu inzibati mərkəzlərdə ya azərbaycanlılar, yaxud da islamı qəbul etmiş Orbelian, Məlik Safraz, Məlik Bağır və s. kimi alban, gürcü və ya erməni mənşəli feodallar və onların nəsiləri hakimiyyətdə olmuşlar.

1813-cü ildə Rusiya və İran arasında bağlanmış Gülistan müqaviləsindən sonra Sisyan rayonu Rusiyanın təbəçiliyinə keçmişdir. 1828-30-cu illərdə İranın Xoy, Salmas, Ərdəbil və s. əyalətlərindən

xeyli sayda erməni ailələri köçürülüb, Sisyan rayonunun müxtəlif kəndlərinə yerləşdirilmişdir.

1877-ci ildə Rusiyadan köçürülmüş yüzə yaxın malokan (duxaborlar) ailəsi Sisyan rayonunun Bazarçay və Borisovka kəndlərinə yerləşdirilmişdir.

Sisyan rayonunda XX əsrin əvvəllərində 76 yaşayış məntəqəsi olmuşdur ki, onların 58-də azərbaycanlılar yaşamışdır. **1886-cı ildə Sisyan rayonunda yaşayan əhalinin 13145 nəfəri erməni, 8642 nəfəri isə azərbaycanlı olmuşdur, başqa sözlə, azərbaycanlılar əhalinin 40%-ə qədərini təşkil etmişlər.**

1918-ci ildə Andronik Ozanyanın talançı, qəddar qoşunu Sisyan rayonunun azərbaycanlı kəndlərində daşı-daş üstə qoymamışdır. Daşnak quldurları azərbaycanlı kəndlərinin demək olar ki, hamısını yandıraraq dağıtmışlar. O dövrdə bu rayonda yaşayan 12 min azərbaycanlıdan 5 minə yaxını qətlə yetirilmiş, yaxud deportasiya zamanı aclıqdan, soyuqdan və yoluxucu xəstəliklərdən tələf olmuşdur. Sisyan rayonunun deportasiya olunmuş azərbaycanlılarının yalnız kiçik bir qismi (2800 nəfər) 1921-ci ildən başlayaraq, öz ata-baba yurdlarına qayıtsalar da, deportasiyaya və soyqırımına məruz qalan insanların böyük əksəriyyəti geriye dönməmiş, Naxçıvan, Laçın, Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Bərdə, Tərtər və s. rayonlarda məskunlaşmışlar.

Sovet hakimiyyəti illərində rayonun bir sıra azərbaycanlı kəndləri (Ağkənd, Şam, Vağudi, Dərəkənd, Şəki, Qalacıq, Qıvraq, Dəstəgert, Əlişar, Əlili, Püsək) ya ləğv edilmiş, yaxud erməniləşdirilmiş, ya da qarışıq kəndlərə çevrilmişdir. Bu dövr ərzində Sisyan rayonunda 14 yaşayış məntəqəsinin adı erməniləşdirilmişdir.

1988-ci il qaçqınlığına qədər Sisyan rayonunun 38 yaşayış məntəqəsindən yalnız 11-də azərbaycanlılar yaşayırdı (Urud, Vağədi, Ağdü, Qızılçıq, Şəki, Dəstəgird, Qızılşəfəq (Şıxlar), Ərəfsə, Comərdli, Sofulu, Murxuz). Sisyan rayonunun əhalisinin 35%-ni təşkil edən azərbaycanlılar 1988-ci ilin sonlarında axırıncı nəfərinə kimi deportasiya olunaraq, əsasən Bakı və Sumqayıt şəhərlərində məskunlaşdılar.

3. Qafan rayonu

Zəngəzurdə Azərbaycan türklərinin tarixən Ən çox məskunlaşdığı rayon Qafan (hazırda Kapan) rayonu sayılır. Zəngəzur Ermənistan SSR-ə verildikdən sonra Qafan rayonu inzibati ərazi kimi 1930-cu il sentyabrın 9-da təşkil olunmuşdur. Qafan nahiyəsinin hesabına 1930-cu ildə Ermənistan SSR-nin tərkibində ərazisi 1345 km² olan Qafan rayonu və 1933-cü ildə Azərbaycan SSR-nin tərkibində sahəsi 802 km² olan Qubadlı rayonu yaradılmışdır.

Qafan (Kapan) nahiyəsi Bərguşad (Bazarçay) çayının boyunca Zəngəzur nahiyəsi, cənubdan Meğri və qərbdən Sisyan nahiyələri ilə həmsərhəddir.

Bu nahiyə 6 kiçik dairəyə (okruq) bölünmüşdür: Oxçu dairəsi, Gıgı dərəsi dairəsi, Əcanan türk dairəsi, Kəpəz dairəsi, Bəsitçay dairəsi və Çəundur-çay dairəsi.

Qafan rayonu Sisyan, Gorus, Meğri və Zəngilan rayonları ilə həmsərhəddir. Əhalinin orta sıxlığı 1988-ci ildə hər kv. km-ə 22 nəfər təşkil etmişdir.

Qafan rayonu Zəngəzurun cənub hissəsində yerləşən, sıldırımli qayalar sərt uçurumlar, sıx meşələr, keçilməz çılpaq dağlar, bir-birini kəsib keçən dərin dərələr diyarıdır. Şimalda Bərguşad, cənubda Meğri dağ silsiləsi, şərqdə Xüstub zirvəsi (3202 m.) ilə əhatə olunmuşdur. Oxçu çayının orta axını və Xüstub zirvəsinin şərq hissəsində Qafan çökəkliyi yerləşir. Xüstub dağının hər tərəfində özünəməxsus gözəl, dağətəyi çəmənliklər, meşəli yamaclar, güneyli-quzeyli otlaqlar, kolluqlar, gözoşayan vadilər, vadilərdən qalxıb dikələn təpələr bu dağlıq rayonun gözəlliyini daha da əsrarəngiz edir.

Qafanın təkrarsız təbiəti və bitkilər aləmi çox qədimlərdən səyah və tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Hələ XIV əsrdə tanınmış İran alimi və salnaməçisi Fəzlullah Rəşidəddin özünün “Asar və əhya” (“Təsir və dirçəliş”) əsərində yazırdı: “Ərcəvan bəzək ağacıdır, Naxçıvan vilayətinin Qafan dağlarında və İsfahanda çoxdur” (213, 67). “Zoğal ağacı gavalı ağacına bənzərdir; Naxçıvan vila-

yətinə aid olan Qafanda, Gəncənin və Gürcüstanın bəzi vilayətlərində bitir” (213, 46). Bu yazıda iki fikir diqqəti cəlb edir: Qafanın orta əsr təbiətinə dair informasiya və Qafanın Naxçıvan vilayətinə aid olması.

Zəngəzurdakı ən uca dağ zirvəsi – Qapıcıq (3904 m) zirvəsi də Qafan rayonu ilə Ordubad rayonunun sərhəd ərazisindədir. Rayon ərazisinin 25%-dən çoxunu dağ aşırımları və qayalıqlar təşkil edir.

Qafan rayonu dağ-mədən rayonu kimi iki yüz əlli il bundan öncədən məşhur olmuşdur. Qacaran (əvvəllər Gecəlan) mis-molibden, Qafan (əvvəllər Qatar) mis və gümüş (polimetal) mədən yataqları, şist, bazalt layları ehtiyatı orta əsrlərdən məlum olsa da, bu yataqların əsaslı işlənməsinə XIX əsrin ikinci yarısından fransızlar tərəfindən başlanmışdır. Onlar bölgədə ilk müasir misəritmə zavodunu Qafanda tikmişlər.

Bütün Zəngəzur ərazisi kimi, Qafan rayonu da aktiv seysmik zonaya daxildir. 1931 və 1967-ci illərdəki zəlzələlər zamanı rayonda xeyli dağıntılar olmuşdur.

Qafan rayonunun dağətəyi yerlərində iqlim quru və qismən subtropik, dağlarda isə sərt soyuq havalarla şərtlənir. Vəkilərdə illik orta temperatur 12°C təşkil etdiyi halda, dağlarda orta temperatur 0; -14°C-ə çatır. Qafanda iyul ayında orta temperatur +22°C təşkil edir. İllik yağıntıların miqdarı 500 mm, dağlarda 850 mm olur.

Oxçu, Gıgı, Şikahog, Sav, Çaundur çayları rayonun ərazisindən keçir. Oxçu çayı hövzəsinin yuxarı hissəsində “Turş su” deyilən məşhur mineral bulaqlar vardır. Qazangöl və Yaşılqöl gölləri də bu ərazidə, Zəngəzurun uca dağlarında yerləşir. Rayonun ərazisində dağ və meşə torpaqları, alp çəmənlikləri üstünlük təşkil edir.

Qafan rayonu Zəngəzurun ən “yaşıl” rayonu sayılır, belə ki, burada meşələr ərazinin 30%-ni təşkil edir (42034 hektar). Meşələrdə əsasən vələs, palıd, vən (göyrüş), ağcaqayın, cəviz ağacları bitir. Orta hesabla, Qafan meşələrində bitən hər yüz ağacdən biri cəviz ağacıdır. Dərin meşələrdə sərt şaxta olmadığı üçün cəviz ağacı bu meşələrdə uzun ömür sürür.

Kolluqlar və meşələr dadlı armud, əzgil, zoğal, yemişan, badam, itburnu, quş armudu, dağdağan, püstə ağacları ilə doludur. Meşələrdə

ayı, qaban, cüyür, dağ keçisi, vəhşi qoyun (muflon), canavar, bəbir, vaşaq, müxtəlif quş növləri vardır (102, 33-36).

Qafan rayonunun ərazisində insanlar hələ b.e.ə. VI əsrdə məskunlaşmışlar.

Albaniyanın Sünik (Sisakan) vilayətinin qədim alban və erməni mənbələrində adı çəkilən Baqx, Zork, Qovsak əyalətlərinin ərazisi indiki Kapan rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Qafan rayonunun ərazisi qədim Qafqaz Albaniyasının bir bölgəsi kimi uzun illər onun təsiri altında olmuşdur. Bu bölgə VII əsrin ortalarına qədər Sasani imperiyasının, 740-cı ildən sonra isə bir neçə əsr Ərəb Xilafətinin tabeliyində yarımmüstəqil knyazlıq kimi mövcud olmuşdur.

Babəkin Xilafətə qarşı mübarizəsinin son dövrləri Zəngəzurla, o cümlədən, Qafan rayonu ilə bağlı olmuşdur. Qafan rayonunda son zamanlara qədər qalıqları saxlanılan Oxçu qalası, Qır qalası, Babək qalası və s. qədim istehkamlar, bu yerlərin Bəzzeyn dağları ilə yaxın ərazilər olması, Xürrəmilər hərəkəti ilə bağlı tarixi mənbələrdə tez-tez Qafan rayonunun ərazisindəki yerlərin adı çəkilir.

Qafan rayonunun adı tarixi mənbələrdə 1074-cü ildən başlayaraq Kapan şəklində çəkilir. Çox güman ki, bu ad qədim türk tayfalarından olan peçeneqlərin kapan tırəsinin adı ilə bağlıdır (172, 106-107).

Kapan, Qafan, Qapan adı ilə Türkiyədə, Azərbaycanda (Qapanlı), Gürcüstanda və Şimali Qafqazda yaşayış məntəqələri vardır. Bu da ki, toponimin tayfa adı ilə, etnosla bağlılığını göstərən əlamətdir. Peçeneqlərin bu yerlərə gəlişindən əvvəl Albaniyanın Sünik vilayətinin ərazisinə daxil olan Qafan mahalı Haband, yaxud Alband adlandırılmışdır. Alband mahalının adı Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində (106, I kitab, XIV fəsil) Arsağın bir əyaləti kimi qeyd olunur. Bu yerin adı Moisey Xorenskinin “Tarix”ində də, Sisakan vilayətinin Haband bölgəsi kimi qeyd olunur (154, III kitab, III fəsil).

Bu şəhərin adı Qafan şəklində ilk dəfə fars mənbələrində (Rəşidəddin) işlənmişdir.

Orta əsr İran tarixçisi və coğrafiyaşünası Həmdullah Qəzvininin 1345-ci ildə yazdığı “Zeylə-tarix-e qozide” (“Seçilmiş tarixə əlavə”) kitabında nəql edilir: “Əmir Hüseyn Çobaninin oğlu Əmir Qoç Həsən, Əmir Şeyx Həsən Çobanidən daldalanıb Qafan yaxınlığında olan Qarakilsəyə qaçdı və orada gizləndi (73, 54).

Qafan şəhəri XVIII əsrə qədər Kapan qalasından (erməni mənbələrində Baqaberd) ibarət olmuşdur. Kapan qalası Kapan-Qacaran (Oğuzların qacar tayfalarının adı ilə bağlıdır) şosse yolunun üstündə, Oxçu çayının sağ sahilində, indiki Kapan şəhərindən 10 km şimalda olmuşdur.

Kapan qalası 1103-cü ildə Səlcuq türkləri tərəfindən fəth edilmiş, Kapan əhalisinin müsəlmanlaşdırılması prosesi bu dövrdə demək olar ki, başa çatdırılmışdır. Erməni mənbələrində qeyd olunur ki, Səlcuq türkləri Sünik knyazlığının paytaxtı sayılan Baqaberd qalasını ələ keçirmiş və orada olan 10 min dini mövzuda (xristian) əlyazmanı məhv etmişlər (50, 34).

Çingiz xanın Qərb yürüşünü davam etdirən moğol-tatarlar XIII əsrin 30-cu illərində Süniki, o cümlədən, Kapan rayonunun ərazisini işğal etmişlər (158, 47).

Qafan rayonu XV əsrdə Qaraqoyunlular və Ağqoyunluların, 1510-cu ildən isə Səfəvi xənadanının təsir dairəsində olmuş, 1578-ci ildə isə osmanlıların tabeçiliyinə keçmişdir.

Osmanlı Türkiyəsi ilə Səfəvilər dövləti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən bu ərazi 1639-cu ildə Zəngəzurun qalan əyalətləri ilə birlikdə İranın, daha sonra isə Türkiyənin hökmranlığı altına keçmişdir.

1722-26-cı illərdə gürcü mənşəli Davit Bek Qafanda Səfəvilərə qarşı üsyan qaldırmış, iki il ərzində isə Baqaberd (Qapan, yaxud Oxçu qalasını) öz əlində saxlamışdır. 1730-cu ildə türk qoşunları Qafanı ələ keçirmişlər, İran hökmdarı Nadir şah Əfşarın qoşunları 1735-ci ildə Qafana girmişdir. Qafanın ərazisi 1805-ci ildə Rusiyaya birləşənə qədər Qarabağ xanlığının tabeliyində olmuş və Qarabağ xanları tərəfindən idarə edilmişdir.

Qarabağ Rusiyaya birləşdirildəndən sonra xanlıq ləğv edilmiş və xanlığın ərazisində 1829-cu ildə Şuşa qəzası yaradılmışdır.

Orta əsrlərdən başlayaraq Qafanda mis-molibden mədənləri tapılmış və mis istehsalı geniş vüsət almışdır. XIX əsrin ortalarında fransızlar Qafan şəhərində o dövr üçün müasir sayılan avadanlıqlarla təchiz edilmiş mis istehsalı zavodu qurmuşlar. Fransızlarla yanaşı mis mədənlərinin bir hissəsi Zəngəzurdə adlı-sanlı nəsil kimi tanınan Sultanovlara və aladinli Bəylər bəyə məxsus olmuşdur.

Tarixi mənbələrin verdiyi bilgilərə əsasən Kapan rayonu ərazisində mis yataqlarının olmasının XIII əsrdə kəşf edilməsi qənaətinə gəlmək olur. O vaxtlar Ecanan mis mədənləri mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Burada karxana adlı misəritmə sahəsi (qalıqları Qafan şəhərinin yaxınlığındadır) işləyirdi.

Qafan rayonunun ərazisi Zəngəzur qəzasının bir hissəsi kimi 1861-ci ildə Azərbaycanın Yelizavetpol quberniyasına daxil edilmiş, çar Rusiyası dağıldıqdan sonra, 1918-ci ildən 1920-ci ilin dekabr ayının 1-dək Demokratik Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibində olmuşdur. Bu tarixdən sonra isə Sovet Rusiyasının hərbi-siyasi təzyiqləri altında Zəngəzurun böyük bir hissəsi kimi Qafan torpaqları da Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası deyilən, əslində, Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış ölkənin tərkibinə qatılmışdır.

Qafan rayonunda bütün tarix boyu azərbaycanlılar ermənilərdən çox olmuşdular. 1831-ci ildə rayonun ərazisində yaşayan əhalinin 1940 nəfərini azərbaycanlılar, 1872 nəfərini isə ermənilər təşkil etmişlər. 1873-cü ildə azərbaycanlılar 6703 nəfər, ermənilər isə 3612 nəfər olmuşlar. 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım və deportasiya aktından sonra rayonda yaşayan iyirmi minə qədər azərbaycanlıların təxminən 30%-i qətlə yetirilmiş, qalanları isə öz doğma yurdlarından qovulub, çıxardılmışlar.

Sovet hakimiyyəti illərində Qafan azərbaycanlılarının yalnız kiçik bir hissəsi geriyə qayıtmışdır. 1931-ci ildə Qafan rayonunda yaşayan azərbaycanlılar cəmişi 5713 nəfər təşkil etmişlər (92, 136-137).

1918-ci ilə qədər Qafan rayonundakı 130 yaşayış məntəqəsinin 104-də azərbaycanlılar, yalnız 26-da ermənilər yaşamışlar.

Qafan rayonunun tanınmış ziyalılarında biri olan əməkdar müəllim Cəlal Zeynalovun elmi-tarixi mənbələrə əsaslanaraq verdiyi təsnifata görə, Qafan rayonunun azərbaycanlı kəndlərini 5 bölgəyə – Qafan dərəsi, Gıǵı dərəsi, Ecanan mahalı, Oxçu dərəsi, Sünik bölgəsinə ayırmaq olar (103, 53).

1. Qafan dərəsi. Rayon mərkəzindən başlamış Qafan qalasına – Zeyvəyə qədər olan kəndlər: Şəhərcik, Açaǵu, Aşaǵı Girətaǵ, Yuxarı Girətaǵ, Davidbəy, Quşçulu, Arxüstü, Qala, Yamaxlı, Armıdlı, Köşəkənd qışlaǵı, Kənd Craxor, Aşaǵı Craxor, Baldırqanlı, Qatar, Bıx, Bıx bazarı, Qatar şamı.

2. Gıǵı dərəsi. Gıǵı yarımrayonu, Zeyvədən başlayaraq Acıbac və Kırça qədər olan kəndlər: Qovşud, Qarabaşlar, Mollalı Baharlı, Daşbaşı, Kənd Pürülü, Pürülü, Gıǵı, Səncərəli, Dərməzür, Pəyhan, Mahmudlu, Keypəşin, Acıbac, Kurud, Kırç, Çiris, Kərd, Yuxarı Kərd, Həcəti, Zeyvə.

3. Ecanan mahalı. Baydaqdan başlamış Dörtü, Şabadinədək olan kəndlər: Təcəddin, Almalıq, Yeməzli, Axtaxana, İncəvar, Paşa kəndi, Xələc, Molla Uruzbəy qışlaǵı, Taxta kənd, Turabxanlı, Noraşennik, Çobanlı, Oxdar, Hürmas, Qaradaǵ, Hünüt, Ağ göl, Dornı, Şabadin, Dornus, Kısar, Giləməşə, Kollu, Qışlaq.

4. Oxçu dərəsi. Qafan qalasından başlamış Oxçu-Şabadinədək olan kəndlər: Müsəlləm, Əfsərli, Əcilli, Şotalı, Boǵazcıq, Oxçu, Aralıq, Pirdavdan, Atqız, Şabadin, Qapıcıq.

5. Sünik bölgəsinin kəndləri: Qafan şəhərindən cənuba doğru yerləşən kəndlər: Gomaran, Baydaq, Aşaǵı Gödəkli, Baharlı, Bəsid (Sav çayının yanında), Bəkdaş, Qaraçimən, Sızək, Yamaxlı, Yuxarı Gödəkli, Gödəkli Zeynalov, Göllü zəmi, Sünik, Göllü, Cıbıllı.

Zəngəzur azərbaycanlılarının 1918-ci ildəki faciəsindən sonra Qafan rayonundakı azərbaycanlı kəndlərinin hamısı dağıdılmış, talan edilmiş, yandırılmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində yalnız 48 kəndin camaatı geri qayıtmışdır ki, onlardan 11-i ermənilərin apardığı milli

ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində Sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif bəhanələrlə ləğv edilmiş, 12 yaşayış məntəqəsinin isə adı erməniləşdirilmişdir.

1988-ci ilin əvvəllərində Qafan rayonunda azərbaycanlılar yaşayan 37 yaşayış məntəqəsi olmuşdur ki, həmin ilin sonunda bu kəndlərin hamısı ermənilər tərəfindən zorla boşaldılmış, azərbaycanlı əhali öz ata-baba yurdlarını tərk edərək Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına, əsasən Bakı və Sumqayıt şəhərlərinə pənah gətirmişlər.

Ermənilər uzun illər bu və ya digər üsullarla həyata keçirdikləri türksüzləşdirmə, monoetnik dövlət yaratmaq siyasətinin nəticəsində, 1988-ci ilin sonunda bu respublikanın tərkibində olan digər bölgələrdə olduğu kimi Qafan rayonunda yaşayan aborigen sakinlər – azərbaycanlılar sonuncu nəfərinədək deportasiya olunmuşlar.

4. Qubadlı rayonu

Qubadlı rayonu – Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində, Zəngəzur bölgəsinin cənub-qərbində yerləşir. Zəngəzur qəzasının Qapan nahiyəsinə daxil idi. Bu nahiyənin hesabına 1930-cu ildə Qafan, 1933-cü ildə isə Qubadlı rayonları yaranmışdır. Dağlıq və dağətəyi rayondur. Rayonun ən hündür yeri Topağac yüksəkliyidir (dəniz səviyyəsindən 2003 m. yüksəklikdə). İqlimi mülayim kontinentaldır. Ərazisindən daim axarlı Həkəri və Bərgüşad çayları keçir. Yazı düzü deyilən böyük əkin sahəsi var. Qubadlı rayonu qərbdən 120 km. məsafədə Ermənistan Respublikası ilə, şimaldan Laçın və Hadrut rayonları, şərqdən Cəbrayıl rayonu, cənubdan isə Zəngilan rayonu ilə həmsərhəddir. Bakı şəhərindən 387 km məsafərə yerləşir.

Qubadlı rayonunun mərkəzi Bərgüşad (Bazarçay) çayının sahilində, Qarabağ yaylasının cənub-şərq qurtaracağında yerləşir. Toponim şahsevən tayfa birliyinə daxil olan bəydidililərin kobatlı (qubadlı) tirəsinin adındandır. 1823-cü ilə aid mənbəyə görə, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan kəndə məxsus torpaq sahəsini pulla satın almış və qardaşı Mehdiqulu xana bağışlamışdı. Azərbaycanın şimalının Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra viranə qalmış kəndi general

P.S.Kotlyarevski xidməti müqabilində Hacı Ağalar bəy adlı birinə vermişdi.

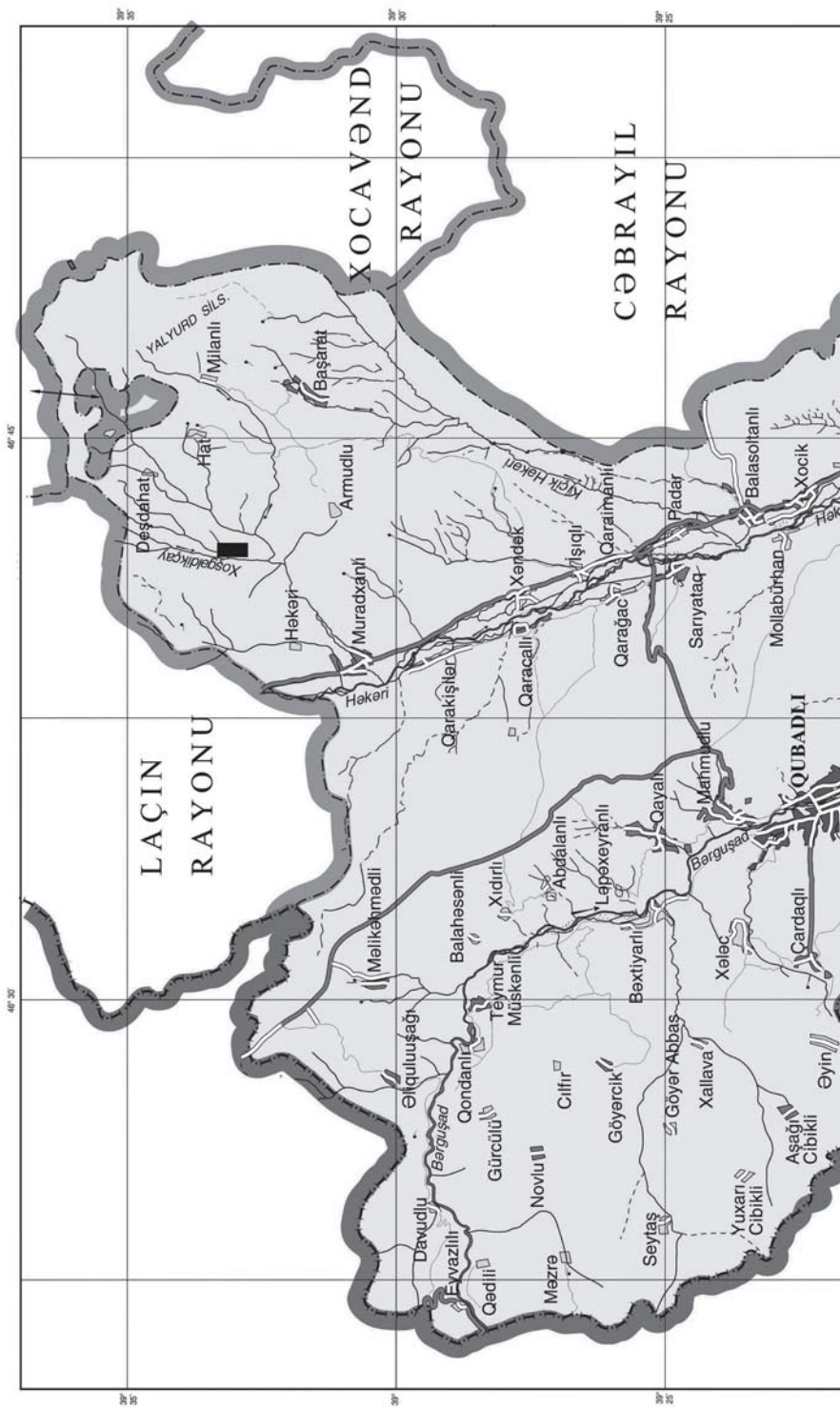
Qubadlı XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının ərazisinə daxil idi. Sonralar o, Zəngəzur mahalının, daha sonra Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibində idi. Qubadlı rayonu 1933-cü ildə təşkil edilmişdir. 1963-cü ildə ləğv edilərək ərazisi Zəngilan rayonu ilə birləşdirilmiş, lakin 1964-cü ildə yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Əhalisi azərbaycanlılardan ibarətdir. 93 kənddə və rayon mərkəzi olan Qubadlı şəhərində məskunlaşmışdır. Sahəsi 802 km², 7860 şəxsi təsərrüfat var və əhalisi 40 min nəfərdir. Kəndlərin əksəriyyəti Həkəri və Bərgüşad çayları ətrafında yerləşir. Dağlıq və dağətəyi, meşələrlə əhatə olunmuş ərazilərdə də kəndlər vardı. Qubadlı kənd təsərrüfatı rayonedir. Burada işğala qədər taxıl, üzüm, tütün, bostan məhsulları istehsal edilir, heyvandarlıqla məşğul olunurdu. Son illər sənaye sahələri də rayonun iqtisadiyyatında yer tutmağa başlamışdı.

Rayonda 111 mədəni-maarif müəssisəsi, 125 ticarət, 96 ictimai-iaşə, 25 məişət xidməti müəssisəsi, 81 məktəb, 86 səhiyyə müəssisəsi, 60 kitabxana, 28 klub və mədəniyyət evi, 32 rabitə müəssisəsi, ATS, tarix-diyarşünaslıq muzeyi, 31 süd-əmtəə ferması, üzümün ilkin emalı zavodu, quşçuluq fabriki, balıqyetidirmə vətəgəsi, asfalt zavodu, tikiş fabriki, mərmər sexi, daş karxanası və Azərbaycan Neftqazavtomat təcrübə zavodunun filialı fəaliyyət göstərirdi.

Qubadlı qədim insan məskənlərindəndir. Bu ərazi arxeoloji cəhətdən kifayət qədər öyrənilməsə də buradakı təbii mağaralarda, sığınacaqlarda insan fəaliyyətinin izləri qalmaqdadır. Keçilməz qayalar, sərt sıldırımlar üzərində ucaldılan müdafiə istehkamları və keşikçi qalalarının qalıqları müasir dövrə qədər gəlib çatmışdır.

Qədim pirlər, ibadətqahlar bu yerlərdə hələ islamdan çox-çox qabaq daimi məskunlaşma yerlərinin mövcudluğunu göstərir. Bunu həm də tarixi bilinməyən qədim qəbiristanlıqlar, ayrı-ayrı yaşayış məskənləri, yaxınlığından tapılmış maddi-məişət nümunələri, əmək alətləri də təsdiq edir. Tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri bu yerlərdə qədimdən əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olduğunu göstərir.

QUBADLI RAYONU

G O R U S R A Y O N U

ZƏNGİLƏN RAYONU

ZƏNGİLƏN RAYONU

46° 45'

46° 30'

Qubadlı şəhəri ərazisində aşkar olunmuş “Xırman yeri”, Əliquluuşağı kəndində aşkar olunmuş “Qalaca”, “Koroğlu qalası”, Muradxanlı kəndi ərazisində “Mal təpə” abidələri mütəxəssislər tərəfindən son tunc, ilk dəmir dövrünə aid edilir.

Saray, Poladlı, Xocamusaxlı, Çardaxlı kəndləri ərazisində keçilməz sıldırım qayalar üzərində son dövrə qədər qalan istehkam qalaçalar ayrı-ayrılıqda VII-IX əsrlərə aid edilsə də, əslində bu istehkam qalaçalar b.e.ə. I yüzillikdə Atropatena və Albaniya dövlətlərini ayıran sərhəd boyunca vahid keşikçi-gözetçi məntəqələri sisteminin tərkib hissəsidir.

1988-ci ildən başlayaraq Ermənistanla (120 km) və Dağlıq Qarabağla (45 km) sərhəddə yerləşən Qubadlı rayonuna hər iki tərəfdən təcavüzkar hücumlar başlamış, dinc əhaliyə qarşı terror törədilməsi sistemli şəkildə davam etdirilmişdir.

1993-cü ilin avqust ayının sonunadək davam edən 5 illik müharibə zamanı Qubadlı rayonundan 238 nəfər şəhid olmuşdur. Onlardan 9 nəfəri ölümündən sonra Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Laçın, Ağdam, Fizuli, Cəbrayıl rayonları işğal olunduqdan sonra faktiki yarımmühasirə vəziyyətinə düşən Qubadlı rayonu 1993-cü il avqustun 30-31-də erməni təcavüzkar qüvvələrinin işğalına məruz qalmışdır. Erməni işğalı nəticəsində 30 min nəfərdən artıq Qubadlı sakini yurd-yuvasından didərgin düşmüş, respublikanın 28 şəhər və rayonunda məcburi köçkün kimi məskunlaşmışdır.

Rayonun 1,2 milyard ABŞ dolları dəyərində (1993-cü ilin qiymətləri ilə) şəxsi və ictimai mülkiyyəti erməni işğalçıları tərəfindən talan və məhv edilmişdir.

Qubadlı Azərbaycan tarixinə görkəmli şəxsiyyətlər vermişdir. Azərbaycanın xalq qəhrəmanlarından ikisi – Qaçaq Nəbi və Həcər Qubadlı rayonundandırlar.

Son əsrdə Azərbaycan elminə, hər b sənətinə, ədəbiyyatına sanballı töhfə vermiş, yüksək ad-san qazanmış akademik Möhbəli Əmiraslanov, general Valeh Bərşadlı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov Qubadlı torpağının yetirmələridir.

Ümumiyyətlə, əslən Qubadlıdan olan 2 nəfər akademik, 24 elmlər doktoru, 6 nəfər Sosialist Əməyi Qəhrəmanı vardır.

Torpaqlarımızın erməni təcavüzündən qorunması uğrunda döyüşlərdə igidlik göstərən Qubadlı oğullarından 10 nəfəri – Əliyar Əliyev, Vasili Əliyev, Kərəm Mirzəyev, Ələkbər Əliyev, Aslan Atakişiyev, Bəylər Ağayev, Səfa Axundov, Kazımağa Kərimov, Aqıl Məmmədov və Fəxrəddin Cəbrayılöv Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər.

5. Laçın rayonu

Laçın rayonu Zəngəzurun ərazicə ən böyük inzibati vahididir. Bölgənin şərqində, Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində Bakı şəhərindən 450 km məsafədə dağlıq ərazidə yerləşir. Şimaldan Kəlbəcər rayonu, şərqdən Xocalı, Şuşa və Xocavənd rayonları, cənubdan Qubadlı, qərbdən isə Dərələyəz mahalı, Sisyən və Gorus rayonları ilə həmsərhəddir.

Rayonun ərazisi XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində Qafqaz Albaniyasının Xaçın knyazlığının tədkiibində olmuşdur. Ona görə də Qarabağın digər bölgələrində olduğu kimi, bu ərazilərdə çoxlu sayda alban-oğuz abidələri, eləcə də, Xaçın adı ilə bağlı toponimlər vardır.

Pənahəli xan Cavanşir Qarabağ xanlığını yaradarkən xanlığın tərkibinə daxil olan 24 mahaldan biri indiki Laçının ərazisində yerləşən Qraçorlu mahalı olmuşdur. Azərbaycan Rusiyaya ilhaq ediləndən sonra xanlıqlar ləğv edildi və Laçın bölgəsi 1829-cu ildən yeni yaradılan Qarabağ əyalətinə qatılıb, 1868-ci ildən isə Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının tərkibinə daxil olmuşdur.

1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan K/b/P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarı ilə Zəngəzur bölgəsi 2 yerə bölündü və nəticədə Zəngəzur qəzasının 6.742 kv. verstlik ərazisindən 3.105 kv. verstli Laçın da daxil olmaqla Azərbaycan SSR tərkibində qaldı, 3.637 kv. verstlik hissəsi isə Ermənistanə verildi. Azərbaycan SSR-in tərkibində qalan hissə Şuşa qəzasına daxil edildi. 1923-cü il iyulun 7-də DQMV-nin yaradılması nəticəsində Şuşa

LAÇIN RAYONU

qəzası 2 hissəyə bölündü – Şuşa şəhəri də daxil olmaqla Şuşa rayonu DQMV-nin tərkibinə keçdi. Artıq bu dövrdə Şuşa qəzasının DQMV-nə daxil edilməyən hissəsində də hansısa bir inzibati idarə mərkəzi yaradılması zərurəti meydana gəlib. İndiki Laçın, Qubadlı və Kəlbəcər rayonlarının ərazisini əhatə edən ərazidə Kürdüstan qəzası yaradıldı.

İnzibati mərkəz müvəqqəti olaraq Şuşa şəhərində sonra isə Pircahanda və Minkənddə yerləşsə də, elə həmin il – 1923-cü ildə Laçın və Abdallar kəndləri arasında Laçın şəhəri salındı və qəza mərkəzi ora köçürüldü.

Qəza inzibati cəhətdən Kəlbəcər, Qoturlu, Kürdhacı, Qarıqışlaq, Həkəri (Muradxanlı) və Püsyən (Qubadlı) nahiyələrindən ibarət idi. 1930-cu ildə Azərbaycan SSR-də qəza inzibati ərazi vahidləri ləğv edilərək onların ərazisində bir neçə rayonlar formalaşdırıldı. Kürdüstan qəzası ərazisində yuxarıda qeyd edildiyi kimi 3 rayon – Laçın, Qubadlı və Kəlbəcər rayonları yaradıldı.

Laçın rayonunun səthi dağlıqdır və şimal hissəsi Qarabağ silsiləsinin cənub-qərb yamacında, şimalı Mıxtökən silsiləsinin cənub-şərq yamacında, cənub-qərbi Qarabağ yaylasındadır. Ən hündür nöqtəsi Qızılboğaz dağıdır (3594 m). Çayları Həkəri və onun qollarıdır.

Ərazinin çox yerində qışı quraq keçən mülayim isti və soyuq iqlim üstündür. Orta temperatur yanvarda -10°C -dən 0°C -yədək, iyulda $10-22^{\circ}\text{C}$ -dir. İllik yağıntı 600-900 mm-dir. Rayonun cəmi torpaq sahəsi 166488 hektardır. Ondan da 75781 hektarı kənd təsərrüfatına yararlı, 12102 hektarı isə əkin yeridir.

Laçın rayonunda çoxlu sayda tarixi və memarlıq əhəmiyyətli abidələr var idi. Memarlıq abidələrindən Hocaz kəndində mağara – məbəd, Cicimli kəndində Məlikəjdər türbəsi, Zeyvə kəndində Kafir qalası, Sultan Baba türbəsi, Şeyx Əhməd türbəsi, Qırısqırağ kəndində məscid, Hüsürlü kəndində Həmzə Sultan sarayı, Həkəri çayı üzərində körpü, Ağoğlan çayı üzərində məbəd, Güləbird kəndində türbə qalmışdır.

Rayonda şəhər, qəsəbə və 125 kəndin bazasında 48 şəhər, qəsəbə və kənd inzibati-ərazi vahidləri üzrə nümayəndəliklər fəaliyyət göstərir.

1992-ci ilin mayın 18-də Laçın rayonu erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdir.

Laçının işğalı ilə əlaqədar rayona 7,1 milyard ABŞ dolları dəyərində ziyan dəymişdir.

264 nəfər şəhid olmuş, 65 nəfər girov götürülmüş, 103 nəfər əlil olmuşdur. Rayon üzrə 1 yaşdan 16 yaşadək mövcud olan 24374 nəfər uşaqdan 18 nəfəri şəhid, 225 nəfəri əlil olmuş, 1071 nəfəri, o cümlədən 31 nəfəri hər iki valideynindən yetim qalmışdır.

Bütün var-dövlətlərimizi yeraltı və yerüstü sərvətlərimiz talan-qarət olmuş, torpaqlarımız hərraca qoyulmuş, ata-baba qəbiristanlıqlarımız düşmən tapdağında qalmış, rayonun 65507 nəfər əhalisi respublikanın 59 şəhər və rayonlarına, “Taxta-körpü” qışlaqlarındakı 84 obaya məcburi köçkün düşmüşdür.

6. Gorus rayonu

Azərbaycan Rusiyaya birləşdikdən sonra o dövrün ərazi inzibati bölgüsünə görə yaradılmış Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının mərkəzi Gorus şəhəri olmuşdur. Zəngəzur Ermənistanı verildikdən sonra Ermənistan SSR-in tərkibində 1930-cu il sentyabrın 9-da Gorus rayonu yaradılmışdır. Rayonun ərazisi 752 km², mərkəzi Gorus şəhəridir.

Gorus rayonu kəskin parçalanmış vulkanik dağlar, dağətəyi düzənliklər, sıldırım qayalar və dərin dərələr diyarıdır. Rayonun şimalında bazalt süxurlardan ibarət Işıqlı dağ silsiləsi uzanır (3548 m).

Üçtəpə yaylası (1500-2300 m) Gorus və Sisyan rayonlarının hüdudlarında yerləşən gözəl subalp çəmənliyidir. Üçtəpədən başlayaraq dağlar tədricən aşağı meyillənir, Bazarçay dağ aşırımına (600-800 m) keçərək, Bazarçay üzərindəki yerli camaat arasında “Şeytan körpüsü” deyilən təbii daş tuneli yaradır.

Bu rayonun landşaftının özəlliklərindən biri də “Gorus piramidaları”dır. Bunlar Gorus şəhərinin şərq və cənub-qərbində qərar tutan, küləklərin təsiri altında torpağın qum qatının aşınması nəticəsində yaranmış konusvari daş sütunlardır. Vulkanik mənşəli piramida-

ların hündürlüyü 10-20 m, bəzən daha çoxdur. Xinzirək və Xnazax, Bayandur çaylarının hövzələrində də belə piramidalara rast gəlinir.

Gorus, Zoraşen, Xnzoresk, Ağsu, Dığ, Xoznavar, Xnazax çayları Gorus rayonunun əsas su hövzələridir.

Gorus çayının orta axarı boyunca yerləşən seyrək meşəliklər qarantikan, zoğal, böyütkən kolları və cəviz ağacları ilə örtülmüşdür. Meşələrin sıx yerində vələs, palıd, ağcaqayın, cır giləs və s. ağaclar üstünlük təşkil edir.

Su axarları əsasən Bazarçayı hövzəsinə məxsus olan kiçik dağ çaylarından ibarətdir. Yetmişinci illərdən başlayaraq, Bazarçayın üzərində tikilmiş SES-lər, suvarma sistemləri Gorusun iqtisadiyyatına böyük təsir göstərmişdir.

Bazarçay üzərində Şam SES-in görünüşü

Mineral sulardan “Turş su”, (Tatev, Karaşen, Gorus) daha məşhur və qədim zamanlardan təbabətdə (türkəçarə) istifadə olunan Şeytan körpüsünün yaxınlığında yerləşən mineral suların adını çəkmək olar.

Zəngəzurun ən gözəl və ən böyük su hövzəsi sayılan Qara gölün böyük bir hissəsi Gorus rayonunun ərazisindədir. Təəssüflə qeyd et-

mək lazımdır ki, Qara gölün Laçın ərazisinə düşən hissəsi də 1968-ci ildə Azərbaycandan alınaraq Ermənistan SSR-ə verilmişdir.

Gorusda qış Sisyan və Meğriyə nisbətən sərt və uzun olur. Havanın orta temperaturu yanvar ayında -2 (aşağı zona), -10°C arasında (İşıqlı dağ) olur.

İyul ayında temperatur müvafiq surətdə +22°C-dən +10°C-dək dəyişir. Yağıntının illik miqdarı 500-800 mm-ə çatır. May-iyun aylarında demək olar ki, günəşırı yağış yağır.

Gorus Qafqazda ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində (3-cü kitab, 16-cı fəsil) bu yaşayış məntəqəsinin adı Qoroz qalası kimi çəkilir. Gorus toponimi Gürcüstanda Xorosdaq, Qoroz-Xaraba, Stavropol vilayətində Geros, Şimali Qafqazda Qroznı toponimləri ilə mənşəcə eyni olub, türk mənşəli Gorus tayfasının adı ilə bağlıdır (33, 213).

Gorus toponimini tədqiq edən əslən Gorusunu Şurnuxu kəndindən olan Əzəmət Rüstəmli Naxçıvandakı Xurs kəndinin, Qazax rayonundakı Xoros dağının, Qarabağdakı Kirs dağının, Türkiyədəki Qars şəhərinin adlarının Gorus toponimi ilə eyni mənşəli olduğunu qeyd edir (122, 90).

Gorus toponimini Qor sözü ilə əlaqələndirən fikir də maraqlıdır. “Alban tarixi” əsərində göstərilir: “Babiki müşayiət edən Qor və Qazan adlı iki doğma qardaş öz dinlərini atıb xaçpərəst oldular. Babik püşk atdı və Qorun bəxtinə Hot kəndi, Qazanın bəxtinə isə Salat kəndi çıxdı”.

Hot və Salat kəndlərinin Sisyan və Gorus rayonlarının ərazisində olması bu gümanı daha da qüvvətləndirir.

Gorus toponiminin İrənin Həmədan şəhəri yaxınlığındakı Gorus mahalından olan tayfaların adı ilə bağlılığını göstərən Məhəmməd-həsən Baharlı bu tayfanın, eləcə də Azərbaycanın Cavad, Şamaxı və Göyçay qəzalarında məskunlaşdığını qeyd edir (133, 54). Lakin Məhəmməd-həsən Baharlının gorusluları kürd tayfaları kimi göstərməsi fikri ilə razılaşmaq mümkün deyildir. Bu tayfa türk mənşəli olmaqla, XV-XVI əsrlərdə Qızılbaşların tərkibində Səfəvilərin haki-

miyyəyə gəlməsində mühüm rol oynamış və çox güman ki XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayıl Xətəinin Zəngəzura yürüşü zamanı bu ərazilərə gələrək yeni yurdda məskunlaşmışlar.

Son dövrlərdə erməni tədqiqatçıları Gorus (Qoris) sözünü rus dilindəki “qora” – “dağ” sözü ilə əlaqələndirirlər ki, bu da etimoloji cəhətdən tam mənasız bir şeydir. Ən azı ona görə ki, ruslar Zəngəzura XIX əsrdə gəlmişlər. Gorus adı ilə bundan ən azı 400 il öncə mövcud olmuşdur.

XIX əsrə aid mənbədə Gorusla bağlı yazılıb: kəndin şərq hissəsində yüksək yarıqanlı dağlar var ki, onlar kəndin lap yanında çoxlu böyük və kiçik konuslar əmələ gətirirlər. Sakinlər bu konuslarda saman və alaf üçün tikintilər ayırmışlar (221, 16).

Gorusun bərəkətli torpağı, çay boyu vadiləri, sıldırım qayaları, mağara və kahaları qədim minilliklərdə adamlar üçün sığınacaq olmuşdur. Orta əsrlərdə qədim İpək yolunun bir hissəsi sayılan, Naxçıvandan Xəzəryanı şəhərlərə, Qarabağa və başqa yerlərə duz daşıyan karvanların yolu Gorusdan keçib gedərmiş. Orta əsr şərq-müsəlman memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri olan Sınıq Karvansarının da Gorus rayonu ərazisində olması deyilənlərə sübutdur. Qayaların qoynundakı mağara və karvansaralar son illərə qədər qalmaqda idi. Bu ekzotik evlər uzun illər Qarabağ xanlarının istirahət və əyləncə yeri olmuşdur.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Qarabağ xanları Gorus ermənilərinə qarşı həmişə xoş münasibət bəsləmişlər. Pənahəli xan Qarabağ məliyi Şahnəzərin təqdimatı ilə Gorus ermənisi Ohana məlik rütbəsi vermiş və bu bölgənin idarəçiliyini ona tapşırılmışdır.

Qarabağ xanının icazəsi və dəstəyi ilə 1765-ci ildə Gorus kilsəsi tikilmişdir.

Gorus bölgəsini 200 ilə yaxın bir müddətdə (XVII-XVIII əsrlərdə) Məlik Hüseynlilər tayfası idarə etmiş və bu nəslin Qarabağ xanlığı ilə yaxın əlaqələri olmuşdur.

1805-ci ildə Qarabağa daxil olan rus qoşunları Gorus şəhərini Rusiyanın hərbi qərargahına çevirmişdir. 1826-cı ilin iyun ayında Ru-

siya-İran müharibəsi Zəngəzurdə şiddətlənir və Q.Nazimkanın komandanlığı altında rus ordusu 42-ci polkunun üç alayı (2 topu) Gorusda yerləşdirilir (177).

Köhnə Gorus qəsəbəsi 1868-ci ildən Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının mərkəzi olmuşdur.

Lakin qəsəbənin yerləşdiyi dərənin məhdud sahəsi onun genişlənməsinə imkan vermədiyinə görə məlik Hüseynin təklifi ilə 1870-ci ildə köhnə Gorusdan bir qədər qərbdə, kəndin qarşısındakı düzənlikdə, çayın sağ sahilində Gorus şəhərinin əsası qoyulmuşdur. Bu şəhər 1868-1918-ci illərdə Yelizavetpol quberniyası Zəngəzur qəzasının mərkəzi, 1921-30-cu illərdə Ermənistan SSR Zəngəzur qəzasının, daha sonra isə Gorus rayonunun mərkəzi olmuşdur.

Gorusda 1823-cü ildə 119 ailə (azərbaycanlı və erməni) yaşayırdı. Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra 1829-31-ci illərdə İrandan və Türkiyədən xeyli sayda erməni köçürülərək Zəngəzurdə, o cümlədən, Gorus rayonunun ərazisində yerləşdirilmiş, gəlmə ermənilərin hesabına şəhərin əhalisi artmışdır.

Gorus şəhəri Zəngəzurun qəza mərkəzinə çevrildikdən sonra ardıcıl aparılan erməniləşdirmə siyasəti nəticəsində buradan azərbaycanlılar tədriclə sıxışdırılıb çıxarılmışlar.

S.Zelinskinin 1886-cı il tədqiqatında Gorus şəhəri erməni yaşayış məntəqəsi kimi göstərilir. Yalnız burada bir neçə azərbaycanlı ailəsinin yaşadığı qeyd edilir.

Gorus erməniləri istər xarakterinə, istərsə də ləhcələrinə görə Zəngəzurun digər ermənilərindən kəskin şəkildə fərqlənirdilər. Erməni dilçilik elmində “Gorus ləhcəsi” deyilən bir sahənin olması da təsadüfi deyildir. Müxtəlif zamanlarda dünyanın müxtəlif ölkələrindən indiki Ermənistan ərazisinə köçürülən ermənilər müxtəlif ləhcələrlə danışırlar. Bu yığma xalqın hər rayonda, hətta ayrı-ayrı kəndlərdə belə özlərinə məxsus ləhcələri mövcuddur. Belə ki, Zəngəzurun Meğri rayonundakı ermənilər bir ləhcə ilə danışıqları halda, qonşu Qafanda başqa ləhcə ilə danışırlar. İrəvan ermənilərinin öz ləhcəsi, Gümrünün öz ləhcəsi vardır. Bir sözlə, Ermənistanda 40-a qədər ləhcə

vardır. Ancaq Gorus ləhcəsi bunların heç birinə bənzəmir. Bu ləhcə ilə Gorus rayonunda, Sisyanın və Qafanın bəzi erməni kəndlərində danışirlər. Gorus ləhcəsinin Qarabağ ləhcəsinə yaxın olması faktı da Zəngəzur və Arsağın qədim Albaniya dövlətinin qonşu vilayətləri olmasını təsdiq edən dəlillərdən biri kimi əhəmiyyətlidir.

Son əsrdə Gorus erməniləri öz kobudluqları, qəddarlıqları və azərbaycanlı əhaliyə qarşı daha sərt münasibətləri ilə seçilmişlər. Fikrimizcə bu, həm Gorusda güclü dayaqlara malik olan “Daşnaksüt-yun” partiyasının antitürk təbliğatı, həm də IX əsrin sonlarında Zəngəzurdə Alban xristianlarının qriqorianlaşdırılmasında xüsusi rol oynamış Tatev kilsəsinin təsiri ilə əlaqədər idi.

Sonrakı dövrdə də Gorus rayonu Zəngəzurun erməni daşnak mərkəzi kimi tanınmışdır. 1905 və 1918-ci il Zəngəzurdəki erməni-müsəlman davaları zamanı Gorus erməniləri xüsusilə qəddarlıq göstərmişlər. 1918-ci ildə Andronikin Zəngəzurdəki azərbaycanlı kəndlərini talan edərək Gorusa gəlməsi və Gorusda öz dövlətini elan etməsi, Dro və Nijdenin daşnak dəstələrinin uzun müddət Gorusda və Tatevdə at oynatması, Zəngəzurdə Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra belə, iki ilə yaxın bir müddətdə Gorus ərazisində “Sünik respublikası” deyilən oyuncaq qurumun qalması Gorusda separatçı anti-türk daşnak ruhunun yüksək olduğunu sübut edən faktlardır.

1918-ci ilə qədər Gorus rayonunda 45 azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Gorus rayonundakı 8 azərbaycanlı kəndinin adı erməniləşdirilmiş, 6 kənd isə ləğv edilmişdir.

1988-ci ildə bu rayonda cəmi 5 azərbaycanlı kəndi qalmışdır ki, onların da əhalisi ilin sonunda deportasiya edilmişdir.

7. Zəngilan rayonu

Zəngilan rayonu Azərbaycan Respublikasının cənub-qərb qurtaracağında, Araz çayının sahilində yerləşir. Sahəsi 707 km² təşkil edir. Zəngilan rayonun mərkəzi Bakı-İrəvan dəmir yolundan ayrılan Mincivan-Qafan xəttinin üstündə yerləşir. Oxçuçayın sağ sahilində dağ ətəyində, Bakıdan 377 km məsafədədir.

XVIII əsrin sonundan Zəngəzur mahalının tərkibində Qaradağ xanlığına tabe olmuşdur. 1868-ci ildən 1920-ci ilə qədər Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının Meğri-güney sahəsinə daxil olmuş, Azərbaycanın 1920-ci il inzibati-ərazi bölgüsü xəritəsində Zəngilan Qubadlı qəzasının tərkibində göstərilmiş, 1925-ci ildə isə inzibati xəritədə Zəngilan Cəbrayıl qəzası tərkibində göstərilməklə Genlik, Zəngilan, Aladin, Qarabab, Dəlləklər kəndləri xəritəyə köçürülmüşdür. 1930-cu ildə isə mərkəzi Pirçivan olmaqla müstəqil rayon elan edilmişdir.

Zəngilan rayonu Kiçik Qafqaz dağlarının cənubunda, Araz çayının sahilində yerləşir və şimaldan Qafan rayonu, cənub-qərb tərəfdən Meğri rayonu ilə həmsərhəddir. Bazarçay silsiləsinin Bartaz və Sələfir zirvələri (2.270 m) Zəngilan rayonunun ərazisindədir. Bu silsilə də Ağbənd, Vejnəli yaxınlığında Araz dərəsinə enir. Burada zəngin qızıl yataqları vardır.

Oxçu və Bərgüşad çayları arasında olan Süsən dağı silsiləsi cənub-şərqə doğru enərək Ağoyuq düzünü əmələ gətirir. Bura təbaşir çöküntülü süxurlardan ibarətdir. Oxçuçayın hər iki sahilində karst mağaraları vardır. Rayonun şimal-şərq hissəsində Qarabağ silsiləsi yerləşir. Bu silsilə getdikcə alçalaraq Gəyən çölünü əmələ gətirir.

Rayon ərazisində dağlıq hissələrdə sıx meşələr yayılmışdır. 1.800-2.000 metr hündürlükdə olan enliyarpaqlı meşələr getdikcə subalp və alp çəmənliklərinə keçir. Rayonun ərazisi müalicə əhəmiyyətli bitkilərlə və bulaqlarla zəngindir. Ərazidə zəngin tikinti daşı, gil, mərmər və s. materiallar vardır.

Rayonun təbii şəraiti, mürəkkəb relyefi onun özünəməxsus iqlimini yaratmışdır. Ərazidə Araz boyu yerlərdə qışı quraq keçən yarım-səhra və qum çöl iqlimi, bir qədər yüksək hissələrdə isə quraq keçən mülayim isti iqlim vardır. Rayonun ərazisindən sürətli dağ çayları olan Həkəri, Oxçu, Bəsit və Araz axır. Mənbəyini dağ silsilələrindən alan bu çaylar Araza tökülür.

Zəngəzur bölgəsində Zəngilanın adına ilk dəfə “Zəngiyan” şəklində XIV əsr coğrafiyaşünas alimi, tarixçisi və dövlət xadimi Həm-

dullah Müstövfi Qəzvininin “Nüzhət əl-qülob” (“Könül nəşəsi”) əsərində təsadüf olunur. Müəllif yazır: “Zəngiyan bir neçə kənddən ibarətdir və hazırda Mərdan Hakim ərazisinə daxildir. Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsü həmin hüduddadır. Körpünü hicri 15-ci ildə (miladi 636) Məhəmməd peyğəmbərin tərəfdarlarından Bərk ibn Abdullah (Allah ona rəhmət etsin və nəvaziş göstərsin) tikdirmişdir”.

Həmdullah Qəzvinin Mərdan Hakim barədəki məlumatı da diqqəti cəld edir və Zəngilanın lokalizasiyasına yardım edir: “Mərdan Hakim vilayətdir. Kəvani, Kələlə və Cirm onun böyük kəndlərindəndir. Məhsulu taxıl, üzüm və yaxşı meyvədən ibarətdir. Bəzi əraziləri Araz çayının sahilindədir. Divana çatacaq gəlirləri 8.700 dinardır”. Mərdan Hakim ərazisinin bir qisminin Araz çayı sahilində yerləşməsi faktı Zəngilanın həmin vilayətin tərkibinə daxil olması fikrinin həqiqətə uyğun olduğunu əks etdirir.

Rayonun qərb hissəsinin Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzur dağlarının şərqə uzanan qolları (Xustub, Böyük İşıqlı, Meğri, Güney silsilələri) tutur və tədricən alçalaraq Oxçuçay boyu düzənliyə keçir. Böyük İşıqlı (3.024 m) zirvəsindən başlanan yan sıralar şimal-şərqə uzanaraq Bəsitçayın yuxarı axımından tədricən enərək Müşlan düzünə qovuşur. Digər qolları isə Rəzdərə-Sobu kəndləri istiqamətində maili yamaqlarla Araz dərəsinə düşür.

Rayon ərazisində səciyyəvi relyef formalarından biri də Zəngilanın cənub-qərb kənarını haşiləyən müxtəlif istiqamətli Bartazdağ silsiləsidir. Silsilə iki zirvəli (Bartaz və Sələfir, 2.270 m) olub cənub-şərq istiqamətində Qırmızı Qatır qalası adıyla uzanaraq Ağbənd-Vejnəli yaxınlığında dik yamaqlarla Araz dərəsinə enir. Təbaşir-yura, neogen çöküntülərindən ibarət bəzi sahələrdə karst mağaralarına rast gəlinir. Silsilənin Vejnəli kəndi yaxınlığındakı hissəsində yüksək keyfiyyətli qızıl yatağı aşkar edilib.

Oxçu və Bərgüşad çayları arası ilə rayon ərazisində cənub-şərqə uzanan silsilə (Süsəndağ, 1.304 m) hündürlüyü 400-600 m. olan Ağoyuq düzünü (təbaşir çöküntülü) əmələ gətirmişdir. Bu ərazidə Oxçu-

çayın hər iki sahilində dərin karst mağaralarına (sağ sahili meşəlikdə) rast gəlinir.

Şimal-şərqdən rayon ərazisinə uzanan Qaradağ silsiləsinin cənub-qərb qolları Araz və Həkəri çaylarına tərəf alçalan Gəyən çölündə müasir dövr çöküntüləri ilə örtülmüşdür.

Zəngilan ərazisində aparılmış geoloji-kəşfiyyat işləri nəticəsində respublika əhəmiyyətli faydalı qazıntı yataqları aşkar edilmişdir. Vejnəli kəndində zəngin qızıl yatağı, kvars, gümüş təzahürləri, kükürlü mineral sular və s. aşkar edilmişdir.

Zəngilanın Bəsitçay hövzəsində böyük bir ərazidə təbii çinar meşəsi mövcuddur. Yüzdəliklərdən keçib gələn bu nadir çinarlıq dünyada ikinci yeri, Avropada birinci yeri tutur. Akademik Həsən Əliyevin təşəbbüsü ilə nadir təbii meşəliyi qorumaq məqsədilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 4 iyul 1974-cü il tarixli qərarı ilə Bəsitçay qoruğu yaradılmışdır.

Öz mənbəyini dəniz səviyyəsindən 2.400-2.600 m. yüksəklikdən (Zəngəzur dağ silsiləsi) götürən Bəsitçay 44 km-lik bir yol keçdikdən sonra Araza tökülür. Çayın hər iki sahilində yerləşən çinar meşəsinin ümumi sahəsi 117 hektardır. Qoruğun əsas qismini təbii meşələr, az bir hissəsini isə qumluqlar və daşlı sahələr tutur. Onun uzunluğu 15 kilometrə yaxındır. Eni isə bəzi yerlərdə 100, bəzən isə 200 metrə çatır.

Qoruqda bitən çinarlar həm eninə, həm də dərininə yaxşı kök atdığı üçün çox güclü küləyə, dağ selinə davamlıdır. Bu çinar ağacları yaxşı tikinti və mebel materialı kimi çox qiymətlidir. Onun oduncağı möhkəm və yüngül olur, qonur rənglidir. Qoruq 1993-cü ilin oktyabrında erməni işğalçıları tərəfindən zəbt olunub. Alınan məlumatlara görə, bu gözəl təbiət incisi vəhşicəsinə qırılıb Ermənistanə daşınır.

Çox zəngin flora və faunaya malik olan Araz çayı hövzəsi rayonunun təbii sərvətləri sırasında özünəməxsus yer tutur. 70 il qapalı olan bu zonada İran-Azərbaycan sərhədində 1993-cü ilin ortalarında Bəsitçay qoruğunun tərkib hissəsi kimi Arazboyu qoruğu yaradılıb. Uzunluğu təqribən 50 km olan bu yaşıllığın eni Araz çayının axınına

uyğun olaraq 50 metrdən 250 metrə qədər dəyişir. Burada müxtəlif ağaclar, çöl heyvanları və quşlar vardır. Ərazinin əsas torpağı gildir. Burada əsasən suya tələbatı çox olan ağaclar bitir.

Rayonun mərkəzi olan Zəngilan şəhəri 1957-1967-ci illərdə şəhər tipli qəsəbə olub, 1967-ci ildə şəhər statusu almışdır.

1963-cü ildə Zəngilan rayonunun inzibati ərazisi yenidən dəyişdirilir. Həmin ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin fərmanı ilə Zəngilan rayonu Zəngilan şəhəri mərkəz olmaqla Qubadlı rayonu ilə birləşdirilir. 17 iyul 1963-cü il tarixli fərmanla Zəngilan rayonu yenidən ayrılır və müasir sərhədi bərpa olunur.

Zəngilan şəhərinin adı 1957-ci ilə kimi “Pirçivan” olmuş, həmin ildə ona “Zəngilan” adı verilmişdir və bu yaşayış məskəni 1957-67-ci illərdə şəhər tipli qəsəbə olmuşdur.

Zəngilan rayonunun əhalisi uzaq keçmişdən əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Heyvandarlığın inkişafı ilə əlaqədar əhali əsasən yay vaxtı Zəngəzur-Xustub dağlarındakı (İşıqlı, Güman, Ovçu gölü, Tanrıqulular, Bəzz yurdu) yaylaqlara köçür, qışı qışlaqda keçirirdi.

Zəngilan rayonunun düzənlik olan torpaq sahələri əkinçilik və bağçılıq üçün çox yararlıdır. İstər texniki bitkilər-pambıq, tütün, üzüm sahələri üçün, istərsə də meyvə-tərəvəz və bağçılığın inkişafı üçün əlverişlidir. Son dövrdə üzümçülük və baramaçılıq sahəsi əhəlinin rifahının yaxşılaşmasında mühüm rol oynayırdı. Rayonun münbit və yararlı sahələri 72.550 hektar təşkil edirdi ki, bunun 7.204 hektarında taxıl, tütün, şəkər çuğunduru, kartof əkilir, üzüm-meyvə bağları kimi istifadə olunurdu. Rayonda 30 kolxoz və sovxoz, 3 fermer təsərrüfatı, 2 şərab, 1 konserv (ildə 400 min dekalitr ilkin şərab, 1 milyon şərti banka konserv istehsal edirdi), 1 çınqıl, 1 mərmər zavodu fəaliyyət göstərirdi. Əhalinin istifadəsində 12.864 hektar meşə fondu vardı.

Şəhərdə mərkəzi xəstəxana, poliklinika, 3 kitabxana, ümumtəhsil və musiqi məktəbləri, mədəniyyət evi, tarix-diyarşünaslıq muzeyi və digər mədəni-maarif müəssisələri vardı.

Zəngəzurun çayları

Zəngəzurun ərazisinin dağlıq və meşəlik olması burada iri, bol sulu, gur və iti axan dağ çaylarının, onlarla kiçik su axarlarının, yüz-lərlə bulaq və çeşmələrin mövcudluğunu şərtləndirən təbii amildir. Zəngəzurdakı çaylar Araz hövzəsinə məxsus sulardır: Bazarçay (Bərguşad), Həkəri çay, Oxçu çay (Çaundur çay), Bəsit çay, Meğri çay.

Bu çaylardan ən irisi və əhəmiyyətli **Bazarçaydır**. Bazarçayın üzərində 4 su elektrik stansiyası, 5 iri süni göl (dərəyaça) yaradılmışdır. Bazarçay öz mənbəyini Zəngəzur və Şərur-Dərələyəz dağ silsiləsindən götürür.

Bazarçay üzərində tağlı körpü

Axarı boyu yüzlərlə bulaq və çeşməni (Əyri çay, Zor-zor, Qarasu, Ulu çay, Uz çay, İlizin çay, Gorus çay və s.) özünə qatararaq dar, daşlı-qayalı yatağı ilə indiki Sisyan və Gorus rayonlarının demək olar ki, bütün uzunluğunu keçərək Gorus və Qubadlı rayonları ərazisində (Tatev kilsəsinin yaxınlığında) təbii daş tuneldən keçərək (bu tunelə el

arasında “Şeytan körpüsü” deyirlər) Qubadlı rayonunun Balahəsənli kəndinə burulur, bu ərazidən başlayaraq Bərguşad adı altında axaraq, Qaralar kəndinin cənubunda Həkəri çayı ilə birləşir və Həkəri adı ilə Araza tökülür. Ümumi uzunluğu 179 km. olan Bazarçayın adı X-XI əsrlərdən bu bölgədə məskunlaşan türkmənşəli Bazar tayfasının adı ilə bağlıdır (33, 144).

Həkəri çayı – Hacısamlı dərəsində Şəlvə çayın və Hocazsu çayın birləşməsindən yaranır. Həkərinin hər iki mənbəyi öz başlanğıcını Mıxtökən silsiləsindən, dəniz səviyyəsindən 2580 m. hündürlükdən götürür. Öz axarı boyunca Hoçaz çayı və Zabux çayını qəbul edərək zənginləşir, Bərguşad çayı ilə birləşdikdən sonra, Araza tökülür. Bəzi gümanlara görə, “Həkəri” sözü kürddilli Həkəri tayfasının adı ilə bağlıdır. Məşhur Sarı aşığın qəbri Həkəri çayının sağ sahilində, onun sevgilisi Yaxşının qəbri isə sol sahilindədir (129, 72).

Çaundur çayı – öz mənbəyini Qapıcıq dağının zirvələrindən götürür. Oxçu dərəsi və Süsən dağın vadisi boyunca axaraq Mincivan yaxınlığında Araza tökülür. Oxçu dərəsi axarında Oxçu çay, Qatar, Qavarat və Qalızur mis mədənlərinin yanından keçərkən isə Mədən çay adlanır. Böyük qolları Gığı çay və Əcənan çaydır. Hal-hazırda Oxçu çayı olduqca artıq çirklənmişdir. Qafan mis zavodlarının bütün çirkab suları, ağır metallar və ola bilsin ki, radioaktiv maddələr ermənilər tərəfindən bilərəkdən (Araz hövzəsini çirkləndirmək məqsədilə) Çaundur çaya axıdılır. Çaundur sözünün mənası çox güman ki, bu ərazilərdə XII əsrdən başlayaraq, məskunlaşan çavındır türklərinin (səlcuqlar) adı ilə bağlıdır.

Bəsit çay – Zəngilan rayonu ərazisindədir. Bartaz yaylasından başlayaraq axarı boyunca Şixovuz, Şükrətaz, Sobusu çaylarını özünə birləşdirir. Baharlı kəndindən keçərkən Baharlı, Rəzdərə kəndində isə Rəzdərə çay adlanır.

Ağoğlan çayı – Həkəri çayının sağ qolu. Laçın rayonunun ərazisindən axır, dağ çayıdır. Mənbəyini Minkənd dağlarından axan bulaqların birləşməsindən götürür. Yuxarı axarında Minkənd çayı və ya Əhmədli çayı adlanır. Ağoğlan kəndinin ərazisində Ağoğlan çayı,

aşağı axarında isə Zabux çayı adlanır və bu adla Həkəri çayına tökülür.

Meğri çayı – Oxçu və Meğri dərələrini ayıran Cibənd dağ silsiləsindən başlayır, Lehvaz dərəsindən keçərək Meğri çökəyinə, oradan isə Araz çayına tökülür: Vartanizor çay, Lehvaz çay, Lişk çay kimi qolları vardır.

Zəngəzurun su hövzələri şəffaflığı, duruluğu və iti axarı ilə seçilir. Bu çaylarda dağ çaylarına məxsus çox dadlı və ləzzətli forel, bığlı balıq, göy balıq, daban balığı, Həkəri və Bərguşadın bol sularında isə iri qızıl balıq (losos) olur.

Zəngəzurun iqlimi, fauna və florası

Zəngəzurun ab-havasından danışarkən istər-istəməz bu torpaq haqqında qədim zamanlarda deyilmiş bir aforizmi xatırlamalı olursan: “Zəngəzur elə bir diyardır ki, onun ərazisində eyni gündə həm qarqız, həm də qar-buz tapa bilərsiniz”. Doğrudan da, Zəngəzurun təbii-coğrafi mövqeyi elədir ki, burada Araz qırağı düzənlikdəki və uca dağ silsiləsindəki iqlim şəraiti tamamilə bir-birinin əksinədir.

Dağ silsilələri, keçilməz dərin dərələr çox yerdə böyük əraziləri bir-birindən ayırır, iki dağ arasındakı böyük çökəkliklər dağların zirvələri ilə tam kontrast təşkil edir.

Ümumiyyətlə götürüldükdə isə, Zəngəzurun çox hissəsi dağlıq olduğundan burada ən uzunömürlü və “yaddaqalan”, insanları qayğılandıran, sanki insanlarla mübarizə üçün gələn fəsil qışıdır. Zəngəzurun ərazisinin 2/3 hissəsində qış çox sərt, soyuq və qarlı keçir. Dəniz səviyyəsindən 1800 metr və daha yüksək olan ərazilərdə qış fəslə oktyabrın sonlarından başlayır və martın ortalarına qədər, bəzi yerlərdə isə aprel ayına qədər davam edir. Qış çox sərt, şaxtalı, bəzən çovğunlu keçir, xüsusilə dağlarda bir neçə ay davamlı olaraq 0°C-dən aşağı olan temperatur şəraiti, sırsıra buzlaqlar, bir metr və daha çox hündürlükdə qar örtüyü, qılınc kimi kəsən çovğun bu yerlərdə yaşayışı mümkünsüz edir.

Zəngəzurun əsas nəqliyyat arteriyası sayılan Şuşa-Gorus-Sisyan-İrəvan (və Naxçıvan) şose yolu (bu yola Zəngəzurdə el arasında caddə adı verilib, yaxud poçt yolu da deyirdilər) oktyabrın sonlarından başlayaraq, ta yaz gələnə qədər qalın qarla və sırsıra buzla örtülü olur. Tarixi bilinməyən qədim zamanlardan bu yolda, eləcə də Zəngəzurun böyük yaşayış məntəqələrini birləşdirən digər uzun yollarda 1,5-2 m. hündürlükdə biri-birindən 200-300 m. aralı daş qalaqları var idi. Bu daş qalaqları (yerli əhali “kələk” deyirdi) qalın qar altında görünməz olan, tez-tez çovğunun püskürüb doldurduğu yolu itirməmək üçün yolçulara nişangah rolu oynayırdı. Dağ aşırımlarında “yol ev”ləri, karvansaralar, yaxud yolçu damları son zamanlara qədər qalmaqda idi.

Zəngəzurun dağlıq ərazilərində qışda havanın orta temperaturu 0-5°C bəzi vaxtlarda isə mənfi 20-30°C-yə qədər aşağı düşürdü.

Zəngəzur dağlarına yaz tədriclə gəlir, havalar yavaş-yavaş isinməyə başlayır, qarlı çovğunlu günləri çiskinli-dumanlı, yağışlı havalar əvəz edir, torpağın donu açılır, buzlar əriyir, yal-yamacdan ərinti suları xırdaca çeşmələr kimi səs-səsə verərək günəşin zərif şüaları altında gümüşü parıltı ilə üzə aşığı-dərələrə, oradan isə çaylara axıb tökülərdi. Torpaq sanki yumşalır, nəfəs almağa başlayırdı, torpaq nəfəs aldıqca onun sinəsindəki cürbəcür otlar, çiçəklər, güllər də işıqlı dünyaya boy göstərməyə başlayır.

...Zəngəzurun yayı da müxtəlif yerlərdə bir-birindən fərqlənirdi. Meşə zolağından hündürdə yerləşən dağ zirvələrində yay qısa müddətli (2-3 ay), çox zaman yağışlı və buludlu keçirdi. Bu zirvələrdə demək olar ki, qar ərimirdi. Otlar və meşə zolağı ərazilərdə, eləcə də dağ ətəyi zonalarında yay quru isti (günortalar), nisbətən uzun müddətli (4-5 ay) keçirdi. Zəngəzurun yaşayış məntəqələrinin çoxu bu zolaqda yerləşdiyindən yay ayları burada həyat qaynayırdı; yaylaqlara, örüşlərə çıxan kim, ot biçən, taxıl yığan, qışa tədarük görə kim, bağ-bostan suvaran kim, eləcə istirahətə gələn kim!

Payız Zəngəzurdə adətən, yağışlı keçir və ən qısa fəsil sayılır, oktyabrda öz yerini qışa verir.

Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, Zəngəzurun heç də hər yerində iqlim şəraiti yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi deyildir. Belə ki, Araz çayı boyunca, Həkəri və Bərgüşad dərələrində yay uzun və yandırıcı isti, çox zaman isə bürkü keçir.

Zəngəzurun təbiəti və iqlim şəraiti, zəncirvari sıra dağlar, dağlar arasındakı ormanlar, sıldırım qayalıqlar, keçilməz aşırımlar, gursulu, sürətli dağ çayları bu ölkənin bitki örtüyünün və heyvanlar aləminin müxtəlifliyini şərtləndirən başlıca amildir.

Zəngəzurun landşaftı dəniz səviyyəsindən 450 m. (Yazı düzü) hündürlükdən 4000 m. (Qapıcıq dağı) hündürlüyə qədər dəyişir və hər hündürlük zolağı öz bitki aləmini bu torpağa bəxş etmişdir. Düzən və dağətəyi ərazilərdə biçənəklər, otlaqlar, əkin yerləri bir-birini əvəz edir.

Əkin sahələrində buğda, arpa, vələmir, pərinc, qismən çəltik (Qubadlıda), texniki bitkilərdən tütün, kartof, bağ-bostan bitkilərindən kələm, pomidor, xiyar, bibər, qarpız-qovun (Meğri, Zəngilan və Qubadlıda) əkilir. Bağlarda cəviz, alma, armud, şaftalı, ərik, alça, giləs, gilənar, tut, gavalı, heyva, nar və s. meyvələr əkilib, becərilir, bol və dadlı məhsul verirdi.

Zəngəzurun meşələri əsasən Qubadlı, Qafan və Gorus rayonlarının, qismən də Laçın, Sisyan və Meğri rayonlarının payına düşür.

Meşələrdə palıd (qara palıd və qırmızı palıd), vələs, fısdıq, ağcaqayın, ardıc, qarağac və s. ağaclar üstünlük təşkil edir. Meşələrdə və meşəətrafı yamaclarda saysız-hesabsız cır alma, cır armud, itburnu, yemişan, qarağat, böyürtkən, moruq kolları bitir.

Zəngəzurun heyvanlar aləmi də zəngin və rəngarəngdir. Düzən, dağətəyi və dağlıq ərazilərdə olan irili-xırdalı bütün canlılar Zəngəzurda yaşayırlar. Onlardan ayı, canavar, tülkü, porsuq, süleysin, çaqqal, dovşan, vaşaq, kirpi, qaban, cüyür, qırqovul, kəklik, çöl göyərçini, bildirçin, qara toyuq, qartal, sərçə, qarğa, sağsağan (qəcələ), gürzə, kərtənkələ və sairənin adlarını çəkmək olar. Səməd Qarayevin “Qazangöl həsrəti” kitabında bu barədə yazılmışdır:

“Dağlarda dağ keçisi, təkə, dağ qoyunu (arqalı), çox olurdu. 1940-50-ci illərdə sürülərlə olurdular. Arqalı dağın düzənlik hissəsində,

qoçlar qar olan yerlərdə, qarın üstündə olurdular. Dağ keçiləri balaları ilə dağın ətəyində, təkələr isə gündüz dağın zirvələrində, gecə isə aşağılara enib otlayırdılar. Günəş ilk dəfə dağın zirvələrinə vuranda heyvanlar yüksəkliklərə qalxır, təkələr isə zirvəyə çıxıb yatırdılar. Arqalılar oktyabr ayından sonra Qarovun dərədən Naxçıvan MR-nin ərazilərinə keçir, orada qalıb qışlayırdılar. Ordubad və Culfa dağları güneydir, otu da çox olur, ona görə də qışı orada keçirib, aprel-may aylarını Qarovun dərənin yaşıl çəmənliklərinə qaydır və orada balalayırdılar. Hər bir dağ qoyunu və keçisi 2 bala doğur, onu diqqətlə bəsləyir, 2-3 aydan sonra balaları da anaları boyda olur.

Ovçular deyirdilər ki, payızdan 18 gün qalanda “ülkər” axşamdan doğur, elə o vaxtda da təkələr keçilərin içinə qarışırlar, ona görə də belə bir məsəl var: “Təkə gözünü ülkərə tikən kimi” – deyirlər. Döl almış keçilər yay girəndə doğurlar, o vaxt hava isti, ot çox olur, körpə balanı saxlamaq imkanı çoxalır.

Dağ təkələri çox yaşayırlar, onların yaşını buynuzlarındakı illik düyünlərlə hesablayırlar, buynuzunda 12-14 illik düyün olan təkələrin buynuzları arxadan onbasına söykənir” (94, 54).

Müəllif davam edir: “Yüksək dağlarda vəhşi hinduşkalar yaşayır, qışda sürü ilə, yazda iki-bir. Bu quşlara geygidər də deyirlər, rəngləri bozdur, böyüklüyü də hinduşka qədərdir. Çox ürkəkdirlər, onlara yaxın düşmək çətindir. Geygidərlər uçanda çox uzağa gedirlər, bu dağdan uçub qarşıdakı ən uca dağa düşürlər, uçarkən gözəl səs çıxarırlar, onları ovlamaq çətindir. Ətinin tayı bərabəri yoxdur, yazda-yayda vuranda ətindən soğan iyi gəlir, dağların döşündə ancaq soğan bitir, başqa ot tapmaq olmaz, onlar da məcbur olub soğan yeyirlər. Dağ döşündə bitən soğan mədəni əkilən soğanla eynidir, kök yumrusu isə çoxillikdir, çürümür, hər il həmin kökdən soğan bitir. Ovçular, çobanlar o soğandan istədikləri qədər yığıb gətirir, qurudub qışa saxlayırdılar” (94, 54).

1.3. Zəngəzur qədim dövrə

Qafqazın dünyada ən qədim insan məskənlərindən biri olması elmi fakt kimi çoxdan təsdiq olunmuş tarixi həqiqətdir.

Təbii ki, sürü icma halından qəbilə icmasına, yəni cəmiyyətə keçənə qədər insan aləmi uzun bir tarixi dövr – evolyusiya prosesi yaşamışdır və Qafqazın da hər yerində insan populyasiyası eyni vaxtda məskunlaşmamışdır. İnsan özünü dərk edəndən və ətrafdakı digər canlılardan özünün keyfiyyət fərqi, yəni nitq və şüur fərqi anlayan, canlı aləmin ən elitar nümayəndəsi *Homo sapiens* mərhələsinə qədəm qoyandan sonra təbiətə uyğunlaşmaqla yanaşı, ətraf mühiti özünün maraqlarına uyğunlaşdırmağa, təbii seçmə yolu ilə gedən mübarizədə şüurun və təcrübənin verdiyi üstünlükdən istifadə edərək öz həyatı üçün daha əlverişli mövqelər əldə etməyə başladı. İbtidai insanlar yaşayış yerləri seçərkən qida və su mənbələrinin bolluğunu, həyatın təhlükəsizliyini, xüsusilə, digər icmaların hücumlarından müdafiə imkanlarının genişliyini, yayın istisindən, qışın soyuğundan, yazın və payızın şiddətli yağışlarından qorunmağı mümkün edən təbii şəraiti nəzərə alırdılar.

Belə şərait üçün isə ən əlverişli yer dağlıq və dağətəyi ərazilər sayılır. Təbii istehkamların – kaha və mağaraların, gizlənməyə və daldalanmağa etibarlı sığınacaq rolunu oynayan nəhəng qayaların, yağış suyunu dolça kimi yığıb saxlayan iri çalaları olan sal daşların, keçilməz sıx meşələrin, gur bulaqların və dumduru çayların bol olduğu Zəngəzur ərazisi bu mənada ilk insanların məskunlaşması üçün ən əlverişli regionlardandır. Ona görə də, bütün kiçik Qafqaz sıra dağlarının ətkələri kimi Zəngəzur silsiləsi də ilk insan məskənlərindən sayılır. Zəngəzurun ilk insan məskənlərindən olmasını sübut edən tarixi abidələr, arxeoloji tapıntılar kifayət qədərdir. Bunların bəziləri haqqında ətraflı danışmağı lazım bilirik. Çünki, Azərbaycan oxucusunun Zəngəzurun qədim tarixi haqqında bilgiləri ya çox cüzi, ya da yox dərəcəsidir.

Sisyan rayonunun Şəki kəndinin iki min ilə yaxın və bəlkə də daha çox yaşı vardır. Şəki sözü eramızdan əvvəl VII əsrdə Qafqaza gəlmiş saka (saqat) türk boyunun adı ilə bağlıdır (33, 439). Ötən əsrin 40-50-ci illərində Şəki kəndində tapılan qayaüstü şəkil abidələri Zəngəzurun qədim tarixinə bir daha işıq saldı (101, 112).

Şəki qayaüstü təsvirləri. Sisyan rayonunun Şəki və Sarnaqunk (1946-cı ilədək Saybalı) kəndlərinin yaylaq yerləri sayılan (dəniz səviyyəsindən 3000-3300 m. hündürlükdə yerləşən) Dəvəboynu (ermənicə Uxtasar) və Təgəzür dağlarında iri sal qayalar üzərində müxtəlif quş, heyvan, ox, kaman şəkilləri cızılmış bu qayaüstü rəsmlər eyni ilə Qobustan və Gəmiqaya abidələrinin oxşarıdır. Bu abidələrin təxminən eradan əvvəl IV-V minilliyə aid olması güman edilir (81).

Şəki qayaüstü təsvirləri.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şəki kəndindəki qayaüstü şəkillər Naxçıvandakı Gəmiqaya təsvirləri ilə, Kerç yaxınlığındakı Kül oba kurqanındakı qayaüstü şəkillərlə, Qazaxıstan, Sibir-Altay, Urmiya, Volqa ətrafı və s. yerlərdə tapılmış, türk soyu, türk kökəni, türk totemi ilə bağlı abidələrlə oxşardır.

Məlumdur ki, dünyada atın əhliləşdirilməsi, atın minik, nəqliyyat, yük daşıma, qida vasitəsi kimi geniş istifadəsi türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. At südündən hazırlanan sərinləşdirici içkini – qımızı türk xalqlarından başqa heç bir xalq içmir. Məhz buna görə qədim tarixi mənbələrdə hər hansı türk dilli tayfanı xarakterizə edəndə, digər əlamətlərlə yanaşı “qımız içənlər” ifadəsi də işlənirdi. Qədim yunan tarixçisi Strabon yazırdı: “Köçəri Skitlər içində kumıs içən boylar var ki, onlar öz ədaləti ilə başqalarından yüksəkdirlər” (224, 6, 3, 9).

Şəki abidələrinin yarandığı yerlər də (Zəngəzur və Şəki), Qobustan abidələrinin ətrafları da (Pirsaat və Sanqaçal) qədim türk boyları Saqatların (sakların) və Zəngilərin adı ilə bağlıdır.

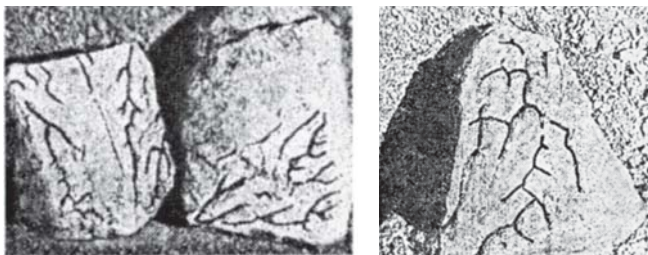
Türk tayfalarının ən qədim inanclarından biri (onqon) tibet öküzüdür və həmin şəkil Şəki qayaüstü təsvirlərində öz əksini tapmışdır. Eradan əvvəl IV-III minilliklərdə tunc dövründən dəmir dövrünə keçid türkdilli xalqlardan başlayıb və onların ilk dəmir aləti kimi işlətdikləri ox ucluqları olubdur ki, həmin dəmir uclu oxların qayaüstü təsvirləri Şəki abidələrində bu günümüzdə gəlib çıxmışdır.

Təəssüflər olsun ki, Pavel Safoyan adlı erməni “alimi” hələ Sovet hakimiyyəti vaxtında 15-20 qayaüstü təsvirlərə dair 3 cild fotoalbom düzəltmiş, onları bir neçə dilə tərcümə edib və belə bir cəfəng iddia irəli sürüb ki, Şəki qayaüstü abidələri erməni xalqına məxsusdur, həm də bütün Qafqazdakı qayaüstü təsvirlər məhz Şəki abidələrinin təsiri altında yaranmışdır.

Ancaq qeyd olunan zamanlarda bu ərazidə heç bir erməni yaşamayıb. IV əsrdən başlayaraq ta islamın gəlişinə qədər Sisakan (Sünik) bölgəsi Alban knyazlığına daxil olub ki, bunun da ermənilərə daxil yoxdur. Şəki qayaüstü təsvirlərindən danışırkən qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrə aid petroqliflərə Zəngəzurda çox yerdə rast gəlinir. Urud kəndində Gıgı dərə deyilən yerdə 4-5 iri sal qaya üzərində eyni ilə belə öküz və at təsvirləri var idi. Eyni zamanda Qafan və Meğri rayonlarında da tədqiq edilməmiş qədim dövrə aid qaya üstü təsvirlərin olması barədə məlumatlar vardır.

Nüvədi kitabələri. Zəngəzurun qədim insan məskəni olmasını, bu insanların mənşəcə kimliyini bir daha təsdiq edən qiymətli maddi abidələrdən biri də Nüvədi kitabələridir. Bu kitabələri aşkar edən, onları işığa çıxardan, vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalanda həmin daş kitabəni də kürəyində Bakıya gətirən, elmi diskusiyaların mövzusunə çevirən qeyrətli vətən oğlu, cəfakeş ziyalı və qələm sahibi Həmzə Vəlinin “Nüvədi kitabələri” kitabından bəzi parçaları burada verməyi gərəkli sayırıq:

“1985-ci ildə Nüvədi kəndinin Qarqadaşı adlı dağında bir naməlum yazı həkk olunmuş daş parçasına rast gəldim. Daşın bir hissəsinin sındığını təyin edib itmiş parçanı axtarmağa başladım. Bu axtarışla altı belə yazılı kitabəni də tapdım. Yazı eyni rəngdə olan olduqca möhkəm bazalt daşlara həkk olunmuşdur. Təəssüf ki, bu qədim kitabələrin daş səhifələri uçub dağılmış, əksəriyyəti itib-batmışdır. Yazılar üzərində heç bir iş aparılmamış adi daşlarda həkk edilmişdir. Kitabələrin ən böyüyünün uzunluğu 1 m, eni 70 sm, kiçiyinin uzunluğu 40 sm, eni 32 sm-ə çatır.

Nüvədi kitabələri

İndiyədək məlum olan Şumer, Sinay, Xannaney-Frikyə, Hörmüz, Ərrindi, Diskoridos, Kəsəc, Aramey, Qədim Yunan, Pəhləvi, Filados, Uyğur, Soqd, Monqol və Alban (Arran) əlifbaları ilə müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, Nüvədi Qarqadaşı kitabələrindəki yazı bunların heç birinə oxşamır. Eyni bir işarənin bir neçə daşda təkrarı və bir daşdan digərinə adlayan yazı güman etməyə əsas verir ki, vaxtilə divar kimi düzülmüş üzü hamar daşların hamısında yazı varmış. Yan-yanə divar kimi təbii hörülmüş daşların tədricən uçub-dağıldığı və ya qəsdən dağıldığı bu kitabələrin bəzilərinin dığırlandıqca uzaqlara düşdüyü məlum olur. Kitabələrin yazılarından təyin etmək olur ki, bəzilərinə yazılar sağdan sola, bəzilərinə yuxarıdan aşağıya, bəzilərinə yuxarıdan sağa və təkrarən sola yazılmışdır.

Daşların oyma texnikası barədə söz söyləmək çətindir. Çox güman ki, yazılar biz şəkilli metal alətlə oyulmuşdur. Diqqətlə baxanda oyuqların içində alətin biz şəkilli ucunun yerləri bilinir. Yazıların hər yerində eni 0,2-0,3 sm, dərinliyi isə 3-4 mm-ə çatır.

Nüvədi “Qarqadaşı abidəsi” Azərbaycan xalqının (türkdilli xalqının) ən qədim yerli əcdadlarından olan, Cənubi Zaqafqaz və Orta Asiya ərazilərində məskunlaşmış qarqarlara məxsusdur. Kitabənin dili türk mənşəlidir. Yazılarda Şumer sözü də işlənmişdir. Bu da kitabənin qədimliyinə dəlalət edir (75, 13-15, 18).

Qoşundaş abidəsi. Zəngəzurun qədim tarixindən və mədəniyyətindən xəbər verən dəyərli abidələrdən biri də Qoşundaş abidə-məzar kompleksidir. Qoşundaş abidəsi eramızdan öncə ikinci minilliyə aid olub Sisyan rayonunda, köhnə Qarakilsə kəndi (indiki Sisyan) ilə Qızılıçq kəndinin arasındakı yastı təpəlikdə yerləşir. Qoşundaş abidəsi çoxlu sayda yerə bitili və dik dayanmış nəhəng daşlardan ibarətdir. Daşlar dairəvi formada sanki iki min il öncə nəhəng insanların fəvqəl-insan qüvvəsi ilə yerə “sancılmışdır”.

Qoşundaş abidəsi (e.ə. III-II minillik)

Daşların hündürlüyü təxminən 1,5-2,2 m, eni 60-80 sm-dir. Bəzi daşların üzərində bir, ya bir neçə dəlik açılmışdır. Çox güman ki, bu dəliklər həddindən artıq ağır olan daşların qoşqu qüvvəsi ilə dartılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Daş dairənin içərisində alçaq kurqan vardır. Bu ərazidə bir neçə yerdə qazma damların qalıqları indi də qalmaqdadır. Damların divar-

ları iri ağır qayalarla kifayət qədər səliqəli hörülmüş, üstü nəhəng sal daşlarla örtülmüşdür.

Sisyan azərbaycanlıları arasında yayılmış bir rəvayətə görə bu yerlərdə vaxtilə çox nəhəng və güclü insanlar yaşamışlar. Bu insanlar oğuzların ulu babaları imişlər. Qoşundaş bir döyüşdə həlak olmuş oğuz əsgərlərinin qəbirləridir. Daş dairənin içərisindəki kurqanlar isə qoşun başçılarına məxsusdur. Qoşundaş abidəsinin ətrafında aparılan qazıntı zamanı burada müxtəlif insan sümükləri, məişət və döyüş alətləri tapılmışdır (247).

Bir sıra erməni “alimləri” isə Qoşundaşı qədim rəsədxana hesab edirlər. Guya ki, 2000 il öncə burada qeyd olunan daşların köməkliyi ilə (!) ayı və günəşi müşahidə edirlərmiş.

Ancaq Qoşundaşın hansısa astronomik məqsədlərlə yaradılması fikri ağıla batan deyildir. Ən azı ona görə ki, bu yer çox vaxt dumanla örtülü olur, həm də o qədər də hündürükdə deyildir və ayın, yaxud günəşin daşlar vasitəsilə müşahidəsi barədə hələlik elmə məlum olan təcrübə yoxdur. Digər tərəfdən əgər bu daşlar astronomik rəsədxana məqsədi daşıyırdısa, onda kurqanlar qəbirlər və yaşayış məntəqələrinin qalıqları və s. elmi faktlar bu fikri nəinki təsdiq etmir, əksinə belə gümanları daha da zəiflədir.

Qoşundaş abidələri barəsində daha bir hekayət də vardır:

Deyilənlərə görə çox qədim zamanlarda Sisyanda həddindən artıq zalım bir padşah yaşayırmış. Bu zalımın zülmündən cana doyan rəiyyət Tanrıya üz tutub yalvarır ki, “bizi ya quş elə, ya daş elə, təki bu əzabdan qurtar”. Tanrıdan səda gəlir ki, quş olmaq istəyənlər gərək birdəfəlik uçub getsinlər və bir daha bu torpağa qayıtmasınlar. İnsanların bir hissəsində vətən məhəbbəti üstün gəlir. Onlar quş olub vətənsiz yaşamaqdansa, daş olub Ana yurdda qalmağı üstün tuturlar və halay vurub Tanrıya dua etdikləri yerdəcə daş surətində əbədiyyətə qovuşurlar”.

Öz soy-kökü ilə Sisyan torpağına bağlı olan xalq şairi Məmməd Araz “Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı”, – deyərkən yəqin ki, gözlərinin önündən qədim Zəngəzurun Qoşundaş abidələri gəlib keçmişdir.

İşıqlı qağ əfsanəsi. Zəngəzurda naməlum tarixlərdən bəri dillərdə dolaşan bir əfsanə də olduqca məşhurdur. Bu Zəngəzur silsiləsinin Sisyan ərazisindəki ən yüksək zirvəsi, başı buludlardan yuxarı dayanan İşıqlı dağı, Nuh tufanı və Nuhun gəmisi haqqında əfsanədir.

Yerin üzünü su alanda Nuh peyğəmbər hər canlıdan bir cütünü götürüb özünün düzəltdiyi tufanlara sinə gərmək qüdrətində olan sehrlı gəmisinə minir. Dalğalar gəmini batıra bilmir və Nuhun gəmisi günlərin birində bir dağ zirvəsinə toxunur. Qəfil zərbədən sarsılan Nuh peyğəmbər deyir:

– Nə ağır dağdır!

O gündən bu dağın adı Ağrı dağ qalır.

Bir az keçmiş, gəmi başqa bir dağla toqquşur. Nuh bu dəfə belə deyir:

– İnan ki, dağdır. Türklər bu dağı “İlanlı dağ” adlandırırlar.

Nəhayət, gəmi ışıqlı bir dağın zirvəsində dayanır. Nuh peyğəmbər ilk dəfə burada ışıqlı dünyaya çıxaraq, torpağa qədəm basır və deyir:

– Nə ışıqlı dağdır!

Türklər bu dağın adını İşıqlı dağ qoyurlar.

İşıqlı dağı buludlardan yuxarı olduğundan onun zirvəsində həmişə günəş parıldayır. Çox güman ki, “İşıqlı” adı da elə buradan götürüldür (144).

Bu əfsanənin min illərlə yaşı var və bu əfsanədəki dağ adlarının hamısı təmiz Azərbaycan türkcəsindədir. Bu əfsanə min illərcə burada yaşamış Azərbaycan türkünün dünyaya mifik-fəlsəfi baxışının məhsuludur.

Bizim eradan əvvəl VII əsrdə türk dilli (prototürklər) sakların, kimmerlərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən, indiki Zəngəzurun ərazisinə axını başladı. Sakların, kimmerlərin, yerli uti, ud, sod, mar, qarqar, leq, qel, uz və s. tayfalarla qaynayıb qarışmasından e.ə. IV əsrdə Alban dövləti yarandı (194, 42).

Albaniyanın ərazisi qərbdə İberiya (Gürzan) və Ərməniyyə ilə, Şimalda Sarmatiya (Dağıstan) ilə, Şərqdə və Cənubda Atropatena ilə həmsərhəd idi. Paytaxtı əvvəl Qəbələ, sonra isə Bərdə şəhəri olan Al-

baniya dövlətinin ən böyük vilayətlərindən biri Süni, yaxud Sisakan idi. Bəzən deyirlər ki, Süni (Sünik) bu ərazinin erməni mənbələrindəki adı, Sisakan isə farsca adını bildirən sözdür. Elə buradaca qeyd edək ki, həm Süni, həm də Sisakan sözü türk sözüdür.

Eradan əvvəl IV minillikdə Çində, indiki uyğurların yaşadığı ərazidə Syunnu adlanan türk tayfaları yaşamış, sonra bu tayfalar Orta Asiyaya, Qara dəniz sahillərinə və Qafqaza yayılmışlar (3, 77). Bunlar sak, iskit, yaxud skif adlandırılan Saqa (Saqat) boyuna qohum tayfalar idilər. Saqaların e.ə. VII əsrdə məskunlaşdığı və uzun əsrlər hökmran olduğu bir ərazinin Sünik (sünilərin məskəni) adlandırılması, bu yerlərin Sis (qədim türkcə: – yaşıl meşəli dağlıq yaşayış yeri) + Sak (türk tayfaları) + An (məkan bildirən şəkilçi) sakların yaşadıkları, yaşıl, meşəli ərazi adlandırılması qədər təbii və məntiqli idi (26, 220).

Məlumdur ki, e.ə. VII əsrdə Azərbaycan ərazisində sak şahlığı yaranmışdı. Sakların bir hissəsi tarixi Zəngəzur ərazisində məskunlaşdığından bu bölgə Syuni, Sisakan, Sisacan adlanmışdır. Antik dövrdə Sisakan vilayətinin hakim sülaləsi də Sisak adlanmışdır. Tədqiqatçı de Laqardenin fikrincə, tarixi Zəngəzurun əsl adı Si olmuş, saklar burada məskunlaşdıqdan sonra həmin ərazi Si-sakan adlanmışdır (Bax: 112, 124).

Sonralar Sisakan (Zəngəzur) ərazisinə peçeneq tayfaları da köçüb yerləşmişlər. X əsr Bizans salnaməçisi Konstantin Baqranorodni Cənubi Rusiya çöllərində yaşayan peçeneq boyları içərisində kapan, karabay, Konstantin Parfirogenet isə kəngər boylarının da olduqlarını yazmışdır (112, 127). Kapan boyunun adı Qapan toponimində, Karabay adı isə Qarabağ toponimində əks olunmuşdur.

Zəngəzurda oğuzların bayandur, kayı, xələc tayfaları yaşayırdı. Kayı tayfalarının qacar, baharlı, zəngənə, zülqədər, padar, çoban qəbilələrinin adı ilə bağlı yüzlərlə toponim vardır. Qafan rayonundakı Qacaran, Afşarlı, Çullu, Xələc, Baharlı, Çobanlı, Gorus rayonundakı Bayandur, Zəngilan rayonundakı Baharlı, Sisyan rayonundakı Baharlı, Uz, Murxuz, Zabazadur kəndlərinin adları məhz 24 oğuz tayfası ilə bağlı olan adlardır (112, 111-113).

Zəngəzurdakı Qazangöl gölünün adını da Salur Qazanın adı ilə bağlayırlar.

Sisakan nəinki erməni torpağı olmayıb, əksinə, həmişə erməni çarlığı ilə münaqişə vəziyyətində olan, onunla mübarizə aparan bir Alban vilayəti olmuşdur.

E.ə. 675-550-ci illər – Midiya (Maday) dövləti mövcud olmuş, Göyçə gölü də daxil olmaqla Kür-Araz aralığı bu dövlətin tərkibində olmuşdur.

E.ə. 550-330-cu illərdə isə Əhəmənilər imperiyası Cənubi Qafqazı özünə tabe etmişdir. Bisütun kitabələrində Əhəməni hökmdarı I Daranın adından belə bir məlumat yazılmışdır:

“Mən ordu ilə Sak ölkəsinə, ucu şiş papaq qoyan saklara qarşı getdim. Çaya çatdım, onu ordu ilə keçdim. Bundan sonra, sakları darmadağın etdim, qalanını əsir tutdum. Skunxa adlı başçılarını tutub mənim yanıma gətirdilər. Mən başqasını onlara başçı təyin etdim, öz bildiyim kimi. Bundan sonra ölkə mənim oldu” .

Əhəmənilərin hakimiyyətinin son dövrlərində Albaniyadakı xırda tayfa ittifaqları birləşərək Albaniya dövlətini yaratdılar. Bu dövlət Əhəmənilərin hakimiyyətindən qismən asılı idi, ona xərac verirdi və müharibə zamanı Əhəməni ordusunu hərbi dəstələrlə təchiz edirdi. Yarım müstəqil Alban dövləti gah tərəqqi – gah tənəzzül edərək bizim eramın VIII əsrinə qədər (705-ci il) – Ərəb xilafətinin Qafqaza gəlişinə qədər mövcud olmuşdur.

E.ə. III əsr – b.e. 226-cı ilinədək Qafqazın bir çox əraziləri, o cümlədən, indiki Zəngəzurun ərazisi Parfiya padşahlığının tabeliyində olmuşdur.

226-651-ci illərdə fars xanədanının Sasanilər sülaləsi hakimiyyətdə olmuşdur.

656-889-cu illər – Ərəb xilafətinin hökmranlığı dövrüdür. Bu dövrdə Qafqazda İslam dövləti yarandı, İslam dini yayıldı. Qafqaz Albaniyasının bütün vilayətləri kimi, Sünik də xilafətin tabeliyinə keçdi. Albaniya-Arran, Sünik isə Sisəcan (Sisakan) adlandırılmağa başladı.

Sünik IX-XI əsrlərdə Sacilər (889-942-ci illər), Salarilər (941-981-ci illər), Şəddadilər (971-1088-ci illər) dövlətlərinin tabeliyində olmuşdur. Bu dövrlərdə Ərməniyyənin böyük bir hissəsi yuxarıda adları çəkilən dövlətlərin tabeliyinə keçmişdi.

XIII əsrdə Moğol-tatarlar Qafqaza gəldilər. Qafqazı və Cənubi Azərbaycanı tutdular. Öz hakimiyyətlərini (hülakilər, elxanilər) yaratdılar. 1385-ci ildə Əmir Teymurun ordusunun Qafqazı işğal etməsi ilə bu ərazilərdə uzun illər davam edən türk hökmranlığı dövrü başladı, Qafqaz, İranın çox hissəsi, Şərqi Anadolu bir-birini əvəz edən Cəlairilər (1385- 1410), Qaraqoyunlular (1410-1467), Ağqoyunlular (1468-1501) hakimiyyətinin təsiri altına düşdü.

1501-1590 – Səfəvilər dövləti – Böyük Azərbaycan yarandı.

1590-1748 – Qafqazın, Anadolunun və İranın bir çox əraziləri kimi, Zəngəzur mahalı da Osmanlı və Cənubi Azərbaycan (Səfəvilər, Nadir şah) türklərinin hakimiyyəti altında oldular.

1748-ci ildə Qarabağ xanlığı yarandı. Pənahəli xan Qarabağ xanı elan olundu. Sisyan, Qafan, Tatev, Meğri, Güney, Çəlbair, Hacısamlı, Kolair mahalları Qarabağ xanlığına daxil oldular.

1805, 1813 və 1828-ci illərdə Kürəkçay, Gülistan və Türkmənçay müqavilələri ilə Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyaya ilhaq edildi.

1868-ci il – Yelizavetpol quberniyası təsis edildi və bu quberniyanın ən böyük ərazi-inzibati vahidi olan Zəngəzur qəzası yaradıldı.

1920-ci il 1 dekabr – Zəngəzur Sovet Ermənistanına bağışlandı.

Yuxarıda göstərilən qısa tarixi ekskurs da bir daha sübut edir ki, “Sünik qədim erməni torpağıdır” – fikri, “böyük Ermənistan”, “dənizdən dənizə Ermənistan” müddəası qədər əsassız və cəfəng bir şeydir.

İndi isə baxaq görək ki, tarixdə Erməni dövlətinin yeri və mövqeyi necə olmuşdur?

Erməni tarixçiləri öz ölkələrinin tarixini öz soy-kökləri kimi o qədər qatıb-qarıxdırmışlar, o qədər dolaşığa salmışlar ki, erməni xalqının və dövlətinin tarixi haqqında o qədər mistik, illüziyalı təsəvvür yaradan məqamlar düşüncə tapmışlar ki, öz dövlətlərini və milli var-

lıqlarını o qədər dövlət və millətlərə calamışlar ki, onların tarixi keçmişində haqqında birmənalı söz demək müşkül bir işə çevrilmişdir.

Əvvəla qeyd edək ki, ermənilərin mənşəyi haqqında birmənalı fikir yoxdur.

Özləri özlərini hay adlandıran bu milləti hər qonşusu bir adla çağırır: Gürcülər – somexi, Kürdlər – filə, azərbaycanlılar – erməni, ruslar – armyani adlandırırlar. Buradan görünür ki, bu millətin əsl adı “hay” olsa da, digər adlar ona kənardan veriləndir və həmin xalqa mənsubluqdan çox onlara qonşularının münasibətini ifadə edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “haylar” və “ermənilər” (əslində “ermənlər”) kökü tamamilə ayrı olan etnoslardır və ermənilərdən fərqli olaraq, hayların tarixi e.ə IV əsrdən o yana keçmir. Baxmayaaraq ki, ermənilər özlərini Nuh peyğəmbərin nəslindən sayırlar və bu fikrin isbatı üçün Bibliyanı şəhadət gətirirlər, əsl həqiqət isə bir az başqa cürdür.

İlk hay salnaməçisi Moisey Xorenski (V əsrdə yaşamışdır, ancaq bəzi mənbələr onun V əsrdə deyil, VII əsrdə yaşadığını bildirirlər) “Erməni coğrafiyası” əsərində (154, I kitab, XII fəsil) ermənilərin soy şəcərəsini Bibliyaya əsasən belə göstərir:

Nuh – Yafet – Qamer – Tiras – Torqom – Hayk. Guya ki, Haykdan törəyənlər hay adlanmış və bir millət kimi sonradan formalaşmışdır.

Əslində bu şəcərədə bir “balaca” yanlışlıq, yaxud başqa sözlə desək, erməni saxtakarlığı vardır. Məsələn burasındadır ki, IV əsrdə ermənilər xristianlığın qriqorian məzhəbini qəbul etdikdən sonra Bibliyanı erməni dilinə tərcümə edərkən oraya Torqom sözündən sonra hayk sözünü əlavə etmişlər. Çünki, Bibliyanın yəhudi və yunan dilindəki nüsxələrində nə hayk adı, nə də hay sözü yoxdur.

Təsdiq olunmuş tarixi faktdır ki, Fərat çayının mənbəyində və Van gölü ətrafında yaşayan ermənlər (türk boylu – arme – mitan, subar, qəmərlərə qohum tayfadır) və e.ə. VII-VI əsrlərdə Balkan yarımadasından Suriyanın şimalına və Urartuya (Van gölü ətrafına) köçmüş friqlərin bir qolu sayılan protohaylar etnogenez baxımından tamamilə başqa-başqa etnoslardır.

Ermənilərin tarixi miqrasiyasının sxemi

Herodot və Strabon kimi qədim tarixçilərin məlumatlarına əsaslanan prof. F.Ağasıoğlu erməni adının mənşəyini və hay erməni münasibətlərini belə izah edir:

“Manna və Mada ərazilərindən əli çıxan asurlar darmadağın etdikləri Subar ölkəsini möhkəmlətmək üçün Arme bölgəsini də bura qatıb iki böyük əyalət düzəldilər, əhalinin etnik tərkibini dəyişmə siyasəti aparıb, quzey-batı Suriya və güney Friqiya bölgələrindən gətirdikləri aramey, muşk və s. tayfaları burada yerləşdirdilər. Bu əsirlərin içində hay tayfaları da ola bilərdi, çünki, sonrakı hay-erməni mənbələri buradakı yerləşmə barədə məlumat verir. Buradan quzeyə çəkilən subar, mitan-armi və urmə tayfaları isə saqa-qamərlərlə qovuşub yeni qüvvəyə çevrildi və əvvəllər Urartu əyaləti olan bu ərazidə, Fərat çayının yuxarı axarında e.ə. VII əsrin sonunda yeni kiçik Ermen (tarixi Ərməniyə) bölgəsi yarandı. Bu bölgənin döyüşçüləri Asur dövlətinə qarşı 615-ci ildə başlanan böyük müharibədə Mada ordusuna qoşuldu və Mada çarı Kiaksar Asur dövlətini dağıdıandan sonra Ermən bölgəsini müttəfiq ölkə kimi nisbətən müstəqil bəylik statusunda Mada vilayətinə çevirdi və saqa boyundan Parur bəyi bura hökmdar (canışın) təyin etdi. Beləliklə, ilk “Erməni çarlığı” 612-ci ildə əhalisi əsasən türk (armi-mitan, urmu, qaşqay, subar, saqa-qa-

mər) və hurri-urartu boylarından ibarət olan bu Mada əyalətində yarandı. Xristianlığın yayıldığı çağlarda bu bölgəyə sızan azsaylı hay tayfaları da sonralar buranın əhalisinə çevrildi” (53, 333).

Qədim yunan tarixçisi və salnaməçisi, “tarixin atası” sayılan Herodota görə Böyük Ermənistan uzunluğu 310 km olan bir ölkədir ki, hətta onun şərq qonşusu olan Matien ölkəsi ərazisinin uzunluğuna görə (750 km) ondan ikiqat böyükdür (173, V, 52).

Erməni dövlətinin varlığı haqqında isə e.ə III əsrə qədər heç bir məlumat yoxdur. Yalnız e.ə III əsrdə Kiçik Asiyada, Van gölü hövzəsində yerləşən Armini dövləti haqqında məlumat verilir. Bu ölkədə yaşayanlar isə friqlər və haylarla yanaşı, arme – subarlar, kimmerlər, saqatlar və s. türk boyları idilər.

Haylar tədricən digər tayfaları assimillyasiyaya məruz qoydular. Xristianlığın yaranmasından sonra isə haylar Suriyadan və Bizansdan dəstək alaraq öz hakim mövqelərini möhkəmləndirirdilər. Bu vaxta kimi hett, urartu, hurri, subar dilləri ilə yanaşı işlənən erməni (hay) dili digər dillərdən xeyli elementlər mənimsəyərək onları sıxışdırıb aradan çıxardı. Beləliklə, qədim erməni dili – qrabar yarandı.

Bu tarixi ekskursiyanı etməkdə məqsədimiz onu göstərməkdir ki, hazırkı erməni xalqının dilində, mədəniyyətində, mətbəxində olduğu kimi, etnogenezində də, türk xalqının yeri və rolu danılmazdır. Bu, bir tarixi proses, ermənilərin taleyi ilə bağlı bir məsələdir.

Bir neçə kəlmə də erməni dövlətçiliyi haqqında.

Erməni tarixçilərinin və digər ermənipərəst alimlərin uydurmalarının əksinə olaraq, tarixdə yalnız iki dəfə müstəqil erməni dövləti olmuşdur.

İlk müstəqil erməni dövləti haqqında Amerika şərqşünasları Castin və Karolin Makkartilər belə yazırdılar: “Müstəqil erməni dövləti Böyük Tiqranın dövründə (m.ö. 95-56-ci illər) yaradılmışdır. Tiqrandan sonrakı uzun əsrlər boyu ermənilər digər dövlətlərin, o cümlədən Roma, İran, Sasani və Bizansın vassalları olmuşlar” (178, 13).

İkinci müstəqil erməni dövləti 1918-ci ildə – qədim Azərbaycan torpağı, keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmış və 1920-ci

ilin oktyabrında süqut etmiş Ararat respublikası olmuş, nəhayət 1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra üçüncü erməni dövləti-Ermənistan Respublikası yaranmışdır.

Hazırkı Ermənistanın siyasi, iqtisadi və hərbi “müstəqilliyi” hamıya aydın olduğundan, hətta İrəvanın özündə belə Ermənistanı Rusiya Federasiyasının bir vilayəti adlandırdıqlarından ermənilərin indiki “müstəqilliyindən” danışmayacağıq. Hələ isə gəlin qədim Yunan salnaməçisi Strabonun bələdçiliyi ilə tarixə ekskursiyamızı davam edək:

II Tıqran Parf hökmdarının (Arşakilər) sarayında girov saxlanılırdı (Arşakilər türkmən mənşəli ərsaq tayfalarından idilər – M.U.). O Parf hökmdarı II Mitridata söz verdi ki, əgər Ərməniyyə taxtına çıxmasına köməklik göstərsə, onda Tıqran Parfiyaya 70 vadi bağışlayar. Beləliklə, II Mitridatın köməkliliyi və hərbi dəstəyi ilə Tıqran e.ə 95-ci ildə Ərməniyyənin hökmdarı oldu. Van gölü yaxınlığında Tıqranakert şəhərini saldı və buranı Ərməniyyənin paytaxtı elan etdi. Qısa müddət ərzində işğalçı müharibəyə başladı və Atropatenanın böyük bir hissəsini, Finikiyanı, Şimali Mesopatomiyanı, Kordienanı, Suriyanı, Şərqi Kilikiyanı özünə tabe etdirdi. Buradaca qeyd etməliyik ki, Albaniyanın bir hissəsi II Tıqranın hakimiyyəti altına düşsə də, mənbələrdə Sünikin, Arsağın və Utinin “böyük Ermənistana” qatılmağı barədə bir əsaslı elmi məlumat yoxdur (194, 118).

II Tıqranın öz gücünü artırdığını və nəzarətdən çıxdığını görən Roma imperiyası e.ə. 66-cı ildə sərkərdə Lüküll və Pompeyi Tıqranın üzərinə göndərdi və Tıqranakert (indiki Türkiyənin Diyarbəkir bölgəsində yerləşdiyi güman edilir – M.U.) yaxınlığındakı döyüşdə erməni sərkərdəsi ağır məğlubiyyətə uğradı (224, XI, 14-15).

66-cı il müqaviləsinə görə Tıqranın işğal etdiyi bütün ərazilər Romanın tabeçiliyinə keçdi, II Tıqran isə Romanın müəyyən şərtləri daxilində (Erməni yaylası ərazisində) erməni tacını özündə saxladı.

Bu da cəmi 29 il müstəqil olan “böyük” Ermənistanın tarixi!

Cəmisi 29 il müstəqil dövləti olan bir xalq necə ola bilər ki, Zəngəzuru (Süniki), Arsağı, Naxçıvanı öz tabeliyində, təsir dairəsində saxlasın?

Sünikin qədim tarixindən danışarkən bir məsələyə də aydınlıq gətirmək gərəkdir. İki min ilə yaxın bir müddətdə Roma, Bizans, Parfiya, İran imperiyalarının və Ərəb xilafətinin tabeliyində yaşayan yarım müstəqil vilayətləri məhdud səlahiyyətli yerli hakimlər idarə etmişlər. Bu yerli hakimlərin hərbi dəstələri, bəzi hallarda kifayət qədər yaxşı silahlanmış qoşunları var idi. Böyük imperiya zəiflədikdə, adətən, yerli hakimlər baş qaldırır, özlərini müstəqil elan edir və qonşu ərəzilərə dağıdıcı, işğalçı hücumlar edirdilər. Bu mənada Erməniyyə nəinki istisna deyildi, bəlkə də “nümünə” idi. Altı aydan bir neçə ilə qədər hökm sürən belə “müstəqillik” və “zəfər yürüşləri” mərkəzi hökumət tərəfindən yatırılır, əyalət başçısı öldürülür, həbs edilir, yaxşı halda isə taxt-tacdan kənarlaşdırılırdı.

Sünik əyaləti Albaniyanın cənubunda böyük bir ərazini tuturdu və Göyçə gölünün qərb kənarı boyunca çatırdı. Sisakan adı ilk dəfə VI əsr Suriya tarixçisi Zəkəriyyə Ritorun əsərində çəkilir. Ermənistanın təsvirini verən Ritor “Sisaqan, Aran, Gürzan kimi Ermənistandan ayrı bir ölkədir” – yazır (194, 105).

Moisey Kalankatuklu özünün “Alban tarixi” əsərində Sisakan, Sünik, Sünestan terminlərini işlədir (194, 17).

Sünik salnaməçisi Stefanos Orbelian “Sisakan vilayətinin tarixi” (XIII əsr) əsərində yazırdı ki, onun zamanında Sünikdə və Arsaqda Sünik və Arsaq dilində danışırıldı (127, 187).

Erməni tarixçisi N.Adons Süniki Erməni vilayəti adlandırırsa da, belə bir haşiyə çıxmağa məcbur olmuşdur: “Sünik özünün mülki və kilsə həyatında mərkəzi Ermənistandan müstəqil və öz xüsusi mövqeyi ilə seçilən vilayət idi ki, bunun da başlıca səbəbi Sünikin etnik özəlliyi ilə bağlıdır” (137, 421).

Sünikin özəlliyi barədə belə fikirlərə tarixi mənbələrdə çox rast gəlmək olur. Onların hamısını sadalayıb oxucularımızın vaxtını almaq istəmədiyimizdən, belə bir ümumi nəticəyə gəlirik ki, Sünik adı yerlə deyil, etnik mənşə ilə, tayfa adı ilə bağlıdır və bir daha əvvəl qeyd etdiyimiz o fikrə qayıdırıq ki, eradan əvvəl III minillikdə Çinin şimalında saklara qohum olan Syünni tayfaları yaşamış və II minil-

liyin sonlarında bu tayfalar (iskit və qəmərnlərlə birlikdə) Xəzərin cənubundan keçərək Cənubi Qafqaza gəlmiş, oradan Qara dənizin şimal sahillərinə çəkilmiş, e.ə VII əsrdə isə yenidən Qafqaza, o cümlədən Kür-Araz aralığına qayıtmışlar (3, 77).

Sünik də, Sisakan da eyni mənşəli adlardır, Sak və Sunni tayfalarının – prototürklərin adı ilə bağlı yerlərdir, babalarımızın babalarının torpaqlarıdır.

Müxtəlif dövrlərdə siyasi cəhətdən gah Ərməniyyəyə, gah Albaniyaya, gah da Atropatenaya müəyyən tabeliyi olan Sünik vilayəti çox zaman müstəqil (təbii ki, İran, Parfiya yaxud Roma imperiyasının icazə verdiyi dərəcədə) çarlıq kimi fəaliyyət göstərmişdir. Etnik, iqtisadi və kulturoloji baxımdan isə daha çox Albaniya və Atropatena ilə bağlı olmuşdur (194, 106).

Sünik iqtisadi, siyasi və hərbi baxımdan güclü vilayət olmuşdur. 20 minə yaxın süvari qoşunu olan Sünik knyazlığı uzun illər fars (Aşakilər dövründə) və Parfiya (Valarşakin çarlığı zamanı) imperiyalarının həmin dövrdə “Sisan qapıları” adlandırılan Şimali Qafqaz qapılarını qorumuşdur.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər VI əsrə qədər Sünikin Ərməniyyə ilə hər hansı siyasi və dini əlaqəsi var idisə belə, bu vaxt baş verən İran-Bizans müharibəsi zamanı Ərməniyyə Bizansı, Sünik isə İrani müdafiə etdiyindən bu əlaqə tamamilə kəsildi.

“571-ci ildə Sünikin hökmdarı üsyan etdi, ermənilərdən ayrıldı, Sünik arxivinin Dvindən ayrılıb Paytarakana verilməsi, onların Atropatenaya qatılması və adlarının ermənilərlə bir çəkilməməsi üçün İran şahı Xosrova müraciət etdi. Onun müraciəti qəbul olundu və şahın əmri yerinə yetirildi” (186, 28).

Bütün VIII əsr ərzində Sünik Albaniyanın müstəqil vilayəti olaraq fəaliyyət göstərir və Kilsə ierarxiyasına görə Mitropolit rütbəsində Alban katolikosluğuna tabe olur. Bu dövrdə yüksək nüfuz sahibi olan Albaniyanın knyazı Cavanşir “Sünik vilayəti knyazının Aruncan nəslindən özünə qız seçib onunla evləndi” (106, II kitab, XIX fəsil). Bu izdivac Sünik-Alban ittifaqını daha da möhkəmləndirdi.

O dövrdə Sünikin ən böyük yaşayış məntəqələri Naxçıvan (Vas-purakan), Ordubad (Qoxtan), Şəki qalası, Şalat, Çquq, Qoroz, Kapanat və s. olmuşdur (127, II, 12).

Qədim mənbələrdə Qafqaz Albaniyasının və Sünik (Sisakan) knyazlığının əhalisindən danışarkən, adətən, “alban xalqı”, “sünik xalqı” ifadəsi işlədilir. Bu ifadə Albaniyanın və Sünikin əhalisini qonşu dövlətlərdən fərqləndirir, yəni fars, yunan, erməni, yaxud gürcü olmadığını göstərsə də, əslində, Albaniyada, yaxud Sünikdə yaşayan insanların (etnosların) kimliyi barədə heç nə demir. Nə qədim keçmişdə, nə sonralar, nə də müasir dövrdə heç bir dövlətin əhalisi yalnız bir millətdən, yaxud bir etnosdan ibarət olmamışdır. İndiki Ermənistan respublikasından başqa belə bir dövlət, yəqin ki, dünyada yoxdur. Bu isə milli şikəstlik, başqa xalqlara inamsızlıq və nifrətdən doğan erməni eqoizmi, özünü tədric və özünü məhvə aparan milli məhdudluqdan yaranan siyasi korluqdur.

Təbii ki, nə Alban xalqı, nə Sünik xalqı monoetnos olmamışlar. “Alban xalqı” və “Sünik xalqı” ifadələri isə sadəcə həmin ərazidə yaşayan insanlar mənasındadır; indiki azərbaycanlı, amerikalı, iranlı, suriyalı və s. mənələrdə olduğu kimi.

Sünik salnaməçisi Stefan Orbeliyan yazırdı: “Onun zamanında Sünikdə və Arsaqda sünik və arsaq dilində danışırtdılar”. Erməni tarixçiləri Stefanın erməni olduğunu iddia edirlər. Hərçənd ki, bu fikir çox şübhəlidir, amma, gəlin bunu bir həqiqət kimi qəbul edərək Stefanın məntiqini izləyək: Sünikdə yaşayan erməni müəllifi öz əsərində aydın yazır ki, Sünikdə onun yaşadığı zaman Sünik dilində danışdılar. Diqqət edin: erməni dilində yox, sünik dilində!

Sünikin, eləcə də, bütövlükdə Albaniyanın erməni torpağı olduğunu sübut etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan erməni alimləri N.Adons və S.Malxasyans tarixi və elmi dəlillər qarşısında aciz qalaraq, belə bir yarım etiraf etməyə məcbur olmuşlar: “Bu şübhəsizdir ki, Ermənistanın Alban əyaləti Sünik əhalisinə görə Mərkəzi Ermənistandan fərqlənirdi. Sünikin tayfa xüsusiyyətləri həmsərhəd dağlıq ölkələrindən bura olan ardıcıl köç axını ilə müəyyənləşirdi” (194, 106).

Son vaxtlara qədər Zəngəzur – xüsusilə, Sisyan və Qafan ermənilərinin nitqi İrəvan ermənilərindən xeyli fərqlənirdi. Hətta Sisyanın dağ kəndlərindən olan yaşlı ermənilər danışdırlar ki, onların danışığını İrəvan və Leninakan (indi Gümrü) erməniləri başa düşmür. Həmsərhəd dağlıq ölkələrdən Sünikə köç axını barədə də Adons və Malxasyans haqlıdırlar, yalnız “kiçik” bir istisna ilə: dağlardan Böyük Qafqazın o üzündən Cənubi Qafqaza, o cümlədən Sünikə köç VIII əsrdə deyil, eradan öncə VII əsrdə gəlməyə başlamış və zaman-zaman, ta səlcuqlara və monqollara qədər davam etmişdir. Bu isə tarixdə “böyük köç” adlanan türk axınının Altaydan və Tibetdən Avropanın o başına kimi gedib çıxan, dünyanın mənzərəsini, xasiyyətini və qanını dəyişən Atilladan Teymuradək davam edən türk epoxasının balaca Zəngəzurdə əks-sədası idi.

Sisyan azərbaycanlılarının belə bir sözü var: “Qəmərənli görmüşük, beləsini yox”. İnsan haqqında mənfi mənada deyilmiş bu ifadə, həmin şəxsin keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə yanaşı, qeyri-ordinar xüsusiyyətə malik tayfanın – qəmərnilərin – kimmlərin haqqında, sisyanlıların onlara ta qədimdən bələdliyi barədə dolğun informasiya verir.

Zəngəzurdə tez inciyən, kəsəyən, qaynayıb-qarışmayan adam haqqında belə deyirlər:

– “Filankəs çox dudurqayı adamdır”.

Nədir bu dudurqayı sözü? “Dudurqayı” – sifətdir. İsimdən düzəldilmiş sifət. Özü də xüsusi isimdən – Dudurqa tayfasının adından. Dudurqa 24 oğuz tayfasından biridir. Bunu Mahmud Qaşğarlı (XI əsr) yazır, Rəşid Əd-din (XIV əsr), Əbülqazi (XVII əsr), bütün oğuz tarixi, bütün “Oğuznamə”lər deyir. Amma nə Zəngəzur erməniləri, nə İrəvan, nə Gümrü, nə Türkiyə, nə Suriya erməniləri “dudurqa” sözünü anlamazlar, ən azı ona görə ki, Zəngəzurun qədim sakinlərindən olan dudurqa oğuzlarının ermənilərə aiddiyyəti yoxdur.

Sünikdə Ptolomeyin əsərlərində adı çəkilən mard (türkcə mərd-igid, cəsur, ədalətli anlamındakı söz ermənilərdə “mart” – adam, kişi anlamındakı söz, çox güman ki, mard tayfaları ilə bağlıdır), uz (Sisyanadakı Uz və Murxuz kəndləri, Qarabağda Çıraquz, Maqavuz), Ud

(Urud, Vaqud, Ağud, Kurud və s. kəndlər), Hun (Qafan rayonunda Hünüd, Qubadlıda Qunnalı, Gorusda Hunzirək kəndləri) tayfa və qəbilələri ta bineyi-qədimdən yaşamış, zaman-zaman bir-biri ilə həmçinin eradan öncə buraya gəlmiş türk tayfaları (prototürklər) və bizim eramın XI əsrində, o cümlədən, Qafqazı da əhatə edən böyük bir imperiya yaratmış Səlcuq türkləri (oğuzlar) ilə qaynayıb-qarışaraq şübhəsiz ki, islam dininin, ərəb və fars mədəniyyətinin təsiri altında keyfiyyətcə yeni bir etnosu – müasir Azərbaycan türkünün formalaşdırmışlar.

1.4. Sünikdə xristianlığın yayılması

Dördüncü əsrin əvvəllərində xristianlıq Qafqaza gəlib çıxdı. Təkaləhlilik artıq bir sıra ölkələrdə qəbul edilir, hakim dinə və güclü ideoloji amilə çevrilirdi. Qafqazda xristianlıq ilk olaraq Albaniyada özünə kök saldı, yalnız xeyli müddətdən sonra İberiyaya da nüfuz etməyə başladı.

Xristianlıq Albaniyada iki mərhələdə təşəkkül tapdı. Birinci mərhələ sirofil (yəni Suriyapərəst), yaxud apostol mərhələsi, ikinci isə qrekofil (yəni yunanpərəst), yaxud Müqəddəs Qriqorinin fəaliyyəti ilə bağlı mərhələ.

Qeyd etmək lazımdır ki, monofizit təriqətli (yəni Xristosu bir mahiyyətli-ilahi mahiyyətli qəbul edən) erməni qriqorian məzhəbindən fərqli olaraq, alban xristianları diofizit (yəni İsa Məsihin ikili-insan və ilahi mahiyyətli olmasını qəbul edən) məzhəbli idilər və Roma ilə yaxın münasibət saxlayırdılar (194, 217).

Qədim tarixi mənbələrdə Sünikdə xristianlığın Ermənistandan əvvəl yarandığı, 72 müqəddəs apostoldan ikisi – Faddey və Vərfolomeyin missioner fəaliyyəti nəticəsində burada müxtəlif xristian məbədlərinin tikildiyi qeyd edilir.

XIII əsr Sünik salnaməçisi Stepanos Orbelyan yazırdı: “Bunu hər şeydən əvvəl söyləmək lazımdır ki, Ermənistan əhalisindən əvvəl süniklilər xristianlığa inam gətirdilər və müqəddəs Apostol Vərfolomey vasitəsilə müqəddəs Bibliyanın təliminə tabe oldular (127, V fəsil).

Varfolomey İrandan qayıdarkən öz şagirdləri ilə Atrapatkandan keçib, Araz çayını adlayaraq Sisakana gəldi və Ordubad kəndində, Arevik vilayətində, Baqk və Qoxtan mülkündə moizə oxudu, xristian təbliğatı apardı, nəticədə əhali Bibliya təlimini qəbul edərək xristian oldu. Müqəddəs Apostol (elçi) buradan sonra Ermənistanın paytaxtı Dvin şəhərinə getdi” (127, V fəsil). Suriya müəllifi Zaxari Ritor 555-ci ildə yazırdı:

“...Aran (Albaniya) diyarının öz dili, dindar və xaç suyuna salınmış xalqı, fars şahının tabeliyində olan hökmdarı vardır. Sisqan (Süni) həmçinin özünəməxsus dili və dindar xalqı olan diyardır, lakin orada bütperəstlər də yaşayır” (27, 220). Qaynağın müəllifi müəyyən dərəcədə erməni xristian ənənəsinə meyil göstərmişdir. Birincisi, Aran (Albaniya) Armeniyanın tərkibinə daxil deyildi. İkincisi, VI əsrin ortalarında artıq müstəqil alban hakimiyyəti ləğv edilmişdi və ölkə Sasani şahlarının təyin etdiyi mərzbanlar tərəfindən idarə olunurdu (59, 38). Üçüncüsü də, Albaniyada bu zaman xaçperəstlər azlıq təşkil edirdi, əhalinin əsas qismi köhnə dini etiqadlarını saxlayırdı. Qaynağın məlumatına görə Aranın öz dili və xalqı var idi. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, Aranda artıq vahid dili olan xalq yaşayırdı. Bu ərəblər tərəfindən arran dili adlandırılan alban dili idi.

Zaxari Ritorun məlumatına görə Sünik (Sisqan) xalqının da özünəməxsus dili, xaçperəst və bütperəst əhalisi vardı. Sünik əhalisi başda hökmdar Vasak olmaqla V əsrin ortalarında xristianlığın yayılmasına müqavimət göstərirdi. Eyni zamanda Vasak hunlarla gizli ittifaqa girmişdi. Hun məskənlərindən biri də Balasakan vilayəti idi. Sünik isə Balasakanın təsiri altına düşmüşdü. Sünik etnik və dil cəhətdən albanlara yaxın idi.

Qaynaqda deyilir ki, X əsrin əvvəlində bu vilayətdə Qor və Qazan qardaşları böyük ordu ilə gəlib məskunlaşdılar (106, 31). Bunlar da türk etnoslarına mənsub idilər. Lakin Moisey Kalankatuklu onların etnik mənsubiyyətini göstərmir. Ancaq onu bildirir ki, Qor və Qazan möcüzələrdən heyretlənərək xristian dinini qəbul etdilər və hərəsi öz adamları ilə Sününin bir kəndində məskən saldılar. Qaynaq digər

xristian mənbələri kimi, türk etnoslarının dili barədə heç bir məlumat vermir. Lakin bu məlumat öz-özlüyündə onu göstərir ki, Sünik vilayətində türk etnik birliyi üstünlük təşkil edirdi və eyni mənşəli etnoslar gəlib burada məskunlaşmışdılar. Məhz buna görə IX-X əsr ərəb müəllifləri yazırdılar ki, Aran və Sisəkan (Sünik) Xəzər-türk padşahlığına daxildir.

Xristianlığın Apostol mərhələsi Sünikdə (eləcə də Albaniyada) Erməniyyə və İberiyaya nisbətən daha uğurla həyata keçdi.

Murad Adcı “Avropa, türklər və böyük çöl” əsərində yazır:

“IV əsrdə Atilla Avropanın o başına qədər gedib çıxdı, Bizansı və Romanı titrətdi. Bu zaman xristianlıq Fələstində, Suriyada, Romada və Yunanıstanda özünün ilk addımlarını atırdı. Xristianlıq İsanı Məsih kimi göstərirdi, vəssalam.”

IV əsrə qədər xristianlığın Göy Tanrısı, İlahi haqqında bir kəlmə də anlayışı yox idi. Türklərdə isə tanrıçılıq müqəddəs inam kimi mövcud idi və onlar Göy Tanrısının yeganə ulu varlıq, hər şeyin yaradıcısı və hakimi olduğuna inanırdılar. M.Adcının şəhadətinə görə ilk dəfə Avropada Səma Allahının adına dua 312-ci ildə Türk dilində oxunub (198, 146). Dörd tərəfli xaç isə xristianlıqda yalnız V əsrin əvvəllərində qəbul edilib. O vaxta qədər isə xristianlıq İsanın edam olduğu T şəkilli 3 tərəfli kresti qəbul edirdilər. Dörd tərəfli xaç isə Qədim türklərin, qırpaqların döyüş bayrağında uğur rəmzi idi. Bu xaç (haça sözündəndir) dörd tərəfi də biri-birinə bərabər taxta rənz idi. Qədim türklərdə baş barmaqla şəhadət barmağı birləşdirib alına və sinəyə aparmaq sülh, əminamanlıq rəmzi idi (198, 147). Erməni və Alban (o cümlədən Sünik) xristianları da eyni ilə dörd tərəfi də bərabər xaçı qəbul etdilər və xaç çevirəndə eynən tanrıçı türklər kimi edirdilər.

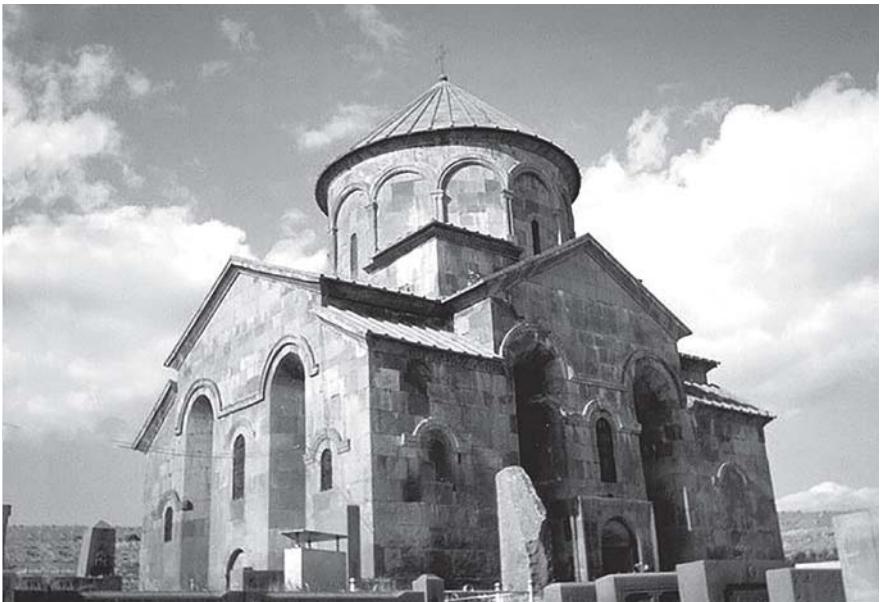
Xristianlıqda Troitsa – üç ünqum, yəni İsus Xristosun üç mahiyyəti (İsa – Allahdır, İsa – Allahın oğludur, İsa – insandır) deyilən inam var.

Bu inam da türklərin tanrıçılıq inamından gəlmədir. Tanrıçılığın əsas müddəası budur: Tanrı əbədidir. O dünyanı yaradandır. O dünyanın özüdür (198, 150).

Albanlar və süniklər diofizit idilər – yəni İsanı həm Allah, həm də Allahın oğlu kimi qəbul edirdilər. Qədim türklər də Tanrını həm yaradan, həm də dünyanın özü kimi başa düşürdülər.

Albaniya və Sünik xalqı (türklər) məhz bu genetik yaxınlığa görə xristian dinini 4 tərəfi bərabər xaçla qəbul etdilər. Qısa müddət ərzində Sünikdə bir-birindən əzəmətli məbədlər, kilsələr tikilməyə başladı. Bu məbədlərin çoxu Roma, Yunan memarlığı üslubunda tikilsə də, hamısında qədim türklərin damğaları, işarələri və Türk rumi əlifbasında yazılar qalmaqdadır. M.Adcı yazır ki, Ermənistandakı qədim məbədlərin divarlarında türklərə məxsus 23 işarə və ornament vardır (198, 168). İrəvanda Matenadaran arxivlərində erməni, bəlkə də alban əlifbası ilə lakin qədim türk dilində yazılmış V-VII əsrlərə məxsus kitablar indi də gizli saxlanılmaqdadır.

Sisyan rayon mərkəzindəki təpənin üstündə VII əsrdə tikilmiş böyük bir məbədgah vardır. Azərbaycanlılar qədim zamanlardan bu məbədgahı Qarakilsə adlandırırlar.

Sisyan rayonunda Qarakilsə

Erməni mənbələrinə görə bu məbədi VII əsr Sünik knyazı Koa-zat (adından və kilsə divarına həkk olunmuş şəkildəki qırpaq göz-lərindən görünür ki, erməni deyildir – M.U.) tikdirmişdir (218, 114). Kilsə yonulmuş qara daşlardan tikilib, memarlıq baxımından Xota-vəng və Qandzasar kilsələri ilə bir üslubdadır.

Türklər xristian məbədlərinə kəlisə, kilsə deyirlər. “Kilsə” sözü qədim Tibetdəki Müqəddəs Kaylisa dağının adı ilə bağlıdır (198, 167). Tanrıçılıq kultuna pərəstiş edən türklər bu dağın ətəklərinə ya-xınlaşıb dua edər, qurban kəsərmişlər, lakin dağa çıxmağa heç kəsə icazə verilməzdi, çünki dağ müqəddəs idi və oraya insan ayağı dəyə bilməzdi.

Qədim türklərin Tibetdəki ibadətgahları olan müqəddəs Kaylisa dağı (Tanrı dağı)

Maraqlıdır ki, VII-VIII əsrlərə qədər xristianlar, o cümlədən sü-niklilər də, məbədin (kilsənin) içərisinə girməzdilər. Onun çölündə dua edib, xaç çevirərdilər (198, 167). Sonrakı dövrlərdə isə ayaqqa-bılarını çıxarmaq şərti ilə əvvəl kahinlər, onların ardınca da adi mö-minlər kilsəyə daxil olmağa başladılar. Kilsələrin təpələrdə, hündür yerlərdə tikilməsi də Kaylisa dağının rəmzi idi.

Sünikdəki alban kilsə abidələrinin təsvirinə geniş yer ayırmağa imkan olmadığından yalnız onu deyə bilərik ki, xristianlığın erkən dövrlərinə (IV-IX əsr) aid abidələrdə türk ornamentləri üstünlük təşkil edirsə, artıq sonrakı dövrlərə məxsus abidələrdə erməni-qriqorian simvolikası özünü göstərməkdədir. Bu da bir daha sübut edir ki, VIII-IX əsrlərdən başlayaraq, bütün Albaniyada olduğu kimi, Sünikdə də erməni qriqorian kilsəsi alban kilsəsini sıxışdırmağa, onun fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa və xristian əhalisini sürətlə qriqorianlaşdırmağa başladı.

Bu mübarizədə erməni kilsəsinə ərəb xilafəti həm hərbi, həm maddi, həm də siyasi-mənəvi dəstək vermişdir (168, 95).

Dvində yerləşən erməni qriqorian kilsəsi Bərdədəki alban kilsəsini (və onun nəzdində olan Sünik kilsəsini) özündən asılı vəziyyətə salandan sonra ermənilər tərəfindən albanlara qarşı əsl mənəvi genosid başlandı. Alban dilində və alban əlifbası ilə yazılan bütün kitablar ermənicəyə, erməni kilsəsinə sərf edən şəkildə köçürüldükdən sonra yandırıldı, Tərtər çayına atıldı, məhv edildi (106, 177).

Ձ	alt	ბ	şa	გ	ci	Ձ	pen
Է	odet	გ	lan	Է	cay	Ճ	pes
Ը	zim	Գ	ina	Գ	mak	Ծ	kat
Թ	qat	Ժ	xen	Ժ	karr	Շ	sek
Ժ	eb	პ	dan	Կ	nuts	Խ	vez
Յ	zarl	Ձ	car	Ե	cay	Ճ	tiur
Ը	en	Ը	zox	Զ	şak	Ձ	soy
Բ	dil	Ճ	kar	Գ	zayn	Շ	ron
Գ	tas	Խ	lit	Խ	up	Ե	can
Ն	ca	Գ	het	Ը	tay	Ե	tsayn
Կ	yud	Պ	hay	Ե	xam	Զ	yayd
Ե	za	Շ	ar	Շ	zay	Պ	piur
Կ	irb	Խ	tsoy	Շ	çat	Պ	kiu

Alban əlifbası (10 sait, 42 samit)

Alban tarixinin yazılı abidələrindən dövrümüzdə gəlib çıxan yeganə əsər alban salnaməçisi Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi” kitabıdır. Düzdür, bu kitab da bizim zəmanəmizə orijinalında deyil, qrabarcaya tərcümə şəklində gəlmişdir. Lakin erməni tarixçilərinin bütün cidd-cəhdinə baxmayaraq, əsərin müəllifinin erməni olmadığı və əsərin ermənicə yazılmadığı kitabın öz mətnindən bəlli olur.

Həm də o bəlli olur ki, ermənilər sonradan üzünü köçürərkən bu kitaba özlərinə lazım olan bəzi əlavələr etmişlər. Kitabda olduqca ibrətamiz bir səhnə vardır: “Alban tarixi” kitabı erməni katolikosu Ananiyanın əlinə düşəndə o tələb edir ki, albanların xristianlığa qəbul olunması haqqında kitabdən bizə lazım olan, yəni bizim görmək istədiyimiz məlumatı tapsınlar.

Belə (yəni ermənilərə lazım olan) məlumat olmadıqda isə kitabın sonrakı nüsxəsinə həmin məlumat əlavə edilmişdir.

II FƏSİL

ZƏNGƏZUR ORTA ƏSRLƏRDƏ

XIII-XIV əsrlərdə Zəngəzur torpaqları coğrafi baxımdan Azərbaycan əyalətinin Naxçıvan tıməninə və Arran əyalətinə daxil olmuşdur. Qaynaqlarda Zəngəzurun hansı mahallarının hansı tımənin tərkibinə daxil olması haqqında məlumat yoxdur. Bu dövrdə Sünik anlayışı bir siyasi termin kimi öz yerini Zəngəzur anlayışına verir. XVII əsrdə Sünik adına rast gəlinmə də, artıq rəsmi ərazi-inzibati vahidi anlamında işlədilmirdi.

2.1. Zəngəzur ərəb xilafəti tərkibində

VII əsrin ortalarında (642-ci il) ərəb xilafəti Sasani ordusunu darmadağın edərək, bir-birinin ardınca İrani və onun tabeliyində olan yarımmüstəqil ölkələri – Atropateni, Albaniyanı, o cümlədən, Süniki və İberianı işğal etdi. Ərəb xilafətinin ordularına qarşı İran qoşunlarının tərkibində vuruşan yarımmüstəqil dövlətlərin döyüşçüləri bu müharibədə misilsiz şücaət göstərdilər.

Bu döyüşdə böyük qəhrəmanlıqlar göstərən Alban hökmdarı Cavanşir üç yerdən ağır yara aldı, İran qoşununun sərkərdəsi Rüstəm, Sünik sərkərdəsi Qriqori isə həlak oldular.

641-ci ildə Albaniyaya qayıdan Cavanşir Sünik knyazlığının Aruncan nəslindən özünə qız seçərək evləndi və bununla da Sünik knyazları ilə mehranilər arasında qohumluq münasibətləri yarandı. Ərəblər tərəfindən darmadağın edilən sasanilər Sünik knyazının vasitəçiliyi ilə Cavanşirlə ittifaq bağladılar, sonra isə xəyanət edərək, onun atasını girov götürmüş, Arran torpaqlarını qarət etməyə başlamışdılar (112, 130).

Burada haşiyə çıxaraq qeyd etmək istəyirik ki, bir çox ərəb və fars mənbələri Süniki (Sisakani) ayrıca dövlət kimi göstərir, onun Ərməniyyə, İberiya və Albaniya ilə bir səviyyədə olduğunu qeyd edirlər.

Ərəblərin Qafqaza gəlişi bir tərəfdən yeni ideologiya, yeni qaydalar gətirərək, sasani zülmü altında var-yoxdan çıxan əhalinin maddi vəziyyətinə, qısa müddətə olsa da, müsbət təsir göstərsə də, digər tərəfdən Albaniyanın və Sünik knyazlığının süqutuna səbəb oldu. Məsələ burasındadır ki, ərəblər islam dininin təkallahlılığı qəbul etməyən, zərdüştiliyə, atəşpərəstliyə, buddizmə sitayiş edən əhali arasında məcburi qaydada, qılinc gücünə yayırdılarsa (“qılinc müsəlman” ifadəsi də buradan götürülmüşdür), təkallahlılığı qəbul etmiş xristianlar və yəhudilər üçün belə bir məcburiyyət yox idi. Ərəblər onları “əhli əl-kitab” adlandırır və bu dinlərə hörmətlə yanaşırdılar. Qeyri-müsəlman dindarlardan əlavə olaraq din vergisi – cizyə alırdılar (225, 196).

Bütün dövrlərdə asanlıqla şəraitə uyğunlaşa bilən və ən ağır vəziyyətdən belə öz xeyri üçün istifadə etməyi bacaran ermənilər ərəb xilafətinin Qafqaza gəlişindən də olduqca məharətlə istifadə etdilər.

Uzun müddət (dörd yüz ilə yaxın) nüfuz uğrunda alban kilsəsi (və ona tabe olan Sünik kilsəsi) ilə mübarizə aparan erməni qriqorian kilsəsi, nəhayət, ərəb xilafətinin köməyi ilə alban katolikosluğuna qurşaqdan aşağı zərbə endirə bildi.

Qriqorian keşişləri Dvindən xilafətin paytaxtına dalbadal müxtəlif danoslar, alban kilsəsinə qarşı böhtan dolu məktublar göndərərək, diofizit məhzəbli albanların guya Bizansla gizli əlaqələr quraraq xilafətə qarşı üsyana hazırlaşmaları barədə yalan məlumatlar yaymaq, alban katolikosluğunu ərəb xilafətinə və islama düşmən kimi qələmə verməyə başladılar. Özlərini xilafətin ən sədaqətli müttəfiqləri kimi qələmə verməyə müvəffəq olan erməni qriqorian kilsəsi alban katolikosluğunun məhv edilməsi və erməni kilsəsinə qatılması, yaxud tamam onun tabeliyinə verilməsi barədə xəlifəyə müraciət etdilər.

Həmin dövrdəki erməni katolikosu İlyanın Xəlifə Əbd ül-Malik ilə yazışması erməni məkrinin, erməni xəyanətinin, erməni hiyləgərliyinin və alçaqlığının bariz nümunəsi kimi bu gün də maraq kəsb edir.

Həmin məktublaşmanın bəzi fraqmentlərini Akademik Ziya Bünyadova istinadən bu kitaba daxil etməyi gərəkli sayırıq (168, 94);

“Hökmdar Əbd ül-Malik Əmir Mömininə erməni katalikosu İlyadan:

Qadir Allahın iradəsi ilə bizim tabe ölkəmiz sizə qulluq edir. Biz və Alban kilsəsi bir ilahi İsa dininə etiqad edirik. Partav taxtında oturan indiki Alban katolikosu yunan imperatoru ilə sazişə girib, öz ibadətlərində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, hamı dini etiqadda ona qoşulsun və onun himayəsini qəbul etsin.

İndi qoy bu sizə məlum olsun, ta bu barədə qərar qəbul edəsiniz, çünki bu bədəfkarlıqda onun bir əyan qadın həmfikri də vardır. Böyük hökmdar, siz öz hakimiyyətinizlə əmr buyurun, onlar Allaha qarşı işlədikləri günah üstündə müstəhəqq olduqları cəzaya çatsınlar”.

Erməni katolikosu İlyanın məktubuna Əbd ül-Malik Əmir Mömininin cavabı:

“Ey Allahın xadimi və erməni xalqının katolikosu İlya, sənin səmimi məktubunu oxudum və sənə mərhəmətim olduğuna görə öz sədaqətli bəndəmi çoxlu qoşunla göndərdim. Əmr etdik ki, bizim hökmranlığımıza qarşı qiyam edən albanlarda sizin dininizə uyğun dəyişiklik edilsin. Bizim hökmü bəndəmiz Partavda, sənin hüzurunda icra edəcəkdir: Nersesi və bədəfkarlıqda onun həmfikri olan qadını bir zəncirə bağlayacaq və elə şahənə mühakimə edəcəkdir ki, onlar bütün qiyamçıların yanında rüsvay olsunlar” (168, 94).

Mənbədə yazıldığına görə erməni katolikosu İlya Bərdəyə gəlib alban katolikosu Nersesi cəzalandırmışdır.

Böyük erməni patriarxı Albaniya paytaxtı Partava gəlib, böyük kilsədə oturdu və əmr etdi ki, Nersesi onun hüzuruna gətirsinlər. Lakin Nerses gizlənmişdi və onu tapa bilmirdilər. Onda böyük din xadimi, Alban knyazı Şeroy onun yaxın adamlarını tutub əmr etdi ki, Nersesi gətirsinlər. Sonra onu böyük yığıncağın ortasında İlyanın qarşısına gətirdilər. Lakin bu aciz adam cavab verə bilmədiyi üçün padşahın əmri ilə dəhşətli əzab çəkdi, həmin qadınla bir zəncirə bağlanaraq addım-addım gəzdirildi və onların sürgün edilməsi qərara alındı. Nerses buna dözə bilmədi, 8 gün heç bir şey yemədi və öldü (688-704-cü illər).

Bütün bunlardan sonra dini yığıncaq həlim adam Simeonu seçdi və onu Albaniyanın katolikosu etdi. O, özünün Berdakor adlanan yay iqamətgahında əmr etdi ki, Nersesin bidət dolu bütün kitablarını sandıqlara doldurub Trtu (Tərtər) çayına atınsınlar.

Bu əhvalatı IX əsrin başqa (erməni) mənbəyi də təsdiq edir. “Böyük Yegiya öz hikmət və mərdliyi ilə ismaililərin amirapeti (xəlifəsi – Z.B.) Ömərə məktub yazıb ərz etdi ki, “bizim ölkədə bir yepiskop və onun kimi bir qadın (I Varaz Trdatın arvadı Sprama – Z.B.) vardır; bunlar sizin böyük dövlətinizə tabe olmaqdan boyun qaçırıb, oxuduğumuz dualarda sizin adınızı çəkmək məsələsində bizimlə (erməni kilsəsi ilə – Z.B.) bir deyildirlər, əksinə, yunan padşahının adını çəkib

ölkəmizi onlara vermək fikrindədirlər. Əgər, təcili surətdə onları aramızdan götürüb məhv etməsəniz, onlar vergi məsələsində və digər işlərdə tez bir zamanda böyük imarətə (Bizansa) tərəf keçərlər”.

Ərəb xilafətinin dəstəyi ilə erməni kilsəsi 705-ci ildə Alban kilsəsini monofizitləşdirdi və özündən asılı vəziyyətə saldı. Alban katolikosluğu Bərdədən Amarasa köçürüldü, əhalinin tədricən qriqorıyanlaşdırılması prosesi başlandı (36, 16).

Sonralar erməni kilsəsi Alban ruhanilərini tutduqları mövqelərdən sıxışdırıb çıxarmış və ölkədə ərəblərin əlləri çatmayan dağlıq yerlərdə yaşayan albanları qriqorıyanlaşdırmağa başlamışdı. Erməni ruhaniləri Arran kilsəsinin nüfuzunu yerli əhali arasında tədricən heçə çıxarmış və ərəb hakimlərinin əli ilə albanların bütün ədəbi abidələrini dağıdıb Alban mədəniyyətini, heç olmazsa, azacıq xatırlada biləcək hər şeyi məhv etmişlər. Bütün bu işlər, təkrar edirik, əvvəlcə xilafətin köməyi ilə, sonralar isə digər istilaçıların icazəsi və dəstəyi ilə görülmüşdür.

Xilafətin Bizans imperiyası kimi qüdrətli bir rəqibi var idi və bu rəqibə qalib gəlmək üçün Xəlifə Müaviyyənin erməni naxararlarının və katolikosatının köməyinə ehtiyacı var idi.

Məhz buna görə də VII əsrdə ərəb xəlifələri erməni knyazlığına yumşaq, belə demək mümkündürsə, dostcasına münasibət bəsləyirdi (225, 48).

661-ci ildə erməni katolikosu Nersesin iştirakı ilə naxararların yığınağı çağırıldı və həmin iclasda ermənilər ərəblərin xeyrinə fəaliyyət göstərəcəklərini qərara aldılar (225, 48).

Xəlifə Əbd ül-Malikin fərmanı ilə VII əsrin sonunda Alban (və Sünik) kilsəsi erməni Qriqorian kilsəsindən asılı vəziyyətə düşdü və Alban (eləcə də Sünik) katolikoslarının təyinatı hüququ Dvin Qriqorian kilsəsinə verildi.

Qriqorianlığın nüfuzunu artırmaq adı ilə xilafətin razılığı əsasında Qərbi Ərməniyyədən indiki Göyçə, Zəngəzur və Qarabağ torpaqlarına ermənilər köçürülməyə başladı. Bu ərazilərdə nəinki kilsədə, hətta məişətdə belə albanca danışmaq yasaq edildi. Alban yazısı

unutduruldu. Albanların müsəlmanlığı qəbul etməyən hissəsi qriqorianlaşdıqca erməniləşməyə başladı. Müsəlmanlığı qəbul edən albanlar isə bölgənin digər müsəlmanları ilə yanaşı, səlcuq oğuzlarına qaynayıb-qarışaraq türkləşdilər, daha doğrusu, türklüyün yeni son mərhələsinə qədəm qoydular.

Alban ədəbi abidələrinin yox olmasını heç də bununla əsaslandırmaq olmaz ki, “Alban dili daha dini ibadət dili deyildi” və yaxud “Alban kilsəsi dini cəhətdən erməni kilsəsinə mənsub idi”. Alban dili ərəb istilasından dövründə ərəblərin nüfuz dairəsindən kənar qalan vilayətlərin əhalisinin qriqorianlaşdırılması nəticəsində yox olmuşdur. Bu hal ermənilərin kütləvi surətdə yuxarıda göstərilən bölgələrə köçürülməsindən sonra baş vermişdi.

Lakin qriqorianlaşdırma prosesi albanların kəskin müqavimətinə rast gəldi, buna görə də bu, çox uzun sürdü. XIII əsrdə Gəncədə yaşamış Kirakos Qandzaketsi yazır ki, “...erməni dilini yalnız Alban “rəislərinin” əksəriyyəti, yəni zadəganlar bilir və bu dildə danışır-dılar” (187). Deməli, hətta XIII əsrdə Arran əhalisinin əksər hissəsi erməni dilini bilmir və öz ana dilində danışır. Bunu S.T.Yeremyan da təsdiq edir və nəticəyə gəlir ki, “Alban ədəbiyyatı” yenə də (!) yaşayırdı”.

İ.P.Petruşevski haqlı olaraq göstərir ki, erməni kilsəsi Albaniyada “ölkəni erməniləşdirmək aləti olmuşdur. Onun bu rolu VIII əsrin başlanğıcından etibarən, xüsusilə nəzərə çarpır, yəni o zamandan sonrakı erməni monofizit katolikosu Yəgi xalkedonçuluq edən Alban katolikosu Nersesi (Bakuru) ərəb xəlifəsinin köməyi ilə devirmişdi və Albaniyada ruhanilər və knyazların bir hissəsinin, Alban kilsəsinin erməni kilsəsindən müstəqilliyini qorumaq cəhdini əks etdirən xalkedonçuluq (pravoslav, yunanpərəst, gürcüpərəst) monofizitlər tərəfindən yatırılmışdır” (210, 168).

N.Y.Marr da vaxtilə göstərmişdir ki, Albaniya ərəb xəlifələrinin köməyi ilə “Ermənistanın antixalkedon kilsəsinin əlinə keçmişdir”. Ruhanilərin başına əl qoyub onları keşişliyə keçirmək hüququ Alban katolikoslarından erməni katolikoslarına keçdi və bundan sonra

Arranda xalkedonçuluğa rəğbət bəsləyənlər “qılıncla və əsarətdə məhv edilməli” idi. Tədqiqatçıların bir hissəsi arasında geniş yayılan “erməni Albaniyası”, “erməni albanları” kimi adlar elə buradan törəmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, nə Arsax və nə də əhalisi erməniləşdirilmiş albanlardan, hazırda isə ermənilərdən ibarət olan digər vilayət və rayonlar heç bir zaman erməni mədəniyyəti mərkəzlərinə mənsub olmamışdır.

Beləliklə, erməni katolikosluğu və naxararlarının mənafeyi hər dəfə tələb etdikdə erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçıların köməyinə əl atır, “xaç bayrağı ilə öz yolu üzərində tarixi Aqvaniya və onun bir hissəsi olan Qarabağ (Arsax) xalqlarını” yox edirdi.

N.Vartapetov qeyd etdiyi kimi, erməni kilsəsi “həmişə özü üçün yeni şəraitə bacarıqla uyğunlaşırdı və siyasi vəziyyətdən asılı olaraq, Səfəvilərə, sonra da rus çarına qulluq göstərirdi; necə ki, vaxtilə həmin qaydada hərəkət edib Bizans imperatorları, İranın Sasani şahları, ərəb xəlifələri, monqollar və digərləri qarşısında baş əymişdi” (168, 100).

Hamiya məlumdur ki, xalçalardan tutmuş, xörəklərə qədər ermənilər türk-Azərbaycan mədəniyyətini mənimsəyib, öz adlarına çıxarıblar, ancaq xörəklərin adını belə dəyişməyiblər: aşa – caş deyiblər, dolmaya – dolma, şişliyə – şaşlik, lüləyə – lülə, bozartmaya – bozartma, xaşa – xaş.

Ermənilərin tikili, təsərrüfat və məişət əşyalarının da çoxusu Azərbaycan türkcəsindədir: tun(tan)-dam, eyvan-eyvan, otax-otaq, tavla-tövlə, xot-ot, tondir (tundir, tandr)-təndir, külxan-külçixardan, buxerik-buxarı, zəmbil-zəmbil, çraq-çiraq, nafti lamp-neft lampası, xəsir-həsir, mutaka-mütəkkə, naxşun-taxt-naxışlı taxt, kotuk-kötük, dövlət-var-dövlət və s. (157, 137).

Musiqimiz də beləcə, nağıllarımız, bayatılarımız da eyni ilə hətta erməni “xalq” nağıllarının qəhrəmanları da azərbaycanlılardır, türklərdir: Şah Abbasdı, Allahverdi xan vəziridi, keçəldi, molladı, qazıdı, Əhməddi, Məhəmməddi, Təpəgözdü.

Niyə belədir? Niyə başqa xalqlar öz qonşularından bu qədər “plagiatlıq” etməyiblər, yalnız ermənilərə məxsusdur bu açıq-aşkar oğurluqlar? Cavab çox sadədir: erməninin özününkü yoxdur, qonşuları – türklər isə həddən artıq səxavətlidir, bəlkə də öz sərvətinə qarşı etinasızdır, zənginlikdən doğan biganəliyə mübtəladır.

Ermənilərin başqa xalqların mədəniyyətini xəcalət çəkmədən özününküləşdirmək adətlərinin digər səbəbi də odur ki, bu millət son dərəcə qarışıq qanlı millətdir. Bu barədə görkəmli rus publisisti V.Veliçko özünün “Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы” əsərində (1904) yazırdı: Hazırkı dövrdə bir zamanlar ağvan katolikosunun pastvasının üzvü olanlar ermənilər sayılırlar və albanlara qarışıb onların xarakterini götürmüşlər. Ermənilərin arasında digər xalqlarla zorakı qoşalaşma nəticəsində doğulanlar da var idi. İran işğalçıları və Azərbaycan tatarları türklər, gürcülər və dağlılar çoxdan dövlətçiliyi və onunla bağlı olan qürurlü kişi özünümüdafiəsini itirmiş xalqın qadınlarının nazı ilə çox da oynamırdılar (169, 66-67).

Erməni kilsəsi və erməni siyasətçiləri də təxminən belə bir mövqe tutublar və zaman-zaman erməni xalqının qulağını doldurur, beynini zəhərləyir, məfkurəsini, həyat ritmini harmoniyadan çıxarırlar. Guya ki, erməni xalqı dünyada ən qədim, ən müqəddəs, ən ali xalqdır.

Rəvayətə görə Nuhun gəmisini Ağrı dağda (bəzi mənbələrdə “İşıqlı dağ”da qeyd olunur) dayanıb və Nuh peyğəmbər ilk dəfə buradan torpağa qədəm basıb.

Təsəvvür edin: bu ətrafda türklər, farslar, gürcülər, azərbaycanlılar, kürdlər, Şimali Qafqaz xalqları və ermənilər yaşadığı halda, ermənilərdən savayı, bu millətlərin heç biri Nuhdan törəndiklərini iddia etmirlər. Çünki əvvəla, bu millətlərin hər biri öz soy-köklərini kifayət qədər yaxşı tanıyırlar və onların mifik ataya ehtiyacları yoxdur. İkincisi, bu millətlərin heç birinin peyğəmbərlik (“böyüklük”) iddiası yoxdur.

Ancaq qriqoriyan kilsəsi iki min ilə yaxındır ki, erməni xalqına təlqin edir ki, onlar Nuh peyğəmbərdən törəyiblər, hətta Bibliyanın ermənicəsinə də Nuhun övladlarının sırasında Haykın adını əlavə ediblər.

Erməni kilsəsi, erməni tarixçiləri və erməni siyasətçiləri yüz illərdir ki, erməni xalqına mifik “dənizdən-dənizə Ermənistan” barədə moizə oxuyurlar, mifik düşmənlər uydururlar və erməni xalqını müqəddəs müharibəyə çağırırlar.

Ancaq, həqiqət odur ki, nəinki dənizdən-dənizə “Böyük Ermənistan”, heç II Tiqranın dövründəki 30-40 ili nəzərə almasaq, müstəqil “kiçik Ermənistan” da olmayıb. Böyük dövləti olan xalqın bu cürə bərbad tarixi olmaz! Böyük dövləti olan xalq ən azı böyük xalq olmalıdır!

Həqiqət odur ki, erməni xalqı iki min ildən çoxdur ki, Bizans, Parfiya, İran, Osmanlı və rus imperiyasının təbəələri olublar və indi də Rusiyanın bir muxtar vilayəti kimi yaşamaqdadırlar.

Həqiqət odur ki, əsl erməni xalqı həyatının ən varlı, ən dinc, ən xoşbəxt dövrünü böyük türk və Azərbaycan xalqı ilə dostluq şəraitində olduğu vaxtlarda yaşayıbdır.

2.2. Xürrəmilər hərəkəti və Zəngəzur

*Cavanşir və Babək kimi sərkərdələrin qəhrəmanlıqları
böyük vətənpərvərlik məktəbinə çevrilmiş, Vətənin
bütövlüyü, xalqın birliyinin təcəssümü olmuşdur.*

HEYDƏR ƏLİYEV

Zəngəzur bütün tarixi boyu irili-xırdalı müharibələr, mübarizələr, qəhrəmanlıqlar və uğursuzluqlar meydanı olmuşdur.

Zəngəzurun coğrafi mövqeyi və relyef şəraiti buranın təbii istehkama – özü boyda qalaya və müdafiə üçün çox əlverişli bölgəyə çevrilməsini şərtləndirmişdir. Zəngəzurun tarixini ardıcılıqla izləyərkən bu torpaqlarda gedən döyüşlərin əsasən hakimiyyət uğrunda, dini və milli zəmində baş verdiyinin şahidi oluruq. Hakimiyyət uğrunda müharibələr bu ərazilərdə insanlar məskunlaşandan, yəni eradan əvvəl VII əsrdə sakların və kimmerlərin (qəmərələrin) buraya

gəlişindən başlayaraq, XX əsrə qədər davam etmişdir. Zəngəzurdə hökmranlıq etmiş dövlətlərin adlarını əvvəldə xronoloji ardıcılıqla çəkdiyimizdən burada bir daha bu məsələyə qayıtmadan onu qeyd etmək istəyirəm ki, bu bölgədə uzun illər türk və müsəlman imperiyaları hökmran olmuşdur.

Zəngəzurdə milli zəmində mübarizələr yalnız son dövrə – bu ərazilərin Rusiyaya ilhaq edilməsindən sonra İrandan və Türkiyədən ermənilərin köçürülüb, Zəngəzurdə yerləşdirilməsi dövrünə təsadüf edir.

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Zəngəzura köçürülən ermənilər həmişə milli azlıqda olmalarına baxmayaraq, Rusiya imperiyasının təhriki və dəstəyi ilə burada yaşayan aborigen əhali – Azərbaycan türklərinə qarşı milli zəmində silahlı çıxışlar etmişlər. Bu çıxışlar çox vaxt şiddətli və uzun sürən qanlı qırğınlara çevrilmişlər (milli zəmində müharibələr barədə sonrakı fəsillərdə ətraflı məlumat verəcəyik – M.U.).

Zəngəzurdə dini etiqad, inamla bağlı mübarizələr islamın bu ərazilərə gəlməsi ilə bağlıdır.

Səkkizinci yüz ilin ortalarında Əməvilər sülaləsinin siyasətinə qarşı həm Xilafət sarayında, həm də onlara tabe olan asılı ölkələrdə kəskin mübarizə gedirdi. Xəlifə sülalənin taleyi üçün yaranmış siyasi böhranı və təhlükəni aradan qaldırmaq iqtidarında deyildi. Xilafətə qarşı Azərbaycanda çıxışlar 748-752-ci illərdə geniş vüsət aldı. Üsyanda əhalinin bütün təbəqələri iştirak edirdi və onlara yerli feodal əyanlar başçılıq edirdilər. Bu səbəbsiz deyildi. Ərəblər Azərbaycanda möhkəmləndikcə feodalları dövlət aparatından uzaqlaşdırır, onların torpağını, kəndlilər üzərindəki hüququnu və digər imtiyazlarını məhdudlaşdırırdı. Ona görə də feodallar Xilafətdən daha çox narazı idilər. Azərbaycanda olan ərəb mənəb sahiblərinin xeyli hissəsi də Əməvilərin siyasətindən razı deyildi. Onlar da üsyançılarla həmrəy idilər.

748-ci ildə Beyləqanda başlanmış üsyan tezliklə digər vilayətləri, xüsusilə Bərdəni və Ərdəbili əhatə etdi (Akademik Z.Bünyadov Xilafətə qarşı bu çıxışları Pavlikanların təsiri ilə əlaqələndirir). Beyləqandakı üsyana yerli hökmdar Vard ibn Səfvan başçılıq edirdi.

On beş aşırımlı Xudafərin körpüsü

VII əsrdə meydana gəlmiş və tarixdə Pavlikian hərəkatı adı ilə tanınmış antifeodal hərəkatı bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Zəngəzurdə da geniş yayılmışdı (27, 256). Pavlikian hərəkatı bəzi mənbələrin göstərdiyinə görə Arranda, Beyləqanda daha geniş vüsət almışdı. O dövrdə gedən antifeodal hərəkatı Pavlikian bədətçi təliminin təsiri altında yarınsa da, daha çox milli azadlıq xarakteri daşıyırdı.

M.Kalankatuklu bildirir ki, 830-831-ci illərdən bir az əvvəl balaşakanlılar Bercor mahalına və Arsax əyalətinin Ureas, Karnakaş, Xakari və Tapat kəndlərinə hücum etdilər, lakin Babəkin köməyi ilə Stepannos Ablasad tərəfindən darmadağın edildilər.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Zəngəzurun əhalisinin bir hissəsi xristianlığın alban qanadını qəbul etsə də, bir hissəsi (xüsusilə Araz boyu, Zəngəzur və Bərguşad silsiləsi üzrə yerləşən yaşayış məntəqələri) özlərinin əvvəlki dinlərində – atəşpərəstlikdə qalmaqda davam edirdilər.

Ərəb xilafətinin işğal etdiyi ərazilərdə möhkəmlənməsi üçün güc faktoru ilə yanaşı, dini zəmində dəstəyə çox güclü ehtiyacı var idi. Buna görə də VII əsrin sonlarından başlayaraq, xilafət atəşpərəstliyə qarşı müharibəyə başladı. Atəşpərəstlərin məbədgahları dağıdıldı, özləri kafir və Allahın düşmənləri elan edildi, bu dinə sitayiş edənlər cinsindən, millətindən və yaşından asılı olmayaraq iki yoldan birini seçməli oldular: ya ölüm, yaxud islamı qəbul edərək müsəlman olmaq. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda – Təbriz və Ərdəbil yaxınlığında Əbu İmran və Səkrək oğlu Cavidan öz dinlərinin – xürrəmiliyin müdafiəsinə qalxdılar.

Bəzz qalası

Onlar qısa müddət ərzində öz ətraflarına çoxlu tərəfdarlar topla-ya bildilər və ərəb xilafətinə qarşı mübarizənin iki müstəqil mərkəzi yarandı. Təəssüf ki, bu iki qəhrəman sərkərdə dil tapıb birləşmək əvəzinə, liderlik üstündə biri-birinə qənim kəsildilər.

Səid Nəfisinin yazdığına görə Bəzz dağlarında və ona yaxın ərazilərdə yaşayan xürrəmilərə rəhbərlik etmək üstündə Cavidan və

Əbu İmran deyilən iki feodal arasında kəskin mübarizə gedirdi. Onlar yazda və yayda bir-biri ilə vuruşar, qışda, qar yolları bağlayan zaman döyüşü dayandırır və təsərrüfatları ilə məşğul olurdular (126, 4).

Cavidan Bəzz qalasının sahibi və xürrəmilər icmasının başçısı idi. Onun çoxlu qoyun sürüləri vardı. O, hər il qış vaxtı Zəncan bazarında qoyun satardı. Gələcək şagirdi Babəklə tanışlığı da belə səfərlərin birində baş verdi. O apardığı iki min qoyunu satıb geri qayıdarkən Babəkgildə gecələməli oldu. Cavidan söhbət zamanı yəqin etdi ki, Babəkin güclü mühakiməsi və idrakı var. Ona görə də anasının razılığı ilə Babəki Bəzz qalasına apardı. Babək tezliklə xürrəmilərin təlimini qəbul etdi. Cavidanın yaxın köməkçisi və məsləkdaşı oldu.

816-cı ildə döyüşlərin birində Cavidan Əbu İmranı öldürdü və bundan üç gün sonra aldığı yaradan özü də öldü. Bu zaman Babəkin 18 yaşı vardı. Cavidanın dul qalmış gənc və gözəl qadını Babəkə vurulmuşdu. O, ərinin adından uydurduğu saxta vəsiyyətlə xürrəmiləri aldada bildi. Guya, həmin gün öləcəyini əvvəlcədən hiss edən Cavidan vəsiyyət edərək bildirib ki, öləndən sonra onun ruhu Babəkin ruhu ilə birləşəcək. Deməli, Cavidan Babəkin şəxsinə yaşayacaqdı. Ona görə də o, Babəki xürrəmilər icmasına rəhbər təyin edir. Hər kəs etiraz edib vəsiyyətə əməl etməsə, böyük günah etmiş olur. Xürrəmilər qadının dediyinə inanıb rəhbərləri Babəkə sadıq qalacaqlarına and içdilər.

Beləliklə, Babək Cavidan mülkünün sahibi və xürrəmilər icmasının rəhbəri oldu.

Əsrlərdən bəri adı qəhrəmanlıq rəmzinə çevrilmiş Babək öz zamanəsinin cəsur sərkərdəsi və görkəmli siyasi xadimi idi.

Xürrəmilərin ərəb xilafətinə qarşı mübarizəsi 61 il davam etmişdir ki, onun da 22 ilinə Babək rəhbərlik etmişdir (816-837). Xürrəmilər hərəkəti ərəb xilafətinin bütün tarixi boyu üzləşdiyi ən dəhşətli, ağır və üzücü müharibə olmuşdur. Bu kitabda xürrəmilik, onun məqsədləri, mahiyyəti, mübarizəsi və süqutunun səbəbləri barədə geniş danışmağı qarşıya məqsəd qoymadığımızdan, yalnız Babəkin

Bu regionun o dövrü ilə bağlı yazıya malik xalqlar – ərəblər, farslar, albanlar, ermənilər və gürcülər idilər. Gürcü və erməni mənbələri Babək və onun mübarizəsi haqqında demək olar ki, susurlar. Ən azı ona görə ki, Babəkin nə millətinin, nə dininin, nə də mübarizə apardığı ərazilərin gürcü və ermənilərə aidiyyəti yoxdur.

Alban mənbələrindən dövrümüzə gəlib çatan tək-tük kitablarda, xüsusilə Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində Babək və xürrəmilər hərəkatı haqqında cüzi, lakin obyektiv məlumatlar var, lakin bu o dövrdəki prosesləri hərtərəfli ümumiləşdirmək və sonsuz sayda suallara cavab vermək üçün yetərli deyildir.

Babək və onun mübarizəsi haqqında ərəb və fars mənbələrində olduqca çoxlu, lakin biri-birini inkar edən məlumatlar vardır. Bu da başa düşüləndir: çünki Babək islam dininə qarşı mübarizə aparmış, ərəblərlə düşmənçilik etmişdir. Konyuktura isə hər zaman və hər yerdə vardır. Buna görə də ərəb və fars mənbələri özlərinin din düşməni Babəkə qarşı nəinki kifayət qədər obyektiv ola bilməmiş, hətta ona nifrətlərini də bəzən gizlətməmişdir.

Bu qeyd olunan səbəblərdən Xürrəmi hərəkatı, Babək və onun mübarizəsinin coğrafiyası haqqında yüz faizli dəqiq fikir söyləmək mümkün deyildir. Lakin bu məsələ gün kimi aydındır ki, Babəkin və onun mübarizəsinin sıx bağlı olduğu yerlərdən biri və bəlkə də birincisi Zəngəzur torpağı olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Xürrəmilər hərəkatı özünün elmi və obyektiv qiymətini akademik Z.Bünyadovun çoxillik zəhmətinin bəhrəsi olan “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı fundamental monoqrafiyasında və bu problemlə əlaqədar məqalələrində, mötəbər elmi konfranslardakı çıxışlarında tapa bilmişdir. Müəllif yüzlərlə mənbələri araşdıraraq mübahisəli məsələləri tarixşünaslıq baxımından və elmi cəhətdən düzgün dəqiqləşdirmişdir.

Yazılı mənbələrə müraciət edək:

Orta əsr mənbələrində bildirildiyi kimi, əvvəlcə Cavidanın, sonra isə iyirmi ildən artıq Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilərin Azərbaycandakı mərkəzi və ya paytaxtı qala şəhəri olan Bəzz idi. Təbəri göstərir ki, Bəzz “Babəkin vilayəti və şəhəri idi” (168, 229). Məsudi

yazır ki, Babək “Azərbaycan ölkəsində olan Bəzzəyn dağlarında” üsyan qaldırmışdı. Onun əsərində deyilir ki, “Babəkin ölkəsi Bəzzəyn Azərbaycan, Arran və Beyləqandadır”, Bəzzəyn Arranda, “Babəkin ölkəsində” olan dağdır (168, 225).

Yaquta görə “Bəzz – Azərbaycanla Arran arasında bir vilayətdir” (168, 230). Biruni yazır ki, “Bəzz, Babək əl-Xürrəminin ölkəsidir” (168, 230).

Adı çəkilən Bəzzəyn dağları çox güman ki, Qaradağ silsiləsi, Zəngəzur silsiləsi və onun davamı Bərguşad sıra dağlarıdır. Çünki Məsudi “Bəzzəyn dağında”, – (yəni bir dağda) yazmır, “Bəzzəyn dağlarında” – yazır. Və bu dağlar o dövrün bölgüsü ilə Azərbaycan (Burada Arazın cənub üzü nəzərdə tutulur), Arran (bu Zəngəzurun da daxil olduğu Albaniya dövlətidir) və Beyləqan (bu Bərguşad silsiləsi qurtardıqdan sonra başlanan düzəngahın sərhədidir) bölgələrini əhatə edən dağlar indiki Zəngəzurun ərazisindən kənarda ola bilməz və yoxdur.

Məsudi başqa bir əsərində (“Kitabi Muruğ əz-Zəhəb”) Bəzzəyn dağlarının yerini daha da konkret göstərərək yazır: “O Ər-Ran ölkəsində Əl-Bəzzəyn adı ilə məşhur olan dağlarda gizləndi: bu da Babəkin ölkəsidir ki, indiyədək onun adı ilə məşhurdur” (168, 305).

Türkiyədə nəşr olunan, “İslam ensiklopedisi”ndə Babəklə əlaqədar olan səhifədə deyilir: “Babək kardeşi Abd Allah ilə, dağlık mintakalarda dolaşarkən, nihayet bir köylü tərəfindən tanınaraq, keyfiyyət Aran hakimi Sahl b. Sumbata bildirildi” (87, 172).

Gün kimi aydındır ki, Ər-Rən – Aran ölkəsi Alban dövlətinin digər adıdır və bu dövlətin cənub sərhədi Ər-Ras – Araz çayı ilə hüdudlanırdı. Deməli, Məsudiyə inansaq, onda Bəzzəyni Arazın cənubunda Ərdəbil ətrafında deyil, Arazdan şimalda, daha konkret desək, Qarabağ yaylası və Zəngəzur silsiləsində axtarmaq lazımdır. Çox güman ki, bu dağlar (Bəzzəyn) Albaniyanın Sünük ucqarında idi. Bu fikrə dəstək olaraq Dinəvəridən sitat gətirmək yerinə düşərdi: “O zaman (837-ci ildə) Araz boyunca uzanan torpaqlara Səhl İbn Sumbat sahib idi”.

Təbii ki, Səhl İbn Sumbat Sünikin hakimi olaraq Albaniyanın qərb torpaqlarına sahiblik edirdi və Araz boyunca uzanan dağlar Qarabağ yaylası deyil, Zəngəzur silsiləsi olmalıdır. Deməli, Bəzzeyni Zəngəzur dağlarında axtaranlar müəyyən əsaslardan məhrum deyillər. Digər faktlara keçməzdən əvvəl qeyd etmək istəyirik ki, Bəzzeyn dağlarının bir yerdə deyil, bir neçə yerdə olması da istisna edilməməlidir. Bu kontekstdə “Bəzzeyn dağları”, fikrimizcə, coğrafi anlamdan daha çox hərbi-istehkam mənasında işlədilmişdir.

Qafanda, Meğridə, Zəngilanda, Sisyanda və Ordubadda “Babək qalası” deyilən qalalar vardır. Bu qalaları ya Xürrəmilər tikdirmiş, ya da əvvəldən mövcud olan qalalardan Xürrəmilər uzun illər istehkam, sığınacaq kimi istifadə etmişlər. Ola bilsin ki, bu qalaların, eləcə də Cənubi Azərbaycanda Qaradağ silsiləsi üzərində yerləşən qalaların hamısı “Babək qalası” adlandırıldığı kimi, həm Qaradağ silsiləsi, həm də Zəngəzur silsiləsi Bəzzeyn dağları adlandırılmışdır. Başqa sözlə, Babəkin qoşunu olan dağlar Bəzzeyn dağları, buradakı qalalar isə Bəzzeyn qalası, yaxud Babək qalası adlandırılmışdır.

Oxçu qalası – Zəngəzurdakı beş Babək qalasından biri

Ancaq Babəkin Bazarçayın hövzəsində, Darvazatəpə dağı ətrafında tutulması, Sünik hakimi Səhl-Sumbatın iqamətgahı olan Şəki qalasına aparılaraq əsir edilməsi bir fakt olaraq təsdiqlənmişdir, hazırda heç bir şübhə doğurmur və müzakirə mövzusu da deyildir.

Əhməd ibn Əsəm əl-Küfi “Kitab əl-Fütuh” əsərində yazır: “Babək Ərməniyyə tərəfə qaçdı. Əl-Əfşin ətrafdakı hakim və patriklərə məktublar göndərüb əmr etdi ki, öz vilayətlərində yollara nəzər salıb, heç kəsi buraxmayıb, müayinə edilmək üçün yoldan keçən şəxsləri tutsunlar. Əl-Əfşinin yanına gələn casuslar xəbər verdilər ki, Babək bir dərədə filan yerdədir. Bu, böyük, içərisi qalın ya-

Babək

şılıqlığı və ağacları çox olan dərə idi. Dərənin bir ucu Ərməniyyəyə, digəri isə Azərbaycana çıxırdı. Atlı bu dərədən keçə bilməzdi və Babək qalın meşədə bataqlığın içində gizlənmişdi” (168, 315).

Gələn birlikdə düşünək: Afşinin adamları Babəki böyük, içərisi yaşıllıqla, ağaclarla dolu, bir ucu Ərməniyyəyə, bir ucu Azərbaycana çıxan bir dərədə görürlər.

O dövrün inzibati xəritəsini gözümüzün önünə gətirək: Azərbaycan Araz çayının sağ sahili boyunca Urmiya gölündən Xəzər dənizinə qədər olan bir ərazini əhatə edir. Ərməniyyə isə Van gölü hövzəsi və indiki Türkiyənin Ərzurum vilayətinin şərq hissəsini tuturdu. Deməli, bir ucu Ərməniyyəyə, bir ucu Azərbaycana çıxan dərə (əgər belə bir dərə varsa) yalnız Araz çayının, yaxud Bazarçayın axarı boyunca olmalıdır. “Kitab əl-Fütuh”u oxumaqda davam edək: “Babək həmin qalın meşədə ərzağı qurtaran vaxta qədər gizləndi. Əl-Əfşinin silahlı adamları isə ətraf yolları kəsdirməkdə idilər. Babəki aclıq taqətdən saldı və o, ətrafları seyr etməyə başladı. Birdən bir çəməndə bir cüt öküzlü kəndli gördü. Babək öz qulamına dedi: “Özünlə bir neçə dinar götürüb, düş bu kəndlinin yanına. Əgər onun çörəyi varsa, all!”

Kəndlinin bir şəriki də var idi. O, uzaqdan gördü ki, Babəkin adamı kəndlidən çörək alır və düşündü ki, həmin adam çörəyi güclə alır. Şərik gedir pusquda duranların yanına və onlara xəbər verir ki, bəs bizim yanımıza bir silahlı adam gəlib. Pusquda duranlar dəstəsinin başçısı atlanır və hadisə Səhl ibn Sumbatın dağlarında baş verdiyi üçün gedir Səhlin yanına. Səhl və onun adamları atlanıb Babək tərəfə yönəldilər. Səhl ibn Sumbat atdan düşüb Babəkin qarşısında yeri öpüb, dedi: “Ey mənim ağam! Yolun harayadır?” Babək dedi: “Ruma!” Səhl ibn Sumbat dedi: “Səni mənim kimi başa düşən heç yerdə tapmazsan. Bizim münasibətlərin xəlifəyə heç bir dəxli yoxdur. Yanıma da heç kəs gəlmir. Sən mənim vəziyyətimdən xəbərdarsan. Bu qışı mənim qalamda keçir, sonra da nə lazım gələcək baxarıq. Axı, mən sənin qulunam!”.

Babək Səhlin dediklərinə inanıb onun qalasında qaldı (168, 315).

Babəkin dövrünü və mübarizəsini qələmə alan müəlliflərin çoxu Afşinlə Xürrəmdinlər arasındakı həlledici döyüşlərin aparıldığı ərazilərdən bəhs edərkən Kalanrud çayı, Rud-ər-Rud qalası, Davalrud və Darvaz Sadarabsa kəndlərinin adlarını çəkirlər.

Babəkin sonuncu döyüşünü və Bəzz qalasının süqutunu olduqca geniş və dəqiqliklə qələmə alan Ət-Təbəri “Tarix ər-Rüsül və-l-Mülük” əsərində yazır: “Afşin səfərə çıxdı və Kəlanrud adlı yerə gəlib burada səngər tutdu”...

Afşin Əbu Səidin iki komandiri olan Zəfər ibn əl-Əla əs-Sədini və əl-Hüseyn ibn Xalid əl-Mədainini bir dəstə atlı və dağlı ilə göndərdi. Onlar gecə Kəlanruddan çıxıb getdilər və nəhayət, elə bir dar dərəyə düşdülər ki, bir nəfər atlı güclə keçə bilirdi. Adamların çoxu öz atlarını yedəkləyib bir-birinin ardınca gedirdilər, çünki o (Afşin), onlara əmr etmişdi ki, səhər açılanadək Rud ər-Ruda çatsınlar. Dağlılar sıraya düzülüb, piyada gedirdilər, çünki atlılar oradan keçə bilmirdilər. Onlar dağa dırmaşıb (əmr edildiyi kimi) səhər açılanadək Rud ər-Ruda çatdılar. Bundan sonra o (Zəfər) özü ilə gedən atlılara əmr etdi, yaxınlaşıb atdan düşsünlər və öz paltarlarını çıxartsınlar, buna görə onların hamısı atdan düşüb çayı keçdilər, dağlılar da onlarla birlikdə

çayı keçib dağa qalxdılar. Onlar Adinin ailəsini və bəzi oğlanlarını tutub, onlarla birlikdə geri qayıtdılar (168, 322).

Babək və onun mübarizəsi, döyüş yolu haqqında dəyərli tədqiqatlar aparan, ən dolğun və əsaslı məlumatların ortaya çıxarılmasında misilsiz xidmətləri olan mərhum akademik Ziya Bünyadov bir sıra ərəb, fars, ingilis, erməni və s. dilli mənbələri araşdırdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Bəzz qalası Ərdəbil yaxınlığındadır. Kalanrud Bəzzin yaxınlığından axan gur sulu (“Kalanrud” sözünün farscadan tərcüməsi “böyük çay” deməkdir) bir çay, Rud-ər-Rud isə Kalanruddan bir gecəlik yol məsafəsində yerləşən qala və dağdır.

Rud-ər-Rud qalası ilə Rud-ər-Rud dağı arasındakı Sədarabşa məntəqəsinin indiki Urud kəndindən 10-12 km aralıda dağın döşündə yerləşən 1918-ci ilə qədər azərbaycanlılar yaşamış Darabas kəndi olduğunu da söyləmək olar.

Axi, Darabas kəndi Urud kəndi ilə Urud dağının (Qafan rayonu ərazisindəki Kuhrud kəndi) arasında yerləşir və Urud qədər qədim bir kənddir! Qafan rayonunda uca dağ kəndi olan Kurud kəndinin və kəndin yerləşdiyi dağın adı – Urud dağıdır və həmin dağın şimal üzündə Sisyanın Darabas, daha aşağıda isə Urud qalası və Urud kəndi yerləşir.

Zəngəzurdakı Urud qalası ilə Kuhrud dağı arasında yerləşən Darabas kəndi

“Kurud” toponiminin izahını Q.Qeybullayev və B.Budaqov “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti”ndə belə göstərirlər: Kurud sözü ehtimal ki, fars dilində kuh – “dağ” və Urud toponimindən ibarətdir. “Urud dağı” mənasındadır (33, 309).

Mənbədə deyilir: “...Onlar gecə Kalanruddan çıxıb getdilər və nəhayət, elə bir dar dərəyə düşdülər ki, bir nəfər atlı güclə keçə bilirdi. Adamların çoxu öz atlarını yedəkləyib bir-birinin ardınca gedirdilər, çünki Afşin onlara əmr etmişdi ki, səhər açılanadək Rud-ər-Ruda çat-sınlar” (168, 322).

Bəlkə ərəblər Kalanrud deyəndə Bazarçayın aşağı axarını, onun Həkəriyə qarışan yerini nəzərdə tuturlar. Oradan çay boyu üzü yuxarı – Tatev kəndi ilə Şam kəndi arasındakı məsafəni piyada bir gecəyə ancaq gəlmək olar. Bu hissədə Bazarçayın yatağı dar, qamışlı (“Şam” toponimi də buradandır) bir dərədən keçir. Bu dərənin elə yerləri var ki, doğrudan da, bir adam ancaq keçə bilər.

Qərribəsi budur ki, Tatev və Şam arasındakı bu dərənin də adı Gı-ğı dərəsidir və bu dərədən dağa qalxıb 2-3 km gedəndən sonra Urud qalasına yetişmək olur. Maraqlı cəhətin biri də budur ki, Urud dağının həm Qafan üzündəki, həm Sisyan üzündəki dərə – Gı-ğı dərəsi adlanır, bu dağın Qafan üzündəki kənd Kurud, Sisyan üzündəki kənd və qala isə Urud adlanır. Digər bir maraqlı məsələ də budur ki, həm Uruddakı, həm Qafandakı (Xusdub), həm Ordubaddakı (Biləv kəndi), həm də Qubadlıdakı qalaların hamısına el arasında Babək qalası deyirlər.

Həmzə Vəli Nüvədilinin “Babəkin son taleyi” adlı olduqca orijinal və maraqlı bir kitabı vardır. Həmzə Vəli Bəzz qalasının yeri, Babəkin son döyüşləri, ölümü, Səhl Sumbat və s. haqqında müxtəlif mənbələrə istinad edərək öz xüsusi mülahizələrini irəli sürür.

Həmzə Vəli yazır:

“Rud-ər-Rud adlı yer haqqında axtarışlarımızın nəticəsi aşağıdakı kimidir; Rud-ər-Rud sözündə “rud” iki dəfə təkrarlanır, bu da ikilik bildirir. Burada Rud-Rud eyni sözün təkrarıdır. Ərəblər “Arras”, “Ar-Ran” və s. adlarında “r” səsini təkrarladıkları kimi Rud-Rudu da “Rud-ar-Rud” yazmışlar. Əslində isə Rud-Rud iki yerin adını bildirir. Hər iki Rud biri-digərinə yaxın olan çay olmayıb, biri dağ, digəri qaladır – Urud dağı və Urud qalası. Urud dağında yerləşən eyni adlı Urud qalası Bazarçayın üstündə yerləşmişdir. Bu qala haqqında Z.Bünyadov belə yazır:

“Bazarçay üzərində orta əsr abidələrinə aid bir abidə də var ki, bu da dəniz səviyyəsindən 1,5 km yüksək olan Rud dağı üstündə xarabalığı qalmış Urud qalasıdır. Bu qala da Şahı qalası kimi çay üstündə müdafiə mövqeyinə malik olan möhtəşəm qalalardan biridir. Bu qalanın qalıqlarından arxeoloq R.M.Vahidov təyin edir ki, qala VII-IX əsrlərə məxsusdur” (74, 52).

Buradan məlum olur ki, Arazı keçən ərəblər Həkəri-Bərguşad çaylarının birləşdiyi ərazini babəkildən təmizləyərək, Bazarçay boyu hərəkət edərək Dəmirçi-Dundarlı kəndlərinin yaxınlığındakı Babək qalasını ələ keçirmişlər (Xarabalığı qalan bu qalaya yerli sakinlər indi də Babək qalası deyirlər). Qalanı fəth edən ərəblər Bazarçay boyunca irəliləyərək Urud qalası uğrunda döyüşə girmişlər. Mənbələrdə Rud-ar-Rud həmin bu qaladır. “U” səsinin artırılması Azərbaycanın dil xüsusiyyətindəndir, məsələn: Rüstəm-Urüstəm, Rus-Urus, Ruqiyyə-Uruqiyyə və s. kimi Rud da Urud kimi deyilir (74, 52).

Bazarçay boyunca xürrəmdinlərlə vuruşan Xilafətin ordusu Urud qalasını da ələ keçirəndən sonra Babəkin sərkərdəsi İsmail-Kürdü-nün Əl-Əfşinə verdiyi məlumatların izi ilə Bəzzeynə tərəf irəliləməyə başlayır. Onlar İsmaildən Bəzzeynə gedən bütün yolları, hətta balaca keçidləri də öyrənmişdilər. Ona görə də Urud qalasından cənuba tərəf hərəkət edən ərəblər Əfşinin rəhbərliyi altında Gıgı dərəsinə tərəf yüksəklikləri ələ keçirərək babəkiləri sıxışdırmağa başladılar. Urud ilə Bəzzeyn arasında olan yol – Uruddan Darabsa kəndinə, Darabsa kəndindən Kuhrud kəndinə Kuhrud kəndindən Kuhrud çayının axarınca Gıgı dərəsinə və Gıgı kəndinə, Xoş Pürülüyə, nəhayət, Bəzzeynədir (74, 53).

...Xəlifə Möhtəsim ibn Harun ər-Rəşid 221-ci (835) ildə özünün yaxın adamı, Türkünstan əmiri Afşini sərkərdə təyin edərək böyük bir hərbi qüvvə ilə Babəkin üstünə göndərdi. İki il davam edən qanlı döyüşlərdən sonra Babək məğlub olaraq Arrana, Səhl ibn Sumbatın yanına qaçdı. Afşin 4 min döyüşçü göndərərək Babəkin təslim edilməsini tələb etdi. Səhl Babəki qandallayaraq özü şəxsən Afşinə təslim etdi... (A.A.Bakıxanov, “Gülüstani-İrəm”).

Xürrəmdin hərəkəti və Babəkin mübarizəsi bəzi Sovet dövrü mətbuatında, xüsusilə erməni mənbələrində göstərildiyi kimi, korbətli kəndli üsyanı deyildi, adi bir çobanın dünyanı lərzəyə gətirən, İspaniyaya qədər böyük bir ərazini qılıncının kölgəsində saxlayan Xilafətə 22 il qan uddurması ağılabatan iş deyildir. Görün xürrəmi hərəkəti ərəb xilafətini nə qədər narahat edirdi ki, Xəlifə Məmun öz vəliəhdi Mötəsimə vəsiyyətnaməsində xürrəmilərlə müharibəyə xüsusi yer ayırırdı:

“Xürrəmilərə gəlincə, onlara qarşı müharibəyə qətiyyətli və rəhmsiz bir adam göndər, ona səbirlə, pul, silah, atlı və piyada qoşunla kömək et. Əgər xürrəmilərlə müharibə uzun çəksə, sən özün öz tərəfdarların və yaxın adamlarınla onların üstünə get!” (35, 216).

Azərbaycan xalqının bu möhtəşəm mübarizəsində Zəngəzur elinin, Zəngəzur azərbaycanlılarının da xüsusi yeri və rolu olmuşdur.

Həç də təsadüfi deyildir ki, Babəkin son döyüşləri Zəngəzurdə – Qafan, Meğri, Sisyan qalalarında olmuşdur. Bəzz qalası süqut edəndən sonra hərbi və siyasi müttəfiq olan Bizansa getməyi qərara alan Babəkin öz yolunu Araz çayı boyunca Sünik ölkəsinin ərazisindən salması da təsadüfi deyildir.

Bir sıra mötəbər tarixi mənbələrdə Babəkin Sünik knyazlığı ilə, Sünik xalqı ilə sıx müttəfiqlik, dostluq və qohumluq əlaqələri barədə təkzibedilməz məlumatlar, faktlar vardır.

Məlum olduğu kimi, Arranda əhalisi xristian olan Sünik, Şəki, Beyləqan, Arsax və digər vilayətlərin ərazisində xürrəmilərin hərəkətləri bir qədər fərqli idi. Görünür, bu vilayətlərə Xürrəmi qoşunu təqribən 820-ci ildə, yəni ərəb canişinləri və vergi yığanların sıxışdığı yerli mülklər kömək üçün Babəkə müraciət etməyə məcbur olandan sonra gəlmişdi. Bu zaman, Arrana köçüb burada möhkəm məskən salan bir çox ərəb feodalları Xilafət taxtı üstündə gedən daxili müharibədən və Xilafətin paytaxtından ucqarlara gedən yolları geniş əməliyyat nəticəsində kəsmiş olan xürrəmi üsyanının olduqca böyük müvəffəqiyyətlərindən istifadə edərək, ayrılma meyilləri gös-

tərməyə başlamışdılar. Xilafətdən ayrılıb mərkəzi hakimiyyətin sərəncamlarına etina etməyən bu feodallar Arran vilayətlərində özbaşınalıq etməyə və özlərinə tabe olan tayfa dəstələri vasitəsilə qonşu xristian knyazlıqlara basqınlar edirdilər.

Belə mütəğəlliblər sırasında Sevada ibn Əbd ül-Həmid əl-Cəhafi də var idi. M.Kalankatuklunun verdiyi məlumata görə “həmin (821/2) ildə dağıdıcı tacik (ərəb) Sevada, Ermənistanda Avaranşah (“qarətçi”) adı ilə məşhur olan bu adam, basqınlar edərək bütün ölkəni qarət etdi, qayıdıb Sünikə getdi və Squk (indiki Sisyan rayonu ərazisində Qarakilsə kəndinin yerində bölgə) vilayətindəki Şalatu (kəndi) qalasında möhkəmləndi. Sünik nəslinin böyüyü hökmdar Vasak Babanı yanına çağırdı, “o da gəlib (Sevadanı) əzdi, qaçqın saldı” (106, III kitab, X fəsil).

Vasak həmin il öldü. Babək onun qızı ilə evləndi və həmin ildən Sünik xürrəmilərin hakimiyyəti altına keçdi. Babəkin qoşunu Sünikdən sonra Beyləqan, Arsax və Uti vilayətlərini tutdu (106, 194).

Qeyd etdiyimiz kimi, beyləqanlılar və ya pavlikianlar Babəkin hökmdarlığına tabe olmadılar, ya da ola bilər, öz üzərlərinə qoyulan bacın ağırlığına tab gətirməyib, 826-cı ildə Babəkin əleyhinə üsyan qaldırdılar. Albaniya knyazı Stepannos Ablasad Babəki Azərbaycandan çağırdı, o da Beyləqan vilayətinə girib üsyanı yatırdı. Babəkin qoşunu 827-ci ildə Geqarkuni (Qərbi Sünik) vilayətini tutdu. Həm də 15 min adam qırdı. Lakin beyləqanlılar 830-cu ildən bir az əvvəl, yenidən üsyan qaldırıb, Bercor vilayətinə hücum etdilər. Ureas, Karnakaş, Xakari və Tapat kəndlərini tutdular. Stepannos Ablasad təkrar Babəkə müraciət edib kömək istədi, xürrəmilər də gəlib üsyançıları darmadağın etdilər. 830-831-ci illərdə beyləqanlıların rəhbərləri olan Davon və Şapux Babəkin müttəfiqi knyaz Ablasadı öldürdülər. Beyləqanlılar üçüncü dəfə üsyan qaldırdılar və bir mənbəyin dediyinə görə Qoroz qalasında möhkəmləndilər. Üsyançılar Arranın Yuxarı Vaykunik, Bercor, Sisakan (və Kotak), (Mivs) Xaband, Amaras, Pazkank, Arsaxda Mxank və Utidə Tri vilayətlərini bir il ərzində öz əllərində saxladılar (106, 195).

Qoroz qalası üsyan etmiş beyləqanlıların əlində qalmışdı. Babəkin ordusu bu qalanı almaq üçün Arazdan keçib Amaras vilayətində düşərgə saldı. Qalanın alınmaz olduğunu və üsyançıların qətiyyətini görəndə Babək, üsyanı yatırmaq üçün əvvəlcə işlətdiyi fənddən fərqli olaraq, üsyançıları təslim olmaq üçün dilə tutmağa başladı. “O, sülhədən danışmağa başlayıb çalışırdı ki, onları öz hakimiyyətinə tabe etsin. Bir çoxları bir müddət üçün tövbə edib ona tabe oldular, lakin sonradan aldadılmış olduğunu görərək yenidən qiyam qaldırdılar”.

Babək şəhərin təslim olmasına müvəffəq olmadığından öz paytaxtına qayıtdı, qalanın yanında isə öz sərkərdələrindən Rostomu qoyub “ona əmr etdi ki, qaladakılarla vuruşmasın, onları xoşluqla itaətə cəlb etsin. Lakin Rostom Babəkin tapşırığına fikir verməyib, qalada möhkəm yer tutanlarla müharibə etməyə başladı. O zaman qalanın kişiləri İsanın gücünə pənah gətirərək, xaç və müqəddəslərin qurumuş sümüklərini qabaqlarında tutaraq Babəkin ordusunu məğlubiyətə uğratdılar” (106, 195).

Görünür, Babək Arran vilayətlərində qan tökülməsini davam etdirmək istəmirdi, çünki o öz arxasını təmin etmək fikrində idi. Məhz buna görə o “sühdən danışmağa başlamışdı”. Yəqin məhz bu zaman Səhl ibn Sumbat və Yesai Əbu Musa ilə Babək arasında əlaqə pozuldu. Nəticədə Babək Arran vilayətlərində öz keçmiş müttəfiqləri içərisindəki dayağını və atlı qoşununun istifadə etdiyi gözəl qışlaqları itirdi.

S.T.Yeremyan öz məqalələrindən birində yazır ki, zadəganların Babəkə qarşı münasibətinin dəyişilməsində başlıca rol “Sünik və Arsax kəndlilərinin narazılığı oynamışdır, çünki onlar Babəki ərzaqla və birinci növbədə taxıl ilə təchiz etməli idilər. Kəndlilərin ehtiyatı qurtaranda Babək taxılı feodallardan zorla aldı. Ermənilərdən və erməniləşmiş albanlardan ibarət iri zadəganlar Babəkin hərəkətlərindən qəzəblənərək ona qarşı üsyan qaldırdılar... Babəkin arxasında gədən bu mübarizələr nəticəsində onun qüvvəsi zəiflədi ki, bu da 837-ci ildə ərəblərin onu qəti məğlub etməsinə imkan verdi”.

Babəkin döyüşlərinin bir çoxu qalalar və istehkamlar, keçilməz sıldırım dağlar və dərin dar dərələr ölkəsi kimi tanınan Sünikdə –

Zəngəzurdə getmişdi. Qəhrəman sərkərdənin son günləri də Zəngəzurla – Qədim Sisakanın Şəki qalası ilə bağlıdır.

6 ərəb ordusunu məğlub edən Babək sonda məğlub oldu. Babəki Afşin məğlub etdi.

Afşin Heydər ibn Kavus – islamı qəbul etmiş türk, ərəb xilafətinin ən qüdrətli və yenilməz sərkərdələrindən biri idi. Bəzi tarixi mənbələrə görə Afşin ərəb xilafətinin işğalçılıq siyasətini bəyənməmiş, Babəklə birləşərək xilafətə qarşı çıxmaq və Azərbaycanla Albaniyanı, həmçinin bütün Qafqazı xilafətin təsir dairəsindən çıxararaq öz dövlətini qurmaq fikrində olmuşdur. Buna görə də o, Babəklə müharibəni 2 ildən çox uzatmış, lakin Babəklə razılığa gələ bilməmişdir. Babək Afşinə inanmamışdı! (35, 224).

Beləcə, 837-ci ilin sentyabrının ilk günlərində Babək Zəngəzur dərələrinin birində Səhl Sumbatla – Şəki qalasının hakimi, Babəkin vaxtilə müttəfiqi olmuş xristian albanla rastlaşdı. Babək tək idi. Babək döyüşmək halında deyildi, ac və yorğun idi. Minlərlə döyüşçüsünü, qardaşını və anasını itirmişdi. Əldən getmiş şəhərini və vətənini qaytarmaq üçün son ümid yeri bildiyi, neçə illərdə ki, çiyin-çiyinə ərəb xilafətinə qarşı vuruşduğu Bizans imperatorunun yanına gedirdi. Getməkdə məqsədi dincəlmək, qüvvə toplamaq və yenidən mübarizəyə başlamaq idi.

Səhl ibn Sumbat Babəki öz qalasına dəvət etmişdi: “Bu sənin öz qalandır, mən də sənin qulun. Bu qışı burada qal, sonra nə edəcəyini qət edərsən”.

Səhl Sumbat haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi mənbələrdə onu Sünikin qüdrətli hakimi, “mərd və gözəl knyaz”, “əsirləri aslan ağzından xilas edən igid” adlandırırlar (106, 197).

Həqiqətdə isə Səhl Sumbat Sünikin hakimi deyil, onlarla Sünik feodallarından biri və Şəki qalasının hakimi olmuşdur. Səhl Sumbatın xüsusi igidliyi və qəhrəmanlığı da olmamışdır. Düzdür, 820-30-cu illərdə digər Alban feodalları kimi, o da ərəb xilafətinə qarşı mübarizədə Babəklə müttəfiqlik etmişdir. Lakin bu “müttəfiqliyi” bərabər səviyyəli güclərin müttəfiqliyi kimi başa düşmək lazım deyildir. Sa-

dəcə, o zaman bu feodallar öz mövqelərini müəyyən etməli idilər; ya Babəkin tərəfində dayanmalı, ya da ona qarşı çıxmalı idilər. Xürrəmdin hərəkətinin zirvədə olduğu illərdə bir çox Alban knyazları kimi, Səhl Sumbat da Babəkə ərzaq və hərbi dəstəklərlə vaxtaşırı olaraq köməklik edirdi.

Səhl ibn Sumbat indiki Sisyanla (orta əsr mənbələrində Sisakan, Sisavan, yaxud Sisan) Əngələvid (erməni mənbələrində Ankağeqot, “Kitabi-Dədə Qorqud”da – “Əngələyüz”) kəndlərinin arasında, Bazarçayın sol sahilində yerləşən Şəki qalasının hakimi idi. Səhl ibn Sumbat yalnız Babəki öz evində əsir edib xilafətə satandan sonra məşhurlaşdı: Xəlifədən fəxri xələt, patriklik tacı və bir milyon dirhəm qızıl pul mükafatı aldı, xərəcədən azad olundu (168, 180).

Səhl Sumbat haqqında yazılan bəzi ədəbiyyatlarda onun erməni olduğu iddia edilsə də, bu fikir əsassızdır.

Səhl ibn Sumbat erməni deyildir. O xristian dinli albandır. Uzun illər Qafqaz Albaniyasına rəhbərlik etmiş Mehranilər nəslindəndir, Zamirxaqan padşahın törəməsidir.

Səhl Babəki Afşinin sərkərdələri Əbu Səidə və Buzbaraya təhvil verərkən Babək ona söyləmişdi:

“Olmaya sən mənə ərəblərə cüzi bir pula satıbsan? Əgər sən pul istəyirdinsə, məndən istəyəydin, mən sənə onlardan çox pul verərdim” (168, 296).

Qəribədir ki, bəzi orta əsr ərəb salnaməçiləri (Əbu-l-Fərəc ibn Əhrun, Məsudi, Əbu Tahir Əl-Məqdisi) Səhl ibn Sumbatı erməni patriki kimi təqdim etsələr də, əksər erməni mənbələri bu barədə susurlar. Hətta Ermənistan SSR-in Ensiklopediyasında (45, 192-194) və “Erməni xalqının tarixi”ndə (185, 113) Babək və Babək üsyanı haqqında kifayət qədər ətraflı məlumat verilsə də, burada Səhl Sumbatın adı belə çəkilmir. Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, Səhl ibn Sumbatı onunla təxminən eyni dövrdə yaşamış, 890-914-cü illərdə Vənənd knyazı olaraq Qars şəhərini özünə iqamətgah etmiş, sonra isə Azərbaycan hökmdarı Əmir Yusif tərəfindən əsir edilərək, edam olunan Sumbat Baqratuni ilə qarışdırmaq lazım deyildir.

Bütün satqınlar kimi, Səhl ibn Sumbatın da aqibəti acınacaqlı olmuşdur. Babək kimi dəyanətli müttəfiqi satan bir feodala ərəb xilafəti heç vaxt etibar edə bilməzdi. Babəkin ölümündən sonra, 854-cü ildə Səhl Sumbat xəlifəyə xəyanət etməkdə təqsirləndirilərək sərkərdə Buğa əl-Kəbir tərəfindən həbs edilib Samirəyə aparıldı və bir daha geriyə qayıtmadı.

2.3. Zəngəzur Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövründə

*Tariximiz zəngindir, eyni zamanda əzab-əziyyətli tarixdir.
Xalqımız əsrlər boyu böyük sınaqlardan, çətinliklərdən keçmiş,
ancaq öz mənliliyini, milliliyini, öz dilini itirməmişdir.*

HEYDƏR ƏLİYEV.

Xürrəmilər hərəkatının fəal iştirakçısı olan Zəngəzur əhalisi üçün Babəkin süqutu çox acınacaqlı oldu. Məhz Babəkin süqutundan sonra Zəngəzurun (eləcə də bütünlükdə Sünikin və Arsağın) milli-etnik tərkibi və dini zorla dəyişdirilməyə başladı. Bu proses iki istiqamətdə aparılırdı. Zəngəzurda (və Arsaqda) yaşayan aborigen əhalinin (prototürklərin) hər bir hissəsinin başqa yerlərə (xüsusilə, xilafətə daha da yaxın ərəzilərə) köçürülməsi bununla da, inqilabi ruhlu insanların gələcək üsyanlarının qarşısının alınması ərəblərin Babəkdən sonrakı siyasətinin bir istiqaməti idisə, ikinci istiqamət oda və günəşə sitayiş edən insanların, eləcə də onlara qoşulmuş tək-allahlılıq – xristianlığın diofizit məhəzəbini (alban kilsəsi) qəbul edən din ayrı qardaşların köhnə əlaqələrini qırmaq və onları yadlaşdırmaq siyasəti idi.

Bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün ərəblər xilafətə loyal, bəzi hallarda isə isti münasibət göstərən ermənilərdən və onların ibadət etdikləri qriqorian kilsəsinin xidmətlərindən olduqca səmərəli istifadə etdilər. Minlərlə erməni ailəsi Ərməniyyədən (indiki Şərqi Anadolu

və Kilikiya ərazilərindən) Sünikə, yəni Göyçə gölü ətrafına və Zəngəzura köçürüldü (185, 110).

Bu proses Arsaqdan da yan keçmədi. Qədim alban kilsələrinin əksəriyyəti qriqorianlaşdırıldı, bununla yanaşı, yeni qriqorian kilsələri də tikilməyə başladı. Alban yazısı məhv edildi və qadağan olundu. Kilsədə, dövlət idarəçiliyində və məişətdə albanca danışanlar təqib edildi.

Zəngəzurun qeyri-müsəlman əhalisinin bir hissəsi isə ərəb zülmündən və getdikcə fəallaşmaqda olan erməni qriqorian kilsələrinin təqibindən baş götürərək Bizansa qaçdılar, xristianlığı qəbul edərək orada yaşamağa başladılar.

Boşalan münbit torpaqlarda və yaşayış üçün əlverişli ərazilərdə isə ermənilərin məskunlaşdırılması davam edirdi. Məskunlaşmanın təxmini mexanizmi belə idi: Alban kilsəsi yaxınlığında, ərəb xilafətinin razılığı və dəstəyi ilə erməni qriqorian kilsəsi tikilir, bu kilsəyə çoxlu imtiyazlar və üstünlüklər verilir (217, X fəsil).

Ətrafdakı kəndlər qriqorian kilsəsinə bağışlanır, onların vergisi azaldılır, yaxud bu kəndlər müəyyən müddətə vergidən tamamilə azad olunurdular.

Bu üstünlüklər fonunda isə erməni din xadimləri kənd-kənd gəzərək xristian albanları diofizit məzhəbdən imtina edərək qriqorianlığı qəbul etməyə sövq edirdilər.

Əvvəl alban kilsəsi kimi nəzərdə tutulan və bir məbədi də bu cür tikilən Tatev kilsəsi 909-cu ildə erməni-qriqorian kilsəsinə çevrildi. Dvində yerləşən erməni-qriqorian kilsəsinin baş məbədinin güclü ideoloji və maliyyə, ərəb xilafətinin isə siyasi dəstəyi ilə Tatev kilsəsi qısa müddət ərzində bölgədə böyük güc və nüfuz mərkəzinə çevrildi (185, 137). Yeri gəlmişkən, “Tatev” sözü türk mənşəli sözdür. Qədim türklər başqa dinə mənsub olan gəlmə əhalini “tat” adlandırırdılar (Sonradan bu ifadə müsəlman gəlmələrə də aid edilmişdir) (164, 21). Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, “monastır” sözü də qədim türklərdən gəlmədir: “Manas” və “tır” sözlərindən ibarət olub, “Manas” ibadət edən şəxs, “tır” isə cəm, toplum deməkdir.

Xəlifənin xeyir-duası ilə Sünik knyazı Vasak ətrafdakı bütün kəndləri Tatev monastırına bağışladı. Erməni mənbələrində (225, 539) belə kəndlərin sayı 1000-ə yaxın göstərilir, lakin bu rəqəm inandırıcı deyildir, çünki o dövrdə həmin bölgədə bu qədər kəndin olması mümkün deyildi. Çox güman ki, Tatev monastırına 1000-ə yaxın ev, mülk sahibliyi bağışlanıb.

Tatev kilsəsi

Tatev kilsəsi onun tabeliyinə verilən kəndlərin əhalisinin qriqorianlığı qəbul etməklə yanaşı, kilsəyə müxtəlif adda vergilər verməsi tələbi ilə çıxış edir. Kilsənin bu haqsız və ədalətsiz tələbi Sünikin yerli sakinlərinin güclü etirazına səbəb olur. İlk öncə Qalacıq və Qaladərəsi (erməni mənbələrində Tsuraberd), Taməlik, Aveldaş kəndləri üsyan etdilər. Üsyançılar qısa müddət ərzində Tatev kilsəsinin torpaqlarını zəbt edərək, kilsəni ələ keçirdilər. Az sonra Tatev kilsəsinin yaxınlığındakı Qoroz qalasını (indiki Gorus) tutdular. Bir neçə il Tatevi və Qorozu öz əllərində saxlayan üsyançı türkləri Sünik hökmdarı Vasak böyük çətinliklə məğlub edərək Qaladərəsi kəndini bünövrəsinə qədər dağıdır. Qaladərəlilərin Tatev kilsəsinə qarşı mübarizəsi əlli ildən artıq davam etmişdir (185, 137).

IX əsrin ortalarından xilafətə tabe edilmiş xalqların üsyanları, iri feodalların separatçılıq meyilləri nəticəsində imperiya parçalanmağa başlayır. IX əsrin II yarısında Azərbaycanda yaranmış əvvəlcə yarımüstəqil, X əsrin əvvəlində isə tam müstəqil dövlət türkmənşəli Sacilər dövləti olmuşdur. Bu sülalənin banisi Əbu Sac Divdad idi. Onun oğlu Məhəmməd 889-cu ildə Ərməniyyəyə hakim təyin olunmuş, hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra xəlifəyə tabe olmaqdan imtina etmişdi.

Sünik də Sacilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. X əsrin əvvəllərində Sacilər dövlətində baş verən daxili çəkişmələrdən istifadə edən arsurinlər qısa müddətə Naxçıvanı Sünik knyazının əlindən qopara bilmişdilər (112, 149).

941-981-ci illərdə bir çox digər Azərbaycan torpaqları kimi Sünik də Salarilər dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi.

X əsrin 70-ci illərində Azərbaycanın şimal hissəsində mərkəzi Gəncə şəhəri olan Şəddadilər dövləti yaranmışdı. Zəngəzur ərazisi də bu dövlətin tərkibinə daxil edilmişdi.

Erməni tarixçisi Vardanın məlumatına əsasən erməni hökmdarı Aşotun Sünik vilayətini Şəddadilərdən qoparmaq cəhdi iflasa uğramışdı (112, 151). Yenə Vardanın yazdığına görə 985-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş digər erməni hökmdarı Qagik Sünik çarı Saakın qızına evlənmişdi (112, 152).

XI əsr Azərbaycan xalqının tarixində ən mühüm mərhələlərdən biridir. Məhz XI-XII əsrlərdə Qafqaza şimaldan hun və qıpçaqların, cənubdan isə Səlcuq türklərinin axını başladı, daha sonra isə bu türk yürüşü Çingiz xanın və əmir Teymurun basqıları ilə davam etdi. Bu dövr min ildən artıq bir zaman kəsiyində Qafqazda yaşayan prototürklərin böyük türk axını (səlcuqlar, qıpçaqlar, tatar-moğollar, hunlar, oğuzlar və s.) ilə qaynayıb qarışaraq müasir Azərbaycan türkü etnosunun formalaşub qurtardığı tarixi dövrdür. Zəngəzur əhalisi, əski Zəngəzur türkləri də bu prosesdən kənar qalmamışlar.

Böyük səlcuq hökmdarlarından biri Sultan Alp-Arslan 1065-ci ildə Qapan şəhərini tutaraq Süniki öz hökmrənliyi altına aldı. Bu

dövrədən sonra Zəngəzurdə uzun illər davam edən türk hökmranlığı başladı (52, 33-36).

Səlcuqlar Zəngəzurdə təxminən 150 il hökmranlıq etdilər. Zəngəzurdə yaşayan xristian dinli məliklərin (albanlar) bir hissəsi öz hakim mövqelərini saxlamaq naminə islamı qəbul etdilər. Bu faktın baş verməsi həm də onunla əlaqədar idi ki, həmin dövrdə Zəngəzurdə alban kilsələri ermənilər tərəfindən artıq qapadılmışdı, qriqorian kilsələri isə o qədər nüfuz qazanmamışdı.

1136-cı ildə Azərbaycan Eldənizlər dövləti yarandıqdan sonra Zəngəzur ərazisi bu dövlətin tərkibinə daxil edilir. Zəngəzur vilayəti paytaxt Naxçıvanın yaxınlığında yerləşdiyindən Atabəylər burada möhkəmlənməyə və buranın abadlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirirdilər.

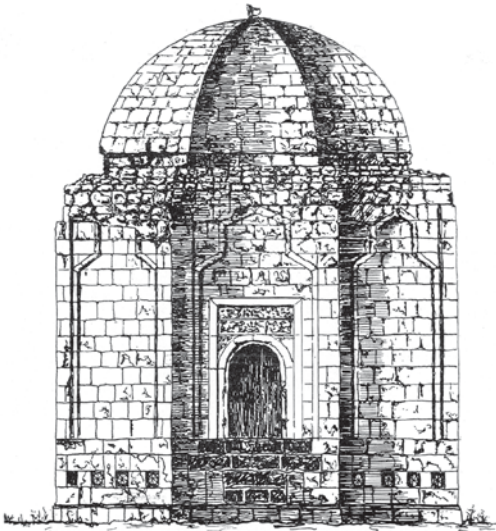

Məlik Əjdər türbəsi və kar künbəz (XI-XII əsr)

1200-ci ilin əvvəllərində iqtisadi və hərbi qüdrəti ilə Qafqazda yeni bir güc mərkəzi kimi özünü göstərməyə başlayan Gürcü çarlığı qonşu Azərbaycan torpaqları hesabına öz sərhədlərini genişləndirməyə çalışırdı. Gürcü çarı Tamaranın hakimiyyəti illəri (1184-1213)

Gürcüstanın ən işıqlı dövrlərindən biridir. Bu zaman gürcü qoşunlarının böyük bir hissəsinə əslən yezidi kürdü olan iki qardaş Zaxare və İvane sərkərdəlik edirdilər.

1203-cü ildə bu qardaşların başçılıq etdiyi gürcü ordusu Ərməniyyənin və Azərbaycanın bir çox torpaqlarını, o cümlədən Dərələyəzi, Zəngəzuru və Qarabağı ələ keçirdilər. Qeqarkuni, Bjni, İrəvan, Göyçə, Dərələyəz, Zəngəzur və Qarabağın dağlıq hissəsi (Arsaq) İvane Zəkəriyyənin təbəçiliyinə keçdi.

Şıx Babat türbəsi (XIII əsr)

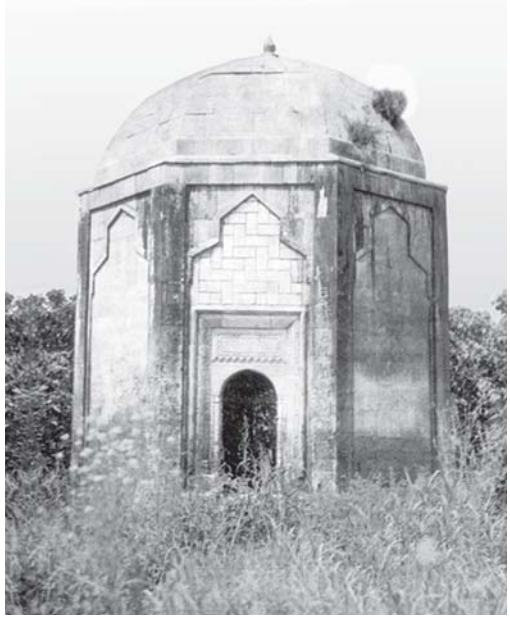
Əslində araşdırmalar sübut edir ki, Orbelianilər türk mənşəlidirlər. Türk tədqiqatçı alimi Fəxrəddin Kırzioğlu “Dədə-Qorqud oğuznamələri” kitabında orbelyanların parfiyalıların arşagünik sülaləsindən – şamsuldin (3 oxlu mənasındadır) xanədanından olduğunu və eradan öncə Türküstandan Qafqaza gələn İç Oğuz elbəyilərindən törəndiklərini qeyd edir (89, 5).

XIII əsr Sünik salnaməçisi Stepanos Orbelian “Sisakan ölkəsinin tarixi” əsərində öz sülaləsi haqqında belə yazmışdır: “Toqqormanın ikinci oğlu Kartlos (türk sözüdür, “qartal” anlamındadır – M.U.) Orta Kür boyunda yerləşib, bir qala qurdu və qalaya Orpet – qartal yurdu

Gürcü mənşəli bir çox knyaz ailələri (Donianilər, Proşianilər, Orbelianilər və s.) gürcü çarının iradəsini yerlərdə ifadə etmək üçün bu vilayətlərə köçürüldülər (185, 142-143). Zəngəzurdada adlı-sanlı knyaz sülaləsi kimi tanınan və bu diyarın tarixində əhəmiyyətli rolunu oynayan Orbelianilər (erməni qaynaqlarında Orbelianilər) nəsli də bu dövrdə Gürcüstandan köçürülənlərdən idilər.

adı verdi. Gürcülərin milli adları da – Kartvel – qartal sözündən götürülmədir” (90, 27).

S.Orbelianın şəhadətinə görə e.ə. IV əsrdə Şərqi Türkmənistandan və Çin ətrafından hakimiyyət uğrunda mübarizədə məğlub olmuş bir türk soyu Dəryal (türk sözüdür – Daryal, dar boğaz mənasındadır – M.U.) keçidini aşıb, Qafqaza – Kür çayı sahillərinə gələrək burada məskunlaşdı. Təbiətə döyüşkən olan bu tayfa yerli gürcü knyazları ilə ittifaqa girərək onları İran tərəfindən olan quldur basqınlardan qorumağı öhdəsinə götürdü. Əvəzində isə gürcülər

Ğhmədallılar türbəsi (XIII əsr)

Orbet qalasını və onun ətrafındakı əraziləri Çinistandan gəlmiş türklərə bağışladılar. Orbet qalasında məskunlaşan bu tayfanı orbetlilər – orbellilər adlandırmağa başladılar. Orbetlilər gürcü deyilişində “orbelianilər”, ermənicə isə “orbelyanlar” adlanmağa başladı (90, 217).

Orbelyanlar on altı əsr ərzində Gürcüstanda hakim sülalə olmuşlar. Xristianlığın Pravoslav məzhəbini qəbul etmişlər. 1177-ci ildə isə Gürcü çarı III Georgi Baqratiyeyə qarşı çıxaraq onu devirməyə cəhd göstərmişlər. Lakin qırpçaqlarla birləşən III Georgi orbelianları məğlub edərək demək olar ki, bu böyük sülalənin axırına çıxmışdır. Böyük qardaş İvane Orbelianinin gözləri çıxarılmış, orbelianların bir hissəsi qılıncdan keçirilmiş, bir hissəsi Lori qalasında dustaq edilmiş, bir hissəsi isə Gürcüstandan qaçaraq, Şəmsəddin Eldənizin himayəsinə sığınaraq Gəncə və Qarabağ torpaqlarına – indiki Qafan və Sisyan rayonlarının ərazisinə pənah gətirmişlər.

1236-cı ildə Zəngəzurdə gürcülərin cəmi 33 il davam edən hakimiyyətinə son qoyuldu. Moğol süvariləri Zəngəzura daxil oldu və moğol-tatarların Zəngəzurdə düz yüz il davam edən hakimiyyəti başladı.

Burada Çingiz xanın və ümumiyyətlə, moğolların mənşəyi barədə izahat vermək yerinə düşərdi.

Moğollar bütün əski türklər kimi Altay və Tibet dağlarının ətəklərində Şərqi Sibir düzlərində məskunlaşmış qədim türk tayfalarından biridir. Onların rus (və oradan da Qərb) ədəbiyyatında monqol adlandırılması və indiki Monqolustan ərazisində yaşayan xalqla eyniləşdirilməsi tamamilə səhvdir.

Çingiz xan

Çingiz xanın soy-kökü etibarilə tanrıçı – türk olduğu onun bir nitqində bəyan edilir, 1196-cı ildə Çingiz xan Tibeti və Qara-Tibetin üç əyalətini özünə tabe etdirdikdən sonra böyük şənlik törəni düzəltmiş, döyüşdə şücaət göstərən sərkərdələrinə mükafatlar vermiş, xalqa xəzinədən bəxşislər paylamışdır.

Çingiz xanın salnaməçisi Sanan-Seçenin şəhadətinə görə həmin tö-rəndə xalq qarşısında çıxış edən Çingiz xan demişdir:

– “Ən böyük yaradanın – Tenqri Hörmüzdün – mənim atamın buyruğu ilə, yer üzərində 12 ölkəni özümə tabe etdirdim, kiçik hakimlərin özbaşınalığına son qoydum, ehtiyac və zülm içərisində çabalayan xalqları birləşdirdim, etməli olduğum işlərin böyük bir hissəsini yerinə yetirdim. İndi isə mən cismimə və ruhuma dinclik vermək istəyirəm” (“Ümum dünya tarixi”).

Məşhur orta əsr salnaməçisi Rəşid-əd-Din tatarları və moğolları qohum tayfalar adlandırır və onları köçəri türk xalqlarının sırasına aid edir. Rəşid-əd-Dinə görə oğuz türklərinin əcdadı Oğuzun atası Qaraxan Nuh peyğəmbərin bir oğlu, tatar və moğolların babası Dib-Yakuy (Bakuy) isə digər oğludur (213, 76).

XVII əsrdə yaşamış görkəmli özbək-türkmən salnaməçisi Əbdülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-Tərakimə” – “Türkmənlərin soy kitabı” adlı o dövrə qədərki tarixi qaynaqlara və şifahi söyləmələrə əsaslanaraq yazdığı kitab türk xalqlarının soy-kökünün öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əbdülqaziyə görə Nuh peyğəmbərin üç oğlundan biri Yafəsin törəmələri məhz türkdilli xalqlardır. Yafəsin şəcərəsi isə belədir.

Yafəs – Türk – Tütək – Amulca xan – Dib Bakuy – Gök xan – Alınca xan.

Alınca xanın iki oğlu olmuşdur: Tatar və Moğol. İndiki oğuzlar məhz Moğol xanın törəmələridirlər (58, 50-51).

Moğollar Qafqaza gələn zaman büt-pərəstliyə sitayiş edirdilər və öz hakimiyyətlərinin təxminən 30-40 ili ərzində onlar tutduqları ərazilərdə büt-pərəstliyi yaymağa çalışdılar. Bu məqsədlə birinci növbədə, hakim din olan islam dinini sıxışdırmağa başladılar. Bizans, gürcü və xüsusilə erməni kilsəsi islama qarşı təbliğatda moğol hakimlərinin fəal məsləhətçilərinə və köməkçilərinə çevrildilər. Bu proses Zəngəzur türklərinin taleyindən də yan keçmədi. İslamın sıxışdırılmasından istifadə edən ermənilər Tatev kilsəsinin fəaliyyətini gücləndirməyə başladılar.

Elxanilərin dini siyasəti yerli əhali ilə gəlmələrin arasında ziddiyyətin artmasına, son nəticədə, başqa amillərlə yanaşı, ölkənin daxili və xarici siyasətinin gərginləşməsinə gətirib çıxarırdı. Moğol şahzadələri taxt-tac uğrunda apardıqları mübarizələrində bu və ya digər dindən istifadə edir və bu vasitə ilə öz məqsədlərinə nail olmağa çalışırdılar. Məhz bu baxımdan, ciddi addım atan Qazan xan (1295-1304) hakimiyyətə yiyələnmək naminə, uşaqlıqdan itaət etdiyi büt-pərəstlikdən üz döndərərək islamı qəbul etdi və onu yenidən dövlət dini elan etdi (27, 339).

Bu islahat moğol-erməni münasibətlərinə ciddi zərbə vurdu. İslam dini böyük türk ailəsini – moğol-tatar türklərini oğuz türkləri ilə bir daha birləşdirdi, yerli türklərlə gəlmə türklər qaynaq qovuşaraq, yenidən Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı ərazilərin tam səlahiyyət

yətli hökmlərinə çevrildilər. İslamın yüksəlişi ilə 30 ilə qədər bir müddətdə yarımüstəqil knyazlıq kimi mövcud olan Kilikiya erməni çarlığı da süqut etdi (158, 49). Bu knyazlıq tarixdə sonuncu erməni dövləti olmuşdur (1991-ci ildə yaranmış Ermənistan Respublikası istisna olmaqla).

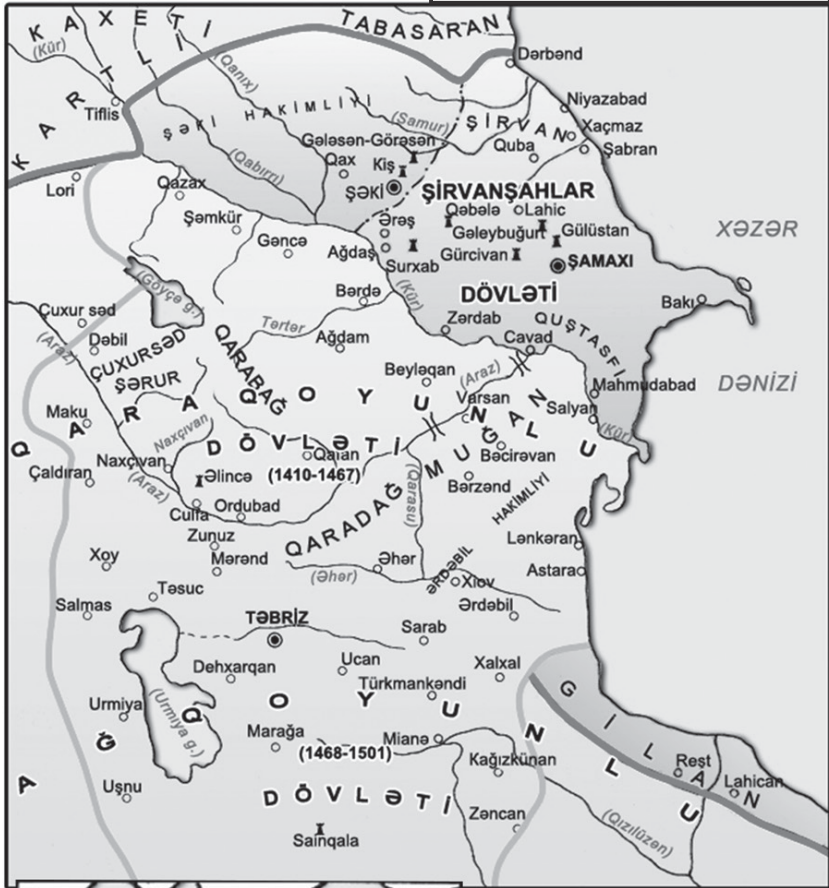
XIII-XIV əsrlərdə Zəngəzur torpaqları coğrafi baxımdan Azərbaycan əyalətinin Naxçıvan tıməninə və Arran əyalətinə daxil olmuşdur. Qaynaqlarda Zəngəzurun hansı mahallarının hansı tımənin tərkibinə daxil olması haqqında məlumat yoxdur. Bu dövrdə Sünik anlayışı bir siyasi termin kimi öz yerini Zəngəzur anlayışına verir. XVII əsrdə Sünik adına rast gəlinə də, artıq rəsmi ərazi-inzibati vahidi anlamında işlədilmirdi.

Qeyd edək ki, Çobanilər Cəlairilərə qarşı mübarizədə Zəngəzur ərazisindən bir istinad kimi istifadə edirdilər. Tarixi qaynaqların məlumatına görə 1359-cu ildə Cəlairi əmiri Məhəmməd ibn Müzəffər tərəfindən məğlub edilən çobani əmiri Əxiciq Qafana qaçmışdı.

XIV əsrin sonlarına yaxın digər Azərbaycan torpaqları kimi Zəngəzur da Toxtamışın və Teymurun dağıdıcı yürüşlərinə məruz qalır. Erməni tarixçisi Foma Metsopskinin yazdığına görə 1386-cı ildə Qızıl Orda xanı Toxtamış Təbrizi alıb dağıdıandan sonra Naxçıvana və Sünikə hücum etdi, Sünikin 12 vilayəti talan edildi, əhalisinin çox hissəsi qılıncdan keçirildi və əsir götürüldü (112, 164).

Elə həmin il, Toxtamış Azərbaycana tərk etdikdən sonra ölkə Teymurun hücumuna məruz qalır. Bu hücumlar zamanı Zəngəzur böyük dağıntılarla üzləşir. Toma Metsopski yazır ki, Teymura ciddi müqavimət göstərdiklərinə görə Zəngəzur və Qarabağ mahallarının əhalisi Fatehin qəzəbinə tuş gəlmiş, yaşayış məskənləri yerlə yeksan edilmişdi. Teymurun əmri ilə Qarabağ və Zəngəzur əhalisinin bir qismi indiki Əfqanıstan ərazisinə köçürülmüşdü (112, 165). Yesai Həsən Cəlal Qəndəhara köçürülmüş həmin albanları ağvan adlandırır və XVII əsrdə dörd min ailədən ibarət bu albanların hələ də Qəndəhar qalası yanında məskunlaşdığını qeyd edir (179).

AZƏRBAYCAN 15-ci ƏSRDƏ

- Qaraqoyunlu dövləti (1410-1467)
- Ağqoyunlu dövləti (1468-1501)
- Dövlətlərin paytaxtları
- Kiçik şəhər və yaşayış məntəqələri
- Qalalar
- Keçidlər
- Azərbaycanın sərhədləri
- MUGAN** Vilayətlər
- Şirvanşahlar dövləti
- Şəki hakimliyi

Zəngəzur XV-XVIII əsrin əvvəllərində Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin mühüm bölgələrindən biri olmuşdur. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövrlərində qaynaqlarda siyasi proseslərlə əlaqədar olaraq tez-tez Zəngəzur və onun mahallarının adları xatırlanır.

1431-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Qara İskəndər Çuxursəd vilayəti, Naxçıvan tüməni ilə birlikdə Qafanı Əmir Rüstəmə soyurqala vermişdi (112, 168). Bu faktı şərh edən erməni alimi A.Papazyan Qara İsgəndərin Sebastiya, Xarberd və Tərcandan xeyli ermənini Ararat və Sünikdə gətirib yerləşdirdiyini qeyd edir (112, 168).

Ümumiyyətlə, Qaraqoyunlu hökmdarı ermənilərə nəvazişli münasibətləri ilə fərqlənirdi. 1441-ci ildə Qaraqoyunlu Cahanşah erməni katolikosluğunu İrəvanın yaxınlığındakı Valarşabad kəndinə köçürmüş, bundan sonra həmin yer Üçmiədzin (Üçmüəzzin – Üçkilsə) adını almışdı (83, 39).

Məlumdur ki, 1468-ci ildə Ağqoyunlu Uzun Həsən Cahanşahı darmadağın edib Qaraqoyunlu dövlətini məhv etdikdən sonra mərkəzi Təbriz şəhəri olan geniş əraziyə malik Ağqoyunlu imperiyası yaranmışdı. Zəngəzur çox ehtimal ki, Naxçıvan tüməninin tərkibində bu dövlətin ərazisinə qatılmışdı.

1501-ci ildə Səfəvilər dövlətinin yaradılması ilə bütün Azərbaycan torpaqları bir dövlətin ərazisində birləşdirilir. 1502-ci ildə I Şah İsmayıl Zəngəzur istiqamətində yürüşə başlayıb burada möhkəmləndi (112, 169).

XV-XVIII əsrlərin sənədlərində Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi hökmdarlarının Zəngəzurun xristian əhalisinə və kilsələrinə verdikləri imtiyazlar haqqında geniş məlumatlar var. Məsələn, Cahanşahın 1449-cu il tarixli fərmanı ilə Tatev və Vagədi monastırları vergilərdən azad olunmuş, ətraf kəndlərdə istehsal edilən məhsullardan monastırlara xüsusi pay aparılması əmr olunmuşdu. Urud nahiyəsinin dağə, məlik və kəndxudalarına monastırların işinə qarışmaq qadağan olunmuşdu (112, 170).

1450-ci ilə aid bir qəbalə sənədində göstərilir ki, Tatev monastırının Vardapeti (baş keşişi) Smavan Anqexatotlu (Əngələvidli) Svəri,

Tandzatap, Toşu və Aqans kəndlərini Əmir Rüstəmdən, Kosmakat kəndini Qəzənfər Cahan oğlundan satın alaraq Tatev monastırına bağışlayıb (112, 171).

1468-ci ildə isə Qaraqoyunlu hökmdarı Həsən Əli daha on kəndin Tatev monastırının sərəncamına verilməsi haqqında fərman vermişdi. Eyni zamanda Sünik knyazı Əmir Rüstəmin kəndlərinin Tatev kilsəsinə satılması və həmin kəndlərin kilsənin vəqf torpaqları siyahısına salınması təsdiq edilirdi (112, 171). I Şah İsmayılın fərmanları ilə Tatev monastırının vəqf torpaqları daha da genişləndirilmişdir. Bir neçə kənd bu kilsəyə bağışlanmışdı (112, 171).

8 noyabr 1508-ci il tarixində Sisəcan qazisi Sükrullah Ənsari tərəfindən imzalanmış qəbalə sənədində, Azərbaycan ölkəsinin Qapanat vilayətinin Urud nahiyəsində yerləşən Tatev monastırına məxsus Tatev, Svari, Taşu, Ağakənd, Tanzatap, Xotanan, Xalidzor, Şinher, Xot, Kits, Bordı, Dəstəkert, Gölyazı, Bnunis, Qarakilsə kəndlərinin və bağ yerlərinin əvvəllər Vardapet Şmavona məxsus olması və onun tərəfindən monastıra bağışlanması təsdiq olunmuşdur. Bu sənəddə Sisəcanın Naxçıvan tüməninə mənsub olması öz əksini tapmışdır (112, 172).

I Təhmasibin dövründə Tatev kilsəsinə mənsub torpaqlar daha da artırıldı, monastır bütün vergi və rüsumlardan azad edilib divanın tabeçiliyindən çıxarıldı. Səfəvi şahlarının xristian ruhanilərə qarşı yeritdikləri bu cür havadarlıq siyasəti nəticəsində Tatev monastırı dövlət içində dövlət halına gəldi, xaricdə yaşayan ermənilər üçün də bir cazibə mərkəzinə çevrildi və onlar bu əraziyə köçüb gəlməyə başladılar.

Gorus rayonu ərazisindəki erməni kəndlərinin əksəriyyəti məhz bu dövrdə köçüb gəlmiş ermənilər tərəfindən salınan kəndlərdir. Beləliklə, bölgənin erməniləşməsi prosesi güclənir. Lakin albanlar hələ də özlərinin etnik mənsubiyyətlərini qoruyub saxlayırdılar. Sisyan rayonunun Urud kəndindəki 1478-ci ilə aid qəbirüstü epiqrafik yazı da bunu təsdiq edir. Həmin yazıda həkk olunmuşdur: “Ağvan nəslindən kəndxuda oğlu Arusanın məzarı” sözləri yazılmışdır. 1578-ci ilə aid

digər bir baş daşında “ağvan nəslindən, övladi-ağvan İftixar” sözləri yazılmışdır (112, 173).

1576-cı ilə aid bir fərmandan aydın olur ki, əslən Cuğa kəndindən olan Muradbəy adlı bir müsəlman Meğri kəndini I Şah Təhmasibdən satın almış, sonra isə II Şah İsmayılın dövründə bu kəndi məhəllələr üzrə ermənilərə və Azərbaycan türklərinə satmışdır. Kəndin bütün ərazisi dörd hissəyə bölünmüş, bir hissəsi azərbaycanlı kəndxuda Allahqulu Babaqulu oğluna, qalan üç hissəsi isə ermənilərə satılmış və onların tayfa mülkiyyətinə çevrilmişdir (112, 173).

A.Papazyanın nəşr etdirdiyi 15 sayılı sənəddən aydın olur ki, 1520-ci ildə yazılmışdır ki, I Şah Abbas Məlik Haykazın Azərbaycan əyalətinin tərkibində olan Tuşfast və Qafan vilayətlərində yerləşən torpaqların bir hissəsinin qanuni sahibidir (112, 198).

Məlumdur ki, hərbi-strateji maraqların, iqtisadi mənafeələrin toqquşması, məzhəb ziddiyyətləri üzündən XVII əsrin ilk onilliklərindən fasilələrlə 1639-cu ilə kimi davam etmiş səfəvi-osmanlı müharibələri başlayır. 1590-cı il də bağlanmış İstanbul müqaviləsinə görə səfəvilər Zəngəzur da daxil olmaqla Azərbaycanın böyük hissəsini itirdilər.

Bu dövrə aid osmanlı sənədlərində Zəngəzurla bağlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, məmurların verdiyi əziyyətə görə kəndlilərin doğma yurdlarını tərk edib getmələri üzündən kəndlərin boşalması, xəbəri osmanlı hökumətinə çatdıqdan sonra Zəngəzur və Naxçıvan hakimlərinə öz yerlərini tərk etmiş insanların geri qaytarılması üçün lazımi tədbirlərin görülməsi, o cümlədən məhsulunu satmamış vəziyyətdən nağd pula vergi ödəməyi tələb edən məmurların müəyyənləşdirilib cəzalandırılması, sultan torpaqlarını əkib-becərən rəiyyətdə bu torpaqların idarəsi ilə məşğul olan məmurlar tərəfindən zülm edilib-edilməməsinin aydınlaşdırılması buyurulmuşdu (112, 205).

1593-cü ildə tərtib olunmuş İrəvan əyalətinin Müfəssəl dəftərinə və XVI əsrin sonlarında tərtib olunmuş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə görə Zəngəzur torpaqları Naxçıvan qəzasına tabe olan Sisyan və Bazarçay, İrəvan livasına tabe olan Zar və Zəbil nahiyələrinə, ta-

beçiliyi məlum olmayan Urut və İsgəndər qalası livalarına bölünmüşdü. Urut livası öz növbəsində Urut, Gıgı, Muğancıq, Zəngəzur nahiyələrindən, İsgəndər qalası livasına tabe olan Qapan qəzası isə Kəkberd, Kəhrami-əyiricə, Kəhrami-saçlı, Masırı, Bağaberd, Mədəni-mis, Gelaberd, Çavandur, Əmlaki-Xənazır, Mincivan, Bərgüşad, Əcənan və Kəhparə nahiyələrindən ibarət olmuşdur. Təbriz livasına tabe olan bu qəzada cəmi 385 kənd və 43 məzrə vardı (112, 206).

Fəxrəddin Kırzıoğluya görə isə XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəlləri osmanlı hakimiyyəti dövründə Qapanat və Zəngəzur Çuxursəd əyalətləri Bayazid və Alaşkertlə birlikdə ayrıca Bayazid livasını təşkil etmişdilər (215, 319).

Müharibənin gedişində Zəngəzur diyarının şüalərdən ibarət müsəlman əhalisi yaşayış yerlərini tərk edib, getdikləri halda osmanlı hökumətinin xeyirxah münasibətini görərmənilər öz yerlərində qalmışdılar. Belə ki, 1593-cü il “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”nə Sisyan, Bazarçay, Zar və Zəbil nahiyələrində qeydə alınmış 94 kənddən yalnız ermənilər yaşayan və əhalisi azərbaycanlılardan və ermənilərdən ibarət bir kəndin sakinləri öz evlərində qalmışdılar. İstisna kimi bir türk kəndində (Qarakilsə) də əhali öz kəndində qalmışdı (112, 206).

Beləliklə, göstərilən dövrdə Zəngəzurun adları çəkilən nahiyələrində 94 kənddən yalnız dördünün erməni kəndi olduğunu nəzərə alsaq, əhalinin böyük əksəriyyətinin türk-müsəlmanlardan ibarət olduğunu söyləyə bilərik.

XVIII əsrin ortalarından isə ermənilərin kütləvi köçü ilə əlaqədar bölgədə ermənilərin sayı artmağa başlayır. Məlumdur ki, I Şah Abbas XVII əsrin əvvəllərində osmanlılarla müharibələri yenidən başlamış, 1603-1612-ci il müharibəsində qalib gəlib Azərbaycanın bir çox yerlərini, o cümlədən Zəngəzuru geri almışdır. Bundan sonra gələcək müharibələrdə osmanlılar yenidən bu əraziləri alarsa, möhkəmlənə bilməsinlər deyə əhalini Səfəvi dövlətinin iç ərazilərinə köçürmüşdü. 1639-cu ildə müharibələr bitdikdən sonra köçürülmüş əhali – həm müsəlmanlar, həm də ermənilər öz yerlərinə qayıtmağa başlayırlar.

Bu zaman Zəngəzura yalnız buradan köçürülmüş ermənilər qayıtmadı, həm də Şərqi Anadoluya yaxın ərazilərdən köçürülmüş ermənilər bura gəlib məskunlaşdılar (112, 207). Belə ki, 1727-ci ildə tərtib olunmuş “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə görə ermənilər artıq Zəngəzurun 14 kəndində yaşayırdılar. XVI əsrin sonlarında Qapan qəzasına daxil olan Bərgüşad nahiyəsində erməni yaşamadığı halda 1777-ci ilə Gəncə-Qarabağ əyalətinə daxil olan bu nahiyədə artıq 52 erməni kəndinin adına rast gəlik (112, 207).

On dördüncü əsrin sonlarına yaxın böyük fəth Əmir Teymur Qafqaza gəldi. Bu böyük türk sərkərdəsi 1395-ci ildə Süniki tutdu (53, 473).

Öz müstəqilliyini və azadlığını həmişə qoruyub saxlamaq əzmi ilə seçilən Sünik və Albaniya xalqları Əmir Teymur kimi qüdrətli bir cahangirə də müqavimət göstərməyə, vaxtaşırı üsyan qaldırmağa başladılar. Əmir Teymurun göstərişi ilə Sünikdən və Qarabağdan xeyli insan indiki Əfqanıstan ərazisinə köçürüldü. “Əfqan tarixi” əsərində deyilir ki, Əğfan tayfası Xəzər dənizi sahilində, Dağıstan yaxınlığındakı Şirvan ölkəsində, yaxud qərbi Babül-Ərbabın (Dərbənd) kənarında yaşayan xəzər və yalanlardan ibarət bir tayfadır. Əfqan (puşt) tayfasının adını albanlar (ağvanlar) ilə əlaqələndirən digər mənbələr də vardır (57, 23).

Albanların Əmir Teymur tərəfindən indiki Əfqanıstan ərazisinə köçürülməsi faktı Yesai Həsən Cəlalın “Alban ölkəsinin qısa tarixi” əsərində də qeyd olunur. Müəllif Xorasan və Qəndaharda əfqan tayfalarının yaşadığını və onların xristian albanları olduqlarını, Albaniyadan Əmir Teymur tərəfindən bu ərazilərə köçürüldüklərini vurğulayır (135, 21-22).

Zəngəzurun orta əsrlərdə sonrakı taleyi də türklərlə bağlı olmuşdur. Bu qədim diyar 1410-1468-ci illərdə Qaraqoyunluların, 1468-1502-ci illərdə Ağqoyunluların hakimiyyəti altında olmuşdur. Bu dövrün yadigarları kimi, Zəngəzurda onlarla qəbiristanlıqlar son dövrlərə qədər qalmaqda idi. Məhz qoç heykəli abidələri, öz bayraqlarında qara (Qaraqoyunlu) və ağ (Ağqoyunlu) qoçları simvol kimi

qəbul edən bu türk dövlətlərinin sitayiş və inam simvolu idi. Zəngəzurdə üstü ərəb əlifbası ilə türk dilində yazılmış yüzlərlə qoç heykəlli qəbir daşları ulu babalarımızdan bizə qalan çox qiymətli yadigarlar idi, lakin təəssüflər olsun ki, bu abidələri qoruyub saxlaya bilmədik.

1502-ci ildə Şah İsmayıl Xətai öz qızılbaş qoşunları ilə Zəngəzuru fəth etdi, Zəngəzurun iri şəhər və qalalarında Səfəvi Azərbaycan dövlətinin yerli nümayəndəlikləri təsis edildi.

1512-ci ildə isə Osmanlı imperiyası ilə Səfəvi xanədanı arasında uzun sürən qanlı müharibə başlandı. İki qardaş xalq, iki din bir, dil bir, soy-kökü bir olan millət biri-birinə düşmən kəsildi. Vətən torpağı dəfələrlə əldən-ələ keçdi. Bu barədə çox kiçicik, lakin ibrətamiz bir sənədin surətini – Urud qalası haqqında Sultan fərmanından çıxarışı hörmətli oxucularımızın diqqətinə çatdırmağı gərəkli hesab edirik:

Bitlis hakimi Şərəf xan ilə Maku sancaqbəyisi Əvəz bəy Sultana məktub göndərrib, bildirdilər ki, Naxçıvan əyanından Əmir Ziyüilmülkün övladlarından olan mövlana Məhəmməd bəd əməlli qızılbaşlardan üz döndərrib, öz adamları ilə gəlib Urud qalasına yerləşmişdir. Urud qalasında olduğu müddət ərzində qızılbaşlarla dəfələrlə vuruşmuş və onları məhv etmişdir. Qalanın hakimi Urud qalasını zəbt etmək məqsədilə üzərinə hücum etmişdirsə də, döyüşləri uduzub geri çəkilməmişdir. Urud qalasını lazımınca müdafiə etmiş mövlana Məhəmməd sultan üçün də böyük xidmətlər göstərmişdir. Deyilənləri nəzərə alaraq, mövlana Məhəmmədə məxsus və Naxçıvanın Cəhrik, Qıvraq adlı kəndlərindən və Türkün adlı məzrədən ibarət övlad vəqfinin yenə də onun istifadəsində qalması üçün Sultandan xahiş olunmuş, Sultanın cümadüləvvəl ayı 995-ci il tarixində bu barədə fərmanı (əmr-i-şərif) verilmişdir (109, 51-52).

Nəhayət, Osmanlı Türkiyəsi ilə İran arasında 1639-cu ildə sülh sazişi imzalandı və bu sülh müqaviləsinə görə bir çox Azərbaycan torpaqları kimi, Zəngəzur da Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçdi.

Burada ermənilərin böyük hay-küylə təbliğ etdikləri və milli-azadlıq hərəkatı adlandırdıqları bir üsyan haqqında – 1722-1728-ci

illərdə Zəngəzurdə baş verən üsyan haqqında danışmaq yerinə düşərdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qafqazı öz nüfuz dairəsində saxlamaq uğrunda Osmanlı və İran dövlətləri arasında uzun illər mübarizə getmişdir. Bu mübarizədə gah bir tərəf, gah da digər tərəf üstünlük qazanmışdır.

1720-ci ilin əvvəllərində I Təhmasibin şahlığı dövründə İran dövləti tənəzzül keçirirdi. Böyük dövlətin zəifliyini görən ermənilər həmişə olduğu kimi, yenə də baş qaldırmışdılar. Tiflis ermənisi David bəy 1722-ci ildə Qapana gələrək orada hərbişdirilmiş dəstə yaratdı. İran xanədanının yerli canişinlərini qovan ermənilər 1723-cü ildə Qapanda “müstəqil” erməni knyazlığının yarandığını elan etdilər. David bəy Kapandakı Babək qalasını istehkama çevirərək orada möhkəmləndi (135, 167).

1726-cı ildə Zəngəzurdə osmanlılara qarşı üsyan başladı. Üsyançılar Qafanda sultanın vergi toplayanın idarəsini ələ keçirib, orada Səfəvi dövründən qalmış 32 min vergi sənədini yandırmışdılar (101, 187).

Üsyançılar bir neçə il müqavimət göstərdikdən sonra darmadağın edilmişdilər. Avan yüzbaşının Xəzəryanı ərəzilərdəki rus qoşunlarının komandanı general-feldmarşal V.Dolqorukiyə göndərdiyi 10 noyabr 1729-cu il tarixli məktubdan aydınlaşır ki, onlar I Pyotrun göstərişi və təhriki ilə osmanlılara qarşı mübarizə aparırlarmış. Üsyançılar Tarxan yüzbaşını, Ohan yüzbaşını, Baqqı yüzbaşını və bir neçə başqa nəfəri Bakıdakı rus komandirinin yanına göndərərək yardım diləyirdilər (153, II his., s. 319-320).

Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən bəzi ermənilər Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün coşqun fəaliyyətə keçirlər. Qafandan olan Stepanos adlı birisi 50 tanuferin (kəndxuda) adından bir saxta müraciət tərtib edərək gürcü şahzadəsi VI Vaxtanqa verir və yardım göstərməsini xahiş edir. Vaxtanq Qafan ermənisi kimi qələmə verilən, əslində isə Tiflis ermənisinin oğlu olan, onun yanında xidmət edən David bəyi 300-400 nəfərlik dəstə ilə Qafana göndərir (112, 243-296). Yerli ermənilərdən bir qismini öz tərəfinə çəkməyə

nail olan David bəy öz tərəfdarlarını dağlıq sığınacaqlara toplayaraq bölgənin mülki azərbaycanlı əhalisini talan edib öldürməyə, onları bölgədən qovmağa başladı. Bəzi məlumatlara görə David bəyin başçılıq etdiyi erməni qiyamçılarının sayı 7 min nəfər təşkil edirdi (112, 248).

Elə bu zaman – 1724-cü ildə osmanlı qoşunları Zəngəzura yaxınlaşdılar və 1725-ci ilin fevral-mart aylarında osmanlı qoşunlarının bəzi dəstələri bölgəyə daxil oldular, lakin güclü müqavimətlə üzləşib geri çəkilməli oldular. Qafandakı erməni üsyançıları da Qarabağdakı xristian üsyançıları kimi rus hakimiyyət orqanlarından dəstək alırdılar.

1723-25-ci illərdə İran tərəfindən müqavimət görməyən David bəy yerli hakimləri özünə tabe etdirərək, Zəngəzurun bir çox məntəqələrini, o cümlədən Urud qalasını ələ keçirir (51, 650-651).

İran ordusunu Cənubi Qafqazdan sıxışdırıb çıxaran osmanlı qoşunları 1725-ci ildə Zəngəzura daxil olaraq David bəyi Urud qalasından vurub çıxarırlar. 1726-cı ildə isə David bəy Qafandakı iqamətgahından qovularaq Meğri rayonu ərazisindəki Əlidərə qalasına sığınır (185, 168).

Osmanlı ordusunun qarşısında davam gətirə bilməyən David bəy yenidən şah Təhmasibə üz tutaraq onun hakimiyyətini qəbul etdiyini bildirir və müttəfiqlik təklif edir. Lakin bu müttəfiqlik bir nəticə vermir və David bəy 1728-ci ildə xəstəlikdən ölür. Onun başladığı hərəkəti davam etdirən ermənilərin daha bir “milli qəhrəmanı” Mxitar Sparapet isə daha iki il osmanlı qoşunlarına qarşı partizan müharibəsi aparır və 1730-cu ildə öz silahdaşlarının biri tərəfindən öldürülür.

Sonrakı 20 ilə yaxın bir müddətdə Zəngəzur ərazisi Naxçıvan bəylərbəyinin tabeliyində oldu. 1748-ci ildə Pənahəli xan Qarabağ xanlığının yaradılmasını elan etdi. Xanlığın hüdudlarını genişləndirən Pənahəli xan Bayat 1750-ci ildə Bərguşada qədər uzanan torpaqları – Tatev, Sisyan, Qafan, Meğri, Güney mahallarını Naxçıvan hakimlərindən aldı (27, 536).

Əgər Bizans və İran imperiyalarının hakimiyyəti dövründə ermənilər Qafqazda az da olsa söz sahibi idilərsə, Səlcuq türklərinin Qafqaza gəlişindən sonra bu yerlərdə uzun müddət davam edən türk dövlətlərinin heç birinin dövründə ermənilər ərazi və milli muxtariyyət əldə edə bilmədilər. Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də erməni qriqorian kilsəsi bütün ermənilərin baş məbədi olmaqla yanaşı, həm də onların siyasi idarəetmə mərkəzi, milli ideologiyanı qoruyub saxlayan bir mərkəz rolunu oynadı.

Ermənilərin dövlətçiliyi olmadığından, etnokulturoloji və dini tərəfdaşları olmadığından bu kiçik xalq həmişə özünü təcrid vəziyyətində yaşamış, öz mövcudluğunu qorumaq üçün, ətrafındakılara həmişə düşmən kimi baxmış, kilsəni qalaya çevirərək mifik düşməyə qarşı daim səngər dalında birləşmişdir. Orta əsrlərdə də ermənilər belə bir siyasi-ideoloji tənəzzül dövrü keçirmişlər.

Bu illərdə ermənilərin siyasi və mənəvi həyatları kilsə ilə bağlı olmuşdur. Kilsələr müxtəlif din xadimləri vasitəsilə saraylara yol tapmış, müxtəlif bəxşislərlə, qulluq göstərmək, donoslar yığmaq, şayiələr yaymaq və s. xidmətlərini təklif etməklə hakimlərin etimadını qazanmağa çalışmış və ədalət naminə demək lazımdır ki, çox zaman da istədiyinə nail olmuşdur.

Elxanilərin hakimiyyəti dövründən başlayaraq, qriqorian kilsələri xəzinəyə müəyyən məbləğdə vəsait ödəməklə və xaqana (hakimə) bəxşislər verməklə ətrafdakı torpaqları, yaxud bütöv kəndləri almış, yaxud kilsənin sərəncamına keçirmişlər. Belə torpaqlar vəqf torpaqları adlanırdı. Onların kilsəyə verilməsi ilə bağlı (satılması, yaxud bağışlanması) yüzlərlə şah fərmanları, alqı-satqı sənədləri (qəbalə) vardır. Bu sənədlərin bir çoxu İrəvanda Matenadaran arxivlərində bu gün də saxlanılmaqdadır. Matenadarandakı bu tipli sənədlər bütöv bir dövrü – XII-XVIII əsrləri əhatə edir.

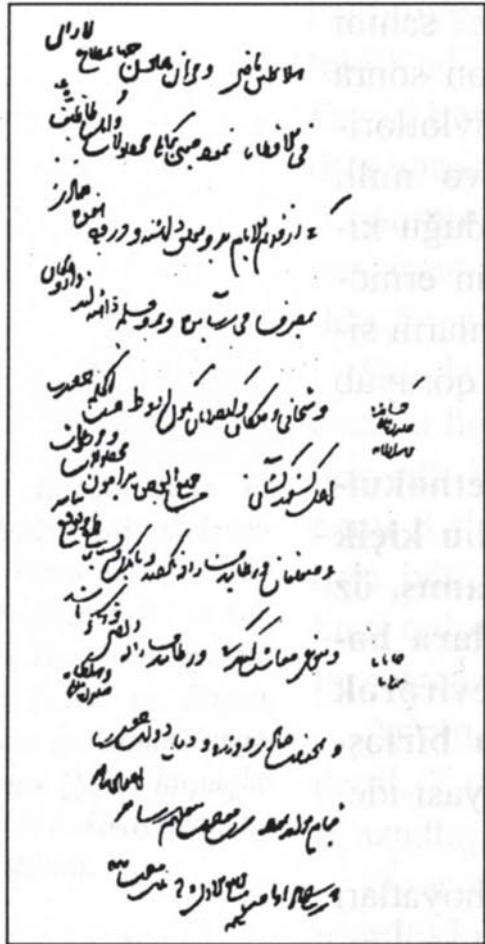
Elxanilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövründə türk-müsəlman şahları öz fərmanları ilə yüzlərlə azərbaycanlı kəndini qriqorian kilsəsinin tabeliyinə vermişlər. O kəndlər də qısa müddət ərzində erməniləşdirilmişdir.

Bir çox vaxtlarda isə varlı ermənilər torpaqları, kəndləri pulla alaraq kilsəyə bağışlamışlar.

İran əsilli erməni alimi A.D.Papazyan Matenadaran-dakı sənədlərin bir çoxunu (alqı-satqı vəkalətnamələri, qəbələlər, fərmanlar, şəhadətnamələr və s.) toplamış və nəşr etdirmişdir. Təbii ki, bütün erməni alimləri kimi, A.Papazyan da öz əsərlərində bir çox hallarda elmi həqiqətin, tarixi ədalətin mövqeyindən deyil, erməni-daşnak siyasəti, şovinist millətçi mövqedən çıxış etmişdir. Ancaq necə deyərlər, “həqiqət gün işığı kimidir, nə qədər basdırsalar, yenə də üstə qalır”.

Cahan şahın 1449-cu il tarixli fərmanla Matenadaran sənədlərindəki bir həqiqət budur ki, burada bütün satılan Tatev və Vağadi monastır torpaqları ermənilər alırlar; ya kilsə üçün, ya erməni icması üçün, ya da şah fərmanı ilə torpaqlar ya ermənilərə bağışlanır, ya da kilsəyə uzun müddətə icarəyə verilir.

Matenadaran sənədlərindəki ən böyük həqiqət isə bu torpaqların azərbaycanlılara məxsus olmasıdır. Bu yerlərin Azərbaycan mənşəli olmasıdır.

Tatev və Vağadi monastır torpaqlarının vergidən azad edilməsi barədə Qaraqoyunlu Cahan şahın 1449-cu il tarixli Fərmanı

Papazyanın aşkara çıxardığı Matenadaran sənədləri içərisindəki 27 qəbalənin 7-si (3-cü, 7-ci, 14-cü, 18-ci, 19-cu, 24-cü və 26-cı sənədlər) Zəngəzurla, Zəngəzur torpaqları ilə bağlıdır.

Həmin sənədlərin qısa məzmununu verməklə, o dövrün Zəngəzuru barəsində, hörmətli oxucularımıza müəyyən əyani məlumat çatdırmaq, fikrimizcə, yerinə düşərdi:

Sənəd 3. Bu sənəd Tatev monastırına mənsub olan Xot, Şinher və Xalidzor kəndlərinin sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi barədə 1400-cü ilə aid qəbalədir.

Qəbalədə qeyd olunur ki, “Azərbaycan ölkəsinin Kapanat və Sisəcan əyalətinin, Naxçıvan tüməninin vicdanlı adamlarının şəhadəti ilə qazı məhkəmə keçirdi və bu məhkəmənin qərarı ilə Urud nahiyəsinin Xot, Şinher və Xalidzor kəndlərinin hüduqları dəqiqləşdirildi”.

Bəs kəndlərin hüduqlarını müəyyənləşdirən yerlər necə adlanır? – Təmiz Azərbaycan türkcəsində! Təsəvvür edin ki, bu sənəddə bir dənə də erməni mənşəli yer adı yoxdur: Urud dərəsi, Urud çayı, Zoğallı dərə, Ayı dərəsi, Həmid gölü, Beş təpə, Daşxırman, Dəmirçi təpəsi, Çala, Molla Həsən karvansarası, Gədik, İmranlı qəbiristanlığı, Çaxırçimən, Kor çeşmə, Qızıl qaya, Bөрklü qaya, Qara çinqıllı, Uzun qaya, Keçi qayası və s.

Bəs sənədi kim doldurub? – Naxçıvanlı Qəzi oğlu Əhməd, İna-yətulla oğlu Rəhmətulla, Uruddan Söhrab (207, 251).

Sənəd 7. 1450-ci ildə tərtib olunmuşdur. Tatev monastırının baş keşişi (Vardabet) Şimavon Anqexakotski (Əngələvidli – M.U) tərəfindən Svəri, Tandzatap, Taşu və Aqans kəndlərinin Əmir Rüstəmdən, Kosmakot kəndinin Qəzənfər Cahan oğlundan və bir bağın Pirquludan satın alınıb Tatev monastırına bağışlanması haqqında bu qəbalənin Seyyid Rumi Məhəmməd, habelə Urud kəndindən Söhrab və Rüstəm adlı şəxslər yazmış, Naxçıvan qazısı Zaməddin imzalayaraq möhürlə təsdiq etmişdir (207, 275).

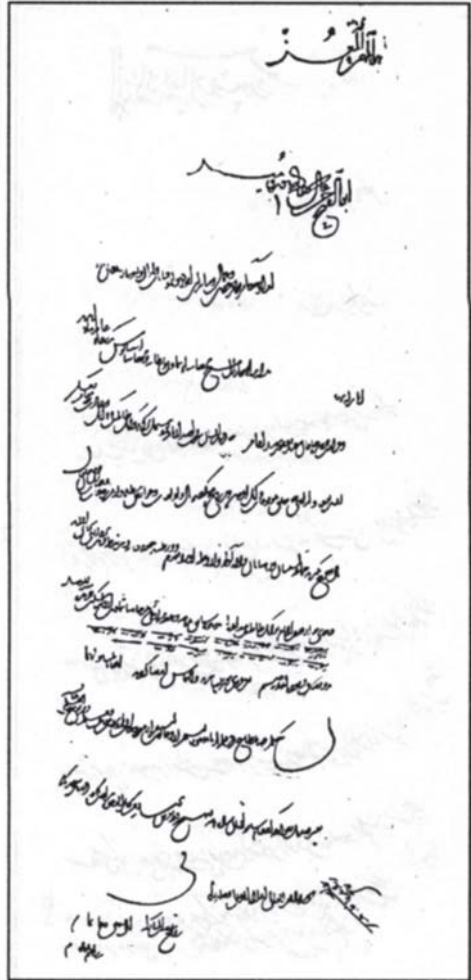
Bu qəbalə tərtib edildikdən bir neçə il sonra, 1468-ci ildə Həsən Əli Qaraqoyunlunun Tatev monastırına vəqf torpaqları ayrılması ba-

rədə fərmanı olmuşdur. Həmin fərmana görə, yuxarıda adları çəkilən kəndlərlə yanaşı, daha on kənd Tatev monastırının təbəçiliyinə verilmişdir.

Sənəd 14. Azərbaycan ölkəsinin Qapanat vilayətinin Urud nahiyəsində yerləşən Tatev monastırına məxsus Tatev, Svəri, Taşu, Ağakəndi, Tanzatap, Xotanan, Xalidzor, Şinher, Xot, Kits, Bördi, Dəstəgerd, Gölyazı, Bnunis, Qarakilsə kəndlərinin və bağ yerlərinin əvvəllər vardedəp Şimavona məxsus olması və onun tərəfindən monastıra bağışlanması barədə qəbalə 1508-ci il 8 noyabr tarixdə tərtib edilmiş və Sisəcən qazisi Şükrulla Ənsari tərəfindən imzalanaraq möhürlə təsdiq edilmişdir (207, 297).

Bu sənəddə düz beş yerdə “Azərbaycan ölkəsinin Urut-Kapanat nahiyəsi” ifadəsi işlənmiş, 2 yerdə isə Sisəcənın Azərbaycan ölkəsinin Naxçıvan tıməninə aid olduđu vurğulanmışdır.

Bu sənədi də Zəngəzura aid digər qəbalələr kimi Urudlu Söhrab yazmışdır. Çox güman ki, Söhrab sonradan bu qəbalələrin surətini çıxarıb arxivi qaydaya salan şəxsdir. Çünki qəbalələrin verilmə tarixləri arasında 150 ilə qədər fərq vardır və təbii ki, bu müddət orta insan

*Qaraqoyunlu hökmdarı Həsən Əlinin
Tatev və Vağadi kilsələri barədə
1468-ci il tarixli Fərmanı*

ömründən iki dəfə uzun olduğundan Söhrab bu sənədlərin orijinalının tərtibində heç cür iştirak edə bilməzdi.

Sənəd 18. Tatev monastırına məxsus torpaqlar və digər əkin yerləri haqqında qəbalədir. Qəbalədə Azərbaycan ölkəsinin Naxçıvan tıməninin Qapanat və Urut nahiyələrində yerləşən Tatev monastırının torpaqlarının dəqiqləşdirilmiş sərhədləri göstərilmişdir (207, 309). Qəbalə Bürhanəddin oğlu Nəsir, Urudlu Söhrab və Məhəmməd Kazım tərəfindən yazılmış, vəzir Mirzə Ataullanın möhürü ilə təsdiq edilmişdir.

Sənəddə 9 avqust, 1556-cı il (hicri tarixi ilə şəvval ayının 12-si, 964-cü il) tarixi göstərilmişdir.

Sənəd 19. Bu Tatev monastırına məxsus olan kəndlərin vəqf mülkiyyətində olduğunu təsdiq edən 1558-ci il tarixli aktdır. Aktda Sisəcan və Urut nahiyələrinin bir neçə kəndinin ərazisi, əkin yerləri, gəlirləri və gəlirlərinin paylanması yoxlanılması nəticələri göstərilmişdir.

Akt hicri tarixi ilə 965-ci ilin şaban ayında (19 may – 16 iyun 1558-ci il) tərtib edilmiş və vəzir Mirzə Ataullanın möhürü ilə təsdiq olunmuşdur (207, 312).

Sənəd 24. Bu 1576-cı il tarixli qəbalədir. Ermənilərin Zəngəzurdə məskunlaşması və torpaq sahibinə çevrilməsi prosesini əyani surətdə izah edən çox əhəmiyyətli bir tarixi sənəddir. Bu qəbalədən aydın olur ki, əslən Cuğa kəndindən olan, müsəlmanlığı qəbul etmiş Murad bəy adında bir erməni Səfəvi hökmdarı şah Təhmasibdən Meğri kəndini satın almış, sonra isə II Şah İsmayılın dövründə bu kəndi məhəllələr üzrə kənd sakinlərinə (ermənilərə və azərbaycanlılara) satmışdır. Alqı-satqı Murad bəylə Meğri kəndinin yuxarı məhəlləsinin sakini kəndxuda Allahqulu Babaqulu oğlu, Meğri kəndinin orta məhəllə sakinləri Əlvənd oğlu Qriqor və İsfəndiyar oğlu Axpercan, Meğri kəndinin aşağı məhlə sakinini keşiş Novşiraz oğlu Zəkəriyyə arasında olmuşdur (207, 325). Göründüyü kimi, Meğri kəndinin bütün ərazisi dörd paya bölünmüş, onun bir payı azərbaycanlıya (kəndxuda Allahqulu Babaqulu oğluna) qalan 3 hissə isə ermənilərə satılmışdır və onların tayfa mülkiyyətinə çevrilmişdir. Diqqət yetirin:

Erməni Murad bəy azərbaycanlılar yaşayan Meğri kəndini Azərbaycanın hökmdarı II Şah Təhmasibdən alır. Müəyyən vaxt ərzində orada ermənilər məskunlaşır və axırda kənd orada yaşayan ermənilər arasında bölüşdürülür. Bu yolla da bütün orta əsrlər boyu ermənilərin Zəngəzurdə (eləcə də Qarabağda) məskunlaşmağı davam edir. Ermənilər hər vəchlə, müxtəlif üsullarla Azərbaycan torpaqlarına yiyələnməyə can atmışlar, təəssüflər olsun ki, çox zaman da istədiklərinə nail olmuşlar.

Sənəd 26. Bu sənəd Sevan kəndinin otlaq sahəsinin bir hissəsinin Meğri kəndinin icmasına satılması barədə 1587-ci il tarixli qəbələdir. Əvvəlki qəbələdə olduğu kimi, burada da torpağı alanlar hamısı (7 nəfər) milliyətcə ermənilərdir. Sənəddə satılan ərazinin sərhədləri (türk adlarıdır) və qiyməti göstərilmişdir. Qəbələ 28 fevral 1587-ci il tarixdə Ordubadda tərtib edilmişdir (207, 333).

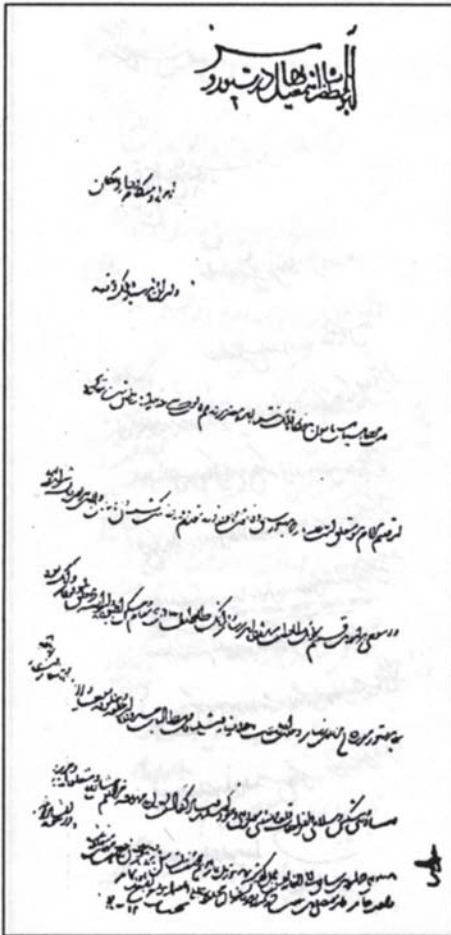
Matenadarandakı şah fərmanları. Matenadaranda saxlanılan orta əsrlərə aid şah fərmanlarını, hökmləri, qərarları, fətvaları, alqı-satqı sənədlərini (qəbələ, vəqfnamə, icranamə), müqavilələrini araşdırarkən bir daha bu qənaətə gəlirsən ki, uzun əsrlər boyu dövlətçiliyi olmayan erməni xalqı öz milli varlıqlarını qoruyub saxladığına görə erməni kilsəsinə və tabeçiliyində yaşadıkları türk-müsəlman şahlarına ömür boyu minnətdar olmalıdırlar.

Məlumdur ki, XII əsrdən ta XIX əsrə qədər bütün Qafqaz kimi, Zəngəzur (Sisakan) ölkəsi də türk (istər Osmanlı, istərsə də İran) sultanlarının və şahlarının himayəsində yaşamışdır. Bütün dövrlərdə həm islam dini, həm də türk hakimləri erməni-qriqorian kilsəsinə nəinki dözümlü münasibət göstərmiş, hətta bu kilsəni daima himayə etmişdir.

İstər Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin zamanında, istərsə də Səfəvilər xanədanının hakimiyyəti dövründə erməni kilsə və monastırları nəinki vergidən azad olunmuş, hətta onlara müsəlmanlara verilməyən bir sıra imtiyazlar verilmişdir.

Qaraqoyunlu Cahan şahın 1449-cu il tarixli fərmanı ilə Tatev və Vağədi monastırları vergilərdən azad edilmiş, onların tabeliyində olan kəndlərin məhsullarından monastıra xüsusi pay ayrılması göstərilmiş,

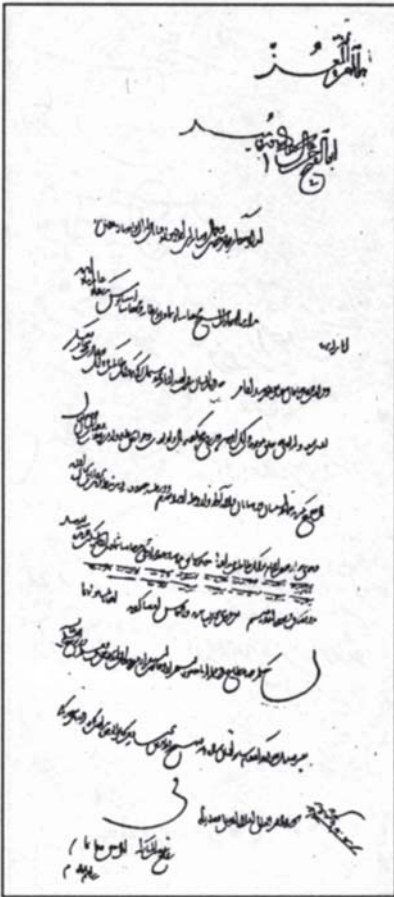
monastirların hər hansı fəaliyyətinə qarışmaq Urut nahiyəsinin darğa, məlik və kəndxudalarına qəti surətdə qadağan edilmişdir. Qaraqoyunlu Cahan şahın digər bir fərmanı ilə (tarixi oxunmur) Vağədi və Tatev monastirlarının vergi immuniteti bir daha təsdiq edilir və Göyçə vilayətinin erməni ruhanilərinin təbəçiliyi Tatev monastirına aid olunur (206, 163).

**Şah İsmayıl Xətəinin
Tatev monastirını bir sıra
vergilərdən azad edən
1503-cü il tarixli Fərmanı**

Qaraqoyunlu hökmdarı Həsən Əlinin 1468-ci il tarixli fərmanı ilə Tatev və Vağədi kilsələri daha bir sıra vergilərdən (mal, ixracat, torpaq rentası), bu kilsələrin vəqf torpaqlarında yaşayan kəndlilər biyar ödəmələrinə azad olunurlar. Bu fərmanla Əmir Rüstəm adlı bir Sünük knyazı tərəfindən 14 kəndin Tatev kilsəsinə satılması və həmin kəndlərin vəqf torpaqları siyahısına salınması bir daha təsdiq edilir (206, 167).

Şah İsmayıl Səfəvinin 1503, 1506, 1510-cu il tarixdə Tatev kilsəsi ilə bağlı üç fərmanı olmuşdur. Həmin fərmanlarda Azərbaycanın padşahı Tatev kilsəsinin vəqf torpaqlarının hüdudlarını dəqiqləşdirir, bu ərazilərin daha da genişləndiyini, əlavə bir neçə kəndin, o cümlədən Göyçə vilayətindəki bir sıra erməni kəndlərinin Tatevin vəqf torpaqlarına aid edilməsini təsdiq edir (206, 173-176).

*Şah İsmayıl Xətainin
Tatev monastırının hüquqlarının
artırılması barədə
1506-cı il tarixli Fərmanı*

*Sisəcan, Urut və Giği
nahiyələrindəki kəndlərin
Tatev monastırının
mülkiyyətinə verilməsi barədə
Şah İsmayıl Xətainin
1510-cu il tarixli Fərmanı*

I Şah İsmayılın bu fərmanları ilə Tatev kilsəsi o dövrdə mövcud olan çoxsaylı vergilərinin (ixracat, avarizat, savari, peşkəş, salami, novruzi və s.) demək olar ki, hamısından azad edilmişdir.

Bu o demək idi ki, Tatev kilsəsinin vəqf torpaqları sayılan 100-dən artıq kəndin bütün gəlirlərinin bölüşdürülməsinə kilsə özü nəzarət edirdi, başqa sözlə, bu ərazilərin hakimi-mütləqi kilsənin baş ke-

şişi idi. Bu fərmanın başqa bir müddəası ilə Arran, Arazbar, Sisəcan, Qapanat və Urut hakimlərinə kilsəyə hər hansı cür təsir göstərmək qəti surətdə qadağan edilirdi.

*Tatev monastırının tabeliyindəki
kəndlər barədə I Şah Təhmasibin
1557-ci il tarixli Fərmanı*

Şah İsmayılın xələfi I Şah Təhmasibin 1557-ci il və 1562-cı il tarixli fərmanları ilə Tatev kilsəsinin tabeliyindəki vəqf torpaqları daha da genişləndi, kilsə bütövlükdə vergi və rüsumlardan azad edildi və ümumiyyətlə, divanın tabeliyindən çıxarıldı (207, 180). Başqa sözlə, Tatev kilsəsi ərazidə müstəqil dini və idarəetmə hüququ əldə etdi.

Bu fərmanlar əslində Zəngəzurdakı qeyri-müsəlman əhalinin yaşadığı bütün torpaqların Səfəvilərin nəzarətindən çıxarılması demək idi. Məhz Səfəvi xanədanının bu cür siyasətinin nəticəsi idi ki, bir çox yerlərdən ermənilər kütləvi surətdə Tatev kilsəsinin nəzarəti altında olan torpaqlara köçməyə başladılar. Gələn

ermənilər əvvəl balaca erməni kəndlərinin ətrafında məskən salaraq, onları böyütdülər, sonra isə yeni erməni kəndləri salmağa başladılar, Gorus rayonu ərazisindəki erməni kəndlərinin çoxu bu dövrdə gəlmiş ermənilər tərəfindən salınan kəndlərdir. Bu illərdə Zəngəzurda ermənilərin sayının artması, onların varlanması və nüfuz sahibinə çevril-

məsi Tatev kilsəsinin din pərdəsi altında apardığı siyasi fəaliyyətin nəticəsi idi.

Şah sələflərinin siyasətini davam etdirən II Şah Abbas ermənilərə daha da diqqət və qayğı ilə yanaşmış, Səfəvilər səltənətinin xristian təbəələrinə mehriban münasibətini bir sıra fərman və göstərişləri ilə maddiləşdirmişdir. Şah Abbasın 1644-cü il və 1645-ci il tarixli fərmanları Səfəvilər dövlətinin ərazisindəki mövcud erməni kilsələrinin təmiri, bərpası və yeni kilsələrin tikilməsi üçün möhkəm hüquqi baza yaratdı. Bu fərmanlarda göstərilirdi ki, yerli müsəlman hakimlər ermənilərin dini ayinlərini yerinə yetirmələrinə, erməni kilsələrinin bərpasına və yeni kilsələrin tikintisinə qətiyyən mane olmamalı, əksinə, hər cür köməklik göstərməlidirlər. Şah Abbasın bu fərmanları, Səfəvilər dövlətinin erməni kilsələrini himayə etdiyini və ona daim yardım göstərəcəyini bir daha təsdiq edirdi. Bu fərmanlardan sonra ermənilər yaşayan bir çox ərazilərdə yeni kilsələr tikilməyə başladı, mövcud kilsələr genişləndirildi, o cümlədən, Tatev kilsəsi demək olar ki, yenidən tikildi və iki dəfədən çox genişləndirildi (208, 342-348).

Şah Abbas özünün 1650-ci il fərmanı ilə erməni kilsələrinə bir sıra özünüidarə və məhkəmə imtiyazları verdi. Bu fərmana görə ermənilərin öz aralarındakı istənilən mübahisələr erməni-qriqorian kilsəsi tərəfindən həll edilə bilərdi. Baş keşişin qərarı əyalət hakiminin qərarı dərəcəsinə hüquqi qüvvəyə malik idi.

Matenadaranın Zəngəzurla bağlı sənədlərinin Tatev monastırının tabeliyindəki kəndlər üzrə öyrənilməsi və təhlili onu göstərir ki, orta əsrlərdə ermənilərin bu bölgədə yerləşməsi, möhkəmlənməsi və yayılması Tatev kilsəsinin din pərdəsi altında aparılan ardıcıl siyasi fəaliyyəti və ayrı-ayrı erməni mənəb sahiblərinin adı ilə bağlıdır.

Torpaqlar ilk əvvəl erməni kilsələri tərəfindən, monastırın vəqf torpaqları adı altında satın alınmış, sonra bu alqı-satqı qəbalələri şah fərmanları ilə təsdiq olunmuşdur. Beləliklə, kilsə ətraflarındakı böyük ərazilər bir növ kilsənin xüsusi mülkiyyətinə çevrilmişdir.

Növbəti mərhələdə erməni din xadimləri tez-tez şah dərğahına müraciət edərək, saraya nümayəndələr göndərərək, müxtəlif hədiyyə

və bəxşilər apararaq, kilsə və monastırlara bir sıra iqtisadi və vergi güzəştləri verən fərmanların qəbul edilməsinə nail olmuşlar. Bundan sonra vəqf torpaqlarında yeni erməni kəndləri salınmış, ermənilərin bu kəndlərdə kompakt yaşayışı təmin olunmuşdur.

Üçüncü mərhələdə isə kilsə II Şah Abbasın fərmanları ilə Səfəvi xanədanından bir sıra hüquqi və təşkilati imtiyazlar alaraq erməni icmasının idarəetmə mərkəzinə çevrildi.

2.4. Zəngəzur Osmanlı hakimiyyəti dövründə

XVI əsrin sonlarında Səfəvi dövlətində yaranmış qeyri-sabit vəziyyətdən istifadə edən Osmanlı imperiyası yenidən dağıdıcı müharibəyə başlayaraq, Səfəvilər dövlətinin bir sıra ərazilərini işğal etmişdir. 1578-ci ildə başlayan və bir neçə mərhələdə davam edən Osmanlı-Səfəvi müharibəsi əsasən Azərbaycan torpaqlarında aparılmışdır. Bu müharibədə ilk hücumə məruz qalan Qərbi Azərbaycan torpaqları olmuşdur. 1578-1586-cı illərdə aparılmış müharibələr nəticəsində Qərbi Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuş Zəngəzur osmanlıların əlinə keçir.

Zəngəzuru ələ keçirmiş osmanlılar bu bölgəni idarə etmək məqsədilə xüsusi hesabat dəftərləri tərtib edirlər. Zəngəzura aid məlumatlar ayrı-ayrı dövrlərdə bu yerlərin inzibati təbəçiliyində olduğu İrəvan, Naxçıvan, həmçinin Urut və İskəndər qalası livaları ilə bağlı dəftərlərdə əks olunmuşdur.

Bunlardan biri 1593-cü ildə hazırlanmış “İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri”, digəri – təxminən 1593-cü ildə hazırlanmış və şərti olaraq “Urut və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri” adlandırılan dəftər, üçüncüsü, 1595-ci ildə hazırlanmış “İrəvan vilayətinin icmal dəftəri”dir. Bundan əlavə 1603-cü il tarixli “İrəvan əyalətinin sicil dəftəri”, 1727-ci ildə hazırlanmış “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” və 1728-ci ildə tərtib olunmuş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Zəngəzur diyarının inzibati bölgüsü, yaşayış məskənlə-

ri, əhalisi, əhalinin məşğuliyyəti və torpaq sahibkarlığı barədə geniş məlumatlar verirlər. Naxçıvan və İrəvan sancaqlarının sicil dəftərləri mərhum akademik Ziya Bünyadov və tarixçi alim Hüsəməddin Məmmədov tərəfindən ətraflı araşdırılmış, tərcümə edilmiş, şərhlər və qeydlərlə çap olunmuşdur.

Urud qəbiristanlığında sənduqə

XVI əsrin sonlarında hazırlanmış “İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri”nə və “İrəvan vilayətinin icmal dəftəri”nə görə Zəngəzur torpaqları Naxçıvan qəzasına tabe olan Sisyan, Bazarçayı, İrəvan livasına tabe olan Zar və Zəbil nahiyələrinə (40, 156, 324-328, 330-333, 360-365; 37, 259-272, 310-323), tabeçiliyi məlum olmayan Urut və İskəndər qalası livalarına bölünmüşdür. Öz növbəsində Urut livası Urut, Gıgı, Muğancıq, Zəngəzur nahiyələrindən (130, 113b-128a), İskəndər qalası livasına tabe olan Qapan qəzası isə Kəkeberd, Kəhrəmi-əyrinci, Kəhrəmi-saçlı, Masırı, Bağaberd, Mədəni-mis, Gelaberd, Çavundur, Əmlaki-xənazır, Mincivan, Bərgüşad, Əcənan və Kəhparə nahiyələrindən ibarət olmuşdur (130, 128b-191b).

Bu dəftərlərin hazırlandığı XVI əsrin sonlarında Naxçıvan qəzasına tabe olan Sisyan nahiyəsində 32 kənd və 5 məzrəə (vaxtilə yaşayış məskəni olmuş, lakin sonralar əhalisi köçdüyünə görə əkin yeri kimi istifadə olunan yerlər), Bazarçayı nahiyəsində 13 kənd və

1 məzrəə, Zar nahiyəsində 25 kənd və 1 məzrəə, Zəbil nahiyəsində isə 24 kənd olmuşdur.

Bunlardan əlavə Zəbil nahiyəsində 18 yaylaq da qeydə alınmışdır (41, 156, 324-328, 330-333, 360-365).

Urut livasına tabe olan nahiyələrdə 104 kənd və 5 məzrəə, o cümlədən Urut nahiyəsində 33 kənd və 3 məzrəə, Gıgı nahiyəsində 12 kənd, Muğancık nahiyəsində 41 kənd və 1 məzrəə, Zəngəzur nahiyəsində isə 18 kənd və 1 məzrəə qeydə alınmışdır (130, 113b-128a).

İskəndər qalası livasına tabe olan Qapan qəzasının nahiyələrində 385 kənd və 43 məzrəə olmuşdur. Bunlardan 21 kənd və 1 məzrəə Kekeberd nahiyəsində, 22 kənd və 3 məzrəə Kəhrami-əyrinci nahiyəsində, 20 kənd və 13 məzrəə Kəhrami-saçlı nahiyəsində, 23 kənd və 2 məzrəə Masırı nahiyəsində, 28 kənd Bağaberd nahiyəsində, 4 kənd və 1 məzrəə Mədəni-mis nahiyəsində, 36 kənd Əcənan nahiyəsində, 15 kənd və 2 məzrəə Gelaberd nahiyəsində, 45 kənd və 10 məzrəə Çavundur nahiyəsində, 6 kənd Mincivan nahiyəsində, 58 kənd Bərgüşad nahiyəsində, 93 kənd və 5 məzrəə Kəhparə nahiyəsində idi (130, 128b-191b).

1578-ci ildə osmanlılarla səfəvilər arasında başlamış müharibənin acı nəticələrindən biri də Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Zəngəzur diyarının türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı kəndlərini tərk etmələri olmuşdur. 1590-cı il “İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri”nə görə Sisyan, Bazarçayı, Zar və Zəbil nahiyələrində qeydə alınmış 94 kənddən yalnız beşinin – ermənilər yaşayan Tulus (Dulus), Ənkləberd, Pirməqut kəndlərinin, əhalisi qarışıq, yəni türklərdən və ermənilərdən ibarət olan Əxlətiyan kəndinin və türklərin yaşadığı Qarakilsə kəndinin əhalisi öz yerlərini tərk etməmişdilər.

Ermənilərin bu müharibə illərində öz yerlərini tərk etməmələrini təbii qəbul etmək lazımdır, çünki müharibə ərəfəsində osmanlı sultanı III Muradın (1574-1595) 28 aprel 1578-ci (20 səfər 986) ildə verdiyi fərmana əsasən ermənilərə heç bir zərərin vurulmaması xüsusi olaraq tapşırılmışdır. Ələ keçiriləcək torpaqlarda yerli əhali ilə necə rəftar olunması ilə əlaqədar verilmiş bu fərmanda müsəlman və xris-

tian (erməni) əhaliyə fərqli münasibət göstərilməsi cidd-cəhdlə vurğulanan məqamlardan ən başlıcası idi. Müqayisə edək: müsəlman əhalisi ilə bağlı fərmanda deyilirdi ki, *“nizə və qılincin hədəfi olduqlarına (yəni kişilərin məhv edilmələri ilə bağlı qərar verildiyinə – M.U.) görə onların övladları və zövcələri əsir götürülməli, məmləkət və vilayətləri istila olunmalı... malları qazi qullarımın qəniməti olmalı...”*. Halbuki elə həmin fərmanda ermənilərlə bağlı olaraq, *“...rəyadan xarac-güzar erməni tayfasının isə mallarına ziyan vurmuyasan, canlarına xəsarət yetirməyəsən”*, deyə yazılmışdır (132).

Sultan III Murad

Göründüyü kimi, Azərbaycanın digər diyarları kimi, Zəngəzurun türk-müsəlman əhalisi, onların osmanlılar üçün Səfəvi şahının təbəəsi, qızılbaş (şiə) olmalarına görə osmanlıların daima hədəfində olmuşdular. Məhz ehtimal olunan təqiblərdən qurtulmaq üçün Zəngəzurun türk-müsəlman əhalisi yeganə çıxış yolu kimi öz yerlərini tərk etməkdə görmüş və buna görə də Zəngəzurun nahiyələrinin təsviri hazırlanarkən, bu diyarın azərbaycanlı kəndləri heç kimin yaşamadığı yerlər kimi qeydə alınmışdılar.

Əgər Zəngəzur nahiyələrinin 94 kəndindən yalnız dördündə ermənilərin yaşadığını nəzərə alsaq, XVI əsrdə bu diyarın əhalisinin demək olar ki, əksəriyyəti türk-müsəlman əhalisindən ibarət olmuş, ermənilər isə XVII əsrin ortalarından etibarən bu yerlərə kütləvi şəkildə köç etməyə və yayılmağa başlamışlar. Söylədiklərimizi belə bir fakt da təsdiq edir: 1593-cü ildə dörd kənddə qeydə alınmış ermənilər, 1727-ci ildə tərtib olunmuş “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə görə artıq Zəngəzurun 18 kəndində yaşayırdılar. Adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz kəndlərlə yanaşı, 1727-ci ildə ermənilər Zəngəzurun daha 14 kəndinə – Uz, Qızılca, Talibabad, Ərikli, Pul, Qalacıq, Ortagir, Benis, Dəsdgird, Şəki, Kivas, Şələt, Sükar və

Berdi kəndlərinə yerləşmişdilər (116, 253-287). Daha bir misal. XVI əsrin sonlarında Qapan qəzasına tabe olan Bərgüşad nahiyəsində ermənilər yaşamadığı halda, 1727-ci ildə Gəncə-Qarabağ əyalətinin tərkibində olan bu nahiyəyə artıq 52 erməni ailəsi köçüb yerləşmişdir (116, 489-530).

Fikrimizcə, burada yerləşmiş ermənilər yerli əhali deyil, vaxtilə I Şah Abbasın İranın iç əyalətlərinə köçürdüyü ermənilərin təkrar geri qayıtmalarına icazə verilərək, onlar öz yerlərinə, yəni Şərqi Anadolu ilə həmsərhəd olan nahiyələrə deyil, Naxçıvan və Zəngəzur nahiyələrinə yerləşmiş ermənilər olmuşlar. Aydınlıq üçün onu da qeyd etmək lazımdır ki, o dövrün hadisələrini şərh edən erməni tarixçilərinin çığır-bağırına rəğmən I Şah Abbas Anadolu, Qars, Naxçıvan və qismən Zəngəzur ərazilərindən yalnız erməniləri deyil, orada yaşayan bütün əhalini İranın içərilərinə köçürmüşdür. Belə köçürülmə siyasəti o dövrün müharibələrində döyüş taktikası kimi həyata keçirilirdi. Belə ki, hücum edən Osmanlı əsgərləri tutduqları ərazini bomboş görüb, orada möhkəmlənməyin ərzaq, qida, yem təminatının mümkün-süzlüyünü görərək geriyyə qayıdırdılar. Məhz I Şah Abbas torpaqları Osmanlı işğalına verməməkdən ötrü bu ərazilərdəki əhalini Ərdəbil ətrafına köçürmüş, yaşayış evlərini, bağları və əkin sahələrini yandırmışdır. Bir balaca ictimai-siyasi sakitlik yaranan kimi Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisi yenidən öz yerlərinə qayıtmışlar.

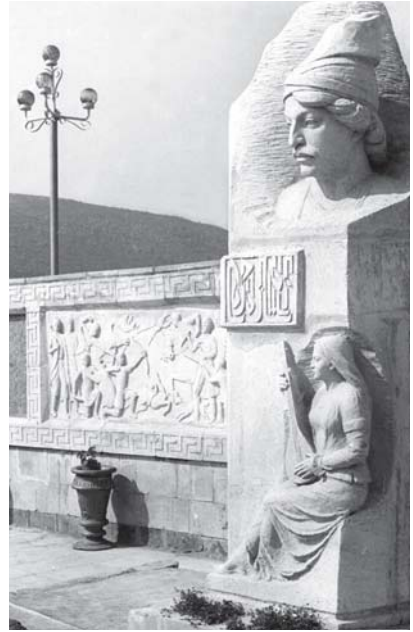
1595-ci il tarixli “İrəvan vilayətinin icmal dəftəri” Zəngəzur diyarında osmanlıların tətbiq etdiyi torpaq sahibliyi və torpaq sahiblərinin etnik mənsubiyyəti haqqında geniş məlumat verir. Osmanlı torpaq sahibliyi ilə bağlı qaydalara görə dövlətin maliyyə idarəsi hər bir kəndi, həmçinin vaxtilə yaşayış məskəni olmuş və sonradan heç kimin yaşamamasına baxmayaraq, əkin yerləri əkinçilik üçün istifadə olunan kəndləri (məzrələri) gəlir mənbəyi kimi icmal dəftərlərinə salmışdır. İllik gəlirin həcmindən asılı olaraq, torpaq sahibliyi, xas, timar və zəamət kimi bölünmüşdülər. İllik gəliri 3 mindən 20 min ağçaya qədər olan gəlir mənbəyi timar, 20 mindən 100 minə qədər olan gəlir mənbəyi isə zəamət adlanırdı. Əgər illik gəlir 100 min ağ-

çadan artıq olurdusa, bu torpaq sahibliyinə xas deyilir və əsasən sultan və onun ailə üzvlərinə, bəylərbəylərə, sancaqbəylərinə və yüksək vəzifəli və rütbəli şəxslərə verilirdi. Nəzərdən keçirdiyimiz 1595-ci il tarixli “İrəvan vilayətinin icmal dəftəri”nə görə, Sisyan nahiyəsində 12 zeamət və 32 timar, Bazarçayı nahiyəsində 13 timar, Zar və Zəbil nahiyələrində isə, 5 zeamət və 46 timar mövcud olmuşdur (40, 259-272, 310-323).

Adını yuxarıda qeyd etdiyimiz icmal dəftərinə görə, zeamətlərə və timarlara adətən bir və ya bir neçə kəndin gəliri aid edilmişdir. Bundan əlavə, bir neçə torpaq sahibi bir və ya bir neçə kəndin gəlirini bölüşdürürdülər. Beləliklə də, Zəngəzurun osmanlı dövrü tarixində bir kəndin idarə edilməsində bir neçə torpaq sahibinin iştirak etdiyinin şahidi oluruq. Heç şübhəsiz ki, bu keçici xarakter daşımış və sırf osmanlılar dövrü ilə əlaqədar olmuşdur. Lakin bizim üçün daha maraqlısı, Zəngəzur diyarının kəndlərinin torpaq sahiblərinin hamısının türk-müsəlman əhalisindən ibarət olmalarıdır (bax: 40, Əlavə 2).

1728-ci ildə tərtib olunmuş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə görə isə, Zəngəzur diyarının kəndlərinin torpaq sahibliyində ciddi dəyişikliklər baş vermiş və onların hamısı sultan xaslarına aid edilmişdilər (81, 120-124, 150-152).

Şübhəsiz ki, Osmanlı idarəçiliyi dövründə də, Zəngəzurun yerli hakimləri müsəlmanlar olmuş, ərazinin həm azərbaycanlı, həm də qeyri-azərbaycanlı kəndlərinin idarə edilməsi bu hakimlər tərəfindən həyata keçirilmişdir. Zəngəzur diyarının yerli idarəçiliyinin hansı

*Sarı Aşığın (XVIII əsr) abidəsi.
Qubadlı rayonunun Gülbird kəndi*

illərdə kimlərə tapşırıldığı barədə mənbələrdə geniş məlumatlar olmasa da, bəzi faktlar bu məsələyə də aydınlıq gətirir. Misal üçün, Səfəvilər dövlətinin tarixi ilə bağlı əvəzsiz mənbə olan İskəndər bəy Münşinin (Türkman) “Tarixi-ələm-arayi – Abbasi” əsərində 1628-ci ilə aid hadisələrdən bəhs edərəkən, müəllif Səfəvi əmirləri arasında Naxçıvan tüməninə tabe olan Qapan ölkəsinin hakimi kimi türkmən camaatının Ördəkli oymağından olmuş Həsən sultanın, Bərgüşad hakimi kimi isə Maqşud sultanın adlarını qeyd etmişdir (84, 762).

XVIII əsrin 20-ci illərinə, yəni osmanlı dövrünə aid həmin məsələ ilə bağlı məlumatlar, İstanbuldakı Başbakanlık Osmanlı Arxivində saxlanılan və 1730-cu ildə tərtib olunmuş “Sancaq tevcih dəftəri”ndə də vardır. Bu dəftərin məlumatlarına görə Qapan sancaqbəyisi vəzifəsinə 14 oktyabr 1724-cü (hicri 25 məhərrəm 1137-ci) ildə Bayəzid sancaqbəyisi Mahmud paşanın təqdimatı ilə osmanlıların Naxçıvan uğrunda apardıqları döyüşlərdə şücaət göstərmiş əylisli Musaxan oğlu Əhməd bəy təyin olunmuşdur.

1727-ci ilin iyun ayının sonlarında (zülqəddə 1139-cu hicri ildə) Təbriz sərəsgəri Əli paşanın təqdimatı ilə Qapan sancağı Qoca Əli paşa adlı bir şəxsə maaş kimi əvvəlcə arpalıq, 19 mart 1729-cu (hicri 18 şaban 1141-ci) ildə isə, yurdluq şəklində verilmişdir. 1730-cu ildə Əli paşanın vəfatından sonra, 5 mart 1730-cu (hicri 15 şaban 1142-ci) ildə Təbriz sərəsgəri Mustafa paşa Qapan sancağının idarəsini İrəvan valisi İbrahim paşaya tapşırmışdır.

XVIII əsrin 20-30-cu illərində İrəvan livasına tabe olan Zar-Zəbil bölgəsi İrəvan livasının dəftəri tərtib olunana qədər, yəni müvəqqəti olaraq sancaq kimi qəbul edilmiş və 1724-cü ilin noyabr ayının sonlarında (hicri rəbiüləvvəl 1137-ci il) Maraş alaybəyisi Zülqədər oğlu Seyid Mustafa Zar-Zəbil sancağının sancaqbəyisi vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Lakin 2 yanvar 1725-ci (hicri 16 rəbiülaxır 1138-ci) ildə İrəvan valisi Rəcəb paşa və baş dəftərdar İbrahim Əfəndinin birgə qərarı ilə Zar-Zəbil sancaqlıqdan çıxarılaraq, nahiyə statusuna keçirilmiş və buradan əldə olunan gəlirin hamısının İrəvan qalası qarnizonunun əsgərlərinin maaşı kimi müəyyən edilmişdir (124, 113-114).

III FƏSİL

RUSIYA İŞĞALI VƏ ERMƏNİLƏRİN ZƏNGƏZURA KÖÇÜRÜLÜB YERLƏŞDİRİLMƏSİ

Tarix boyu özgə torpaqlarında gözü olan ermənilərin “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq ideyaları “xristian himayəçiliyi” pərdəsi altında müstəmləkəçilik siyasəti yeridən Rusiyanın da mənafeyinə uyğun gəlirdi. Hindistanı və Yaxın Şərqi işğal etmək arzusunda olan Rusiya imperiyasına Türkiyə, İran və Azərbaycan sərhədləri kəsiyində etibarlı dayaq lazım idi ki, əlverişli şərait yetişən kimi həmin etibarlı ərazidən hərbi meydança kimi istifadə edə bilsin.

3.1. Rusiya işğalında erməni faktoru

XIV əsrin sonlarında öz dövlətini quran çar Rusiyası yarandığı gündən işğalçı, imperiyapərəst mövqedə olmuşdur. İvan Qroznının ekspansionist siyasəti ondan sonrakı rus çarları, xüsusilə, I Pyotr tərəfindən daha geniş miqyasda davam etdirilmişdir.

Əgər İvan Qroznı Kazanı və Həştərxanı tutmaqla burada yaşayan türkdilli xalqları – tatarları və qismən qazaxları rus təbəələrinə çevirmişdisə, I Pyotr bu işi daha da genişləndirərək, Ukrayna çöllərində, Kırım və Şimali Qafqazda yaşayan türkdilli və müsəlman xalqları öz əsarəti altına almaq siyasəti yürütmüşdür. I Pyotrün dövründə (1682-1725) Çar Rusiyası bir tərəfdən öz sərhədlərini qərbə və şimala doğru genişləndirmək istiqamətində müharibə aparırdısa, digər tərəfdən isə isti dənizlərə çıxış bərəsində düşünürdü.

Şərqdən-Qərbə uzanan Böyük İpək yolu üzərində yerləşən əsas məntəqələrə sahib olmaq, Qafqaz, Orta Asiya kimi böyük xammal ehtiyatına və Rusiyada olmayan isti iqlimə malik əraziləri ələ keçirmək, daha sonra isə İran və Hindistan kimi qədim və varlı ölkələri öz təsir dairəsinə salmaq Çar Rusiyasının strateji planlarına daxil olan məsələlərdən idi. Bu planı həyata keçirmək üçün Rusiyaya müttəfiqlər, xüsusilə, bu ərazilərdə yaşayan əhali arasında tərəfkeşlər lazım idi.

Qafqazda belə “müttəfiq” rolunu bu bölgənin xristian əhalisi – gürcülər və xüsusilə, ermənilər lazımınca oynaya bilirdilər. Rusiyanın cənub siyasətində ermənilərin rolu kifayət qədər yüksək olmuşdur. Rusiya işğal etdiyi şimal ölkələrində (Finlandiya, Polşa, İsveç və s.) mərkəzi rayonlarda yaşayan rusları köçürüb məskunlaşdırırdısa, cənubda belə xristian buferi vəzifəsini ermənilər icra edirdilər .

Ermənilər Rusiyaya lap qədimlərdən sədaqət göstərirdilər. Lakin bu sədaqət Böyük Pyotrün çarlığı dövründə daha çox iranlılara qarşı ümumi qüvvələrlə vuruşmaq üçün ruslarla birləşən vaxt üzə çıxdı.

Şərqdə öz ticarətini genişləndirmək istəyən Pyotr erməniləri nəzərindən qaçıra bilməzdi. O, həm Rusiyanın xeyri üçün, həm də er-

mənیلərin şəxsi güzəranı üçün onları özünə cəlb eləməyə çalışırdı. Böyük rus islahatçısı kimi tanınan I Pyotr ermənilərin ona olan sədaqətini görüb minnətdarlıq göstərmək üçün bir dəstə ermənini hərbi igidləklərinə və mühüm xidmətlərinə görə əlahəzrətin fərmanı ilə təltif etmiş, onlara əlavə hüquqlar və üstünlüklər vermişdi.

O, faydalı həmvətəndaşlar kimi erməniləri Rusiyaya dəvət etmiş və bir dindəş kimi onları himayə edəcəyinə və qoruyacağına inandırmışdı. Bu münasibətin ifadəsi olaraq rus çarı İrandan o dövrdə ümumi hörmət və etibar sahibi olan bir çox erməni ailəsini, o cümlədən Lazarevlər ailəsini də Rusiyaya dəvət etmiş, onlara Rusiya vətəndaşlığı və bəzi imtiyazlar verərək erməni-rus münasibətlərinin formalaşması üçün bu insanlardan lazımınca istifadə etmişdir (175, 8).

Rus publisisti S.N.Qlinka rus çarının erməni ailələrinə münasibətini belə təsvir edirdi:

“Bu ailə rus hökumətinin qədim Ermənistan övladlarına diqqətinin canlı nümunəsidir. Rus silahının Ermənistan vilayətinə gətirilməsindən xeyli əvvəl, yəni, bütöv yüz il ərzində Lazarevlər ailəsi qismən qədim paytaxt Moskva şəhərinin daxilində, sonra isə Sankt-Peterburqda ermənilərə müəyyən qədər sahə əldə etmişdi. Onlar Asiyalı adı ilə Avropa təhsilini birləşdirmişdi. Hər iki paytaxtda və başqa yerlərdə erməni kilsələri tikmişdilər. Onların xeyli xərc və çoxlu əmək sərf olunan və baniləriniin səyi ilə ümumi mənafeyə kömək etməyə yönəldilən mətbəələri var idi. Bütün bunlar yerləşən kiçik Lazarevlərin adı şərəfinə “Erməni döngəsi” adlanırdı. Beləliklə də, Ermənistan obrazı Rusiyada artıq çoxdan yaranmışdı, Rusiya isə öz içərisindən ona dostluq əlini uzadırdı” (175, 9).

Ruslar Krımı işğal edən kimi (1783) bu torpaqlarda 500 ildən artıq müddətdə yaşayan Krım türklərini Osmanlı imperiyasına qovduqlar, onların yerinə Türkiyə ərazisində yaşayan yunanları və erməniləri köçürməyə başladılar. Köçürülən xristianlara Krımda xüsusi şərait yaradıldı, məhsuldar torpaqlar paylandı, onlar bir neçə illiyə bütün vergilərdən azad olundular. Beləliklə, ermənilərin Krımda koloniyaya halında məskunlaşmasının əsası qoyuldu (178, 28).

XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya Şimali Qafqaza doğru öz nüfuz dairəsini genişləndirməyə başladı.

Çar Rusiyası özünün gələcək işğalçılıq planlarına dəstək olmaq üçün Şimali Qafqazda – Qizlyar, Mozdok şəhərlərində, habelə Həştərxanda erməni koloniyaları yaradılmasına xeyir-dua verdi. İrandan və Türkiyədən ermənilər köçürülərək bu şəhərlərdə məskunlaşdırıldı. Ekspansionist siyasətin davamı kimi, çar Rusiyasının böyük siyasi və maddi dəstəyi ilə 1778-ci ildə Rostov yaxınlığında təzə bir erməni şəhəri – Yeni Naxçıvan salındı (177, 45).

I Pyotr

Şəhərin Yeni Naxçıvan (Nor-Naxçıvan) adlandırılması da məkrli siyasət güdürdü; bir tərəfdən ermənilərin guya “öz qədim şəhərləri”ndən müsəlmanlar tərəfindən qovulması və digər tərəfdən Rusiyanın öz “xristian qardaşlarını” himayə edərək onlara yaşamaq üçün yer və dəstək verməsi diqqət mərkəzinə gətirilirdi.

Tarixi ədalət naminə, onu da qeyd etməliyik ki, Rusiyanın bu “xristian humanistliyi” Qafqazda yaşayan müsəlman xalqlarının məhrumiyyəti, əzabı və fiziki məhvi hesabına başa gəlirdi. XIX əsrdə 1,2 milyon çərkəz və abxaz öz dədə-baba yurdlarından ruslar tərəfindən deportasiya edilərək Osmanlı imperiyasına qovuldular. Bu insanların təxminən 1/3-ü deportasiya nəticəsində yollarda həlak oldu (178, 30).

Çarizmin öz cənub siyasətində ermənilərlə iş birliyi qurmaq marağı Cənubi Qafqazda, İranda və Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilərə yeni bir ideya verdi; ermənilərin köhnə xəstəliyi – “dənizdən-dənizə Ermənistan” yaratmaq paranoyası yenidən baş qaldırdı. Erməni kilsəsi və erməni iş adamları Rusiyanın xristian himayəsindən istifadə edərək Anadolu, İran və Qafqaz torpaqları hesabına Ermənistan dövləti yaradılması ideyasını həyata keçirmək məqsədilə XVIII əsrin or-

taqlarından başlayaraq ardıcıl fəaliyyətə keçdilər. Bu fəaliyyətlə təkcə Qafqazda, yaxud İranda yaşayan ermənilər deyil, eləcə də dünyanın hər yerinə səpələnmiş erməni koloniyaları aktiv surətdə məşğul olurdular (185, 171).

Tarix boyu özgə torpaqlarında gözü olan ermənilərin “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq ideyaları “xristian himayəçiliyi” pərdəsi altında müstəmləkəçilik siyasəti yeridən Rusiyanın da mənafeyinə uyğun gəlirdi. Hindistanı və Yaxın Şərqi işğal etmək arzusunda olan Rusiya imperiyasına Türkiyə, İran və Azərbaycan sərhədləri kəsiyində etibarlı dayaq lazım idi ki, əlverişli şərait yetişən kimi həmin etibarlı ərazidən hərbi meydança kimi istifadə edə bilsin.

İndiki Ermənistanda və ona bitişik ərazilərdə olduqca seyrək və pərakəndə halında yaşayan ermənilərin öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq arzusuna təkan verən amillərdən ən başlıcası XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilərlə Osmanlı imperiyası arasında uzun sürən müharibələr olmuşdur. Səfəvi hökmdarları Türkiyə ilə mübarizədə bir sıra Avropa ölkələrinin köməyinə arxalanmaq üçün xristian agentlərdən – erməni tacirləri və din xadimlərindən istifadə etmişlər.

Ermənilərin xəyanətکار mövqə tutacağını irəlicədən hiss edən Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas Türkiyə ilə sərhəd bölgələrdə yaşayan bəzi erməni ailələrini imperiyanın içərilərinə köçürmüşdür. Bu hadisə barədə rus və erməni müəllifləri böyük hay-küylə bəhs etsələr də, əslində, Şah Abbas köçürülən ailələrə hər cür təminatlar yaratmışdı.

“Böyük Pyotrun erməni xalqı ilə münasibətləri” adlı qatı erməni-pərəst və qərəzli bir əsərin müəllifi Q.A.Ezov Şah Abbas dövründən bəhs edərək yazırdı: “O, (Şah Abbas – M.U.) müsəlmanlığı qəbul etmiş gürcü Əmir Günə xana üç gün ərzində erməniləri Şiraza, Xorasana, Xəzərsahili vilayətlərə sürgün etməyi əmr etdi (226, böl. I, səh. 4)”.

Müəllif XVII əsrin I rübündə Səfəvi – Osmanlı müharibələri zamanı Şah Abbasın Naxçıvan və Qarabağ bölgəsindən İranın içərilərinə köçürdüyü əhalini daha çox erməni əhalisi kimi qələmə verməyə çalışmış və öz fikrini əsaslandırmaq üçün Arakel Təbrizlinin məlumatlarına üstünlük vermişdir (231, böl. I, səh. 4).

Erməni xadimlərinin məlumatlarına əsaslanan müəllif I Şah Abbas haqqında nə qədər hədyanlar yağdırsa da, (231, bül. I, səh. 5-6) fakt budur ki, 1605-ci ildə I Şah Abbasın fərmanı ilə şahlığın ərazisində pərakəndə yaşayan ermənilərin yığcam halda yaşamaları məqsədi ilə İsfahana yaxın ərazidə Yeni Culfa şəhəri salınmış, ermənilər üçün kilsə və monastır inşa edilmiş, onların xarici ticarətlə məşğul olmaları üçün geniş imtiyazlar verilmişdir. Hətta I Şah Abbas bu tikililər üçün xəzinədən pul ayırmış və bu işi mükafatlandırmışdır (165, 21).

Əsl həqiqət budur ki, Şah Abbas tərəfindən Ərdəbil və İsfahan ətrafına köçürülən əhalinin böyük əksəriyyəti Qarabağın və Zəngəzurun sonradan şüliyi qəbul etmiş azərbaycanlı əhalisi idi. Səfəvi xanədanı bu insanların Osmanlı dövlətinin tərəfini saxlayacağından ehtiyat edərək onları imperiyanın içərisinə, daha çox nəzarət olunan ərazilərə köçürmüşdür.

Erməni tacirləri Səfəvilər dövlətinin xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində xüsusi rol oynayırdılar. Şahlığın ərazisində olan erməni kilsələrinə xüsusi güzəştlər verilmişdi. Onlar vergiləri yerli hakimlərə deyil, birbaşa şah xəzinəsinə verirdilər (210, 181).

Erməni tacirləri varlandığıca erməni kilsələrinin var-dövləti aşıb-daşır, nəticədə onların dövlət yaratmaq üçün iştahaları daha da güclənirdi. Bu işi həyata keçirmək üçün erməni kilsəsi gizli olaraq Avropa ölkələrində özünə himayəçi axtarırdı. “1678-ci ildə Eçmiədzində (Üçmüədzin kilsəsi) keçirilmiş gizli yığıncaq Avropaya 3 dünyəvi və 3 din xadimindən ibarət nümayəndə heyəti göndərməyi qərara alır. Onların məqsədi erməniləri İran zülmündən azad etmək idi... Yolda nümayəndələrdən Yakov öldüyü üçün onlar geri qayıdırlar, yalnız Yakovun oğlu Ori erməni tacirləri ilə birgə Venetsiyaya gəlir. Üç ay orada qaldıqdan sonra Fransaya... Oradan isə Reyn knyazı Platin Vilhelimin yanına gələrək vətəninin himayə və azad edilməsi məqsədilə orada 4 il hərbi qulluq edir (231, bül. I, səh. 20-21).

20 il Avropanı gəzib dolaşan İsrail Ori Fransanın yüksək dairələri ilə əlaqəyə girərək, ermənilərin himayə edilməsi məsələsini qaldırır, lakin soyuq münasibətlə qarşılaşır.

1699-cu il aprelin 4-də Eçmiədzinə (Üçmüədzin), oradan isə Qanzasara gələn Ori şura çağıraraq Avropanın nəhəng, qüdrətli bir hökmdarının yanından gəldiyini söyləsə də, əsas məqsədini açıqlamır, həmin hökmdarın xristianlar üçün kilsə, xəstəxana və digər zəruri müəssisələr tikdirməyə köməklik göstərəcəyini bildirir (231, böl. III, səh. 22). Bu məlumatdan bəlli olur ki, Ori hakimiyyət dairələrindən çəkindiylə üçün bütün bu işləri gizli görmüşdür.

Qanzasarda müvəffəqiyyət qazana bilməyən Ori məliklərin məsləhəti ilə aprelin 9-da Zəngəzura gedir, indiki Sisyan rayonunun Əngələvid kəndində Məlik Safrazın yanında məlikləri yığaraq knyazın məktubunu öz şəxsi izah və əlavələri ilə onlara oxuyur. Elə burada da məliklərin knyaza cavab məktubu yazılır. Məliklər məktubda öz sevinc və təşəkkürlərini bildirərək, köləlik və təfriqədən çıxmaq üçün yenidən ümidləndiklərini və Orini özlərinin rəisi, vardapet Minası isə ona köməkçi təyin etdiklərini bildirirlər. Məktubun sonunda Zəngəzur məlikləri yazırdılar:

“Bizim hər şeyimiz – pulumuz, əmlakımız, silah daşımağa qadir adamlarımız var. Yalnız ölkəmizə rəhbərlik edənimiz yoxdur. Allahdan çox arzu edirik ki, bu arzumuz da yerinə yetirilsin. Sizin gəlişiniz naminə əmlakımızla, qanımızla və canımızla sizə xidmət etməyə hazırıq” (231, böl. II, səh. 22-23).

Bundan başqa, məliklər özləri tərəfindən inanılmış şəxslərdən ibarət nümayəndə heyətini Roma papasının və Pyotrın yanına göndərmişdilər.

Avropaya tələsən Ori Bavariya knyazının yanına gələrək öz xahişlərini ona çatdırır. Knyaz xəstə olduğundan Ori 6 ay orada gözləməli olur. Knyaz sağaldıqdan sonra Rusiya çarına məktub yazaraq onu da bu işdə iştiraka çağırır. O, həmin məktubu və məliklərə yazdığı cavab məktubunu Oriyə verərək ermənilərin müsəlmanların zülmündən azad olunmasına kömək etməyə hazır olduğunu bildirir. Lakin əlavə edir ki, “Moskva çarının (I Pyotr) iştirakı olmadan bu işin müvəffəqiyyətlə başa çatması mümkün deyil” (231, böl. II, səh. 24).

Avropanın real köməklik göstərməyəcəyinə əmin olan İsrail Ori bu işdə yalnız Rusiyaya arxalanmaq qənaətinə gəlir. Ona görə ki, həm məkan, həm də Yaxın Şərqlə maraqlı dairəsi baxımından onlara ən əlverişli dövlət məhz Rusiya idi. Rus çarlarının xarakterini öyrənən ermənilər yəqin etmişdilər ki, hədiyyə adı altında rüşvət verməklə onları öz tərəflərinə çəkə və nəticədə öz istəklərinə nail ola bilərlər. Bu zaman İranla Rusiya arasında ticarət əlaqələri əsasən erməni təcirləri vasitəsilə həyata keçirildiyindən əlverişli məqam yetişmişdi. Q.Ezovun yazdığına görə: *“İsrail Ori 1701-ci il oktyabrın 28-də arximandrit vardaped Minasla birgə Bavariya knyazının elçisi kimi Pyotrun qəbuluna gəlir. Onlar erməni məlikləri adından çara aşağıdakı hədiyyələri gətirmişdilər:*

- qırmızı məxmərlə örtülmüş, qızıl məftillə tikilmiş, kənarları qızıl və gümüşlə haşiyələnmiş türk yəhəri;
- qızılı türk çulu;
- qızıla çəkilmiş gümüş türk yüyəni;
- misdən düzəldilmiş, qızıla çəkilmiş iki türk üzəngisi;
- tiyəsi poladdan, qırmızı dəstəklə, qızıla çəkilmiş gümüş qablı türk qılınıcı və s. (231, bül. IV, səh. 30-31).

İsrail Orinin və vardaped Minasın çara gözqamaşdıran antiq türk mallarını hədiyyə gətirməklə Pyotrun isti boğazlara çıxmaq və İstanbulu ələ keçirmək üçün yanğısını daha da qızışdırıb alovlandırmaq istəyirdilər. Erməni siyasətçiləri də məhz bu məqsədi həyata keçirmək sahəsində fəallıq göstərməyə başladılar.

Həmin dövrdə İsrail Ori və onun katibi Minas Tigranyans faydasız olaraq Avropanı xeyli gəzib dolaşdılar, öz siyasi mənafeələrini təmin etmək üçün müxtəlif dövrlərə üz tutdular. Lakin başlıca çıxış yollarının yalnız Rusiyada olduğunu dərk edərək 1701-ci ildə Moskvaya qayıtdılar” (191, 201).

XVIII əsrdən başlayaraq, Rusiyanın xarici siyasətində Qafqaz mühüm rol oynamağa başladı. Rusiya bu dövrdən etibarən cənubda öz strateji mövqelərini möhkəmləndirməyə, Orta Asiyaya və Yaxın Şərqlə gedən ticarət yolunu tutmağa çalışırdı. “I Pyotr ilk dəfə olaraq

dərk etmişdi ki, Rusiya Avropa və Asiyanın qovuşuğunda yerləşir, o bunun əhəmiyyətini dərk edərək bütün qüvvəsini İsveçlə müharibəni uğurla qurtarmağa sərf edərək Rusiyanı Avropa dövlətləri sisteminə çıxarmağa çalışır və həmçinin də Rusiyanın Şərqlə münasibətini diqqət mərkəzində saxlayırdı ki, özünün oraya olan gələcək planlarını həyata keçirə bilsin. Çin, Hindistan, Xivə, Buxara, İran və Türkiyə məsələsi I Pyotru bütün ömrü boyu düşündürmüşdü” (231, böl. I, səh. 1-2).

Erməni tacirləri, din xadimləri Rusiya hakimiyyət dairələri ilə yaxınlıqdan ilk növbədə öz milli mənafeləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Buna görə də tarixi sənədlərdə, məktublarda Qafqaz, onun xalqları, iqtisadiyyatı, yolları, becərilən məhsullar və s. məlumatlarla yanaşı, xüsusilə müxtəlif regionlarda məskunlaşmış ermənilərin sayını çoxaldaraq, guya məhz xristian olması səbəbindən müsəlmanlar tərəfindən incidilməsi barədə uydurma məlumatlar yazırdılar. Təsədüfi deyildir ki, “Pyotr Şərq səfərinin planını hazırlayarkən məhz erməni xadimlərindən, tacirlərindən geniş istifadə etməyi nəzərdə tutmuşdu” (191, 22-49).

Buna görə də hələ XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən ermənilər Rusiya imperatorunun rəğbətini qazanmış və özlərini daima diqqət mərkəzində saxlamağa çalışmışdılar.

İsrael Ori 1701-ci ilin iyul ayında Pyotra üç məktubla müraciət etmişdi. İyulun 14-də göndərdiyi məktubda rus imperatoruna ermənilərin ümumi vəziyyəti barədə məlumat verərək, Pyotra onun işğalçılıq yürüşlərində ermənilərin yaxından kömək göstərəcəklərini vəd etmiş, hətta müsəlmanların Qafqazda yerləşən hərbi qüvvələri barədə məlumatlar verməklə yanaşı, göstərirdi ki, məktubda yazılanlardan əlavə, sizinlə görüşməyi və bəzi məsələləri şifahi şəkildə çatdırmağı özümə borc bilirəm (231, böl. IV, səh. 27).

İsrael Orinin rus çarına yazdığı birinci məktubdan aydın olur ki, həmin dövrdə ermənilər Qafqazın ruslar tərəfindən işğalına çalışır, onları bu addımı atmağa təhrik edirlər. Erməni başbilənləri Qafqaz işğal olunduqdan sonra öz vəziyyətlərinin xeyli yaxşılaşacağına, hət-

ta arzuladıqları Ermənistan dövlətini quracaqlarına böyük ümid bəsləyirdilər. Müəllifin həmin sənədlərə verdiyi şərhlərdə də məhz bu baxış əks olunmuşdur.

Həmin il iyul ayının 22-də yazılmış ikinci məktubda isə Ori başda olmaqla digər erməni siyasətbazları rus qoşunlarının Qafqaz yürüşünün bütün hərəkət yollarını qabaqcadan düşünmüş, hətta konkret plan belə tərtib etmişdilər. Məktubda göstərilir ki, Qafqazda yaşayan erməni icması rus qoşunlarının gəlişini səbirsizliklə gözləyir. Ori bu icmanın fikrini ifadə edərək yazırdı ki, Qafqaz rus qoşunları tərəfindən işğal olunduqdan və hərbi yürüş başa çatdıqdan sonra əlahəzrət və onun qoşunu məhz rusların köməyi sayəsində yaradılacaq erməni krallığında qışlaya bilərlər (231, böl. IV, səh. 28).

Ori üçüncü məktubunda rus imperatorunu və onun əhatəsindəki əyanları şirnikləndirmək məqsədilə qeyd edirdi ki, Qafqaz zəngin sərvət mənbəyidir. Burada sizin əyanlar da var-dövlət sahibi olacaq, dövlət üçün xeyli varidat yığıacaq, qoşunun ərzaq ehtiyatı tam ödəniləcəkdir. Məktubda rus çarına çoxlu qoşun götürmək məsləhət görülmürdü. Orinin fikrincə, Qafqazı işğal etmək və “erməniləri müsəlman zülmündən qurtarmaq üçün cəmi 10-20 min nəfərlik hərbi qüvvə kifayət edər. Əgər rus qoşunları kafirlərin torpağına daxil olsa, on gün ərzində 100 min nəfərdən çox erməni silahlısı sizin hakimiyyətiniz altına keçərək ümumi düşməyə qarşı birgə vuruşacaqdır” (231, böl. IV, səh. 28).

Bundan əlavə, məktubda çarın diqqətinə çatdırılırdı ki, əgər əlahəzrət imperator ermənilərin bu təklifini qəbul edərsə, ... onda ermənilər rus qoşunlarını təhlükəsiz yollarla aparmağı öz öhdəsinə götürəcəkdir.

Erməni xadimlərinin Pyotra göndərdiyi məktublardan bəlli olur ki, onlar başlıca məqsədlərinə çatmaq üçün xristian-müsəlman qarşıdurması ideyasını irəli sürürlər və Rusiyadan xeyli uzaqda yerləşən kənar vilayətlərdə xristianların müsəlmanlar tərəfindən güclü zülmə məruz qaldığını göstərməklə gələcək strateji planlarının həyata keçirilməsi üçün müəyyən zəmin hazırlamışlar.

Orinin təqdim etdiyi plana əsasən əvvəlcə 10 minlik rus qoşunu dəniz yolu ilə gəlib quruya çıxmalı, sonra isə Şamaxını tutmalı idi. Məktubu şərh edən Q. Ezov yazır: “Şamaxıya daxil olan 10 min nəfərlik qoşun sonra 4 alaya bölünməli, 1-cisi Gəncə, 2-cisi Lori, 3-cüsü Qafan, 4-cüsü isə Naxçıvan üzərinə getməli və Naxçıvanda erməni müləklərinin hərbi hissələri ilə birləşməli idilər. Erməni müləklərinin çara yazdığı kimi, burada dövlət gerbi və bayrağını qəbul edib böyük nifrətlə düşmən üzərinə gedəcəklər (231, bül. IV, səh. 30-39)”.

Daha sonra Ori həmin məktubda yazır ki,... *“İrəvan alındıqdan sonra qoşunlar varlı və böyük şəhər olan Təbrizə yürüş etsin... Bu şəhər alındıqdan sonra ordunu dörd bir tərəfə boşlayın ki, ətrafdakı varlı kəndləri soyub-talasın. Mənim fikrimcə, kazaklar bu yürüşə gedəcəklər, çünki orada onlar Stepan Razin kimi çoxlu var dövlət əldə edəcəklər (231, bül. IV, səh. 30-39)”*.

Göründüyü kimi, Pyotrın Şərq siyasətinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində ermənilərin böyük rolu olmuşdur. Rus müəllifi Solovyovun fikrincə ermənilərin Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri barədə Rusiya imperatoruna verdiyi lazımi məlumatlar bütövlükdə gələcəkdə I Pyotrın Şərq siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi (222, 718). Bundan başqa, Ori məktublarında Cənubi Qafqazın işğalından sonra İran ərazisinə keçməyi Pyotra tövsiyə edir, buranın var-dövlət içərisində olduğunu göstərməklə onu şirnikləndirməyə çalışır və ən əvvəl Azərbaycanın qədim və zəngin şəhəri olan Təbrizi işğal etməyi vacib sayırdı. Erməni intiriqantı bu fikri əsaslandırmaq üçün vaxtilə Stepan Razinin İrana yürüşünün bəzi məqamlarını şişirdərək rus imperatorunun kazakları səfərbər edib yenidən bu ərazilərə göndərməsi üçün zəmin hazırlayırdı.

İ.Ori 1703-cü il 15 noyabr tarixdə Qolovinə və çara göndərmiş olduğu məktubunda yenidən Rusiya imperatorunun diqqətini İrəvanın işğalına yönəltmək məqsədilə bu ərazinin hətta xəritəsini də tərtib etmişdir. O, çara yazırdı: “Bu xəritədən aydın görünür ki, bütün dövlət ərazisində İrəvan qalasından başqa qala yoxdur. Buranı aldıq-

dan sonra İstanbula və Anadoluya yol açılır. Bundan əlavə Ori yürüş zamanı Anadolu ərazisində yaşayan ermənilərin və gürcülərin də Rusiyaya kömək edəcəyini bildirirdi. Rusiyanın mənafeyinə xidmət etmək üçün Pyotrdan ona polkovnik rütbəsinin verilməsini də xahiş etmişdir” (175 bül. IV, səh 37-38).

Göründüyü kimi, Ori yenidən öz məktubunda Rusiyanı təkcə Cənubi Qafqaz üzərinə hücumla deyil, həm də o dövrdə Yaxın Şərqi güclü dövlətlərindən hesab olunan Osmanlı imperiyasının da işğalına təhrik edirdi. O, Rusiyanın digər dövlətlər, ilk növbədə, ermənilərin maraq dairəsinə daxil olan dövlətlər hesabına öz ərazisini genişləndirmək siyasətini təqdir edirdi. Lakin bu siyasətin həyata keçirilməsində Rusiyaya kömək lazım idi. Məhz bu səbəbdən, Orinin rus imperatoruna və Rusiyanın hökumət dairələrindəki digər şəxslərə yazdığı məktublarında ermənilərin Rusiyaya yaxından kömək göstərmək arzusunda olduqları dəfələrlə xatırlanırdı.

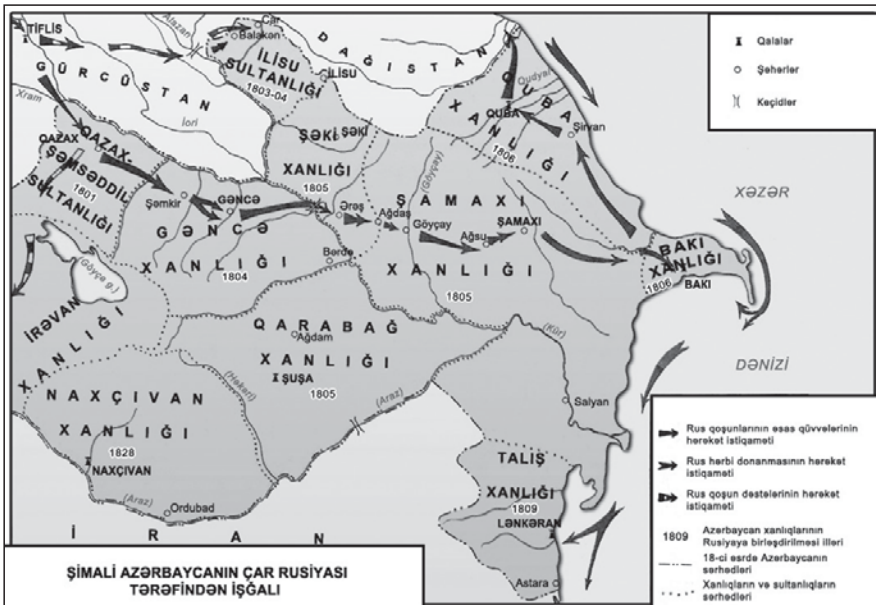
Rusiya imperatoru Orinin xahişini yerinə yetirərək ona polkovnik rütbəsi, daha sonra isə 1707-ci ildə səfir səlahiyyəti verib 50 nəfərlik nümayəndə heyətinin başçısı kimi İrana göndərmişdi. Həm də onun Rusiya təbəəsi kimi Moskvadan Həştərxana və Şamaxıya qədər gəmi ilə ticarətlə məşğul olması, eyni zamanda gizli bir agent kimi məlumatlar toplayıb çar sarayına verməsi barədə fərman da imzalanmışdır. Lakin, qeyd edək ki, bu fərman 1707-ci il fevralın 1-də imzalanırsa da, əslində Ori belə bir missiyanı çoxdan öz üzərinə götürmüşdü.

İrana yola düşən Oriyə orada vəziyyəti öyrənmək, xristian əhalisi arasında təbliğat aparmaq, müdafiə qalaları, ölkənin yolları haqqında məlumat toplamaq tapşırılmışdı. Şübhə oymamaq üçün İsrail Orini Şah Hüseyinə Roma papasının nümayəndəsi kimi təqdim etmək qərara alınmışdı. 1709-cu ildə o, İsfahana gəlir və 1711-ci ildə Həştərxana qayıdarkən orada ölür (231, bül. IV, V, səh. XLII-LX). Sonrakı dövrdə onun işini köməkçisi vardapet Minas və Alban katolikosu Yesai davam etdirmişdilər.

Erməni din və ictimai xadimlərinin Cənubi Qafqazı işğal etmək sahəsində apardıqları ardıcıl, məqsədyönlü təhrikçilik siyasəti, nəhayət, öz “bəhrəsini” verməyə başladı.

İsveçlə müharibə qurtaran kimi Pyotr böyük bir enerji ilə çarlığının sonuncu böyük işinə – İran yürüşünə hazırlaşmağa başladı və 1721-ci ilin axırlarında A. Volinskiyə Qafqaz yürüşə hazırlaşmaq haqda xüsusi göstəriş verdi. Yürüşün başlanması üçün bəhanə Volinskiyin Pyotra göndərdiyi donoslar – yəni Davud bəylə Qazıqumuk hakimi Surxayın Şamaxıda törətdiyi hadisələr olmuşdu (231, böl. V, səh. LII).

Rusiya imperatoru bu bəhanəni əsas tutaraq, Xəzər dənizinin qərb və cənub sahillərini ələ keçirməyə tələsirdi. Hacı Davud Türkiyəyə himayə haqqında müraciət etdiyi üçün Pyotr həmin vilayətlərin Türkiyənin təsiri altına düşəcəyindən ehtiyat edirdi. Türkiyənin regionda nüfuzunun güclənməsi Rusiyanın Xəzərsahili vilayətləri ələ keçirməsi üçün başlıca maneə olardı.

Ermənilər vardapet Minasın da iştirak etdiyi Pyotrın Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünü eşidib daha fəal səfərbərlik keçirməyə başladılar. Həmin ərəfədə Qanzasar katalikosu Yesai Pyotra müraciət edərək yazır ki, erməni məliklərinin rəhbərlik etdiyi 12 min nəfərə yaxın hərbi birləşməsi Gəncə yaxınlığında gürcü qüvvələri ilə birləşərək rus çarının Şamaxıya gəlişini gözləyirlər (231, bül. V, səh. LIV-LV).

Əslində 12 min rəqəmi olduqca şişirdilmiş bir saydır, çünki o dövrdə Qarabağda yaşayan erməni məliklərinin tabeliyində, ümumiyyətlə, bu qədər erməni yox idi. Məlikliklərin əhalisi haqda ilk tutarlı statistik məlumat Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi ilə bağlı 1823-cü ildə keçirilən kameral sayımda verilmişdir. Həmin sayım üzrə bütün Qarabağ əyalətində 18563 ailə qeydə alınmışdı, onlardan beş erməni məliyinin payına yalnız 1559 ailə və ya bütün ailələrin 8,4%-i düşürdü (29, 263).

XVIII əsrin əvvəlləri üçün Azərbaycanın Qərbi Avropa ilə ticarətində vasitəçilik edən erməni tacirlərini çıxmaq şərtilə ermənilərin Azərbaycanda kompakt halında yaşadığını dövrün heç bir mənbəsi təsdiq etmir. Azərbaycanda yaşayan bütün xristian əhali çox zaman erməni əhalisi kimi qələmə verilmişdir.

I Pyotrın göstərişi ilə aldadılaraq Peterburqa gətirilmiş və bundan bir qədər əvvəl şah II Təhmasib tərəfindən səlahiyyətdən məhrum edilmiş İsmayıl bəylə 1723-cü il sentyabrın 12-də bağlanmış müqaviləyə əsasən Gilan, Mazandaran, Astrabad əyalətləri, Bakı və Dərbənd şəhərləri Rusiyanın tabeliyinə keçmişdi. 1724-cü il noyabrın 10-da Pyotr həmin ərəzilərdə ermənilərin köçürülüb gətirilməsi üçün yer ayrılması haqqında fərman vermişdi. Fərmanda Bakını tutduqdan sonra general-leytenant rütbəsi almış Matyuşkinə tapşırırdı ki:

“...ruslar tərəfindən işğal olunan İran əyalətlərində – Gilan, Mazandaran, Bakı, Dərbənd və başqa əyalətlərdə ermənilərin yerləşdirilməsinə çalışmaq lazımdır. Onlara mehribanlıq göstərmək, mühafizələrini yaxşı təşkil etmək, boşalmış evləri, münbit torpaqları onlara vermək lazımdır. Şübhələndiyiniz müsəlmanları dərhal bu

yerlərdən çıxarmalı və orada xristianlar yerləşdirilməlidir. ...Erməniləri hər vasitə ilə dəvət etməyə çalışın, müsəlmanların isə mümkün qədər sayını azaldın. Lakin bunu elə edin ki, onlar heç nə başa düşməsinlər”.

Pyotrun verdiyi bu fərmandan aydın olur ki, o yalnız Rusiyanın mənafeyi naminə ermənilərə belə diqqət göstərir və himayədarlıq edirdi. Xəzərsahili əyalətlərdə, xüsusilə müsəlmanlar yaşayan regionlarda ermənilərin məskunlaşmasına razılıq verməsi onun gələcəkdə həyata keçirmək üçün nəzərdə tutduğu Şərq siyasətinin tərkib hissəsi idi.

Rusiya hökumət dairələri erməniləri Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Xəzərətrafi vilayətlərə köçürərkən bu regionda təkə xristian dayaq mərkəzləri yaradılması məqsədi güdmür, həm də onlardan Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizədə istifadə etməyi nəzərdə tuturdu. Elə buna görə də Pyotrun ölümündən sonra işğal olunmuş Xəzərsahili vilayətləri idarə edən və ordunun baş komandanı təyin olunan general V.V.Dolqorukovun 1727-ci il sərəncamına əsasən ermənilərə silah paylanmışdı (151, XCI-XCII).

1726-cı ildə məhz Rusiyanın bu siyasətindən ruhlanan ermənilər tərəfindən Zəngəzurdə osmanlılara qarşı üsyan başladı. Üsyançılar Qafanda sultanın vergi toplayanın idarəsini ələ keçirib, orada Səfəvi dövründən qalmış 32 min vergi sənədini yandırdılar (104, 187).

II Yekaterinanın hakimiyyətə gəlməsi ilə ermənilərə olan münasibət daha da istiləşdi. Erməni başbilənlərinin uzun illər boyu məqsədyönlü şəkildə apardıqları iş öz səmərəsini verdi.

I Pyotr tərəfindən həyata keçirilməyən ideya onun davamçısı və varisi II Yekaterina dövründə yenidən canlanmışdı. Pyotrdan nümunə götürən II Yekaterina Türkiyə ilə müharibə zamanı (1768-1774-cü illər müharibəsi nəzərdə tutulur – M.U.) Türkiyənin tabeliyində olan bütün xristian əhalisinə manifestlə müraciət etmişdi. Manifestdə bütün xristianlara məsləhət görülürdü ki, əvvəlki müstəqilliklərini bərpa etmək və zülmədən azad olmaq istəyirlərsə, hazırkı əlverişli şəraitdən istifadə etsinlər (231, bül. XII, səh. LXXXVII).

II Yekaterina dövründə imperator sarayında xüsusi mənşəb və hörmət sahibi olan knyaz Patyomkinin Rusiyada yaşayan ermənilərin arxiyepiskopu İosif Arqutinski Dolqorukov, onun mülkü müşaviri Lazarev (əsl adı Hovhannes Lazaryan idi – M.U.) və Ararat elçisi adını daşıyan mayor Stepan Davıdov kimi ermənilərlə xüsusilə yaxşı münasibətdə və dostluq əlaqəsində olması ermənilərin çar sarayına təsir imkanlarını genişləndirirdi.

Bu dövrdə erməni dövləti yaratmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxanlardan biri də arxiyepiskop İosif Arqutinski Dolqoruki (əsl adı Hovsep Arqutyanyan – M.U.) olmuşdur. Familiyasını ruslaşdırarkən daha bəzi davranmış, özünü Arqutinski kimi qələmə vermişdir.

Rusiyada olduğu dövrdə Arqutinski çariçanın və knyaz Patyomkinin diqqətini cəlb edə bilmişdi. O, Gürcüstanın tabeçilik danışıqlarında (1783-cü il Georgiyevsk danışıqları nəzərdə tutulur – M.U.) iştirak edir və rus qoşunlarının tərkibində Tiflisə gəlir. ...O, başlıca diqqətini Tiflis əhalisinin əsas hissəsini təşkil edən ermənilərə verərək, ordunun ərzaqla təmin edilməsində və bir sıra danışıqlarda iştirak etmişdir (231, bül. XII, səh. XCV).

Arqutinskinin 1777-ci ildə Türkiyəyə qarşı fəaliyyət göstərən orduya çağırılması, 1796-cı ildə isə rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza yürüşündə iştirak etməsi, yerli şəraitə bələd olması, yerli əhalinin dilini və s. xüsusiyyətlərini bildiyi üçün baş komandanın danışıqlarında aparıcı rol oynaması, ordunun ərzaqla təmin edilməsində, düşmən qüvvələrinin hərəkəti və yeri ilə bağlı məlumatların əldə olunmasında, Şuşa, Şəki və Şamaxı xanlarını Rusiyaya qarşı düşmənçilikdən çəkindirməkdə öz təsirini göstərməsi, onların Rusiya himayəsinə girməyə yollar aramağa vadar etməsi və s. xidmətləri müqabilində II Yekaterina tərəfindən bahalı manto, brilliant xaçlı klobuk (rahib papağı) və bəhə qaşlı üzüklə mükafatlandırılması faktı da erməni din xadimlərinin Rusiyanın Qafqaza gəlişində necə böyük canfəşanlıq göstərdiklərini sübut edir (231, bül. XII, səh. XCV-XCVII).

Göründüyü kimi, ermənilər Azərbaycan torpaqlarında öz dövlətlərini qurmaq üçün hər cür vasitələrə əl ataraq saray əyanlarının

etimadını qazanmağa çalışırdılar. Hökumətin müxtəlif strukturlarında, xüsusən də, hərbi sahədə öz nümayəndələrini yerləşdirməyə nail olurdular.

Qafqazşünas V.Veliçko Arqutinski haqqında yazırdı: “Arqutinski Rusiya hökumət dairələrində böyük nüfuza malik idi. Qısa müddət ərzində öz səxavəti, alicənablığı, sədaqəti ilə Rusiyanın nüfuzlu şəxslərinin dərin rəğbətinə nail olmuşdu (169, 77). Buradan aydın görünür ki, erməni intriqantı qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün xeyli vəsait sərf etmiş, məhz bu vəsait hesabına da ruslar arasında özünə müəyyən nüfuz qazanmışdı.

Rusiya ərazisində ermənilər üçün şəhər salınması və ona Azərbaycanın qədim şəhəri Naxçıvanın adının verilməsi heç də təsadüfi deyildi. I Pyotrun ermənilərlə bağlı siyasətini davam etdirən Rusiya hakim dairələri Yeni Naxçıvan şəhərini saldırmaqla gələcəkdə Qafqaz yaxınlığında məskunlaşan erməni sakinlərindən öz işğalçılıq məqsədləri üçün istifadə etməyi nəzərdə tuturdular.

Nor-Naxçıvan şəhərinin inşasına başlanan kimi Kırımdan və Türkiyənin müxtəlif regionlarından ermənilərin kütləvi şəkildə buraya köçürülməsi başlandı. Qısa müddət ərzində 15 min nəfər erməni bu şəhərdə yerləşdirilmiş, hər köçən ailəyə ev tikmək üçün pulsuz taxta-şalban və digər tikinti materialları verilmişdi. Bundan əlavə, bu şəhərdə yaşayan ermənilərə 10 il müddətinə qaytarmaq şərtilə toxum, bir çox avadanlıq, kənd təsərrüfatı alətləri də verilmişdi” (169, 78).

Göründüyü kimi, gələcək məqsədləri üçün ermənilərdən istifadə etməyi nəzərdə tutan Rusiya hökuməti heç bir tərəddüdə yol vermədən erməniləri öz ərazisində məskunlaşdırır, onlar üçün lazımı şəraitin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Belə ki, Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı (1787-1791) rus qoşunlarının keçdiyi ərazilərdə erməni qüvvələrindən istifadə edilmiş, işğalçılıq planları məhz ermənilərin mənafeyinə uyğun həyata keçirilmişdi. Bu ərazilər – ermənilərin təhlükəsizliyi qayğısına qalındığı üçün müharibə zonasında yaşayan ermənilər təhlükəsiz yerlərə köçürülmüş və onların Rusiyada məskunlaşması təmin edilmişdi.

Knyaz Patyomkin İosif Arqutinskini mülüklərlə əlaqə yaratmaq üçün vasitəçi seçmiş və mülüklərin arzularını həyata keçirəcəyinə söz vermişdi. Məhz Arqutinskini məsləhəti ilə Qarabağ mülükləri gizləncə yığınaq keçirərək İbrahim xanın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması, Rusiyanın nəzarəti altında Qaradağda müstəqil erməni vilayətləri yaradılması, onun idarəsinin isə daha hörmətli mülüklərdən birinə tapşırılması üçün general-paruçik Patyomkinə müraciət qəbul etmiş və bu məqsədlə ona bəxşiş adı altında xeyli miqdarda pul göndərmişlər (231, bəl. XVIII, səh. XCIX-C). Potyomkin isə 1783-cü il mayın 19-da II Yekaterinaya müraciətlə yazmışdı ki, sizin mənim vasitəmlə erməni mülüklərinə vəd etdiyiniz Asiyada xristian dövləti bərqərar olunacaqdır. Bu məqsədlə Həştərxanda ərzaq ehtiyatı da hazırlanmışdır. Ancaq Kırım və Kubandakı bütün işlər başa çatana kimi, yəni 1784-cü ilin yayına kimi bu işlər təxirə salınmışdır (231, bəl. XVIII, səh. CI).

1796-cı ildə Dərbəndi ələ keçirən Rus qoşunları bir neçə istiqamətdə Cənubi Qafqaza hərəkətə başladılar. 1801-ci ildə Gürcüstan Rusiyanın tabeliyini qəbul etdi.

Təəssüf ki, o dövrdə kifayət qədər güclü olan Azərbaycan xanlıqları birləşmədilər, “mənamlik” iddiası yurdu yağya qurban etdi. Bir də çox təəssüf ki, “mənam-mənam” deyən xanlardan yalnız ikisi – Gəncə xanı Cavad xan və İrəvan xanı Hüseynqulu xan və onun qardaşı Həsən xan axıra qədər ruslara müqavimət göstərdilər, mərdliklə vuruşdular. Gürcü əsilli rus generalı Sisianovla Cavad xanın məktublaşması bu baxımdan çox ibrətamizdir (bax: əlavə 6).

Gəncədə yaşayan ermənilər bu dəfə də xəyanətkar mövqə tutdular. Onlar erməni əsilli rus zabiti Lazerevə məktub yazaraq bütün Gəncə ermənilərinin rusların yolunu səbirsizliklə gözlədiklərini bildirdilər və hər cür casusluq fəaliyyətləri ilə rus qoşunlarının hücumuna yardımçı oldular (bax: əlavə 6).

1805-ci ildə Gəncə yaxınlığında Kürəkçay müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə görə Qarabağ xanlığının Rusiyanın təbəçiliyinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq, xanlığın qərb hüdudlarını təşkil edən

Zəngəzurun böyük bir hissəsi (yalnız Meğri rayonu istisna olmaqla, çünki Meğri rayonu Naxçıvan xanlığının tərkibində idi) 1805-ci ildə Rusiyanın tabeliyinə verildi.

...1805-ci ilin 15 mayında Rusiya ordusunun baş komandanı Qarabağlı İbrahim xan ilə görüşərək müqavilə imzaladılar. Həmin müqaviləyə görə Qarabağ xanlığı ildə 10 min qızıl onluq xərac verməklə Rusiyanın təbəəçiliyini qəbul etdi. 500 rus əsgəri Şuşa qalasında yerləşdirildi... (A.A.Bakıxanov, “Gülüstanı-İrəm”).

Lakin bölgədə sülh yaranmadı. O dövrdə Qarabağda baş verən hadisələri Mirzə Camal Qarabağlı, “Qarabağ tarixi” əsərində çox ətraflı təsvir etmişdir:

...Qızılbaşlar gəlib Araz çayından keçdikləri zaman (15 iyun 1826) çayda çimən bir neçə qazağı öldürdülər. Qarabağlıların məsləhət və məşvərəti ilə, oradan Gorusdakı batalyonun üzərinə yeridilər. Batalyona da hökm olunmuşdu ki, durmadan və ləngimədən Qalaya (Şuşaya) hərəkət etsinlər. Gorunzur yaxınlığında qızılbaş qoşununa rast gəldilər. Orada müharibə oldu. Soldatlara macal vermədilər. Bəzisini iti qılıncdan keçirdilər, bəzisini də əsirlik kəməndinə saldılar.

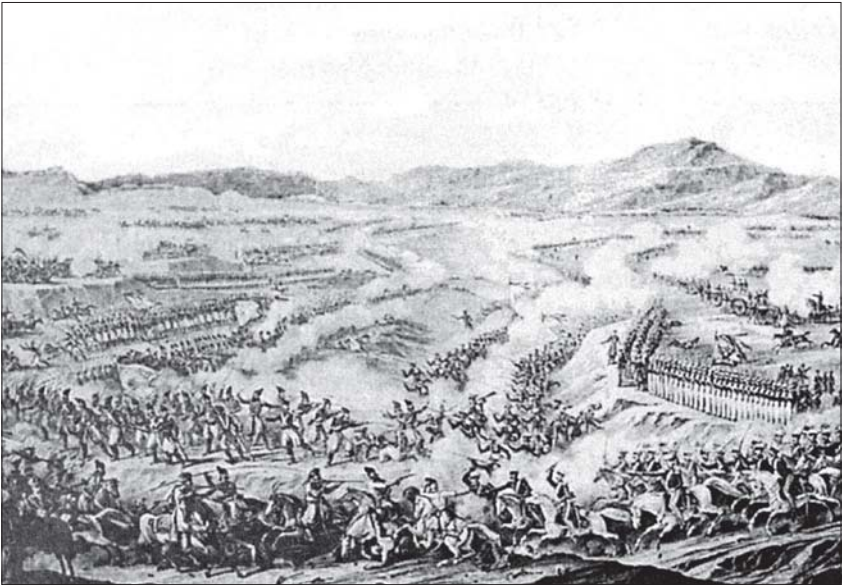
...Polkovnik Nazimkanı və mayor Kovalenskini, sair zabit və əsir edilən soldatlarla Fətəli şahın hüzuruna göndərdilər.

1806-cı ildən başlayaraq, Rusiya-İran müharibəsi yenidən qızışdı. Rus generalı P.Kotlyarevskinin qoşunları İran şahzadəsi Abbas-Mirzəni bir neçə cənabda məğlub edərək Şəki, Şirvan və Talış xanlıqlarını tutdu, 1813-cü il yanvarın 1-də Lənkəran qalası süqut etdi.

1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində Rusiya və İran arasında ikinci sülh müqaviləsi – Azərbaycanın iki imperiya arasında bölünməsinin əsasını qoyan, tarixə “Gülüstan müqaviləsi” kimi daxil olan sənəd imzalandı.

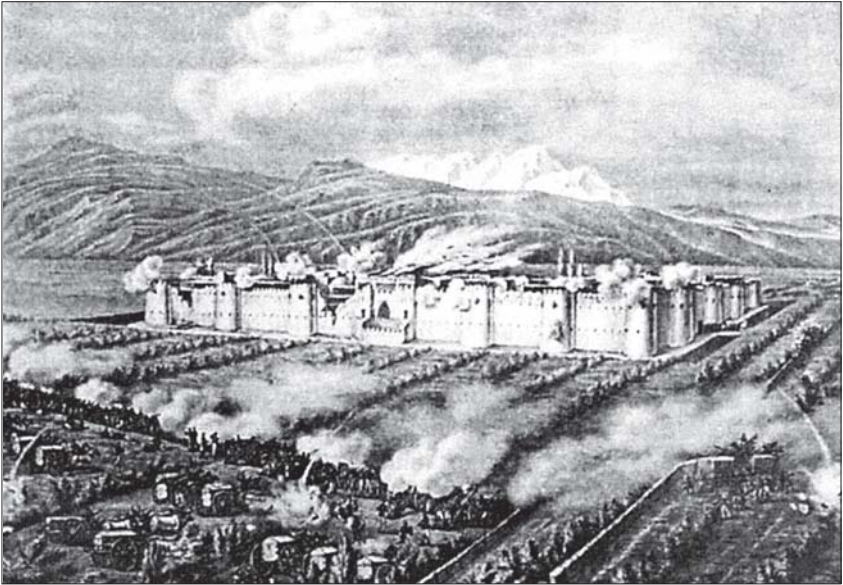

Rusiya və İran arasında Cavan bulaq döyüşü

Rus qoşunları tərəfindən Gəncənin alınması

Lakin yenə də sülh olmadı. Rusiyanın ələ keçirdiyi Cənubi Qafqaz ərazilərini almaq, keçmiş Səfəvi imperiyası sərhədlərini bərpa etmək üçün 1726-cı ildə Qacarlar İrəvanı müharibəni yenidən qızışdırdı, Gəncəni, Lənkəranı, Şirvanın bir hissəsini, Qarabağı tutaraq Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Elə həmin ilin yayında kömək alan rus qoşunları həlledici hücumla keçərək İran qoşunlarını geriyyə oturdular. Bu müharibə zamanı ən qanlı döyüşlər İrəvan xanlığı ərazisində getmişdir. Qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabərliyinə baxmayaraq İrəvan sərdarı Məmmədqulu xan və onun qardaşı Həsən xan qəhrəmanlıqla müqavimət göstərirdilər.

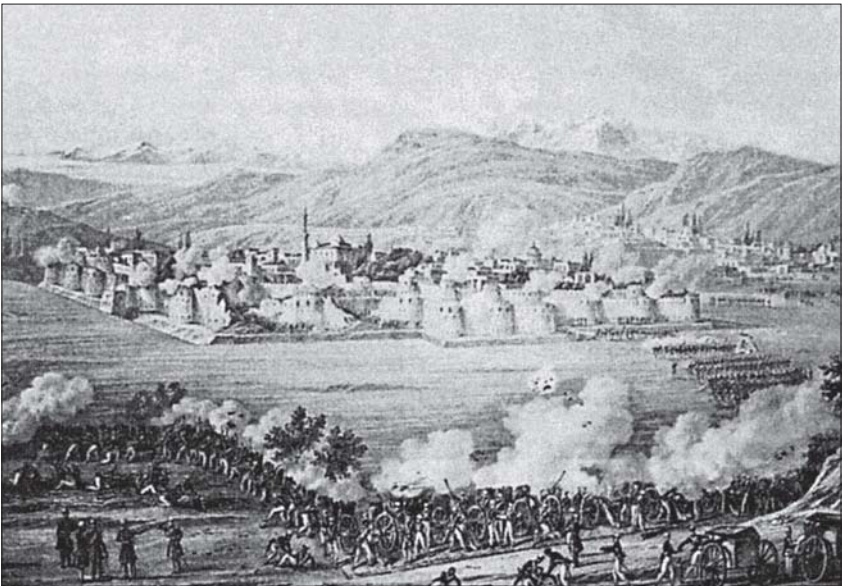
Sərdarabad qalasının alınması (1827-ci il)

Lakin İrəvanda, xüsusilə, Eçmiədzində yaşayan ermənilər xəyanətəkar mövqe tutaraq rusların xeyrinə casusluq etməyə, yol və keçidləri onlara göstərməyə, İrəvan qalasının daxilindəki hərbi sirri öyrəniş çuğullamağa, eləcə də qala müdafiəçiləri arasında ruh düşkünlüyü yaratmağa başladılar (177, 95). 1827-ci il martın 13-də rus qoşunları Eçmiədzinə daxil oldular. General Paskeviçin komandan-

lıq etdiyi çar ordusunun hissələrini Eçmiədzin başda arxipast Nerses olmaqla, şadyanalıqla qarşıladı, onların ayaqları altında qurban kəsildi.

“Yaşasın Ermənistanın hökmdarı və padşahı I Nikolay!” şüarları səsləndi (175, 10).

Paskeviçin qoşunları iyunun 26-da Naxçıvanı tutdular, iyulun 7-də isə Abbasabad qalası süqut etdi. Bundan sonra Paskeviç Sərdarabad qapılarını mühasirəyə aldı. İrəvan sərdarı Hüseynqulu xanın müdafiə etdiyi Sərdarabad qalası 6 ay müqavimət göstərsə də, rus toplarının və erməni xəyanətinin qarşısında davam gətirməyərək 1827-ci il sentyabrın 20-də süqut etdi, oktyabrın 1-də isə İrəvan qalası xaç yürüşünün sonuncu qurbanlığı oldu.

İrəvan qalasının süqutu (1 oktyabr 1828-ci il)

Rus ordusunun bu qalibiyyətli yürüşündə xüsusi xidmətlərinə görə Eçmiədzin arxiepiskopu Nerses “Müqəddəs Aleksandr Nevski” ordeni ilə təltif olundu (175, 16). Ordeni keşişə təqdim edərkən general Paskeviçin ona dediyi sözlər erməni kilsəsinin və xristian

həmrəyliyinin təsdiqi kimi səslənmişdir: “Nerses həzrətləri, erməni arxiyepiskopu! Lap çoxdan bəri və bir çox hallarda siz Rusiyaya, xüsusilə də, iranlılarla indiki müharibədə özünüzdən çox gözəl sədaqətinizi göstərmisiniz” (175, 16).

3.2. Ermənilərin Zəngəzura köçürülməsi

1828-ci il fevral ayının 10-da Türkmənçay müqaviləsi bağlandı, Rusiya və İran arasındakı yeni sərhədlər müəyyənləşdi, Azərbaycan torpaqlarının Arazdan şimalda yerləşən əraziləri Rusiya imperiyasına qatıldı.

Türkmənçay sülh müqaviləsinin imzalanması (10 fevral 1828-ci il)

Rusiya ilə Türkiyə arasında 1829-cu ildə Ədirnə sülh müqaviləsi imzalandı. Rusiya Türkiyənin şərqiündəki ərazilərə sahib oldu. Bununla da Rusiyanın Qafqazın işğalına yönəlmiş yüz ildən artıq davam edən işğalçılıq siyasəti imperiyanın yeni torpaqlar əldə etməsi

ilə tamamlandı. Ancaq, çox təəssüflər olsun ki, Rusiyanın Qafqaz xalqlarına vurduğu zərbə onların torpaqlarını qəsb etməklə tamamlanmadı.

Məhz ruslar İrandan və Türkiyədən erməniləri köçürüb Qafqaza gətirməklə xalqlar arasına nifaq toxumu səpdilər. Bu siyasət Rusiya imperiyasının “parçala və hökm sür” ideyasının təzahürü, xalqları parçalamaqla, onları qarşı-qarşıya qoymaqla əyalətlərdə idarəçiliyi asanlaşdırmaq, ekspansionist dövlətin nüfuzunu qoruyub-saxlamaq siyasəti idi. Məhz ermənilər bu siyasət üçün çar Rusiyasına çox lazım idilər. İndinin özündə də, Qafqaz xalqları ermənilərin səmimiyyətinə inanmırlar, ermənilərin də Qafqazda yaşayan heç bir xalqla, istər müsəlman, istərsə də xristianlarla mehriban münasibəti yoxdur. Çünki ermənilər etibarlı tərəfdaş sayılmırlar, onlar Qafqaza gələndən, fitnə-fəsad salmaqla, qırğın törətməklə, terror etməklə, yerli əhalinin rahatlığını əlindən alırlar.

Ermənilər həmişə gah Azərbaycana, gah Gürcüstana torpaq iddiası irəli sürüblər. Gah Şimali Qafqazı, gah da Krımı erməni torpaqları elan etmək fikrində olublar. İndi də bu iddialar davam etməkdədir.

Rusiya imperiyasına isə sərhəddə belə xristian əhalisinin olması əlverişli idi. Lakin Qafqazın rus ekspansiyası başa çatanda burada yaşayan ermənilərin sayı olduqca az idi. Buna görə də Qafqazda parçalayıcı faktor kimi, ermənilərin çoxalması lazım idi.

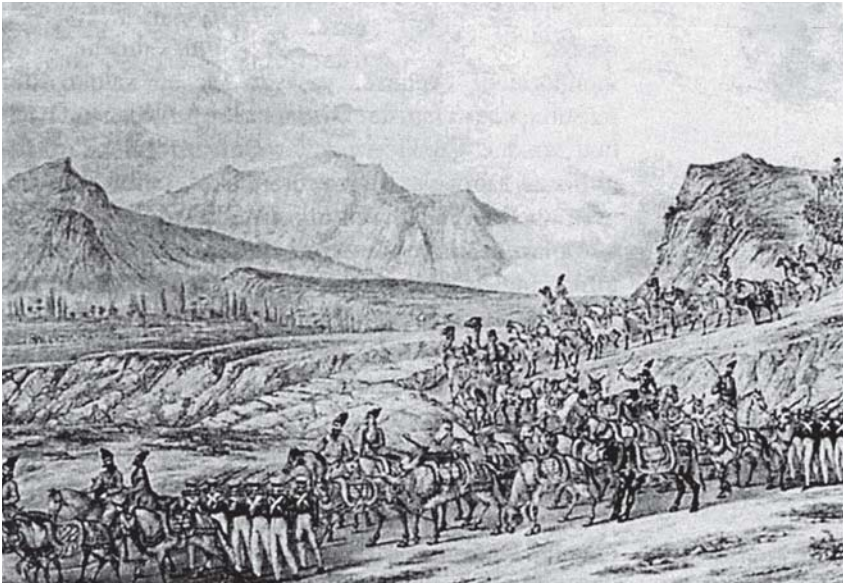
Bu ideya uzun əsrlər boyu öz dövlətçiliyini itirmiş erməni siyasətçilərinə Qafqazda erməni dövləti yaratmaq üçün müəyyən ümidlər verirdi. Ona görə də erməni zabidləri, din və siyasət xadimləri Qafqazın işğalında Rusiya dövlətinə hər cür yardımlar göstərmişdilər. Heç təsadüfi deyildir ki, Rusiya-İran müharibəsində çar qoşunlarının tərkibində erməni əsilli zabidlər – Lazarev, Arqutinski, Melikyan, Hamazyan, Korqanyan və s. çox fəal şəkildə iştirak etmişlər.

Bu da təsadüfi deyildir ki, İrandan ermənilərin Qafqaza köçürülməsinə rəhbərlik etmək erməni əsilli çar zabiti İvan Lazarevə tapşırılmışdı (175, 18).

Rusiya və İran arasında bağlanmış Türkmənçay sülh müqaviləsinin 15-ci bəndinə uyğun olaraq, müqavilə bağlandıqdan 15 gün sonra İranın Xoy, Salmas, Marağa, Ərdəbil, Təbriz və s. xanlıqlarından ermənilər Azərbaycan torpaqlarına, əsasən Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə köçürülməyə başladılar. Təkcə 1828-ci il ərzində İrandan Azərbaycan xanlıqlarına 35.566 nəfər erməni köçürülmüşdür (177, 160).

Əgər köçürülməyə qədər İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində 25.151 nəfər erməni yaşayırdısa, köçürülmənin ikinci ilində bu rəqəm 82.377-yə qədər yüksəldi. 1830-cu ildə isə artıq 100.000 nəfər erməni Türkiyənin, Van, Bitlis, Muş, Ərdahan, Qars, Ərzurum, Bəyazıt vilayətlərindən Gəncə, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə köçürüldü.

Bu köçürülmələrin nəticəsində Qafqazda ermənilərin sayı 10 dəfədən artıq yüksəldi. 1831-ci ildə Qafqazda yaşayan 161 min ermənidən 125 mini 1828-31-ci illər İrandan və Türkiyədən köçürülənlər idi.

Təzminat pullarının Rusiyaya daşınması (10 fevral 1828-ci il)

İrandan və Türkiyədən ermənilərin axını XIX əsrin sonuna qədər davam etdi, bu axın 1853-1856, 1877-1878-ci illərdə və 1894, 1896-cı ildə daha da gücləndi. Əgər 1831-ci ildə Qafqazda cəmi 161 min erməni var idisə, 1897-ci ildə artıq Qafqazda 1.148.673 nəfər erməni yaşayırdı (177, 160).

Rus tədqiqatçısı N.İ.Şavrov 1911-ci ildə nəşr etdirdiyi “Zaqafqaziyada rus işinə yeni təhlükə” adlı kitabında yazırdı: *“1826-1828-ci illər müharibəsindən sonrakı iki ildə, 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya 40 min İran ermənisi, 84.600 Türkiyə ermənisi köçürülmüşdür və onlar erməni millətinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirilmişdir. İndi Qafqazda yaşayan 1.300 min ermənidən bir milyonu yerli deyildir, bizim tərəfimizdən bu yerlərə gətirilmələrdir”* (228, 59).

Köçürülən ermənilərin məskunlaşması, yeni ərazilərdə kök salması və icmaya çevrilməsi üçün istər Rusiya çar hökuməti, istərsə də erməni kilsəsi tərəfindən lazımi şərait yaradılırdı. Bütün köçürülmə xərcləri Rusiya tərəfindən ödənilir, köçürülən ermənilərə ən münbit, bərekətli və suvarılan torpaqlar ayrılır, onlar 6 il müddətinə bütün vergilərdən azad olunurdular. Kənd əhalisinə pulsuz toxum, mal-qoyun, kənd təsərrüfatı alətləri verilirdi. Sənətkarlar və tacirlər əsasən şəhərlərdə yerləşdirilir, işlə təmin olunur, onlara özəl fəaliyyətlərini qurmaq üçün faizsiz kreditlər verilirdi.

İrandan və Türkiyədən gələn ermənilər əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya-İran müharibəsi zamanı dağıdılmış müsəlman kəndlərində yerləşdirilirdilər. Belə kəndlərin sayı 500-dən çox idi (101, 255).

Bəzi hallarda isə gəlmə ermənilər yerli ermənilərin yaşadığı balaca kəndlərdə yerləşdirilərək əlavə evlər tikməklə həmin kəndlərin böyüdülməsini və bölgədə nüfuzlu yaşayış məntəqələrinə çevrilməsini təmin edirdilər.

Üçüncü halda isə, ermənilərin məskunlaşması yeni yaşayış məntəqələrinin salınması ilə müşahidə olunurdu.

Qarabağ xanlığına köçürülən ermənilərin bir hissəsi Zəngəzurdə məskunlaşdı.

Rusiyanın İrəndəki səfiri tanınmış yazıçı-publisist A.Qriboyedov İrəndən Azərbaycana köçürülən ermənilər haqqında belə yazırdı: *“Köçürülən ermənilərin çox hissəsi müsəlman mülkədarların torpaqlarında yerləşdirilir ki, bu da müsəlmanların haqlı narazılığına səbəb olur. Müsəlmanlar qorxurlar ki, ermənilər bu torpaqlarda möhkəmləndikdən sonra onların özlərini çıxardacaqlar”* (bax: Əlavə 1).

Təəssüf ki, Qriboyedovun bu sözləri sonradan həqiqətə çevrildi.

Zəngəzurun Sisyan və Meğri rayonlarında əsasən İrəndən, Qafan və Gorus rayonlarında isə Türkiyədən gəlmiş ermənilər yerləşdirilirdilər.

Zəngəzura köçürülən ermənilər Sisyan rayonunda Əlili, Şəki, Əngələvid, Bələk, Şağat, Təzəkənd, Uz, İlizin, Ağkənd, Məzrə, Qarakilsə kəndlərində yerləşdirildi (218, 89). Bu kəndlərdən Şağat istisna olmaqla, hamısı azərbaycanlı kəndləri idi. Sonralar bu kəndlərin taleyi çox acınacaqlı oldu. 1905-ci ildə ermənilərin xəyanətkar hücumlarına məruz qalan bu qarışıq kəndlərin azərbaycanlı əhalisinin hamısı 1918-ci ildə deportasiya olundu. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yalnız Şəki kəndinin camaatı öz dədə-baba yurdlarına qayıda bildilər. Qalan kəndlər isə tamamilə erməniləşdilər, sonralar isə bu kəndlərin hamısının adları dəyişdirildi: Əlili – Salvard, Təzəkənd – Tasik, İlizin – Lçen, Ağkənd – Aşotavan, Qarakilsə – Hatsavan adlandırıldı.

Qafan rayonuna köçürülən ermənilərin bir hissəsi azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə (Kilsəkənd, Maqauz, Baydax, Sirkətas, Zeyvə, Aşağı Dortnu, Bıx), bir hissəsi erməni kəndlərinə (Aqarak, Ağvani, Aşağı Hand, Aracazor, Arsevanik, Lernazor, Bağaburc, Sevakar və s.), bir hissəsi isə Qafan və Qacaran qəsəbələrində yerləşdirilmişlər. Qafan rayonunun ermənilər köçürülən azərbaycanlı kəndlərinin də son taleyi Sisyan rayonundakı kimi olmuşdur. Bu kəndlərin azərbaycanlı əhalisi 1905 və 1918-ci ildə soyqırırma və deportasiyaya məruz qalmış, kəndlərin adları isə aşağıdakı kimi erməniləşdirilmişdir:

Kilsəkənd – Sraşen, Maqauz – Kaxnut, Gitqum – Geğanuş, Zeyvə – Davit bek, Aşağı Dortnu – Antraşad, Sirkətas – Xıdrants, Axtaxana – Xiataq.

İrandan və Türkiyədən köçürülən ermənilər Meğri rayonunun Meğri qəsəbəsinə, azərbaycanlılar yaşayan Astazur və Vahravar kəndlərinə, ermənilər yaşayan Qarçevan, Quris, Qudemins kəndlərinə köçürülmüşlər. XX əsrin əvvəllərində Astazur kəndi (1935-ci ildə adı dəyişdirilib Şvanidzor qoyulmuşdur), 30-cu illərdə isə Varhavar kəndi tamamilə erməniləşdirilmişdir.

Gorus rayonuna köçürülən ermənilər köhnə Gorusda (azərbaycanlılar və ermənilər qarışıq yaşamışlar), azərbaycanlı kəndləri olan Xanazax, Yayıcı, Xonzavar, Mağ və Şahverdilər kəndlərinə köçürülmüşlər. Sonralar bu kəndlərdən Xanazax kəndi məhv edilmiş, qalan kəndlər isə erməniləşdirilmişdir. Yayıcı kəndi Qarjis, Qaladərəsi – Qalidzor, Şahverdilər – Başaracur adlandırılmış, Mağ kəndi isə Yerişatun erməni kəndi ilə birləşdirilmişdir.

Bu qədər ermənilərin köçürülüb gətirilməsinə baxmayaraq, XIX əsrin sonlarına qədər bölgədə erməni azərbaycanlı nisbəti yenə də azərbaycanlıların xeyrinə olmuşdur.

1886-cı ildəki statistik məlumatlara görə Zəngəzurdakı 326 kənddən yalnız 81-i erməni kəndi olmuşdur.

1908-ci ildə Yelizavetpol quberniyası üzrə əhalinin siyahıya alınması sənədlərində Zəngəzur qəzasının əhalisi 294753 nəfər olduğu göstərilir. Bunlardan 197066 nəfəri (67%) müsəlman, 97204 nəfəri (32,9%) erməni-qriqorian, 483 nəfəri (0,1%) isə digər dinə mənsub insanlar olmuşlar (209).

İrəvan quberniyasının İrəvan, Eçmiədzin, Yeni Bəyazid, Aleksandropol qəzalarındakı, Gəncə quberniyasının Zəngəzur və Qazax-Dilican qəzalarındakı 2310 yaşayış məntəqəsindən 2000-i azərbaycanlılara mənsub olmuşdur (92, 162).

1986-cı ildəki məlumata görə Ermənistandakı erməni kəndlərinin 70%-dən çoxu 1828-ci ildən sonra salınmış, yaxud bərpa edilmiş kəndlərdir.

3.3. Zəngəzurdə qaçaq hərəkatı

Zəngəzurdə qaçaq hərəkatı XIX əsrin ikinci yarısında genişlənən Azərbaycan kəndli üsyanlarının tərkib hissəsi olub çar Rusiyasının ədalətsiz işğalçılıq siyasətinə qarşı yönəlmiş silahlı etiraz mübarizəsi idi. Qaçaq hərəkatı XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın əksər bölgələrində geniş yayılmışdı. Bu hərəkat Quba, Gəncə, Qarabağ və Zəngəzurdə xüsusi ilə kəskin şəkil almış, çar məmurlarını, eləcə də, yerli feodalları əməlli-başlı qorxuya salmışdı. 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra Azərbaycanın Araz çayından şimalda yerləşən əraziləri, o cümlədən, Lənkəran, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları tamamilə Rusiyanın nəzarəti altına keçdi və çar Rusiyasının işğalçı-müstəmləkəçilik siyasətinin uyğun idarəetmə üsulları tətbiq olunmağa başladı ki, bunlar da yerli əhəlinin, xüsusi ilə yoxsul təbəqənin ciddi narazılığına səbəb oldu.

İlk kəndli etirazlarına səbəb olan faktor İrəndən və Türkiyədən yüz minlərlə erməninin köçürülüb azərbaycanlı kəndlilərə məxsus torpaqlarda yerləşdirilməsi oldu. Torpaqlarının bir hissəsi gəlmə ermənilərə verilən, onsuz da yoxsul olan azərbaycanlı kəndlilər məhsuldar əkin yerlərindən və yaxın öriş sahələrindən məhrum olduqlarından daha da müffisləşdilər və bu bəlalərin kökündə işğalçı rus hökumətini görən insanların yeni rejimə nifrətləri getdikcə artmaqda idi. İrəndən erməniləri Qafqaza köçürülməsi siyasətini təsvir edən U.Yenikolopov “Qriboyedov və Şərç” əsərində göstərir ki, “Xüsusi torpaq fondu ayrılmadığından yeni əhəlinin əksəriyyəti yaylaqda olan kəndlilərin evlərində yerləşdirilirdi” (183, 135).

Kəndlilərin yoxsullaşmasına digər səbəb isə çar məmurlarının yeni dövlət vergi rejimi idi. Belə ki, yeni hökumət bir çox vergiləri kənd təsərrüfatı məhsulları ilə deyil, nəğd pula alırdı, bu azmış kimi, yeni vergilər də tətbiq etmişdi: “qızıl pulu”, “soldat pulu”, “çütçü pulu”, “atlı pulu” və s. kimi vergiləri ödəməyə kəndlilərin nəğd pulu yox idi. Vergi vaxtında ödənilməyəndə isə üstünə əlavə cərimə pulu

gəlirdi. Kəndlinin öz məhsulunu topladıqdan sonra bazarlara aparmağa nəqliyyat vasitəsi olmadığından o min bir zəhmətlə topladığı məhsulunu çox ucuz qiymətə qapı-qapı gəzən erməni çərçilərinə satmağa məcbur idi.

Bu məbləğ vergi borcunu ödəmədikdə isə kəndli mülkədarlardan və sələmçi tacirlərdən sələmə borc götürməli olurdular. Sələmi qaytara bilməyəndə isə var-yox mülkünü satıb bəylərin qapısında hüquqsuz nökrəə çevrilirdilər.

Kəndli narazılığını törədən digər mühüm bir səbəb isə çar Rusiyasında mövcud olan təhkimçi kəndli-mülkədar münasibətlərinin Azərbaycanda tətbiqi idi. Təhkimli rus mujikindən fərqli olaraq, azərbaycanlı kəndli heç zaman bəydən hüquqi cəhətdən asılı olmamışdı. Əgər rus mülkədarı istədiyi vaxt öz təhkimlisini döyə, bağışlaya, sata, hətta öldürə bilərdisə, onun kiminlə evləninib, kimə ərə getməsinə qərar verə bilərdisə, azərbaycanlı mülk sahibi yalnız iqtisadi münasibətlərdə kəndlinin ağası idi.

Digər tərəfdən çar Rusiyası və Azərbaycanda torpaq münasibətləri fərqli idi. Əgər çar Rusiyasında torpaq və o torpaqda yaşayan kəndli mülkədarın xüsusi mülkiyyəti idisə, Azərbaycanda bu münasibət rus işğalına qədər fərqli idi. Belə ki, müsəlman ölkəsində torpaq dövlətə (şaha, xəlifəyə) məxsus idi və yalnız dövlət başçısı torpaq üzərində sərəncam hüququna malik idi. Dövlət başçısı istədiyi adama istədiyi qədər torpaq bağışlaya bilərdi. Məs.: Nadir şah Əfşar öz sərkindələrindən biri olan Fətəli xan Çərxişbaşıya Zəngəzur qəzasının Sisyan, Püsyən, Bərgüşad və Qapanat nayihələrini “at arpası” olaraq bağışlamışdı. (31, 29)

Lakin belə bağışlamalar çar üsul-idarəçiliyindəki torpaq mülkiyyətçiliyindən fərqlənirdi. Dövlət başçısı istədiyi vaxt torpağı bağışladığı adamdan geri ala və başqasına dövr etdirə bilərdi. Ona görə də müsəlman kəndlisi rus təhkimçisinə nisbətən bəzi hüquqlara münasibətdə azad idi. Lakin çar üsul idarəsi Azərbaycanda öz qaydalarını tətbiq etdikcə yeni mülkədar-kəndli münasibətləri yaranmağa başladı. Bu münasibət Azərbaycan kəndlisini daha çox yerli bəylərdən ası-

lı vəziyyətə saldı, vergi verilmədiyinə görə bəy kəndlini döydürə bilirdi, var yoxunu əlindən alar, övladlarını ömürlük nöqə edə bilirdi. Bu faktorlar kəndli hərəkətini gücləndirir, daha çox hallarda silah və güc tətbiqi ilə nəticələnirdi. Müstəmləkəçi çar rejimi yerli bəylərə, məmurlara, tacirlərə və digər mülk sahiblərinə arxalandığından onlara daha çox səlahiyyət verir, qanunsuzluqlara göz yummaqla onları daha çox azğınlaşdırırdı.

Yerli bəylərin azğınlığı, o həddə çatmışdı ki, onlar hətta öz rəiyyətinin namusuna təcavüz etməkdən çəkinmirdilər. Qaçaq hərəkətinin ilk tətqiqatçılarından olan, əsrin əvvəllərində Zəngəzur qazisi kimi böyük nüfuz qazanmış məşhur din alimi Bəhlul Behcət bu məsələ ilə əlaqədar yazırdı: “Məşhur Kürd Hacı Samlu bəylərindən biri (İskəndər bəy Soltanov) öz qonşu rəiyyət kəndlərindən yenicə evlənmiş bir oğlanın evinə “qonaq” gəlir (təzə gəlinin gözəlliyi kənd arasında danışılırmış). Ev sahibi olan oğlanı bir sifariş bəhanəsi ilə uzaq bir kəndə göndərir və özü gəlinlə tək qalır. Oğlan öz evinin xəlvət bir yerindən baxaraq evdə nə olduğunu bilmək istəyir, bəy bundan xəbər tutur və “mənim göndərdiyim yerdən qayıdıb məni pusursan” – deyərək tufəngi götürüb oğlanı öldürür.” (31, 135)

“Azərbaycanda kəndli hərəkəti” əsərində Məmmədəmin Rəsulzadə yazırdı: “Çar idarəsinin qaçaqların ailəsinə etdiyi zülm heç bir insanlığa, heç bir ədalət qanunlarına sığmırdı. Şair Zakiri təhqir etmək üçün Şuşanın komendantı Tarxanovun onun arvadını bir rus kəndlisinə ərə verməsi Azərbaycan tarixində yaddan çıxmayan hadisələrdəndir. Bəzi qaçaq arvadlarının rus əsgərlərinin təcavüzünə məruz qalması hələ də yaddan çıxmamışdır.”

Zəngəzurda və Qarabağda qaçaqçılığa təkən verən amillərdən biri də İrəndən qaçaqmalçılıq yolu ilə ticarət mallarının gətirilməsi idi. Azərbaycanın şimalı Rusiyaya ilhaq ediləndən sonra Araz çayı boyunca sərhəd getdikcə möhkəmlənməyə, gömrük rejimi tətbiq olunmağa başlamışdı. Rusiyada istehsal olunan, (keyfiyyətə İrəndən gətirilən mallardan geri qalan) malların imperiyanın ucqarlarında baha qiymətə satılması imperiya dövlətin müstəmləkə hesabına var-

lanması siyasətinin tərkib hissəsi idi. İrandan tacirlərin rus istilasına qədər Azərbaycanın arazboyu yaşayış məntəqələrinə gətirib satdığı mallar isə Avropa, əsasən Fransa istehsalı, keyfiyyətə yüksək olduğundan, gömrük rejiminin tətbiqindən sonra da həmin mallara tələbat yüksək olaraq qalırdı.

Rus sərhəd-gömrük rejiminin qadağasına baxmayaraq tacirlər müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək İrandan qaçaqçılıq yolu ilə lazımı malları gətirib satırdılar. Bu işdə əsas rolunu özünə güvənən qaçaq gənc adamlar oynayırdı. Onlar 8-10 nəfərlik dəstə düzəldib İrandan gələn yükü sərhədin o tayında təhvil götürüb, xəlvət yollarla sərhədi keçərək bu tayda mal sahibinə təhvil verərək öz haqlarını alırdılar. Belə işlərdə tez-tez sərhədçilərlə atışmalar olurdu və bu atışmada sərhədçini öldürən qaçaqmalçı ya tutularaq Sibirə katorqaya sürgün edilir, ya da dağlara qaçaraq qaçaqçılıq həyatı keçirirdi. XIX əsrdə Qarabağda və Zəngəzurda məşhur olan Şuşa əsilzadəsi Məhəmməd bəy Kavalər məhz İrandan qaçaq malı gətirərkən rus zabiti öldürdükdən sonra qaçaq düşmüşdü. Bəhlul Behcət 1934-cü ildə qələmə aldığı “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsərində Nəbinin Şuşada 10 il ərzində Xoca Hovanesə (və onun oğlu Boqdan), David və Xudan qardaşlarına, daha sonra isə Kərbəlayı Fərhad Yüzbaşova nökrçilik edərək dəfələrlə öz ağaları ilə birlikdə qaçaq malı gətirmək üçün İrana gedib gəlmişdir. Lakin Nəbinin qaçaq düşməsi tamamilə başqa səbəblərdən olmuşdur.

Müstəmləkəçilik istibdadına və yerli bəylərin zülmünə qarşı çıxan və əzilən kəndlilərin hüquqlarını qorumaqla ədaləti bərpa etmək istəyən qaçaqlar arasında Gəncəbasarda Dəli Alı, Qaçaq Kərəm, Qaçaq Qəmbər, Qandal Nağı, Qarabağda Məhəmməd bəy Kavalər, Qaçaq Süleyman, Qaçaq Murtuza, Zaqatalada Qaçaq Yusif, Qubada Qaçaq Mayıl, Şəkiddə Qutqaşenli Kərim Əfəndi, Zəngəzurda Qaçaq Nəbi xüsusi şöhrət qazanmışdılar.

XIX əsr Azərbaycanda qaçaq hərəkatının lideri şübhəsiz ki, Qaçaq Nəbi sayılır. Nəbi Alı oğlu 1854-cü ildə Zəngəzurun Aşağı Mollu kəndində anadan olmuşdur. Ailə çox kasıb həyat sürdüyündən atası

15 yaşlı Nəbini öz kəndlərində Kərbəlayı Cəfər ağaya nökrə vermişdir.

Kərbəlayı Cəfər Nəbinin atası Alı kişini biyara getmək üstündə döydürərkən 16 yaşlı Nəbi ağasının üstünə atılıb yumruqlamış və ilk dəfə narahat adam kimi çar məmurlarının diqqətini cəlb etmişdir. Bundan sonra Nəbi daha 10 il Şuşada müxtəlif ağalara (erməni və müsəlman) nökrəçilik etmişdir.

Qaçaq Nəbi haqqında ilk sanballı tədqiqat əsərinin müəllifi Bəhlul Əfəndi Behcətin yazdığına görə Mollu camaatı ilə Mahruzlu camaatı arasında çar məmurları tərəfindən qızışdırılan “sünni-şiə” davasında ölənin adamın qanını Nəbinin üstünə ataraq onu 8 il katorqa cəzasına məhkum edirlər. Nəbi Şuşa qalasına aparılarkən əli-ayağı qandallı halda sıldırım bir qayadan atılaraq qaçır və o gündən onun qaçaqçılıq həyatı başlayır (31, 149). Qaçaqçılığın ilk günündən Nəbinin həyat yoldaşı Həcər və qardaşı Mehdi də onunla birlikdə olurlar. Çar üsul idarəsindən və yerli bəylərdən rəncidə düşən adamlar tezliklə Qaçaq Nəbinin ətrafına toplaşırlar. Nəbi əsasən Zəngəzur və Naxçıvanda, qismən də Qarabağ və İranda 15 il qaçaqçılıq etmiş, sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmışdır. Nəbinin qaçaq yoldaşlarından Sofulu Balakişi və Atakişi qardaşlarını, Dağtumaslı Allahverдини, Şahbuzlu Şahhüseyni, Naxçıvandan Tuzvəlini, Zəngəzurun və Qarabağın kəndlərindən olan Telli Qaranı, Xıdırı, Mahmudu, Lətfi, Qocanı, Mollu Kərimi qeyd etmək olar.

Xalq kütlələri Qaçaq Nəbiyə böyük rəğbət bəsləyir və daim ona dəstək vermişdir.

Bəzi müəlliflərin Nəbini erməni qənimi kimi qələmə vermələri (31, 11) fikri ilə razılaşmayaraq bildiririk ki, qaçaq Nəbinin mübarizəsi sinfi xarakter daşıyırdı, milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq Nəbi yoxsulların tərəfində olmuş, tacirlərin, xocaların, hampalaların, bəylərin var-dövlətini alıb yoxsul kəndlilərə paylayırdı.

Qaçaq Nəbinin dəstəsində adətən 70-80 nəfər qaçaq olardı. Qaçaqqların dəstəyə qoşulması və dəstədən ayrılması könüllü idi. Nəbinin fəaliyyəti əslində Cənubi Qafqazda ilk partizan müharibəsi idi.

O əvvəlcədən haraya hücum edəcəyini planlaşdırır, 20-30 atlı ilə hücum edir, sonra uzaq dağlara çəkilir. Yaxud başqa mahala keçirdi.

Bir-çox müəlliflər Nəbinin qaçaqlıq müddətinin 20 ilə yaxın olduğunu söyləsələr də (238), Bəhlul Behcət Nəbinin 1881-1896-cı illərdə, yəni 15 il qaçaq olduğunu yazır. Bizcə bu məlumat daha dəqiqdir.

Qaçaq Nəbi çar və İran məmurlarının birgə hazırladığı fitnəkar xəyanət nəticəsində 1896-cı il martın 12-də Kərbəla ziyarətindən qayıdarkən İranın Türkiyə ilə sərhədində yerləşən Larni kəndi yaxınlığında qaçaq yoldaşı Şahhüseyn tərəfindən öldürülür. Qaçaq Nəbinin ölümündən 120 ildən çox keçməsinə baxmayaraq o, hələ də xalqın yaddaşında igidlik, ədalət, kişilik, düzgünlük simvolu kimi yaşayır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqının yaratdığı 3 ən məşhur qəhrəmanlıq dastanlarından (“Kitabi Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”) biri məhz bu yenilməz xalq qəhrəmanı haqqındadır.

Qaçaq Nəbi öldürüldükdən sonra onun dəstəsi dağıldı. Yalnız Yağlıvənd camaatından olan Qaçaq Süleyman başına dəstə yığıb öz mübarizəsini davam etdirdi. Qaçaq Süleyman Qarabağın Əhmədalılar kəndində anadan olmuş, bir müddət Qaçaq Nəbinin dəstəsində vuruşmuşdur. Nəbi öldürüldəndən sonra öz dəstəsini yaratmış, ədaləti və xeyirxahlığı ilə bölgədə böyük nüfuz sahibinə çevrilən Qaçaq Süleyman ətrafına 2000-ədək qaçaq yığa bilmişdi. Qarabağda, Zəngəzurda qaçaqlıq eləyib, eyni zamanda 1906-1907-ci illərdə Təbrizdə Səttərxan hərəkatına fəal dəstək vermişdir.

Zəngəzurda qaçaq hərəkatı Qaçaq Nəbinin ölümündən sonra səngisə də, qaçaqçılıq ötən əsrin 40-cı illərinə qədər davam etmişdir. Bu qaçaqlar adətən fərdi zəmində, yaxud qan intiqamı səbəbindən dağlara çəkilməmiş, əsasən təkbaşına mübarizə aparmışdılar. XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurda tanınmış qaçaqlardan olan Qaçaq Qəbil (1930-cu ildə Bakıda güllələnib), Kişi Tavat (Alxaslı kəndi), Qaçaq Fərzalı (Qaradərə kəndi), Baba Məmmədov erməni quldurlarına qarşı mətanətlə vuruşmuşlar.

Qaçaq Fərzalı (1878-1928) Zəngilanın Qaradərə (Taydolaq Baharlı) kəndində anadan olub. Baharlı tayfasındandır. Araz çayı üzə-

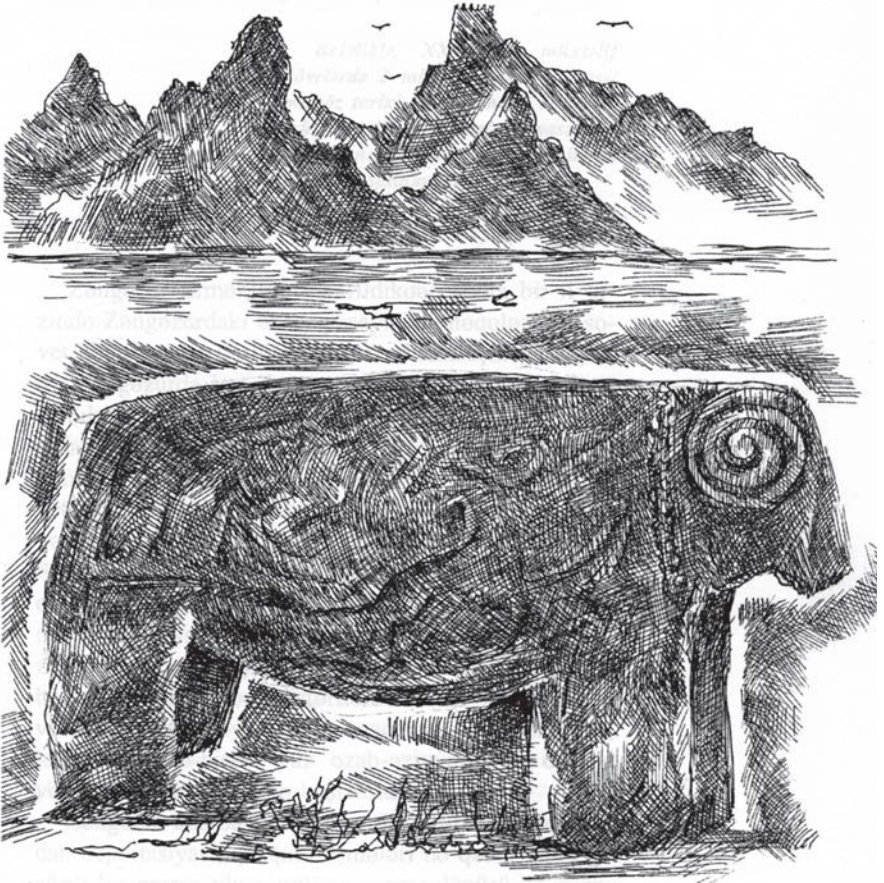
rindəki körpüdə kazakları gülləyə tutandan sonra qaçaq düşüb. 1918-20-ci illərdə daşnaklara qarşı vuruşmuşdur. Zəngilanda özünü müdafiə dəstəsi yaratmış və bir qaçaq komandır kimi Nuru paşanın ordusunda döyüşmüşdür. Sovet hakimiyyətini tanımamışdır. 1927-ci ildə Zəngəzura gələn Mircəfər Bağırov Bartaz meşəsində Qaçaq Fərzalı ilə görüşmüş, silahı yerə qoyub Sovet hökumətinə təslim olarsa bağışlanacağı və vəzifə alacağını vəd etmişdir. Lakin bu vəd yerinə yetirilməmiş, təslim olan Qaçaq Fərzəlini 1928-ci ildə Nargin adasında güllələmişlər. (237)

Zəngəzurda qaçaqların sonuncu nəslə XX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Bu insanlar kolxoz quruculuğu zamanı bolşeviklərin ədalətsizliyinə üsyan edərək dağlara çəkilməmiş, çar rus rejiminin yeni forması olan bolşevik müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə aparmışdılar. Belə qaçaqlardan ən parlağı Sisyanın Şəki kəndindən olan qaçaq Qardaşxan idi.

Qafan rayonunda ötən əsrin 30-cu illərində həyata keçirilən kütləvi kollektivləşdirmə siyasətinə etiraz edən kəndlilərin bir qismi öz təsərrüfat heyvanlarını, bağ və əkin sahələrini kolxoza verməkdən imtina edərək qaçaq düşmüşdülər. Bunlardan Acıbac kəndindən Qulamalı Məmmədov, Kürüd kəndindən Şahverdi, Xudaverdi, Muradverdi qardaşları NKVD əməkdaşları tərəfindən güllələnmişlər.

IV FƏSİL

ERMƏNİLƏRİN ZƏNGƏZURDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIM CİNAYƏTLƏRİ

Hər hansı ərazidə, hər hansı bir millətin dövlətinin yaranması üçün əsas şərtlərdən biri həmin etnosun o bölgədə mütləq üstünlük təşkil etməsidir. Lakin ermənilər Qərbi Azərbaycanın bütün bölgələrində azərbaycanlılara nisbətən bir neçə dəfə az idilər. Buna görə də “daşnak” partiyasının qan içən liderləri, eləcə də, bolşevik qiyafəli cəllad Stepan Şaumyan azərbaycanlıları bir etnos kimi soyqırımına məruz qoyaraq məhv etmək və nəticədə ermənilərin süni surətdə Azərbaycan torpaqlarında milli çoxluğa nail olmasını təmin etmək, Bakı da daxil olmaqla Xəzərdən Qara dənizə qədər Erməni dövləti yaratmaq planınının qanlı səhifələrini yazmağa başladılar.

4.1. 1905-1906-cı illər qırğınları

Rusiyanın Qafqazda möhkəmlənməsi, köhnəlmiş Osmanlı və İran imperiyalarının tənəzzülü XIX əsrin sonlarında ermənilərin separatçılıq meyillərinin daha da güclənməsinə səbəb oldu. Mifik “Böyük Ermənistan” ideyasından bir an da olsun əl çəkməyən avantürist erməni siyasətçiləri Şərqi Anadolu və Qafqaz torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq planlarını reallaşdırmaq məqsədilə siyasi təşkilatlar yaratmağa başladılar.

Təxminən bu dövrlərdə bir sıra Avropa ölkələrinin və Rusiyanın ideoloji silah kimi işləyib hazırladığı “erməni məsələsi” deyilən bir siyasi avantürə ortaya çıxdı. Guya ki, Türkiyə ərazisində yaşayan ermənilərin hüquqi təminatlarının yaradılması məqsədi daşıyan “erməni məsələsi” əslində Osmanlı imperiyasını dağıtmaq üçün düşünülmüşdü. Türk tədqiqatçısı və tarixçisi İsmət Binark yazırdı: “Erməni məsələsi” “Şərq məsələsi”nin tərkib hissəsi olaraq XIX əsrin ikinci yarısında ortaya atılmış və 13 iyun 1878-ci il tarixli Berlin konfransında rəsmiləşmişdir. ...Bu konfransın qətnaməsi, əslində, osmanlı Türkiyəsini içəridən dağıtmaq məqsədi güdürdü (86, 6; 7).

1885-ci ildə İstanbulda “Armenakan” adlı inqilabçı-separatist təmayüllü erməni partiyası yaradıldı. Onun ardınca eyni məqsədə xidmət etmək üçün 1887-ci ildə Cenevrədə “Hnçak”, 1890-cı ildə isə Tiflisdə “Daşnaksütun” partiyaları fəaliyyətə başladı.

Hər üç erməni partiyasının nizamnamə və proqram sənədlərində ali məqsəd olaraq “Böyük Ermənistan” dövlətini qurmaq məsələsi qarşıya qoyulmuş, bu məqsədə çatmaq üçün isə bütün vasitələrdən, o cümlədən, inqilab, silahlı üsyan və terror üsullarından istifadə etməyin mümkünlüyü qeyd olunmuşdu (178, 48; 49).

Həmin partiyaların proqramları indiyədək arxivlərdə qalır, “Daşnaksütun” partiyası isə hələ də fəaliyyət göstərməkdədir. Min təəsüf olsun ki, mələk donu geymiş qərb dünyası indinin-indisində belə həmin partiyaları terrorçu elan etmir, həmin qeyri-humanist ideya-

ların daşıyıcıları olan bugünkü terrorçu erməni qüvvələri “görmür”, nə Əfqanıstan dağlarındakı kaha və mağaralarda mikroskopla terrorçu axtaranlar, nə də Çeçenistan meşələrində “mücahid” ovuna çıxanlar, Yaxın Şərqdə “Ərəb baharı” yarananlar Azərbaycanda 20 min dinc əhalini qətlə yetirən, 1 milyon adamı soyqırırma və deportasiyaya məruz qoyan, faktla sübuta yetirilmiş 40-a yaxın terror əməliyyatı həyata keçirmiş və Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etmiş Ermənistan respublikasını terrorçu dövlət kimi tanımaq istəmişlər.

Ancaq ötən 100-150 ilin acı təcrübəsi göstərmişdir ki, dünyada ermənilər qədər separatçı, dağıdıcı və məkrli niyyətlərə xidmət edən ikinci bir ictimai-siyasi etnik qüvvə yoxdur.

Yenə də tarixə qayıdaq və milli faciələrimizin xronologiyasına Zəngəzur torpaqlarının acınacaqlı taleyinin nümunəsində bir daha nəzər salaq.

Türkiyədə XIX əsrin sonlarında ermənilərin separatçılıq meyillərinin artmasına baxmayaraq, Osmanlı dövləti bu ideyanın genişlənməsinə imkan vermədi. Türkiyədə erməni dövlətini yaratmaq ideyasının baş tutmayacağını dərk edən erməni siyasətçiləri çar Rusiyasının xristian təəssübkeşliyinə arxalanaraq bu separatçı, şovinst ideyanı Qafqaza transformasiya etdilər.

21 fevral 1914-cü il. Türkiyə. Qarsda və Ərdahanda erməni quldur birləşmələri 30.000 insanı – etnik türkləri öldürmüşlər. Onlar körpələri analarının əlindən alıb tonqala atırdılar. İnsanlar qətlə yetirilməzdən əvvəl onlara vəhşicəsinə işgəncə verirdilər. Bu qətlərin bilavasitə təşkilatçılarından biri kölgəyə çəkilən “Hnçak” erməni terror təşkilatının ideoloqu, Türkiyə parlamentinin deputatı Stepan Ter-Danielyan olmuşdur (211, 46).

XX əsrin əvvəllərində “Daşnaksütun” partiyası öz terrorçu şəbəkəsini genişləndirməyə və fəaliyyətini gücləndirməyə başladı. Ermənilər açıq-aydın başa düşürdülər ki, istənilən halda ermənilərin azlıq təşkil etdiyi bir bölgədə erməni dövləti yaratmaq mümkün olmayacaqdır (178, 51). 1828-ci ildən sonra Qafqaza İrandan, Türkiyədən, Suriyadan, Livandan bir milyona qədər erməni köçürülüb gətirilmə-

sinə baxmayaraq (228, 64), Qafqazda erməni-azərbaycanlı nisbəti 1:10-a nisbətində idi.

XX əsrin əvvəllərində İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında, Tiflis quberniyasının Lori-Pəmbək qəzasında mövcud olan 2310 yaşayış məntəqəsindən 2000-i azərbaycanlılara məxsus idi (93, 162).

17 may 1915-ci il. Van. Türkiyə. Erməni terror və quldur birləşmələri Türkiyənin qədim Van şəhərini yandırmışlar. Dinc əhali arasında çoxlu tələfat olmuşdur. C. və K. Makkartilərin tədqiqatına görə, XX əsrin əvvəllərində törədilən qanlı hadisələr zamanı 2,5 milyon müsəlman öldürülmüşdür (211, 50).

Bir an da olsun, “Böyük Ermənistan” paranoyasından əl çəkmək istəməyən ermənilər öz məqsədlərinə çatmaq üçün, dünya tarixində misli görünməmiş məkrli bir niyyəti – yerli aborigen əhalini, yəni Azərbaycan türklərini kütləvi surətdə məhv etməklə və yaşadıkları yurdlarından qovub çıxarmaqla həmin ərazidə ermənilərin sayca üstünlüyünə nail olmaq və beləliklə, “milli çoxluğu” dövlətini yaratmaq ideyasını reallaşdırmağa başladılar.

“Daşnaksütun” partiyası siyasi təbliğat, təşkilatlanma və hərbi hazırlıq işlərini görüb qurtardıqdan sonra, 1905-ci ilin əvvəllərində milli qırğına zəmin yaradan terror və təxribatlara rəvac verdi.

Ermənilər 1905-ci il fevralın ilk günlərindən başlayaraq, Bakıda qırğın törətməyə başladılar, çox keçmədən İrəvanda iğtişaşlar kütləvi xarakter aldı, Naxçıvan və Zəngəzur erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına məruz qaldı. Erməni quldur dəstələri kəndləri dağıdır, yandırır, günahsız insanları qılıncdan keçirirdilər. Şəhərdə, kənddə yerli əhali-azərbaycanlılar ata-baba yurdunu tərk etməyə, qaçqınlıq yolunu tutmağa məcbur oldu.

İrəvandan göndərilən bir xəbərdə deyilirdi: “Hər tərəfdən qəbiristanlığa cənazələr gətirilir. Çoxu müsəlmandır. Ölənlər və yaralananların sayı artmaqdadır. Bütün günü atəş səsləri eşidilməkdədir. Bir tatarın evinə bomba atıblar, 24 nəfər ölüb və yaralanıb. Təpəbaşı məhəlləsində tatarların evlərini bombalayıblar, çoxlu adam tələf olub. Zəngi dərəsində də öldürülənlər çoxdur. Azərbaycan

canlılar küçəyə çıxmaqdan qorxurlar. Çoxları şəhəri tərk edib” (101, 289).

1905-ci il mayın 22-də Daşnaksütun partiyasının Qafqaz Komitəsi adından verilmiş bir əmr daşnakların seçdikləri yolun mənzərəsini çox aşkar göstərir. Əmrdə deyilir ki, erməninin silahını əlindən almağa, evində axtarış aparmağa, onu həbs etməyə cəhd göstərən hər kəs amansızlıqla öldürüləcək. Bu fikrə düşən hər kəs qoy Bakı qubernatoru Nakaşidzenin, Yelizavetpol qubernatorunun müavini Andreyevin, qəza rəisləri Boquslavskinin, Şmerlinqin, Naşşanskinin, Pavlovun taleyinin nə ilə başa çatdığını xatırlasın... (108, 285).

1905-ci il. Zəngəzur. Azərbaycan. Erməni quldur birləşmələri şəhərin dinc əhalisinə qanlı divan tutmuşlar. Onlarca adam öldürülmüşdür.

Şahidlərin dediklərinə görə, erməni cəlladlar təsəvvürolunmaz ətürpədici edam üsulları tətbiq etmişlər. Məsələn, adamları əl-ayaqlarından nəhəng ağacların əyilmiş budaqlarına bağlayırdılar. Sonra kəndiri kəsərək budaqları buraxırdılar... Erməni quldurlar sakinləri yalnız ona görə öldürürdülər ki, onlar islam dininə etiqad edirdilər (211, 36).

Daşnak partiyası orduya rəhbərlik etmək üçün 7 nəfərdən ibarət Baş Hərbi Şura yaratmışdı. Şuranın nəzdində 35 nəfərdən ibarət baş qərargah fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın Qafqazın müxtəlif şəhərlərində, Rusiya ərazisində, Avropada komitələri, qrupları, mətbu orqanları da “erməni məsələsi”nin həlli, “dənizdən-dənizə Ermənistan” yaratmaq, Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunda olan kəndləri dağıdıb Zəngəzur könüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvəni birləşdirmək kimi alçaq xəyalları reallaşdırmağa başlamışdılar.

1905-1906-cı illərdə ermənilər təkcə İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında 200-dən çox müsəlman kəndini dağıdıb yerlə yeksan etmiş, əhalisini soyqırımına məruz qoymuşdular. Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 müsəlman kəndi dağıdılmış, əhalisi qılıncdan keçirilmiş və didərgin salınmışdı. Təkcə İrəvan quberniyasında 1905-1906-cı illərdə on min nəfərdən çox azərbaycanlı soyqırımının qurbanı olmuşdu (101, 288).

Cəmi bir ayda (1906-cı ilin avqustu) daşnak mauzerçiləri Zəngəzur mahalında Şəki, Qarakilsə, Ağdü, Urud, Qatar, Xələc, İncəvar, Karxana, Yeməzli, Daşnov, Çöllü, Lök, Saldaşlı, Mollalar, Oxçu-Şəbədin, Atqız, Pirdovdan, Zürül, Fərcan, Sənanlı, Cullan və s. kəndləri dağıdıb yandırdılar, silahsız əhalini soyqırırma məruz qoydular.

Ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illərdəki erməni-müsəlman davasında İrəvan və Yelizavetpol quberniyasında 200-dən artıq kəndi ermənilər yerlə yeksan etmiş və əhalisini soyqırırma məruz qoymuşdular. “Daşnaksütun” partiyasının liderləri “erməni məsələsi”ni həll etmək, “Böyük Ermənistan” xülyasını reallaşdırmaq üçün bütün yerli təşkilatlara göstəriş göndərərək tələb etmişdilər ki, İrəvan, Gəncə, Qarabağ mahallarında olan bütün türk kəndlərini viran qoysunlar, bu kəndləri yerli əhalidən, yəni azərbaycanlılardan birdəfəlik təmizləsinlər (211, 290).

“1 yanvar 1906-cı il. Papravənd. Azərbaycan. Erməni quldur birləşmələri azərbaycanlıların Papravənd kəndinə basqın etmişlər. Sakinlər ciddi cəhdlə müqavimət göstərsələr də, kənd işğal olunmuşdur. Kişilərin başlarını kəsir, hamilə qadınların isə qarnını qılıncla yarar və hələ dünyaya gəlməmiş uşaqların... başlarını vururdular. Qırğına erməni quldur Andronik rəhbərlik edirdi” (211, 43).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1905-1907-ci illərdə Zəngəzurdə ermənilər tərəfindən törədilən soyqırım siyasətindən ən çox Qafanın azərbaycanlı əhalisi əziyyət çəkmişdir. Bölgənin ən böyük və azəri türklərinin daha çox sayda yaşadıkları Qafan rayonu həm tarixi, həm də strateji baxımdan Zəngəzurdə xüsusi çəkiyə malik olduğundan ermənilər daha qüvvətli zərbəni vurmaq üçün məhz bu bölgəni hədəf götürmüşdülər. Digər tərəfdən, o dövrdə Qafan artıq bir sənaye mərkəzi kimi formalaşmış, fəhlələrin, xüsusilə daşnak millətçiliyi ideyası ilə siyasiləşmiş erməni fəhlələrinin inqilabçı-dağıdıcı yönümlü dərnəklərin fəaliyyət göstərdiyi iri dağ-mədən şəhəri kimi tanınmışdı.

Çar Rusiyası isə inqilabi əhval-ruhiyyəli insanların dağıdıcı enerjisini milli zəmində mübarizə və qırğınlar törədilməsinə yönəltmək,

bununla da hökumətə qarşı olan etirazların yönünü dəyişmək, insanları sinfi mübarizədən ayırmaq, onların başını qatmaq, son nəticədə isə hər iki millətdən olanları yenə özündən asılı vəziyyətdə saxlamaq üçün “Daşnaksütun” partiyasının terrorçu-separatçı planlarını aşkarda olmasa da, dəstəkləyir, dolayısı ilə, milli zəmində qarşıdurma yaradılmasına və qırğınlar törədilməsinə rəvac verirdi.

Ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş vermiş erməni-müsəlman qırğınlarının şahidi olmuş, xalqımıza qarşı törədilən bu qırğınlar barədə ilk mənbələrdən müfəssəl məlumatlar toplamış böyük ədibimiz, Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Məmməd Səid Ordubadi 1911-ci ildə çap etdirdiyi “Qanlı sənələr” kitabında o dövrün həqiqi, real mənzərəsini vermiş, xalqımızın düçar olduğu müsibətləri böyük ürək ağrısı ilə təsvir etmiş, bütöv bir xalqa qarşı yönəlmiş erməni terrorunun məqsəd və nəticələrini çox böyük bir dəqiqliklə göstərmişdir.

Zəngəzurun Qafan bölgəsində, xüsusilə, bölgənin ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən olan Oxçu və Şabadin kəndlərində ermənilər tərəfindən xüsusi qəddarlıqla törədilmiş soyqırım aksiyasını kiçik detallarına qədər dəqiqliklə, o dövrün rəsmi məlumatlarına və həmin hadisələrin canlı şahidlərinin ifadələrinə əsaslanaraq tarixə köçürmüş böyük yazıçıya sayğı və ehtiramlarımızı bildirərək bu kitabda M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” əsərindən müəyyən parçalar verməyi gərəkli hesab edirik.

M.S.Ordubadinin “Qanlı illər” kitabından Oxucu-Şəbadək vuruşları, yaxud hərbi meydanı haqqında bir parçası:

“1906-cı il avqust ayının 9-da dörd islam köyünün camaatı öz kənd təsərrüfat işləri ilə məşğul olduqları vaxt dağların təpəsində istehkamlar qurmaqla məşğul olan əsgərləri görürlər, ancaq onların erməni olduqlarını bilmirlər. Camaat arasında cürbəcür fikirlər yarandığından məsələni öyrənmək üçün bir neçə yerə adamlar göndərilir. Nümayəndələr qaraltının qarşısında yüksək təpələr başına hərbi bayraqlar sancıldığını görüb “hökumət qoşunudur” – deyib ehtiyatsız halda yollarına davam edir-

lər. Bir güllə məsafəsinə yaxınlaşar-yaxınlaşmaz ermənilərin qabaq qurğularından üstlərinə atəş açılır. Atəş əsnasında istehkam quranların erməni olduğunu bilib hər kəs öz evinə qaçır, ən köhnə üsuldən olan silahlarıyla silahlanıb düşməni qarşılamağa çıxırlar.

Ermənilər isə ən müasir silahlarla silahlandıqlarından, bir də müsəlmanlar, əsasən meşəlikdə əkinçiliklə məşğul olduğundan, kəndi yaxşı mühafizəyə qadir deyildilər. Buna görə də ən əhəmiyyətli mövqeləri düşmən tutur. Az-çox kənddə hazır olan kişi tayfalarını isə qadınların nalə və fəryadı çaşbaş qoyurdu. Digər tərəfdən, heyvan bağirtısından başqa bir səs eşitməyən balalar, xırda cocuqlar müharibənin ən şiddətli vaxtında düşmən mövqələrindən çalınan şeypurların ürək parçalayan sədasından validelərinin məməsindən dartınıb beşiklərdən qiyamət gününü xatırladan bir səda ilə aləmi doldururdular. Yağmur kimi hər iki tərəfdən açılan güllələrin şırıltısından, hərbi musiqinin canalan sədasından köylərin cocuqları və heyvanatı bir-birinə dəymişdi, sanki bu zavallı göylərdə İsrafil şeypuru çalınmış kimi insanlar bir-birinə qarışmışdılar.

Erməni mauzerlərindən çıxan atəşlərin şaqqıltısı, müsəlman könüllülərinin ayaq üstü erməni səngərlərinə qışqıra-qışqıra hücum etmək sədaları Oxçu-Şəbadək dağlar silsiləsinə əks edərək yüksək qayaların zirvələrindən gurultudan başqa bir səda eşidilməzdi. Bu halda ümumerməni səngərlərindən aramsız atəş açılırdı. Bundan əlavə, müsəlmanlar tərəfindən açılan güllələrin hədəfə dəymədiyindən ermənilər cürətli halda ara-sıra qurğularından xuruc halına girişməkdə idilər. Müsəlman könüllüləri isə ermənilərin şiddətli atəşinin təsirinə baxmayaraq, hər halda irəliyə yürüş etməkdə idilər.

İslamların bu igidlik və mətanətini görünəcə erməni səngərlərindən bir neçə cəhənnəm makinası buraxılıb dörd köyün müsəlmanlarını son dərəcə sarsıtsalar da, əsgərə komanda edən möh-

tərəm kəslərin nəsihətləri, ruhverən təşviqatı sayəsində islam əsgərlərinin ara-sıra ziyan dəymiş mənəvi qüvvələri gücləndirilib anbaan düşmən qarşısına irəli aparılırdı. Böyük və dəhşətli hadisə əsnasında müsəlmanlar ətraf köylərə kömək üçün adamlar göndərsələr də, bütün keçidlər erməni əlində olduğundan bir nəfər də olsa, kömək üçün hərəkət edə bilməmişdir. O səbəbdəndir ki, Oxçu islamları tək tənha dörd gün tam müqavimətlə müharibə etdikdən sonra ermənilər məğlub olub o ətrafda yerləşən Gicəlan adlı erməni köyünə çəkilib istehkam qurmaqla hərbə girişirdilər. Müsəlmanlar ermənilərin qaçdıqlarını duyub təqib halında Gicəlan kəndində qanlı bir müharibə başlanır. Bir gün axşama qədər qalan müharibədə ermənilər məğlub edilib hərəb meydanı – Gicəlan kəndi dağıdılır.

M.S.Ordubadı sözünə davam edərək yazır:

“1906-cı il 13 avqustda xitam bulmuş Gicəlan müharibəsində ermənilər çox pis vəziyyətə düşmüşdülər. Erməni komandanları müharibənin ikinci günü, yəni həmin ayın 11-də təhlükəni görüncə, Qatarda buraxılmış ehtiyat əsgərlərini hərəb meydanına apararaq, bunlardan əlavə ətraf erməni köylərinə adamlar göndərüb imkan olduğu qədər könüllü əsgər tələb etməkdə idilər. Buna görə ayın on dördündə adları aşağıda qeyd edilmiş köylərdən ermənilərə kömək gəlməkdə idi: Ləyc, Təşqin, Vəng, Karlur, Meğri, Əsədazur, Qırçıvan, Əkərək, Bəhrvar, Ucanabus, Qurasən, hamısı beşinci sahədən Ğabürç, Çəmən, Bux köylərindən. Üçüncü sahədən – Oxadüz, Raxdaxana, Noraşen, Xotanan, Üsərəng, Sahadur, Çin, Mələk, Çit köylərindən. Ermənilərin bu toplu qüvvəsi ayın on dördündə Panuslu, Girdəkan və bir də Gicəlan köyünün ətrafında mövqe tutaraq gecəynən Oxçu-Şəbadək dağlarını işğal edirlər. Dörd gün ərzində baş verən döyüşlərdə son dərəcədə yorğun düşən islam könüllüləri Molla Həsən Əfəndinin evinə yığılıb hərbi, yaxud hərəbə başlamamış geri çəkilməni müzakirəyə qoydular. Camaat tərəfindən bir çox nitqlər söyləndi.

Hətta övrət tayfalarından pərdə dalında oturmuş olduqları halda bir çox yangılı sözlər deyilirdi. Bir çox adamlar hər bə üstünlük verib, bir çoxu müharibəsiz geri çəkilməni məsləhət sanırdılar. Ən axırda kəndlərin imamı olan Şəhidi – səid Molla Həsən Əfəndi əsasına söykənərək nitq söylədi. Biz isə həmin nitqi islahən tariximizin üslubuna müvafiq bir dilə çevirdik.

– Camaat! Dörd tərəfimizdə vəqə olan yüksək qayalara on dörd gecəlik nurlu ayın ən sevimli, ən dilruba ziyası sərilmişdir.

Bu ziyaların qarşısında meşələrimizin ağacları kimi titrək və hərəkətdə olan qaraltıların hamısı ermənilərin müdafiə təpəsinə sancılmış hərbi bayraqlarıdır. Diqqət ilə baxınız!

Ətrafımızdan çəkilmiş, evlərimizi nişana da almış o hasara bənzəyən qaraltı erməni dəstələri və Hayıstan vəhşiləridir ki, sabah bu vaxtda bizim evlərimizə od vuracaqlar. Oğlanlarım, müharibəni tərək etsək də, hər bə girişsək də, yenə fəlakətimiz dəqiqədir. Bizim övrətlərimizin, cocuqlarımızın barəsində ermənilərin qəlbində zərrə qədər də mərhəmət yoxdur, zənnindəyəm. Bu gecə köylərin mühafizəsinə diqqət ediniz. Sabah olcaq ermənilər hücum edəcəklər. Siz isə hücumə qadir deyilsiniz, ancaq müdafiə halında qalarsınız. Son dərəcəyə qədər çalışınız, məğlubiyəti hiss edincə hamınız birdən qaçmıyasınız. Zira o halda düşmən sizi təqib edər. Bir çox tələfat verər. Əlbəttə, qaçış zamanı işə yarayan və bacarıqlı cavanlardan bir dəstə dümdar (quyruq) buraxaraq arxadan ailələrinizi götürüb meşəyə – dağ ətəklərinə pənah apararsınız.

Molla Həsən Əfəndinin müraciəti bu yerə yetişəndə camaat arasından və övrətlər içindən yanıqlı bir fəğan naləsi ucaldı. Yenə Molla Əfəndi sözünə davam etdi:

– Camaat! Ağlamaq, övrətlər ilə səs-səsə verib növhə və zarı başlamaq heç bir fayda verməz. Ancaq kişinin mənəvi qüvvəsini tükədirib düşmənin qabağına əli-qolu qurumuş bir süstlük içində qoyar. İndi götürünüz silahlarınızı, nəzərdən keçiriniz! – deyib sözə fatihə çəkib yenə Quran oxumaqla məşğul oldu.

Bu sözlərdən sonra camaat tufənglərini sayıb bir neçə ber-danka tufəng və kifayət qədər olmayan bir neçə yüz də patron qalmışdı. Yerdə qalan tufənglərin çoxu dörd gün fasiləsiz davam edən atışmada sıradan çıxmışdı. Tədarükün tükəndiyini görən camaatın mənəvi qüvvələri bütünlüklə xarab olur, övladının əlin-dən tutan Pürdavud kəndinin yuxarı səmtində qiblə ilə qarşı olan Saqqarsuya daşınırlar. Saqqarsuyun ətrafında daşların arxasını sığınacaq edirlər. Ağlaşma səsi daşların təpəsindən ermənilərin sığınacaqlarında – səngərlərində əks-səda verirdi. Molla Həsən Əfəndi də öz ailəsilə Saqqarsuya çəkilir. Kəndlərin içində qalan ancaq dünya malına həris olanlar, bir də qaçmağa halı olmayan və sahibləri evdə olmayıb, yaxud qocalıqdan gözləri işıqdan məh-rum qadın tayfaları idilər ki, sübh olacaq hamısı qətl olunub, kənd içində bir-birinin üstünə tökülmüşdülər.

M.S.Ordubadı Saqqarsu hadisələri haqqında yazırdı:

Saqqarsuda sığınacaq etmiş müsəlman camaatının başı üstün-dən sübh çağı bir dəstə “ya Əli, ya Əli” fəryadlarıyla müsəlman-lara sarı gəldiyindən avam və çaşmış müsəlmanlar “bu gələn qo-şun islam qoşunudur” deyə güman edib ağlaya-ağlaya onların qarşısına çıxırlar. Gələn dəstə isə ermənilər imiş, müsəlmanları qırıb kəsməyə başlayırlar. Bu vaxtda dörd islam köylərində də qırğın baş verdiyindən Saqqarsuyun başına qədər fəryad, nalə sə-dasının müsibətli şəkildə əks etdiyini qaçıb Ordubada gəlmiş kənd əhli olduğu kimi nağıl edirdi. Saqqarsuda sığınacaq etmiş camaat qı-rılıb, qaçıb qurtardıqdan sonra Molla Həsən Əfəndinin başında, yanında bir çox övrət Quran əlində ermənilərin qabağına çıxıb, Quran xatiri üçün rəhm istəyib ağlasalar da, Quranı, bəlkə İncili mübarəki də tanımayan qansızlar hamısını vəhşiliklə öldürürlər. Molla Həsən Əfəndinin yanından götürülmüş bir neçə müqəddəs kitabları və Quranları odlayıb məşəl kimi süngülər ucuna taxılmaq kimi bədayinliklər də ermənilərdən alçaq bir surətdə əncama yet-mişdi. Sağ qalan islam və islamələr qarlar içində, xəstə-xəstə yolu-

nu itirmiş qoyun sürüsü kimi bir çox dolandıqdan sonra çır-çıplaq Ordubada və mahal köylərinə pənah aparmışdılar. Ordubad camaatı isə son dərəcə qonaqpərvər olduqlarından, xüsusən başları belə müsibət çəkmiş bu adamlara xüsusi qayğı göstərdilər.

Ordubadlılar erməni vəhşiliklərini görüb dəstə yaradaraq Qapan dərəsinə əvvəlinci səfərləri 1906-cı il avqustun 17-də gündüz saat dörd radələrində Saqqarsuya yetişib, əvvəlcədən miniklər və bir dəstə mühafizəçiyə göndərilmiş çadırları qurulmuş və isidilmiş görüncə dəstələr razılıq ilə bir neçə dəqiqə istirahətdən sonra, daha aram tutmayaraq ətrafı dolanıb o yaxınlıqda baş vermiş ümumi qətli mülahizə etməyə başladılar. Bu vaxt axşama saat yarım qalmışdı. Hər tərəfə baxırdın qar ilə yağış bərabərlikdə yağıb, hər tərəfdən yeyin bir hal ilə bir-birinə toxunan küləklər çadırların mızlarını yerdən qaldırıb insanların üzünə çırırdı. Get-gedə şiddətlə yağan sulu qarı peydərpey əsən küləklər, tufəng saçması kimi, adamın üzünə çırırdı.

O elə şiddətli bir hal əmələ gətirmişdi ki, nə oturmaq, nə də bir yerə getmək mümkün deyildi. Qapan dərəsinin şiddətli küləkləri Şəbadək dağlarının zirvələrində toplar kimi guruldayıb hər saatda qarşımızda qardan yüksək təpələr ucaldırdı. Yarım saat içində hava dörd-beş rəngə düşürdü. Ordubaddan uca dağa qədər yaralıların sayı-hesabı yoxdusa da, yaraları bağlandıqdan sonra şəhərə göndərilirdi.

Havanın pisliyinə baxmayaraq, bir neçə bələdçi götürüb ətrafı öyrənmək üçün əzm edildi. Saqqarsuyun ətrafında bir qan çalası göründüyündən o tərəfə gedildi. Soyuğun şiddətindən qanın üzü buz bağlamışdı. Bununla belə daşın bir tərəfindən damcı-damcı qan sızırtdı. Bu halı gördükdə camaatı böyük bir təəccüb və heyrət içində buraxırdı. Daşın arasında 62 nəfər övrət və uşaq cənazəsi bir-biri üstə qalaq-qalaq tökülmüşdü.

Ayın 18-də sübh namazından sonra camaatın sığınaq etdiyi meşəyə girdik. Bir az getdikdən sonra 25 yaşlarında bir övrət,

bir də cavan oğlan cənazəsi göründü. Bələdçinin rəvayətindən, zövc və mövcəsi imiş ki, bir yerdə doğranmışlar. Buradan keçərək Molla Həsən Əfəndinin şəhadətgahına yaxınlaşdıq. Bədəni, canamazı və s. müqəddəs əşyaları yandırılmışdı. Həsən Əfəndinin qətl yerindən bir az şimala qarşı bir palaz parçası göründüsə də, camaatı büsbütün ağlatdı. Zira, palazı kənar etdikdə 15 nəfər üzlərində çiçək, yəni abilə əlaməti sönməmiş körpə cocuqların kəsilmiş başları və bir para bir-birinə qarışmış bədənlər göründü. Küləyin şiddətindən yüksək təpələrdə olan qarlar yığılıb cənazələrin üstə tökülmüşdü. Amma, yenə bədənlərində son nəfəsi olan qətl olmuş bacıların qətrələnən məzlum qanlarından qarlar uzaqdan bahar lalələri kimi qızarıb, insanı özünə cəlb edirdi. Bunları dəfn etmək üçün daş-torpaq mümkün olmadığından, meşənin yarpaqları və budaqları ilə dəfn edildilər. Sığınaqdan aşağı tərəf gedib Pürdavud kəndinə daxil olduq. Ən əvvəl İmam Rza həzrətlərinin möhtərəm qardaşı Sultan Davud həzrətlərinin ziyarəti üçün rövzəsinə tərəf yollandıq. Rövzədən yalnız bir quru günbəzdən başqa heç nə qalmayıb. Bütün əşyası yandırılmışdı. Bələdçinin rəvayətinə görə, Quranları bir-bir odlayıb pəncərələrdən eşiyə atırmışlar. Avropaya mədəniyyət dərsi vermək iddiasında olan ermənilər burada bir sıra təəssüblər də izhar etmişdilər. Belə ki, İstanbuldan 1901-ci ildə Molla Həsən Əfəndiyə hədiyyə göndərilmiş bir nüsxə, dünya məşhurlarının təsviri ki, var imiş, Həsən Əfəndi rövzəyə vəqf etmiş idi.

Ermənilər məhz o nüsxədə həzrəti-Məhəmməd Əleyhüssəlam və həzrəti-Ömər rəziyüllah xatiri üçün həməm nüsxəni də yandırmışdılar. Müxtəsər, ziyarətdən sonra soyuğun şiddətindən Pürdavudda tab gətirə bilməyib Oxçu kəndinə keçdik. Üzümə açılan bu qəmli mənzərədən nə qədər yazılsa, yenə də qurtarmaz, zənnindəyəm.

Oxçu kəndini gəzdikdən sonra Şəbadək, Atqız köylərinə keçdik. Tələfatın çoxu Atqız kəndindədir. Camaatını dəfn etmək məşə yarpaqları ilə mümkün oldu.

Nədənsə ermənilərdən bizə qarşı bir əziyyət edilmədi. Mal zərəri bir milyon qədərindədir. Bu kəndlərin müharibəsi 1906-cı il 9 avqustda başlanıb, 15 avqustda başa çatmışdır.

Müsəlmanların tələfatı 200-ə qədərdir. Nüfuz dəftərləri olmadığından tələfat dürüst təyin edilmədi. İyun ayının əvvəlindən başlamış avqust ayının axırına qədər Zəngəzurdə bu kəndlər dağıdılmışdır ki, hamısı və burada olan hadisələr haqqında, yeri düşdükcə məlumat verilmişdir.

Xələc, Karxana, Qatar, İncəvar, Çöllü, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Oxçu, Şəbadək, Atqız, Pürdavud, Zurul, Güman, İyilli, Sənəli, Minənəvur, Fərcan, Qalaboynu, Əcəbli, Buğacıq – bunların hamısı islam köyləridir ki, ermənilər tərəfindən talan edilmişdir”.

Amerika türksünəsləri Castin və Karolin Makkartilər “Türklər və ermənilər” kitabında erməni-azərbaycan münasibətlərində çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətini xarakterizə edərək yazırlar ki, 1828 və 1854-cü illərdə ruslar iki dəfə Şərqi Anadoluya hücum etmiş, hər iki dəfə yerli ermənilər onların tərəfini saxlamışdır. Hər iki halda ruslar çıxıb getməli olanda özləri ilə yüz min erməni tərəfdarını Qafqaza gətirmiş, onları qovulmuş müsəlmanların evlərində yerləşdirmişlər. Əlbəttə, gətirilən bu rəqəmlər dəqiq olmaya bilər və əlavə tədqiqat aparmaq lazımdır, lakin biz dəqiq bilirik ki, 1828-ci ildən 1920-ci ilədək təxminən 600 min erməni rus imperiyasının ərazisinə köçürülmüşdür, 2 milyon müsəlman isə Rusiyadan getmişdir...

1905-ci il erməni-müsəlman davası bu strategiyanın ilk taktiki addımı idi. Məqsəd, fikrimcə, buradakı müsəlmanlara ermənilərin də mövcudluğunu bildirmək, loru dildə desək, müsəlmanın yumurtasının bərkliyini-boşluğunu dişlərinə vurub yoxlamaq idi. Rusların bu siyasətini ölməz C.Cabbarlının “Atan kazaklardır” ifadəsindən gözəl heç nə ilə səciyyələndirmək olmaz. Doğrudan da, iki əsrə yaxındır ki, Qafqazda atan kazaklardır. Ermənilər isə həmişə kazak topuna güllə qoyan olmuşlar.

1905-ci ildə Sisyan rayonunda milli zəmində qırğın olsa da, erməni daşnakları və onların himayədarları istədiklərinə yetmədilər. Camaat öz dədə-baba yurdlarını tərk etmədi, erməni quldur dəstələrinə layiqli müqavimət göstərdi. Daşnak Styopanın (Stepan Stepanyan) Gorusdan və Qarabağdan başına topladığı quldur dəstəsi Sisyanda yerli azərbaycanlıların güclü müqavimətinə rast gəldi. İki aylıq atışma Ağdü kəndində el qəhrəmanı Eyvaz tərəfindən daşnak Styopanın başının kəsilməsi ilə nəticələndi. Daşnak quldurları darmadağın edildi (109, 284).

1905-ci il hadisələrinin canlı şahidi, el ağsaqqalı Əbdülmanaf Hacıyev “Mənim qeydlərim” adlı xatirələrində bu hadisələri belə təsvir edirdi:

“1905-ci ildə daşnakların başçısı Stepan Sisyan rayonunda ermənilər ilə müsəlmanlar arasında qırğın saldı. Stepan öz ordusunu cəmləşdirib Ağdü kəndinin üzərinə hücum etdi. Vağədi və Urud kəndlərinin şimal tərəfindəki Laçın qayanın üstünə toplaşan bir dəstə erməni oradan Vağədi və Urud kəndlərini atəşə tutdular ki, bu kəndlərdən Ağdüyə köməyə gedən olmasın. Ağdü kəndini yandırdılar, kəndin tüstüsü qonşu kəndləri də bürüdü. Həmin gün axşama qədər Ağdü kəndində ermənilərlə əlbəyaxa döyüş getdi. Axşamçağı Stepanı öldürdülər. Stepan öləndən sonra onun qoşunu məğlub olub qaçmağa başladı. Stepanın qoşunu Ağdü kəndindən çıxarılsa da, bir neçə ay kəndin əhalisinə dinclik vermədilər. Kəndin cənub tərəfində, Bazarçayın o tayında Anabat deyilən yerdə toplaşan Stepanın tör-töküntüləri kəndi daimi atəş altında saxlamışdılar. Nəhayət, 6-7 aydan sonra çar hökumətinin hərbi hissəsi gəlib asayışı bərpa etdi”. (109, 284)

1905-1906-cı illərdə ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətlər və deportasiya cəhdləri o dövrün tanınmış ziyalısı, məşhur şair və din xadimi Mir Möhsün Nəvvabın (1833-1918) “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” kitabında şahid ifadələrinə və faktlara əsaslanaraq olduqca əyani şəkildə təsvir olunmuşdur. Həmin

əşərdən Zəngəzurla bağlı iki hadisəni bu kitabda verməyi məqsədə müvafiq hesab edirik.

Mir Möhsün Nəvvab Sisyan kəndində baş vermiş faciəli hadisələr haqqında yazırdı:

“Ermənilər böyük və qüvvətli dəstə yaradaraq müsəlmanların yaşadıkları Sisyan kəndinə hücum etdilər. Kənd sakinlərinin silahları və patronları az olduğuna görə döyüş onlar üçün ağır keçdi. Erməni quldurları kənd əhalisindən 20 nəfərini öldürdü, xeyli insan isə yaralandı. Müsəlmanlar az olsa da, bu şəhidlərin əvəzini çıxdılar. Bir neçə saat atışmadan sonra ermənilər geri qayıtdılar. Həmin günün səhəri Sisyan kəndinin əhalisindən bir neçə nəfər Qalaya gələrək imkanları daxilində tüfəng və patronlar alıb kəndə gətirdilər. Bununla yanaşı, onlar Sisyan kəndinin ətrafında yerləşən müsəlman kəndlərinə, o cümlədən kürd tayfasına müraciət edib kömək istədilər. Sisyan ətraf kəndlərdən kömək gəldikdən sonra ermənilər yaşayan Darabas kəndinə hücum etdilər. Onlar kəndi hər tərəfdən mühasirəyə alaraq kəndin içinə doldular. Kənd əhalisindən olan kişiləri qətlə yetirdilər. Müsəlmanlar kənddə olan övrət-uşaqlarla işləri olmayıb onları döyüş meydanından kənara çıxarırdılar. Müsəlman igidləri Darabas kəndində öz əməliyyatlarını başa çatdırdıqdan sonra geri qayıtdılar. Səhəri gün isə Lori kəndinin üstünə yeridilər. Bu kənddə də ermənilərə qüvvətli zərbələr endirərək böyük qənimətlə Sisyan qayıtdılar” (105, 94).

Görkəmli yazıçı Vağadü kəndinə ermənilərin törətdikləri terror əməlləri və vəhşilikləri yazırdı:

“Erməni tayfası yenə də toplaşaraq müsəlman kəndlərinə hücum etmək üçün bir dəstə yaradır. Yaxşı silahlanmış bu erməni dəstəsi Stepan Stepanyans adlı bir qımdatın rəhbərliyi altında atlanaraq Vağadü müsəlman kəndinə hücum etdilər. Vağadü kəndi Sisyan mahalında yerləşirdi. Orada yaşayanların hamısı müsəlman idi. Erməni dəstəsi kəndi mühasirəyə alırlar.

Qabaqcadan hazırlıq görərək silah və patron tədarük etmiş və gizli yerlərdə səngərlər düzəltmiş Vağadü kəndinin əhalisi tez bir zamanda silahlanaraq səngərlərə, damların, daşların dibində müdafiə üçün hazırlanmış mövqelərə girərək erməniləri hər tərəfdən atəşə tutmağa başladılar. Birinci atışmada müsəlman igidləri əlli nəfərdən çox erməninini vurub yıxdılar. İkinci atışmada isə ölən ermənilərin sayı yetmişdən çox idi. Üçüncü dəfə onlar “Ya Allah”, “Ya Əli, səndən mədəd” deyib daha şiddətli atəş açmağa başladılar və yüz nəfərəcən erməni öldürdülər. Ermənilərə rəhbərlik edən Stepan Stepanyans adlı qımdat karıxıb bilmirdi ki, nə etsin. Bu zaman müsəlmanların atəşindən üç güllə ona dəyib yerə sərdi. Ermənilər öz başçılarının yerə yığılaraq çabaladığını görən kimi qaçmağa başladılar. Müsəlmanların təqib etdiyi ermənilərin bir hissəsi Stepanyans vurulan yerə gəldilər. Gördülər ki, hələ ölməyib. O, əlindəki tufəngi götürüb daşa çırpdı ki, müsəlmanlara qismət olmasın. Tufəngin qundağı sınısa da, özü salamat qaldı. Sonra da əli titrəyə-titrəyə qoynundan bir dəstə əskinas çıxarıb dişi ilə parça-parça etdikdən sonra yığılıb öldü. İrəli gəlib gördülər ki, həmin əskinaslar yüz manatlıq pullar imiş. Təxmin etdilər ki, onun üstündə bir neçə min manat pul var imiş. Belində də bir onaçılan qəribə tapança var idi. Deyilənə görə, onun qoltuğundan bir kağız da çıxıb. O kağızda bu sözlər yazılıbmış: “Qafqaz ermənilərinin qubernatoru Stepanyans”.

Xülasə, ermənilər öz yaralılarını da götürüb getdilər. Bu vuruşmada ermənilər tərəfdən 400 nəfərin öldürüldüyü təxmin edildi” (105, 95).

1905-1906-cı illərdə ermənilərin Zəngəzur qəzasında cinayətkar əməllərinin qarşısının alınmasında qonşu Naxçıvandan gələn könüllülərin də böyük rolu olmuşdur. Ermənilər Qafan və Oxçu dərələrinin müsəlman kəndlərini ələ keçirmək üçün əvvəlcədən ciddi hazırlıq görmüş, İrəvan, Aleksandropol (Gümrü), Şuşadan və başqa

yerlərdən böyük hərbi qüvvələr toplamışdılar. 1906-cı ilin avqustunda hücum edən ermənilər dəqiq olmayan məlumatlara görə 200-ə qədər dinc müsəlman qətlə yetirmiş, sağ qalanlar isə canlarını qurtarmaq üçün Ordubad şəhərinə və ətraf kəndlərə pənah aparmışdılar (85, 249).

Erməni vəhşiliklərinə son qoymaq üçün ordubadlılar 1800 nəfərlik hərbi dəstə təşkil edərək 1905-ci ilin sentyabrında Oxçu dərəsinə yürüş edib erməniləri sarsıdıcı məğlubiyyətə uğradaraq müsəlman kəndlərini azad etmişdilər. Yalnız rus hərbi qüvvələrinin gəlməsi xəbəri erməniləri darmadağın olunmaqdan xilas etmişdi (85, 250).

4.2. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti və onun acı nəticələri

Qafqazda Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında yaranmış hakimiyyətsizlik, siyasi, hərbi qarışıqlıq erməniləri Qərbi Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmağa daha da həvəsləndirmişdi. I Dünya müharibəsi zamanı rus-türk müharibəsində Türkiyə təbəələri olan ermənilər öz dövlətlərinə xain çıxmış, açıq və gizli şəkildə Rusiyanın tərəfinə keçərək, Türkiyəyə arxadan zərbə vurmağa cəhd göstərmiş, Türkiyənin Şərqi ərazilərində, xüsusilə, Ərzurum, Van, Bitlis, Xarpüt, Diyarbəkir, Sivas vilayətlərində “Qərbi Ermənistan” dövləti yaratmağa cəhd göstərmiş, bu məqsədə çatmaq üçün milli zəmində qırğınlar törətmişlər. Onların bu planları Osmanlı dövləti tərəfindən puça çıxarılmış, sərhəd bölgələrində yerləşən ermənilərin köçürülməsi barədə Türkiyə hökuməti qərar vermişdir. Deportasiya nəticəsində Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilərin bir çoxu, o cümlədən də 10 minə yaxın silahlı keçmiş hərbi qulluqçular Qafqaza gələrək əsasən Qərbi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdılar.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və ondan sonrakı dövrdə Qafqazda və Şərqi Anadoluda milli münasibətlərin gərginləşməsi şübhəsiz ki, Rusiyanın bu bölgəyə müdaxiləsi nəticəsində daha da kəs-

kinləşmişdir. Ümumiyyətlə, 1827-1927-ci illər ərzində Türkiyədən və İrandan 600 minə yaxın erməni Rusiyaya, Rusiya ərazisindən isə 2 milyon müsəlman Türkiyə ərazisinə köçürülmüşdür.

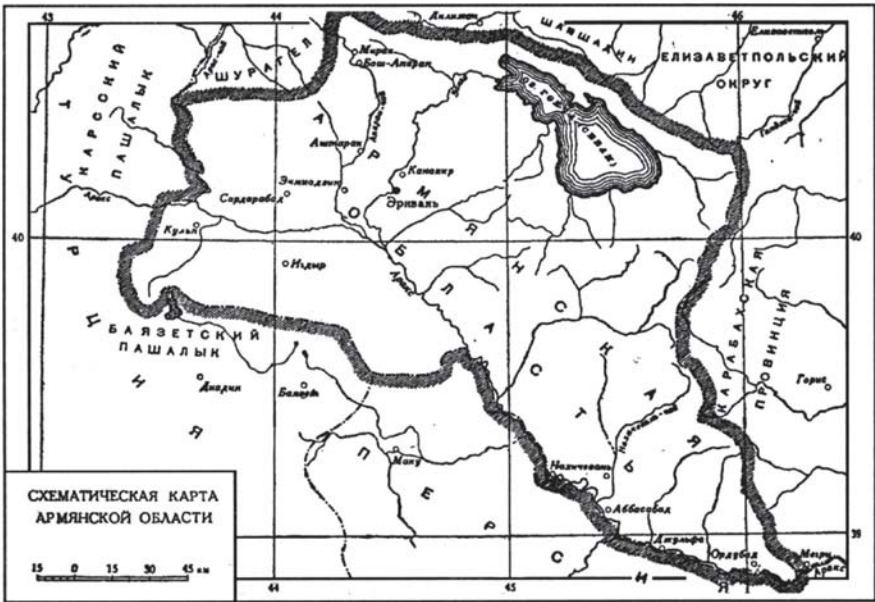
Tanınmış Amerika şərqşünası Castin Makkarti yazırdı: *“Tarixi həqiqət bundan ibarətdir ki, Rusiya imperiyasının öz sərhədlərini genişləndirməsi Qafqazda və Şərqi Anadoluda yaşayan xalqların ənənəvi nisbətini pozmuşdur. Rəqəmlərin dili ilə desək, daha çox əziyyət çəkənlər Krım və Qafqaz müsəlmanları olmuşlar. Əgər hər hansı bir xalq genosidə məruz qalmışdırsa, bu Krım tatarlarıdır. Onların I Yekaterina tərəfindən başlamış genosidi Stalin dövrünə qədər davam etmiş və Stalin tərəfindən bu xalq kütləvi deportasiyaya məruz qalmışdır”* (178, 205).

Görkəmli şərqşünasın bu doğru fikirlərinə Zəngəzur azərbaycanlılarının ağır taleyini əlavə etmək yerinə düşərdi.

Erməni millətinin milli və siyasi varlığının daşıyıcısı rolunda çıxış edən qriqorian kilsəsi bu dəfə də olduqca fəal siyasi mövqedə dayanmışdır. Hələ Birinci Dünya müharibəsi başlayarkən bütün ermənilərin katalikosu V Gevorq Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkova müraciət edərək “erməni məsələsinin” həlli üçün əlverişli şərait yarandığını bildirmiş və bu işdə “məzlum erməni xalqına” köməklik göstərilməsini xahiş etmişdir. Erməni kilsəsi bu istiqamətdə öz siyasi fəaliyyətini daha da genişləndirmiş, V Gevorq 1914-cü ilin dekabrın 20-də Rus çarı II Nikolayla görüşərək erməni dövlətinin yaradılmasında onlara kömək etmək barəsində imperatora müraciət etmişdir. II Nikolayın katalikosa cavabı da ermənilərə münasibətdə rus xanədanının mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün xarakterikdir: “Zati-müqəddəsləri, Sizi əmin edirəm ki, Siz nə arzu edirsinizsə, yerinə yetiriləcək, erməni xalqını yaxşı gələcək gözləyir” (160, 345).

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq ideyalarının həyata keçməsi üçün siyasi məsələləri əsasən kilsə həll edirdisə, bu məqsədə çatmaq yolunda təşkilati və hərbi işləri isə erməni siyasi partiyaları və müxtəlif ictimai cəmiyyətlər yerinə yetirirdi. Beləliklə, həm kilsə, həm də “Armenakan”, “Qnçaq”, “Daşnak-

sütun” kimi partiyalar və müxtəlif “maarifçi”, “xeyriyyəçi” və s. adı altında fəaliyyət göstərən erməni ictimai təşkilatları bir cəbhədə birləşərək Azərbaycan torpaqlarında nə vasitə ilə olursa-olsun, erməni dövləti yaratmaq kimi mürtəcə bir fikri reallaşdırmağa başladılar.

*Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış və
cəmi 12 il (1828-1840) mövcud olmuş erməni vilayəti*

Hər hansı ərəzidə, hər hansı bir millətin dövlətinin yaranması üçün əsas şərtlərdən biri həmin etnosun o bölgədə mütləq üstünlük təşkil etməsidir. Lakin ermənilər Qərbi Azərbaycanın bütün bölgələrində azərbaycanlılara nisbətən bir neçə dəfə az idilər. Buna görə də “Daşnak” partiyasının qan içən liderləri, eləcə də, bolşevik qiyaşəli cəllad Stepan Şaumyan azərbaycanlıları bir etnos kimi soyqırımına məruz qoyaraq məhv etmək və nəticədə ermənilərin süni surətdə Azərbaycan torpaqlarında milli çoxluğa nail olmasını təmin etmək, Bakı da daxil olmaqla Xəzərdən Qara dənizə qədər Erməni dövləti yaratmaq planının qanlı səhifələrini yazmağa başladılar.

Statistik məlumatlar göstərir ki, XIX əsrdə Azərbaycanın başqa bölgələrinə nisbətən ermənilər Zəngəzurdə daha kompakt halda məskunlaşmışdılar.

İ.Şopenin məlumatına görə İrəvan vilayətində 1111 yaşayış məntəqəsi olmuşdur ki, bu məntəqələrin 90%-dən çoxu azərbaycanlılara məxsus olmuşdur. “Erməni vilayəti”ndə 81749 müsəlman və 25131 erməni yaşamışdır, başqa sözlə müsəlmanlar ermənilərdən 3 dəfədən çox üstün sayda olmuşlar. 1840-cı ildə “erməni vilayəti” ləğv edilmiş, onun yerində İrəvan quberniyası təşkil olunmuşdur (230, 510).

S.Zelinskinin tədqiqatlarına görə 1886-cı ildə Zəngəzurdakı Xəzində torpaqlarına aid olan 161 kəndin 64-ü azərbaycanlı (tatar), 49-u erməni, 47-si isə kürd kəndi olmuşdur.

Bu kəndlərdə 38712 müsəlman, 30850 nəfər isə erməni yaşamışdır (182, 31). Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, bu əsərində S.Zelinski ya bilərəkdən, ya da ermənilər tərəfindən ona təhrif olunmuş məlumatlar təqdim edildiyindən bir çox azərbaycanlı kəndini kürd kəndi kimi qeyd etmişdir (Alpout, Bayandur, Vaqazin, Binəyeri, Hoçaz, Cağazür, Qarabəyli, Çaykənd, Gödəklər, Xələc, Sarıyataq və s.).

Gülüstan və Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra İran ərazisindən ermənilərlə yanaşı, xeyli sayda kürd mənşəli əhali də köçüb Zəngəzurdə məskunlaşmışdı. Lakin, kürdlərlə bağlı statistik məlumatlar ziddiyyətlidir (37, 144), çünki bu məlumatlar XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində “Şərq siyasəti”nə xidmət edərək toplanmış və yayılmışdır. 1897-ci ildə əhalinin siyahıya alınması üzrə məlumatlardan bəlli olur ki, o zaman Zəngəzurdə 137871 nəfər yaşamışdır. Bunlardan 63622 nəfəri (46,1%) erməni, 71206 nəfəri (51,6%) azərbaycanlılar, 1807 nəfəri (1,3%) kürdlər, 1236 nəfəri (0,8%) isə digər millətlərdən olmuşdur (209).

Lakin ermənilərin XVI əsrdən bəri davam edən dövlət yaratmaq uğrunda ardıcıl səyləri bir an da olsa səngiməmiş, nisbətən əlverişli tarixi şərait yarandıqda isə daha da yüksəlmişdir.

1886-cı ildə Zəngəzurda 326 kənddən 154-ü azərbaycanlı (45,7%), 91-i kürd (27,8%), 81-i erməni (24,7%) kəndi idi. 1897-ci ildə Zəngəzurda əhalinin 53,3 faizini müsəlmanlar, 46,3 faizini isə ermənilər təşkil edirdi.

1914-cü ildə aparılan siyahıya almada isə ermənilər müəyyən qədər saxtakarlıq etməyə nail olmuş, ermənilərin sayını 81604 nəfər (52%), azərbaycanlıların sayını isə 73156 nəfər (47,1%) göstərmişlər (200). Lakin bu “çoxluq” ermənilərə “etnoqrafik hüquq”larını təyin etmək üçün o qədər də əsas yaratmırdı. Buna görə də ermənilər 1917-ci ilin payızından başlayaraq bütün Azərbaycan torpaqlarında qanlı qırğınlar törətməyə başladılar. 1917-ci ilin axırında artıq Qərbi Azərbaycanda 109 azərbaycanlı kəndi dağıdılmışdı.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırım və etnik təmizləmə əməliyyatı 1918-20-ci illərdə Zəngəzurda xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Zəngəzurun mövcud olduğu bütün tarix ərzində 1918-20-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş qanlı qırğınlar öz qəddarlığı ilə bəlkə də anoloqu olmayan faciələrdəndir. Qərribə də olsa, ermənilər bu milli qırğını törədərkən azərbaycanlıları günahlandırmış, onların guya ki, ermənilərin yollarını, su xətlərini və s. kommunikasiyaları bağlamaq cəhdlərinə cavab olaraq ermənilər tərəfindən hərbi qüvvə tətbiq edilməsi barədə cəfəng bəraətlər söyləmişlər. Bu fikir Azərbaycan xalqının ən qəddar düşmənlərindən sayılan polkovnik Pirumov və komissar Dro tərəfindən 1918-ci ilin martında Transqafqaz komissarlığının seymində aparılan müzakirə zamanı söylənmişdir (113, 40). (Maraqlı burasıdır ki, 1988-1989-cu illərdə də ermənilər anoloji bəyanatlarla çıxış edərək, dünya ictimaiyyətini inandıрмаğa çalışmışlar ki, guya Azərbaycan Ermənistanı iqtisadi blokadaya salmışdır).

1918-20-ci illərdə Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınların əsas səbəbkarlarından biri erməni generalı Andronik Ozanyan – tayquulaq Andronik olmuşdur. 1918-ci ilin əvvəllərində 10 min nəfərlik hərbi bir dəstə ilə Türkiyədən Qafqaza keçən Andronik İrəvan, Naxçıvan, Dərələyəz mahallarında bir sıra qırğın və talanlar

törədərək 1918-ci ilin mayında Zəngəzura daxil olmuş, avqust ayının sonlarına qədər Sisyan rayonunda azərbaycanlılara qarşı xüsusi bir qəddarlıqla soyqırım və etnik təmizləmə əməliyyatı həyata keçirmişdir. Həmin dövr ərzində Sisyan rayonunda olan bütün azərbaycanlı kəndləri dağıdılmış, azərbaycanlı əhalinin təxminən 30%-i öldürülmüş, qalan əhali isə qaçqın vəziyyətinə düşərək, bir hissəsi Naxçıvana, bir hissəsi isə quberniyanın Şuşa və Cəbrayıl qəzalarına pənah aparmışdır.

19 dekabr 1917-ci il. “Qanlı Andronik”in bəyanatı yayılmışdır. Bəyanatda deyilir: “Əgər məni Ermənistanın oğlu bilirsinizsə, ...türkləri və azərbaycanlıları, kürdləri və yəhudiləri qırmaq üçün günü sabah Ərzuruma yollanıram və heç kim məni dayandıra bilməz”. (211, 56).

Naxçıvan və Dərələyəzdə qanlı qırğınlar törədən Andronik Ərikli dağıtı aşaraq 1918-ci ilin yayında Sisyanın qərbində yerləşən azərbaycanlı kəndlərini – Comərdli, Ərəfsə, Murxuz, Şıxlar, Dəstəgird, Şələk, Pulkənd, Şəki, Qarakilsə, Almalıq, Ağyol, Armudlu, Arıqlı, Sofulu, Qıvraq, Əlişar, Zabahadur, Məliklər, Püsək, Şükar kəndlərini dağıdıb yandırdı (8).

Nizamsız şəkildə müqavimət göstərən kənd əhalisi hərbi təlim görmüş, döyüşlərdən çıxmış, toplu-tüfəngli ordunun qabağında heç bir şey edə bilmədi, qırılan qırıldı, qalanlar isə birtəhər Ərikli dağına aşıb Naxçıvana, Şahbuza, Culfaya, Ordubada pənah apardılar.

Azərbaycan milli torpaqsünaslıq və ekologiya elmlərinin banisi, Milli Akademiyamızın yaradıcılarından biri, görkəmli ictimai-siyasi xadim akademik Həsən Əlirza oğlu Əliyev bu qanlı qırğınların canlı şahidi kimi ömrünün son günlərinə qədər həmin hadisələri xatırlayır, comərdlilərin qeyri-bərabər döyüşdə düşməyə qarşı necə fədakarlıqla döyüşməsinə, kəndlərinin dağıdılıb yandırılmasını, bir əmisinin atın tərkinə aldığı 10 yaşlı oğlunun arxadan atılan erməni gülləsindən ölməsini, digər əmisinin isə arvadı və südəmər körpə qızı ilə kəndin kənarındakı bir mağarada gizlənməsini, ermənilərin mağaraya hücumu zamanı isə son patrona kimi atışdığını, axırda daşnakların mağaraya girərək əmisinin başını kəsdiyini, əmisi arvadını və südəmər uşağı

isə süngü ilə min bir əzab verərək öldürdüklerini, Comərdli camaatının çoxlu itkilər verdikdən sonra dağlarla qaçaraq, Naxçıvana pənah aparmasını yana-yana, erməni daşnaklarına qarşı sonsuz bir nifrət hissi ilə danışırdı (32, 43).

O dövrdə Zəngəzurun qəza rəisi Məlik Namazəliyev ADR-in daxili işlər nazirinə vurduğu teleqramda göstərirdi:

“Sisyan mahalının birinci inzibati sahəsinin bütün müsəlman kəndləri, 2-ci sahənin kəndlərinin böyük əksəriyyəti, 3-cü, 4-cü və 5-ci sahələrin kəndlərinin xeyli hissəsi tamamilə dağıdılmışdır. Bir çox kənd ermənilər tərəfindən tamamilə yerlə-yeksan edilmiş və 50000 müsəlman qaçqını Cəbrayıl qəzasında sığınacaq tapmışdır”.

Şahidlərin ifadəsinə və rəsmi sənədlərə əsasən Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Bu kəndlərdə 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülmüş, 794 qadın, 1060 kişi, 426 uşaq yaralanmışdır. Bütün qəza üzrə 10068 nəfər müsəlman öldürülmüş və şikəst edilmişdir.

Zəngəzur qəzasında 100-dən artıq kəndin dağıdılması, yüz minlərlə mal-qaranın oğurlanması, bağların, tarlaların məhv edilməsi müsəlman qəzasının iqtisadi vəziyyətini dilənçi kökünə salmış, 50000-dən çox qaçqın Azərbaycanın kəndlərinə pənah gətirmişlər. Sadə hesablamalara görə qəzanın azərbaycanlılarına bir milyard manatdan artıq zərər vurulmuşdur (14, iş 65).

1918-ci ildə Sisyan rayonunda ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri 9 noyabr 1918-ci il tarixli nömrəsində “Qruziya” qəzeti qəza rəisi Məlik Namazəliyevin raportuna əsasən aşağıdakı şəkildə şərh etmişdir.

1. Kürdlər kəndi dağıdılmış, 150000 manat zərər vurulmuşdur.
2. Ərəmis (İrmis kəndidir – M.U) dağıdılmış, 6 nəfər öldürülmüş, 180000 manat zərər vurulmuşdur.
3. Bəhrili kəndi dağıdılmış, 9 nəfər öldürülmüş, 100000 manat zərər vurulmuşdur.
4. Dulus kəndi dağıdılmış, 90000 manat zərər vurulmuşdur.
5. Qarakilsə yanvar ayında (1918) dağıdılmışdır, 165 nəfər öldürülmüş, 300000 manat zərər vurulmuşdur.

6. Pulkənd kəndi həmin dövrdə dağıdılmışdır, 19 nəfər öldürülmüş, 160000 manat zərər vurulmuşdur.

7. Arıklı kəndi həmin ilin aprel ayında dağıdılmışdır, 25 nəfər öldürülmüş, 128000 manat zərər vurulmuşdur.

8. Dəstəgirt kəndi həmin ilin aprel ayında dağıdılmışdır.

9. Şıxlar kəndi həmin ilin iyun ayında dağıdılmışdır, 95 nəfər öldürülmüş, 500000 manat zərər vurulmuşdur.

10. Zabazadur kəndi həmin dövrdə dağıdılmışdır, 90000 manat zərər vurulmuşdur.

11. Şəki kəndi avqust ayında dağıdılmışdır, 95 nəfər öldürülmüş, 16 milyon manat zərər vurulmuşdur.

12. Yaqublu kəndi həmin il avqust ayında dağıdılmışdır, 28 nəfər öldürülmüş, 6 milyon manat zərər vurulmuşdur.

13. Qızılıq kəndi həmin ilin avqust ayında dağıdılmışdır, 27 nəfər öldürülmüş, 5 milyon manat zərər vurulmuşdur.

14. Vağudi kəndi həmin ilin avqust ayında dağıdılmış, 96 nəfər öldürülmüş, 5 milyon manat zərər vurulmuşdur.

15. Sisyan kəndi həmin ilin sentyabrında dağıdılmış, 60 adam öldürülmüş, 800000 manat zərər vurulmuşdur”.

Bu sənəddə adı çəkilən 1918-ci ildə Qarakilsədə mövcud olan 58 azərbaycanlı kəndindən 15-də 625 nəfər öldürülmüş, 51390000 manat zərər vurulmuşdur. Əlavə etsək ki, 1918-ci ilin axırına qədər Sisyanda bir dənə də olsun azərbaycanlı kəndi salamat qalmamışdı, onda bu bölgədə azərbaycanlılara qarşı genosidin mənzərəsi aydın olar (89, 298).

Başqa bir tarixi sənəd Andronikin və yerli ermənilərin 1918-ci ildə Sisyanda törətdikləri talan və qırğınları belə əks etdirir.

Zəngəzurun qəza rəisi N.Namazəliyev “Andronikin rəisliyi ilə ermənilərin azərbaycanlı kəndlərini dağıtdıqları haqqında” 22 sentyabr 1918-ci il tarixli raportunda yazırdı:

“*Urud, Darabas, Ağudi, Vağudi kəndləri dağıdılmış, Arıklı, Şükər, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılıq, Qarakilsənin müsəlman hissəsi, İrmis, Pəhlili, Kürdlər, Xotanan, Sisyan, Zabazadur kəndləri*

yandırılmış və qaçmağa macal tapmayan 500 nəfər kişi, qadın və uşaq öldürülmüşdür. Əsir düşmüş qoca erməninin dediyinə görə Andronik o kəndləri Zəngəzur ermənilərinin xahişi ilə dağıtmışdır” (14. İş 65).

Daşnaklar tərəfindən milli hissləri qıcıqlandırılan, müxtəlif ekstremist və revanşist çağırışlarla beyini dumanlandırılan Zəngəzurun yerli erməni əhalisi də qonşu azərbaycanlı kəndlərinə aramsız hücumlar təşkil edir, kənd əhalisinin yaşına və cinsinə məhəl qoymadan qılıncdan keçirir, kəndləri yandırır, mal-qoyunu, ev əşyalarını daşıyıb aparırdılar. Yerli ermənilər tərəfindən Qarakilsə kəndində bir gecədə 300 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş, meyitlər yandırılmışdır (7, 7).

Erməni silahlı qüvvələrinə daha çox müqavimət göstərən Ağdü və Vağədi kəndlərinin azərbaycanlılarının aqibəti son dərəcəli faciəli olmuşdur. 1918-ci ilin avqust ayında ermənilər bir neçə günlük mühasirədən sonra top atəşlərinin köməyi ilə əvvəl Ağdü kəndinə, sonra isə Vağədiyə daxil olmuşlar. Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəvqəladə istintaq komissiyasının üzvü Mixaylovun 1919-cu ildə tərtib etdiyi məruzəsində (12, iş 791) göstərilir ki, Andronikin quldur dəstələri Vağədi kəndində 400 müsəlmanı məscidə doldurmuş, əvvəl məscidin içərisinə qaz bombası atmış, sonra isə binaya od vuraraq həmin insanları diri-diri yandırmışdır. Həmin kənddə yaşayan Qədimə Tahir qızını xəncərlə doğramış, onun döşünü kəsərək, südəmə uşağının ağzına tıxayıb uşağı da öldürmüşlər. Daşnaklar Vağədi kəndində 15 gözəl gənc qızı seçərək, erməni əsgərlərinə paylamış, əsgərlər tərəfindən ən alçaldıcı təhqirlərə və işgəncələrə məruz qalan qızlar fiziki və psixi mərhumiyyətlərə dözməyərək intihar etmişlər. Həmin kənddə yaşayan Nisə Əmən qızı, Əcəb Nuhbala qızı, Sona Cəfər qızı və Şahnulə Cəlal qızı zorlanaraq öldürülmüşlər.

Vağədi kəndinin yaxınlığındakı Baharlı kəndində Gülməstə Qasım qızının döşləri kəsilmiş, onun kürəklərinə mıxla at nalı vurulmuşdur.

Ermənilər Ağdü kəndində azərbaycanlılardan xristianlığı qəbul etməyi tələb etmiş, onların tələbini qəbul etməyən kəndlilərin hamısı-

nı qılıncdan keçirərək öldürmüşlər. Həmin kənddə Qulaməli Şəkər oğlunun diri-diri hər iki dabanını kəsmiş, sonra isə onu yeriməyə məcbur etmişlər. Həmin şəxs bütün qanı axıb qurtarana kimi nizə və süngülərlə deşilərək öldürülmüşdür.

Sisyan rayonunun Şəki kəndində körpə uşaqları nişangah kimi düzüb gülləbaran etmiş, xəncər və avtomat süngüləri ilə onları iki yerə şaqqalamış, qadınların döşlərini kəsmiş, onları əllərindən və ayaqlarından döşəməyə mismarlamışlar.

Sultan bəy Sultanov

Sisyan rayonunda misli görünməmiş qəddarlıqlar törətdikdən sonra Andronik öz quldur dəstəsi ilə Üçtəpəni keçərək Gorusa daxil olmuş, Gorusu özünə iqamətgah etmişdir. 1918-ci ilin avqustun sonu, sentyabrın əvvəllərində Andronik bu vaxtlar “Qarabağ respublikası” adlanan (143) oyuncaq qurumla birləşmək üçün Şuşaya girmək üçün 3 dəfə cəhd göstərmişdir. Lakin Osmanlı hərbi hissələri Androniki qabaqlamış, ondan əvvəl Şuşaya daxil olaraq Şuşa şəhərinin müdafiəsini lazımınca təşkil edə bilməmişdir (141).

Andronik və yerli erməni quldurlarının başçısı Şahnəzərov Zabıx-Qaladərəsi istiqamətində hücum etsələr də, Şuşaya daxil ola bilmədilər. Laçınlı Sultan bəyin başçılıq etdiyi, əsasən Hacısamli əhalisindən təşkil olunmuş azərbaycanlılar və kürdlər Andronikin dəstəsinə sarsıdıcı zərbə vuraraq onu yenidən geriye – Gorusa qayıtmağa məcbur etmişlər (142).

Təəssüflər olsun ki, o dövr Türkiyə ətrafında və Qafqazda yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət türk qoşunlarının tezliklə Azərbaycandan çəkilib getməsinə səbəb olmuşdur. 1918-ci ilin payızında Osmanlı qoşunları çəkilib getdikdən sonra Andronikin Gorusda məskunlaşmış quldur dəstəsi Sisyanı həyata keçirdiyi soyqırım və etnik təmizləmə əməliyyatını Gorusda və Meğridə də keçirməyə başlamışdır (14, iş 65).

1918-ci ilin noyabr-dekabr ayında Andronikin dəstəsi Zəngəzur qəzasındakı yerli ermənilərlə birlikdə azərbaycanlı kəndləri olan Kilid, Lehvaz, Tey, Buğakar, Aşağı Vərtənəzur, Yuxarı Vərtənəzur, Əldərə, Nüvədi, Tuğut, Mülk, Gül, Bənövşəpuş, Tağamir kəndlərini dağıtmış, bu kəndlərin sakinlərinin çoxusu həlak olmuş, bir hissəsi Arazı keçərək İrana qaçmış, Arazı keçə bilməyənlər isə çay boyu səpələnərək didərgin vəziyyətinə düşmüşdür (139).

Gorusda möhkəmlənən Andronik Ozanyan “Zəngəzur qubernatorluğu” yaratdığını, Gorusu qubernatorluğun paytaxtı, özünü isə qubernator elan edərək, ərazidə yaşayan erməni və müsəlman əhəlisinə yalançı barışıq təklifi ilə müraciət etmişdir (113).

14 dekabr 1918-ci il. Zəngəzur. Azərbaycan. Gəncə qubernatorunun 1918-ci il 14 dekabr tarixli 70 nömrəli teleqramında deyilir ki, cəllad Andronik başda olmaqla erməni quldurlar “Kapan dərəsi yaxınlığındakı müsəlman kəndlərinə basqın etmiş, müsəlmanları qırılmışlar və vəhşiliklər törətmişlər”. Tədqiqatçılar da təsdiqləyirlər: “A.Mikoyanın təhriki ilə məhz tayqulaq Andronikin və Hamazaspın daşnak quldur dəstələri Maku və Xoydan başlayaraq, Zəngəzurdan keçib, Qarabağa quldurcasına basqın etmiş, dinc azərbaycanlı əhəlini qırılmışlar” (211).

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1918-20-ci illərdə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanda baş verən hadisələr Rusiya və Türkiyə ilə yanaşı, Amerika, Almaniya, Fransa və İngiltərə kimi dövlətlərin də nəzarəti altında idi. O vaxt Cənubi Qafqazdakı İngilis missiyasının başçısı general Tomson tərəfindən Zəngəzurdə qırğını dayandıрмаq sülh və milli barışıq əldə etmək üçün mayor Hibbonun başçılığı ilə İngilis-Fransız missiyasının 1918-ci ilin 2 dekabrında Şuşaya, sonra isə Gorusa göndərdi (14, v. 44).

Təəssüflər olsun ki, sonrakı hadisələr göstərir ki, bu İngilis-Fransız missiyası bölgədəki problemlərə birtərəfli yanaşmış, daha çox ermənipərəst mövqedən çıxış etmişdir.

General Tomsonun fikrinə görə, Yevlaxdan Həkəri çayına qədər olan ərazilər Azərbaycan hökumətinin, Həkəri çayından qərbdəki

bütün Zəngəzur ərazisi Andronikin idarəçiliyinə verilməli idi (14, v. 46). Missiyanın gedişindən sonra Andronikin viranedici hücumları nəinki səngimədi, əksinə, 1918-ci ilin sonlarından başlayaraq, daha da gücləndi. Zəngəzur qəzasının rəisi Məlik Namazəliyev Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurasına göndərdiyi 1919-cu il 10 yanvar tarixli teleqramında yazırdı: *“General Tomsonun əmrinə əsasən müsəlmanlar və ermənilər arasında hər hansı düşmənçilik hərəkətlərini dayandırmaq və normal həyatı bərpa etmək qərara alındı, bu barədə əhaliyə elan edildi. Ermənilər verdikləri vədə xilaf çıxaraq, Andronikin dəstəsi başda olmaqla otuzdan artıq müsəlman kəndinin əmlakını talan etmiş və yandırmışlar. Burada bir çox dövlətlərin nümayəndə heyətinin gözü qabağında müsəlmanlar belə bir vəhşiliklə məhv edilirlər və bu cəzasız qalır. Ermənilər bütün bu cinayətləri Andronikin dəstəsinin və Türkiyədən gələn qaçqınların adına çıxırlar. Xahiş edirəm, əhalinin istəyini nəzərə alıb, Andronikin dəstəsinin Zəngəzurun hüdüdlərindən qovulmasına yardım edəsiniz, normal həyatın bərpası üçün müqəssirlərin qarşısını alalımız”* (113, 108-109).

1919-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq, ermənilərin Zəngəzurdakı fəaliyyəti daha məqsədyönlü şəkil almağa, Zəngəzurun Ermənistanla birləşdirilməsi yönümündə inkişaf etməyə başladı. Daşnak hərbi dəstələrinə, yerli quldurlara, erməni icmalarının rəhbərlərinə hərbi, maddi və siyasi dəstək gücləndirildi. İrəvandan buraya müxtəlif məramlı emissarların axını artdı, Andronikin dəstəsinə pul, ərzaq və silah-sursat yardımı gücləndirildi. Avstriya əsirliyindən geriyyə dönən əslən Zəngəzurdan olan yüzdən artıq erməni əsgəri və qonşu qəzalardan toplanmış 400 silahlı əsgər Zəngəzura göndərilərək Andronikin dəstəsinə qatıldı.

O zamankı aqşvardiyaçıların komandanları general Biçeraxov və Denikinlə Andronikin müttəfiqliyi barədə məlumatlar da maraqlıdır (113, 110). Andronik general Biçeraxova 1918-ci il 10 dekabr tarixli məktubunda yazırdı: *“Zəngəzur erməni milli şurasının üzvləri A.Şirinyan, N.Osipov Bakıdan gəlmiş və 1 milyon manat gətirmişdilər ki,*

bu barədə bizdə iltizam qoymuşlar. Adları göstərilən şura üzvləri mə-nə məlumat vermişdir ki, bu pulu general Baqratununin vəsatəti ilə Siz vermisiniz. Mənim dəstəmi və bədbəxt qaçqınları unutmadığınız üçün sizə dərin və səmimi minnətdarlığımı bildirirəm” (113, 111).

Ermənilər hərtərəfli siyasi, iqtisadi, maddi, hərbi dəstəyə və müxtəlif beynəlxalq səviyyəli əlaqələrə malik olduqları halda Zəngəzur müsəlmanlarının ümidi uzaq Bakıdakı Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinə, Türkiyə ordusuna və bir də göydəki Allaha idi. Türkiyə ordusu beynəlxalq siyasi qüvvələrin təsiri altında 1918-ci ilin sonunda çəkilib getmiş, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti bir tərəfdən daşnakların, bir tərəfdən bolşeviklərin, bir tərəfdən isə rus, ingilis, iran hərbi-siyasi qüvvələrinin açıq və gizli hücumlarına qarşı mübarizə aparmaqda idi, ölkə kasıb, xəzinə boş, ordu silahsız vəziyyətdə idi. Belə bir tarixi şərait Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisini Allahın və taleyin ümidinə arxasız və köməksiz qoymuşdur.

Şuşadan keçərək Bakıya getmək və Stepan Şaumyanla birləşmək niyyəti baş tutmadıqdan sonra Zəngəzurdə azərbaycanlılara divan tutan, Andronik əldə edilmiş razılığa əsasən 1919-cu ilin martında 1300 nəfər piyadadan, 500 atlı və artilleriyadan ibarət dəstəsi ilə Yevlaxa getmiş, orada dəmir yolu ilə İrəvana yola düşmüşdür (113, 123). Ordusunu Eçmiədzin kilsəsinə təhvil verən Andronik Cənubi Qafqazı tərk edərək Fransaya getmişdir.

Lakin Andronikin Zəngəzurdən çıxıb getməsindən sonra da bu bölgədə hərbi-siyasi vəziyyət olduqca mürəkkəb və bölgə azərbaycanlıları üçün acınacaqlı olaraq qalmaqda idi. Andronikdən sonra bölgədəki erməni hərbi qüvvələrinə komandanlıq etməyə başlayan daşnak polkovniki Dro, onun köməkçisi Bakıda 1918-ci il mart qırğınlarının törədilməsinin ən qəddar iştirakçılarında olan general Qazarov və erməni könüllü hissələrinin təşkilatçısı Dəli Qəzər adlı bir yerli quldur, o cümlədən Sibirdən sürgündən qaçıb gəlmiş Yapon ləqəbli erməni banditi Zəngəzurdə yenidən qırğınlar törətməyə, xüsusilə, Qafan bölgəsinin azərbaycanlı kəndlərinə dağıdıcı hücumlar etməyə başladılar (18, v. 25).

Qarabağın general qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun Cümhuriyyətin Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 1919-cu il 23 sentyabr və 2 oktyabr tarixli məlumatlarında deyilirdi: *Xozabürt erməniləri Müsəlmanlar kəndinin sakinlərini atəşə tutmuş, Şixcauz, Tsav, Kilsəkənd, Şişkart erməniləri sentyabrın 7-də Şüküratar yaylağındakı azərbaycanlı elatlardan 2 nəfəri öldürərək 2500 baş mal-heyvanı ələ keçirmişlər, Muğanlı kəndində yaşayan ermənilər Davudlu müsəlman kəndini yandırmağa cəhd göstərmişlər, Zeyvə erməniləri Zor müsəlman kəndinə basqın etmişlər* (113, 195).

“Azərbaycan” qəzeti “Zəngəzur müsəlmanlarının halı” başlıqlı məqaləsində yazırdı ki, Türkiyə hərbi hissələrinin bölgəni tərkmələrindən keçən müddət ərzində bu mahalın 110 müsəlman kəndi dağıdılmış, onlardan 70-ə qədərini əhalisi tamamilə qırılmış, sağ qalaraq qaçqın salınanların isə 85%-i ölümə məhkumdur (140).

3 dekabr 1919-cu il Zəngəzur. Azərbaycan. Deputat Mirzə Sadiq Axundzadəyə teleqramdan: “Zəngəzurdə qanlı hadisələr təkrarən başlanmışdır. Ermənilər Caylı və Oxcu kəndlərində 900 müsəlmanı öldürmüşlər. Adamlarla dolu olan məscid bombalarla dağıdılmışdır. 400 qadın və uşağı tikə-tikə etmişlər (211).

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Zəngəzur azərbaycanlılarını tamamilə məhv edilməkdən xilas etmək üçün 1919-cu ilin oktyabrında general-mayor C.Şıxlinski-nin komandanlığı altında Zəngəzura kiçik bir hərbi dəstə göndərmişdir. Azərbaycan ordusunun dəstələri Gorus yaxınlığındakı Dığ, Abdallar, Xoznavar və Xanavak kəndlərində ermənilərlə döyüşə girmiş, böyük hərbi qüvvəyə malik erməni silahlı qüvvələrini geri oturmaşmışdır (113, 196-198).

1918-ci il – 1919-cu ilin axırları. Arxiv materiallarına, habelə tarixçilərin yazdıqlarına və şahidlərin ifadələrinin saxlandığı mətbuatın məlumatlarına görə, “Daşnaksütyun” terror təşkilatının göstərişini yerinə yetirən erməni quldur birləşmələri tərəfindən məhv edilmişdir:

İqdir və Eçmiədzin qəzalarında – 60 kənd və bütün kişi əhali;

Göyçə – 22 kənd və 22000 adam;

Bayazid – 84 kənd və 15000 ailə;

İrəvan quberniyası – bütün kəndlər;

Sürməli mahalı – 96 kənd;

Zəngəzur mahalı – 115 kənd və 10000 azərbaycanlı, o cümlədən 4472 qadın və uşaq (211).

Bu dövrdə Zəngəzurdakı bir çox erməni icmaları Azərbaycan hakimiyyətini tanımaq qərarına gəlmişlər. Lakin təəssüflər olsun ki, nəqliyyat, ərzaq, hərbi və canlı qüvvə təminatının olmaması səbəbindən, həmçinin beynəlxalq missiyaların Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin hərbi əməliyyatları dayandırmaq, sülh sazişi imzalamaq təklifinə uyğun olaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin hərbi dəstələri Gorusa daxil ola bilməmiş və yenidən Şuşaya qayıtmışdır.

Amerika missiyasının vasitəçiliyi ilə 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycanla Ermənistan arasında hərbi əməliyyatları dayandırmaq, kommunikasiyaları açmaq, bütün mübahisələri danışıqlar yolu ilə həll etmək barədə saziş imzalandı (21, v. 9). Sazişə uyğun olaraq Azərbaycan tezliklə öz hərbi hissələrini Zəngəzurdan çıxartdı. Bundan istifadə edən Ermənistan 1919-cu il noyabrın 26-da Zəngəzur və Dərələyəz üzərinə hərbi hücumla başladılar. Zəngəzurdakı erməni silahlı qüvvələri yerli quldur dəstələri ilə birləşərək Qafan bölgəsinin Oxçu, Şabadin, Pirdavdan, Atqız, Gıçı kəndlərinin əhalisinə qarşı çox qəddar hərbi əməliyyatlara başladılar (3, v. 190).

Ermənilər danışıq aparmaq və sülh yaratmaq adı altında Oxçu, Şabadin, Pirdavadan, Atqız kəndlərinin nümayəndələrini erməni Pənıs kəndinə dəvət edərək həmin kənddə xəyanətkarcasına həbs edib, öz icmalarına zorla məktub yazdırıb azərbaycanlıları silahı yerə qoymağa və erməni hökumətini tanımağa məcbur etmişlər.

Noyabrın 19-da danışıq adı ilə Oxçu kəndinə gələn erməni icmasının başçısı Hamazaspi oxçulular duz-çörəklə qarşılamaş və barışığa hazır olduqlarını bildirmişlər. Ermənilər isə növbəti dəfə xəyanətkarlıq edərək hökumətə sədaqət andı içmək adı altında kənd camaatını karvansaranın həyətinə doldurmuş, sonra isə pusquda

durmuş 200 erməni qəfildən hücum edərək, əliyalın və köməksiz kənd adamlarını – qocaları, qadınları və uşaqları ağılagəlməz bir qəddarlıqla qılıncdan keçirmiş, yaralıları süngüləyərək qətlə yetirmişlər.

Bu qəddarlıqdan aqlını itirmiş və namusa boğulmuş Pakizə adlı bir yerli sakin ermənilərin əlinə keçməsin deyə ailəsindəki və qohumlarındakı qadın və qızları güllələmişdir.

Ermənilər Şərabanı adlı bir qadının gözü qarşısında onun 2 azyaşlı uşağını guruhagurla yanan təndirə atmışlar. Balalarını xilas etmək üçün həmin qadın da oraya tullanmış və uşaqları ilə birlikdə yanmışdır (17, iş 101).

Azərbaycan Gəncə quberniyası üzrə fəvqəladə təhqiqat komissiyasının üzvü Mixaylov Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarının müsəlman kəndlərinə baxış keçirərək ermənilərin talançı basqınları ayrı cür zorakılıq hərəkətləri nəticəsində zərərçəkənlər haqqında məruzə hazırlayıb göndərmişdi. Mixaylov yazırdı ki, Zəngəzur qəzası ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdiyi fasiləsiz zorakılıqlar üzündən çox ağır vəziyyətdədir.

Yüksək dağlıq ərazidə yerləşən bu qəzanın Şuşa qəzası ilə əlaqəsi tamamən, Cəbrayıl qəzası ilə isə əsasən kəsilmişdir. Müsəlman kəndlərinin ayrı-ayrı erməni kəndlərinin əhatəsində yerləşməsindən istifadə edən ermənilər öz üstünlüklərini hiss edib dərhal hökmran mövqe tutmuşlar. Qəza müsəlmanlarının vəziyyəti Azərbaycanın digər əyalətləri ilə müqayisədə həm də ona görə mürəkkəb idi ki, bu qəzada erməni kəndlilərinin silahlı dəstələri ilə yanaşı general Andronikin başçılıq etdiyi yaxşı təşkil olunmuş iri hərbi hissə də vardı. Sərəncamında kifayət qədər əsgərdən ibarət olan qüvvə və silahlı erməni kəndliləri olan Andronik Azərbaycanın hüdudlarına soxularaq və ehtimal ki, Ermənistan Respublikası hökumətinin direktivi ilə hərəkət edərək, müsəlman əhalisinə ya ermənilərin hakimiyyətinə tabe olmaq, yaxud da qəzanı tərk etmək barədə ultimatum verdi. Bütün aləmdən təcrid olunmuş və heç yerdən yardım ala bilməyən, bəzi kəndlərdə nadir halda zəif silahlanmış qəza müsəlman-

ları buna baxmayaraq ermənilərin tələbləri ilə razılaşımaq istəmədilər. Ermənilər görünməmiş qəddarlıq törətdilər. Öz respublikalarının ərazisini genişləndirməyə can atan ermənilər müsəlmanlara rəhm etmirdilər, hətta müsəlmanlar sığınacaq tapmaq üçün öz doğma yurdlarını könüllü tərk etdikləri halda belə ermənilər kəndləri tamamilə dağıdır, sakinləri vəhşicəsinə öldürür, mal-qaranı sürüb aparır, müsəlmanların əmlakını aparır, onların əkin tarlalarını kotanda şumlayırdılar. Hal-hazırda yalnız Oxçu dərəsinin sakinləri öz doğma ocaqlarını müdafiə edirlər .

Mixaylov daha sonra yazırdı ki, Sisyan mahalının birinci polis sahəsinin müsəlman kəndləri, 2-ci sahənin kəndlərin böyük hissəsi, 3 və 5-ci sahələrin əhəmiyyətli hissəsi tamamilə dağıdılmışdır. Bəzi kəndlər sözün əsl mənasında torpaqla bir olunmuşdur, hətta erməni kəndləri tərəfindən şumlanır, 50 minə qədər müsəlman qaçqını Cəbrayıl qəzasının 4-cü sahəsində məskunlaşmışdır (12, iş 791).

Sakinlərin şəhadətinə və rəsmi sənədlərə görə qəzada aşağıdakı 115 kənd dağıdılmışdı: 1) Aqudi, 2) Dərəbas, 3) Dulus, 4) Qurdlar, 5) Şəki, 6) Urut, 7) Vaqudi, 8) İrmis, 9) Bəhrulu, 10) Qızıldik, 11) Dərəkənd, 12) Qarakilsə, 13) Məliklü, 14) Dortnu, 15) Dovruz, 16) Qaradığa, 17) Oxtar, 18) Çobanlı, 19) Kadayulu, 20) Çullu, 21) Şabadin, 22) Almalux, 23) Çanaxçı, 24) Cibilu, 25) Ağkənd, 26) Turapxanlı, 27) Qulud, 28) Bekdaş, 29) İncevar, 30) Siznak, 31) Qaraçimən, 32) Qafar, 33) Seyidlər, 34) Xələc, 35) Daşnov, 36) Baydaq, 37) Noraşenik, 38) Cimcumlu, 39) Qədəlu, 40) Qomarat, 41) Dərzili, 42) Kazanşi, 43) Şayuplu, 44) Taqamir, 45) Tey, 46) Atkis, 47) Şarikan, 48) Dolutlu, 49) Avqanlı, 50) Tanzaver, 51) Mads, 52) 1-ci Xocaqan, 53) Əmizlu, 54) Bukaqar, 55) Mülk, 56) Bənövşəpuş, 57) 1-ci Vartanazur, 58) 2-ci Vartanazur, 59) Leqvaz, 60) Əlidərə, 61) Mərziqit, 62) Taqut, 63) Puşanlı, 64) Rəzidərə, 65) Məmməd İsmayıl, 66) Quman-Dadanlı, 67) Tatarəkənd, 68) Kelu-Qışlaq, 69) Zamlar, 70) Əskərlər, 71) Qaragöl, 72) Çuxuryurd, 73) Nəcəflər, 74) Qarakəli, 75) Şərifli, 76) 1-ci Qəqəli, 77) 2-ci Qəqəli, 78) Burunlu, 79) Burcəlilər, 80) Gün Qışlaq, 81) Canlar, 82) Xırda

kişilər, 83) Tuafşalu, 84) Şirikan, 85) Qazanşi, 86) Qaralar, 87) Qəməran, 88) Xotanan, 89) Oxtarlu, 90) Xudayarlı, 91) Şəkərlü, 92) Kliçli, 93) Tarnadu, 94) Nüvədi, 95) Tuqun, 96) Baharlu, 97) Somalu, 98) Səfiyurt, 99) Kurgilu, 100) Çatarist, 101) Pirivslı, 102) Məşədi İsmayillar, 103) Burcalar-Dərzi, 104) Çubuklu, 105) Məzməzək, 106) Tazıkarlı, 107) Fərəcən, 108) Surası, 109) Bayramqızlaq, 110) Koknakənd, 111) Qışlaq, 112) Zabax, 113) Baylandur, 114) Bağırbəyli, 115) Keravis-Abdalur (12, v. 95).

Siyahıda adı göstərilənlərdən əlavə 2-5 evdən ibarət olub, öz ayrıca adı olmayan, sakinlərin müvəqqəti olaraq yeraltı qazmalarda yaşadığı daha 10 oba məhv edilmişdi (12, v. 95).

Yuxarıda adları qeyd olunmuş kəndlər yandırılmış, sakinlərin əmlakı aparılmış, kəndlərin torpaqları ermənilər tərəfindən zəbt edilmiş və məruzənin yazıldığı vaxta kimi müsəlmanlar həmin yerlərə gedib-gələ bilmirdilər.

Məruzəçi qeyd edirdi ki, yuxarıda adları qeyd olunan kəndlərdə 3.257 kişi, 2276 qadın və 1.196 uşaq öldürülmüş, 1006 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdır. Bütövlükdə qəza üzrə 10.068 nəfər qətlə yetirilmiş və şikəst edilmişdi. Qeyd olunurdu ki, bu rəqəmlər əslində daha çox olmuş, sakinlər vahimə içərisində qaçdıqlarından heç də qurbanların hamısını qeydə almaq mümkün olmamışdır.

Şahidlərin ifadələri əsasında ermənilərin törətdikləri aşağıdakı vəhşilik əməlləri müəyyənləşdirilmişdir:

1) Vaqudı kəndində erməni əsgərlərinə paylanmış 15 ən gözəl qız ismətlərinin alınması dərdinə dözməyərək və fiziki əzab-əziyyətdən ölmüşdür;

2) Həmin kənddə kənd ermənilər tərəfindən dağıdılarkən 400 müsəlman məscidə toplanmış, ermənilər məsciddən çıxışları tutaraq əvvəlcə pəncərələrdən içəriyə əl bombaları atmış, sonra məscidi içindəki adamlarla birlikdə yandırmışlar;

3) Yenə Vaqudı kəndində müsəlman Qədəmə Tahir qızı xəncərlə qətlə yetirilmiş ermənilər qadının döşünü kəsərək onun öldürülmüş südəmər uşağının ağzına soxmuşlar;

4) Ermənilər həmin kənddə Yolçu Şıxhüseyn oğlunu öldürüb cinsi orqanını kəsərək ağzına dürtmüşdülər;

5) Yenə həmin kənddə ermənilər azyaşlı qızlar – Nissə Əmən qızını, Əcəb Nuhbala qızını, Sona Cəfər qızını və Şahnulu Cəlal qızını ölənə kimi zorlamışdılar;

6) Yenə həmin Vaqudı kəndinin yanında Gülməstə Qasım qızı qətlə yetirilmiş, döşləri kəsilmiş və onurğa sütünuna nal vurulmuşdu.

7) Nüvədi kəndində ermənilər hərəkətsiz yataqda uzanmış 100 yaşlı qoca Əsəd bəy Məlik Abbasovu süngülərlə deşmişdilər;

8) Həmin kənddə ermənilər küçədə qaçan qadınların və uşaqların başlarını kəsmişdilər;

9) Şəki kəndində küçələrdə döşləri kəsilmiş qadın cəsədləri və ikiyə parçalanmış azyaşlı uşaq cəsədləri səpələnmişdi;

10) İrmişli kəndində ermənilər kəndi dağıdarkən südəmər uşaqları, süngüyə keçirib qaldırırdılar, parça-parça edilmiş adamların cəsədləri tapılmışdı;

11) Aqudı kəndində ermənilər müsəlmanlardan xristianlığı qəbul etmələrini tələb etmiş, qadınların döşlərini kəsərək körpələrin ağzına dürtmüşdülər;

12) Yenə Aqudı kəndində ermənilər Qulaməli Şəkər oğlunun ayaqlarının aşağı hissəsini kəsmiş, sonra süngüləyərək və qamçılıyaraq qanaxmadan ölümə qədər gəzməyə məcbur etmişdilər;

13) Yenə Aqudı kəndində gəşəng qızları əvvəlcə zorlayıb sonra qətlə yetirmişdilər;

14) Çullu kəndində ermənilər yataq xəstəsi olan 9 nəfəri xəncərlə qətlə yetirmişdilər;

15) Bağırbəyli kəndində ermənilər 7 kişi və qadını bir evə toplayaraq onları diri-diri evlə bir yerdə yandırmışdılar;

16) Müsəlmanlar kəndində cəsədlər o qədər eybəcər hala salınmışdı ki, əlləri, ayaqları, başları kəsilmiş cəsədlər tanınmaz hala düşmüşdü;

17) Qatar kəndində hörmətli ağsaqqal Məşədi Qələndər Məşədi Qulu oğlu qətlə yetirilmiş, üstünə kerosin tökülərək yandırılmışdı;

18) Yenə həmin Qatar kəndində ermənilər Kərbəlayı Allahverdi Hüseynəli oğlunun əlləri və ayaqlarını bağlayaraq boğazını kəsmişdilər;

19) 1-ci Vartanazur kəndində daha çox qadın və uşaq xəncərlə qətlə yetirilmişdi;

20) İrəvan quberniyasının Yenibəyazid qəzasının Rəhman Efendi kəndində qoca İbrahim Hədsi Hüseyn oğlunun gözləri çıxarılmış və meyidi yandırılmışdı (12, iş 791).

Məruzədə qeyd olunurdu ki, müsəlman kəndlərinin əksər hissəsi Andronikin qoşunları qəza ərazisinə daxil olarkən dağıdılmış və yandırılmışdı. Hadisələr 1918-ci ilin yayın sonu və payızında törədilmişdi.

Gəncə qubernatorunun 14 dekabr 1918-ci il tarixli teleqramında deyilirdi ki, erməni başkəsənləri Zəngəzur qəzasında Qaladərisi yanında müsəlman kəndinə basqın etmiş müsəlmanları öldürür və vəhşiliklər edirlər (211, s. 103).

1919-cu il yanvarın 1-10-u arasında erməni quldur dəstələri Andronikin başçılığı ilə Quşçulu, Əcili, Atqız, Ovsarlı, Şəhərcik, Açaqu və Oxçu kəndlərini dağıtmışdılar. Kirədəğ, Mollalı, Qovşud, Qarabağlı, Qavarlı, Başmaki, Mahmudlu, Keydaş, Kaqaç, Kuruqat, Kayçan, Kiği və Hacıbacı kəndlərini mühasirədə saxlayırdılar.

Zəngəzur qəzasının Oxçu dərəsindəki müsəlmanlar da çox ağır duruma düşmüşdülər. Şahidlərin ifadələrinə görə ermənilərə əsir düşüb zorakılıqlara məruz qalmasınlar deyə özlərini öldürürdülər (199, 109).

1919-cu ilin fevralı-martın əvvəllərində Artuçun başçılıq etdiyi quldur dəstəsi Seyid-Kotanlı, Xaraba-Kotanlı və Şaqəib adlı müsəlman kəndlərində əhalini məhv etmişdi. Şahidlərin ifadələrinə görə qırğının vəhşətləri ağlagəlməz idi. Cəsədlər təhqir olunmuşdu: qarınları yırtılmış, gözləri oyulmuş, qulaqları kəsilmişdi. Bu kəndlərdə olan bir neçə yüz kürd qaçqın da erməni quldurları tərəfindən amansızlıqla qətlə yetirilmişdi (199, 113).

1919-cu ilin iyulunda Andronikin quldurları Gorusdan yuxarıda yerləşən kürd kəndlərini dağıtmışdılar. Yalnız dəyənəklərlə silahlanmış

kürdləri tərədən dırnağadək silahlanmış qatillərə mərdliklə müqavimət göstərsələr də demək olar ki, tamamilə məhv edilmişdilər (199, 129).

1919-cu ilin dekabrın 3-də Azərbaycan parlamentinin üzvü Mirzə Sadiq Axundzadənin teleqramında xəbər verilir ki, Zəngəzurdə qanlı hadisələr təkrar başlamışdır, Çaylı və Oxçu kəndlərində 900 müsəlman qətlə yetirilmişdir, məscidə sığınmış 400 qadın və uşaq məscidin partladılması nəticəsində tikə-tikə olmuşdu (199, 131).

Şahidlərin ifadələrindən və sənədlərdən cinayət əməllərini törədən ermənilərin çoxunu müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdu. Onlar yüzlərlə idi. Məruzəçi şahidlər tərəfindən adları tez-tez hallandıran Gorus şəhəri sakinləri Nikolay Osipov, Simon Mirumov, Darabas kənd sakini Şamir Şahnəzərov, Mehri kəndindən David Arşak, Vaçiants Matevesov və daha 40-dan çox erməni qatilin adını çəkir. Onların içərisində keşiş Ter-David, zabit Ovanes Petrosov, keşiş Ter-Qriror, Ter Minasov, polis pristavları İsaak Başintsev, Seratikov da var idi.

Məruzədə qeyd olunurdu ki, Zəngəzur qəzasının yüzdən çox kəndinin dağıdılması, on minlərlə baş iri buynuzlu mal-qaranın və bir neçə yüz min qoyunun sürülüb aparılması, bağların, əkin sahələrinin məhv edilməsi qəza müsəlmanlarının iqtisadi vəziyyətini hədsiz pisləşdirmiş, 50 minə qədər adamın yoxsullaşmasına səbəb olmuş, 2 milyard manata qədər zərər yetirmişdi (12, v. 95).

Bu əməliyyatlar zamanı Oxçu, Pirdavdan, Şabadın və Atqız kəndinin 1200 nəfər əhalisindən cəmi 216 nəfəri dağları aşaraq Ordubadə gəlmiş və orada məskunlaşmışlar. Kənd əhalisinin 167 nəfəri Ordubada çatanadək dağlarda soyuqdan donaraq ölmüş və itkin düşmüş, qalanları isə ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir (15, iş 119).

Oxçu dərəsi kəndlərini dağıdandan sonra ermənilər noyabrın 26-da Əliquluuşağı kəndinə, noyabrın 28-də Zeyvə kəndinə, dekabrın 1-də və 2-də isə bir ilə qədər mühasirədə saxladıqları Gıgı dərəsinin Şəhərcik, Buğacıq, Mollalı, Sofulu kəndlərinə hücum edərək, həmin kəndləri dağıtmış, əhalini qırıp-çataraq kənddən çıxarmışlar.

Erməni silahlı qüvvələri 1919-cu ilin dekabrında və 1920-ci ilin əvvəllərində Zəngəzur qəzasının azərbaycanlılar qalmış sonun-

cu kəndlərinə – Hacılar, Zabıxçay, Muradlı dəyirmanı, Mirzə Cəlil, Abdallar və Əliqulu kəndlərinə basqın etdilər (15, v. 14). 1920-ci il yanvarın sonuna qədər ermənilər Zəngəzurun daha 50 kəndindən azərbaycanlıları qovub çıxartdılar (21, iş 200).

Cümhuriyyət dövründə Zəngəzur qəzasında polis pristavı olmuş xalqımızın cəsur oğlu Aslan bəy Sultanov vətənpərvər qüvvələri birləşdirərək düşməne qarşı qeyri-bərabər mübarizə aparırdı (1, 8). Aslan bəyin əmisi oğlu – Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentinin üzvü Cəlil bəy Sultanov 1920-ci il yanvarın 21-də Karyagindən (indiki Füzuli – M.U.) parlament sədrinə göndərdiyi teleqramda həyəcanla xəbər verirdi: *“Dördüncü gündür ki, Zəngəzur qəzasında nizami qoşunlarla birlikdə erməni quldur dəstələri artilleriya və pulemyot atəşindən istifadə etməklə hücumdadırlar. Cəbhə Qubadlıdan Xocahana qədər 50 verst məsafəni əhatə edir. Qurbanlar hədsiz çoxdur. Əhali vahimə içərisində qaçır və əbəs yerə yardım xahiş edir. Təcili tədbirlər görülməsini, böyük miqdarda qoşun və patron göndərməsini hədsiz dərəcədə xahiş edirəm. Bədbəxt qəza əhalisinin adından yalvarıram, kağız üzərində etirazlardan fəal hərəkətlərə keçməyi və Azərbaycanın gözəl guşəsini tamamilə xilas etməyi xahiş edirəm. Zəngəzurdan sonra növbə Qarabağındır. Bunları itirməklə türk xalqının və Azərbaycanın qarşısında məsuliyyət daşıyacaqsınız.*

Cəlil bəy ürək ağrısı ilə bildirdi ki, bütün bu itkilərə görə Azərbaycan xalqı qarşısında parlament məsuliyyət daşıyacaqdır (1, 12).

Qeyd edək ki, hələ bu hadisələrə qədər Andronik daşnak hökumətinin başçısı Njdeni daha da gücləndirmək üçün özünün sağ əli olan general Manuku güclü silahlanmış bir ordu ilə Zəngəzura göndərmişdi. Manukun ordusu Gorusa getmək üçün Laçının Zabux dərəsi deyilən yerə yaxınlaşan zaman laçınlı Sultan bəy təcili olaraq Aslan bəy Sultanovun yanına adamlarını göndərərək ona belə bir məktub yazır. *“Sayca bizim qüvvələrdən xeyli üstün, təpədən dırnağadək silahlanmış Manuk öz ordusu ilə başımızın üstünü kəsdirib. Əmioğlu, bütün qüvvələrini yığ özünü bizə çatdır. Yoxsa bu qeyri-bərabər döyüşdə hamımız məhv olarıq”* (1, 14).

Xəbəri eşidən Aslan bəy vaxt itirmədən bütün qüvvələri ilə hərəkət edərək özünü Sultan bəyin harayına çatdırır. Deyildiyinə görə döyüş başlanan gün səhər tezdən Aslan bəy Manukun durbin ilə baxmağından düşən işıqdan onun yerini müəyyənləşdirərək sərrast atəşlə vurub öldürübmüş (1, 16-17). Sərkərdələrinin həlak olmasından çaşbaş qalmış ermənilər vahiməyə düşərək döyüşü uduzmuşdular (1, 17). Ermənilərin məqsədi Naxçıvanla Şuşa arasındakı böyük bir ərazidə bir nəfər də olsun azərbaycanlı qoymamaq, bu bölgədə ermənilərin milli çoxluq olduğunu Paris konfransında bəyan etmək və bölgəni Ermənistanla birləşdirmək üçün hüquqi əsas yaratmaq idi.

Ermənilərin Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlərinə son hücumları nəticəsində 1920-ci ilin martın ikinci yarısında Əliyanlı, Müsəlmanlar, Muradxanlı və Qaraimanlı kəndləri, martın 31-də isə Qubadlı və Dondarlı kəndləri daşnaklar tərəfindən tutulmuşdu (16, iş 21).

Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin Zəngəzuru xilas etmək üçün 1920-ci ilin aprelin əvvəllərindən başlayaraq, polkovnik Qacarı rəhbərliyi altında apardığı uğurlu əməliyyatlar ermənilərin geriyə oturdulması və bölgənin bir neçə kəndinin azad edilməsi ilə nəticələndi. Aprelin ortalarından başlayaraq, erməni hərbi birləşmələri Zəngəzurdə geriyə sıxışdırılmağa başladı (16, iş 22). Aprelin ikinci yarısından başlayaraq, Zəngəzurdə proseslərin gedişinə nəzarət ADR hökuməti tərəfindən tam bərpa olunsada, təəssüflər olsun ki, aprelin 27-də demokratik respublikanın süqut etməsi, bölgədə yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə olunmasına, itirilmiş ərazilərin geri qaytarılmasına imkan vermədi.

Ermənilər təkcə 1919-cu ilin oktyabr ayının əvvəllərində Zəngəzur qəzasında 110 müsəlman kəndini məhv etmiş, 60 mindən çox insan ermənilərin zorakılıqları nəticəsində qaçqına çevrilmişdi (93, 254).

Naxçıvan könüllüləri Zəngəzur soydaşlarına yardım üçün bir sıra hərbi əməliyyatlar həyata keçirmişlər. 1919-cu ilin noyabr ayının sonlarında Xəlil bəyin və Kəlbəli xanın başçılıq etdiyi hərbi dəstə erməni quldurlarının Zəngəzura gedən yolunu kəsmək üçün Bazar-

çay rayonuna yürüşü bir sıra səbəblər üzündən uğursuzluqla nəticələnsə də hər halda bir müddət ermənilərin diqqətini yayındırmağa kömək etmişdi. Sisyan istiqamətində hücum keçən naxçıvanlılar bir neçə erməni kəndini ələ keçirmiş və şimaldan Zəngəzura doğru hərəkət edən Azərbaycan ordusu ilə birləşmək, Dərələyəz dəhlizi ilə Ermənistanın Zəngəzurla əlaqəsini kəsmək imkanı yaratmışdı. Ancaq, Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Ermənistan arasında bağlanmış 23 noyabr 1919-cu il tarixli sazişə əsasən Azərbaycan hökumətinin öz qoşunlarını Zəngəzurdan çıxarması və əksinə, Ermənistanın bölgəyə yeni qoşun hissələri göndərməsi ilə bu imkan əldən verilmiş oldu (85, 254-255).

Sazişə görə Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri sərhəd haqqında məsələlər də daxil olmaqla, bütün mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etməyi öhdələrinə götürürdülər. Tərəflər razılığa gələ bilmədikləri halda polkovnik Rey münsif kimi qərar qəbul etməli idi. 1919-cu ilin noyabrında Bakıda Ermənistan-Azərbaycan konfransı açılmalı idi (113, 207). Azərbaycan hökuməti sazişə əməl edərək birtərəfli qaydada öz qoşunlarını Zəngəzurdan çıxardığı halda Ermənistan öz qoşunlarını bu bölgəyə yeritdi. Zəngəzurun Oxçu, Şabadin, Pirdavdan, Atqız, Oxçu dərə və b. kəndlərinin sakinlərinə amansız divan tutuldu (86, 112).

Zəngəzur müsəlmanları Naxçıvan liderlərinə göndərdikləri müraciətlərdə onları qorumalarını, himayəyə götürmələrini xahiş edirdilər. Qeyd edək ki, o zaman elan olunmuş Araz-Türk Respublikasının ərazisi Zəngəzurun cənub hissəsini də əhatə etdiyindən bu ərazilərin ermənilərdən qorunması üçün cəhdlər edilmişdir (85, 256).

V FƏSİL

ZƏNGƏZUR ERMƏNİ ƏSARƏTİNDƏ.
AZƏRBAYCANLILARIN
ZƏNGƏZURDAN DEPORTASIYASI

Əgər Ermənistanda Sovet hökuməti qurulana qədər Stalin “Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz” tezisi ilə çıxış edirdisə, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan cəmi iki gün sonra həmin Stalin dekabrın 1-də Bakı Sovetində keçirilən iclasda N.Nərimanovu Zəngəzurun Sovet Ermənistanına verilməsi barədə bəyanatla çıxış etməyə məcbur etmişdir.

5.1. Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistan SSR-ə “bağışlanması”

1920-ci ilin aprel ayının 28-də Azərbaycan Cümhuriyyəti süqut etdi, XI Ordunun süngüləri üzərində Sovet hökuməti quruldu və bolşeviklər əvvəl Bakıda, sonra isə tədriclə respublikanın digər bölgələrində hakimiyyəti ələ keçirdilər. Azərbaycanda Sovet hökuməti quruldu və hər şey dəyişdi, milli siyasət sinfi siyasətlə əvəzləndi. Hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklər, ilk növbədə ölkənin ərazi bütövlüyünü qorunmalı olduqları halda, sinfi mübarizəyə, müxtəlif təbəqədən olan azərbaycanlılar arasındakı münasibətlərin aydınlaşdırılmasına başladılar.

O dövrdə Azərbaycanın ən çox diqqət tələb edən bölgələri – Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan bir qədər unuduldu. Daha doğrusu, bu bölgələrə olan əvvəlki milli münasibət və bu ərazilərin taleyi Sovet Rusiyasının siyasəti ilə üst-üstə düşmürdü.

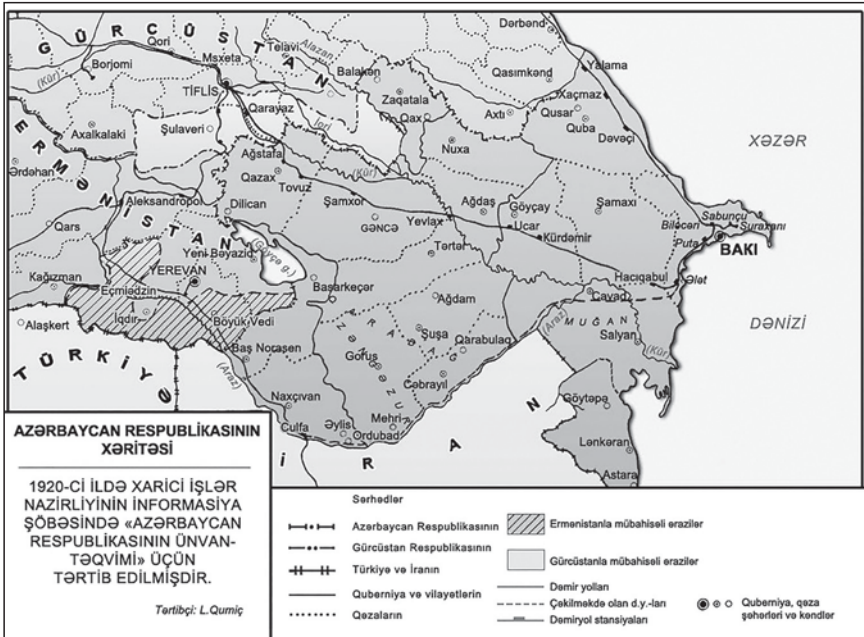
Sovet Rusiyası adından Qafqazda Leninin “Zaqafqaziyanın fəthi” adlandırdığı Serqo Orconikidze çıxış edirdi. Rusiyanın mövqeyi isə ilk baxışda tərəfsiz və obyektiv görünsə də, əslində ermənipərəst bir mövqe, çar Rusiyasının Qafqaz siyasətinin davamı idi.

Məlum olduğu kimi, Sovet hökuməti Azərbaycanda Ermənistandan əvvəl qurulmuşdur. Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulması ərafəsində S.Orconikidze Sovet Rusiyasının adından belə bir bəyanatla çıxış edirdi ki, “yalnız Sovet hakimiyyəti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edə bilər” (113, 265).

Zəngəzur azərbaycanlılarının Sovet hakimiyyətinə bəslədikləri ümidlər özünü doğrultmadı. Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonrakı ilk aylarda Zəngəzurla bağlı bir neçə bəyanat verilsə də, həmin bəyanatlar sırf deklarativ xarakter daşıyırdı və o bəyanatların arxasında heç bir əməli tədbir və hərbi güc dayanmırdı.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gorusda Zəngəzur qəza komitəsi yaradıldı və komitənin sədri azərbaycanlı

Şirvani, onun müavini isə milliyyətçə erməni olan Qaragözov təyin edildilər (23, v. 24). Ancaq təəssüf ki, Zəngəzura Sovet hakimiyyəti tərəfindən nə maddi, nə hərbi, nə də siyasi ideoloji cəhətdən heç bir yardım göstərilmirdi.

AK(b)P II qurultayında Zəngəzurdan seçilmiş nümayəndə, milliyyətçə erməni olan Tatyana öz məruzəsində iki il davam edən milli qırğın nəticəsində bölgənin 200 müsəlman kəndinin tamamilə dağıldığını bildirmiş, Zəngəzura maddi və hərbi baxımdan köməklik göstərilməsi barədə məsələ qaldırmışdı. O, çıxışında belə bir faktı vurğulamışdı ki, Sovet hakimiyyətinin qurulmasından keçən 4-5 ay müddətində Zəngəzur əməkçiləri nə bir qəpik maaş, kəndlilər isə nə bir funt kerosin belə almamışlar.

Şura hökumətinin Zəngəzura lazımi diqqət yetirməməsi, digər bir erməni kommunist – Zəngəzur fəvqəladə komissarının müavini A.Qaragözov tərəfindən də söylənilmişdir. A.Qaragözov 1920-ci ildə yazdığı “Zəngəzur – Qarabağ məsələsinə dair” adlı məqaləsində

Qarabağın və Zəngəzurun iqtisadi-nəqliyyat və ərazi baxımından İrəvandan çox Bakı ilə bağlılığını qeyd etmiş, bu ərazilərin Azərbaycanda qalmasının məqsədəuyğun olduğunu göstərmiş, eyni zamanda Zəngəzura və Qarabağa Azərbaycan hökuməti tərəfindən lazımı diqqət yetirilməməsini qeyd etmişdir (113, 280).

Bunu da söyləmək yerinə düşərdi ki, o vaxtkı Azərbaycan kommunist hökuməti öz fəaliyyətində və qəbul etdiyi qərarlarda sərbəst deyildi və bütün addımlarını Moskva ilə razılaşaraq atırdı. Moskvanın isə siyasəti dəyişməz olaraq qalırdı. Moskvaya Zəngəzurun və Qarabağın tarixən kimin torpağı olması o qədər də maraqlı deyildi. Moskvaya Ermənistanda Sovet hökumətini qurmaq maraqlı idi. Moskvaya Zəngəzur və Qarabağ əhalisinin dərd içərisində, ac-yalavac, ölümlə üz-üzə yaşaması maraqlı deyildi, Moskva üçün Zəngəzurdə sabitlik yaradılması maraqlı deyildi, Moskva üçün Azərbaycanı və Ermənistanı bir sapla barmağına bağlayıb, hər iki milləti, hər iki ölkəni özündən asılı etmək, özünün hər iki ölkənin hakim mütləqi olduğunu bu xalqlara hər an xatırlatmaq maraqlı idi. Buna görə də Sovet Rusiyası Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonrakı 7 ay ərzində Zəngəzuru, Qarabağ və Naxçıvanı hər bəhanə ilə Azərbaycana qaytarmağın zəruriliyini qeyd edirdisə (113, 265), artıq Ermənistanda 1920-ci il noyabrın 29-da Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Sovet rəhbərliyi başqa bir tezislə “yalnız Sovet hakimiyyəti Zəngəzuru Ermənistana birləşdirə bilər və Qarabağa muxtariyyət hüququ verə bilər” tezisi ilə çıxış etməyə başladı.

Əgər Ermənistanda Sovet hökuməti qurulana qədər Stalin “Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz” tezisi ilə çıxış edirdisə, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan cəmi iki gün sonra həmin Stalin dekabrın 1-də Bakı Sovetində keçirilən iclasda N.Nərimanovu Zəngəzurun Sovet Ermənistanına verilməsi barədə bəyanatla çıxış etməyə məcbur etmişdir.

Tarixə “Nərimanov bəyanatı” kimi daxil olmuş bu sənəd AK(b)P MK siyasi və təşkilat bürolarının 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən iclasında qəbul edilmiş və bəyanatın oxunması N.Nərimanova həvalə

edilmişdir (168). Həmin iclasda müzakirə olunan məsələlərdən biri də Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin elan olunmasına münasibət bildirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Həmin məsələ ilə əlaqədar qəbul olunmuş qərarla “Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı biri-biri ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır, bu iki ölkə arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir, Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana verilir, Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir” kimi, Azərbaycan üçün zərərli müddəalar göstərilmişdi (24, iş 5 - v. 24).

Həmin qərar əsasında hazırlanmış N.Nərimanovun bəyanatında isə “bundan belə də heç bir ərazi məsələləri əsrlərdən bəri qonşu olan iki xalqın – ermənilərin və müsəlmanların bir-birinin qanını tökmək üçün səbəb ola bilməz, Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ərazisidir, Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir, Zəngəzurun hüdudlarında bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılır, Sovet Azərbaycanının qoşunları buradan çıxarılır” kimi müddəalar öz əksini tapmışdır. Bu bəyanat Sovet Rusiyasının Azərbaycanda təmsilçiləri olan İ.Stalin (189, 14) və S.Orconikidze tərəfindən sevinclə qarşılanmış və “yüksək” qiymətləndirilmişdir. İ.Stalin “Nərimanovun bəyanatını” tamamilə bəyəndiyini bildirmiş və onun Ermənistanla müsəlman dünyası arasındakı çox əsrlik düşmənçilik və qanlı müharibələri birdəfəlik aradan qaldırmaqla güney Qafqaz və bütün Şərqi xalqlarının tarixində yeni səhifə açdığını qeyd etmişdir.

Q.Orconikidze bu bəyanatı “bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt” kimi qiymətləndirmiş və hətta torpaqları əlindən alınmış Azərbaycana “Zəngəzur məhsulsuz dağlardır, taxılı yox, suyu yox, Naxçıvan bataqlıq və malyariyadan başqa bir şey deyildir, Qarabağda da heç nə yoxdur, sanki Sovet Azərbaycanı artıq yükədən xilas olur” – deyərək (203, 140) minnət də qoymuşdur.

Düzdür, N.Nərimanov sonradan Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurla bağlı qərara etiraz etmiş, Leninə müxtəlif müraciət və teleqram-

lar göndərərək Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına müəyyən cəhdlər göstərmişdir, lakin necə deyərlər artıq qatar getmişdi, artıq Azərbaycanın ixtiyarı özündə deyil, Moskvada idi. Artıq Azərbaycanın taleyini özü deyil, Moskva həll edirdi.

O zaman regionda aparılan siyasət Azərbaycanın əleyhinə idi. O zaman Sovet Rusiyasının Xarici İşlər komissarının müavini milliyətçə erməni olan Qaraxan, Sovet Azərbaycanının Ermənistandakı fəvqəladə nümayəndəsi isə erməni Dövlətov idi.

Bütün bunlarla yanaşı, təəssüflə olsa da, qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın hökuməti də Zəngəzur və Qarabağ torpaqlarının qorunması və əldə edilməsi üçün lazım olan fəaliyyəti ya həyata keçirə bilməmiş, ya da həyata keçirmək istəməmişdir. Dağlıq Zəngəzurdə məskən salaraq möhkəmlənən və vaxtaşırı öz təxribatçı fəaliyyətini davam etdirən, Azərbaycan kəndlərinə quldur basqınları edən, Gorusda və Qubadlıda yerləşən qəza şuralarını təhlükə altında saxlayan daşnak Njdenin silahlı qüvvələri, onun Tevan və Tarxan kimi əlaltıları Sovet İrəvanından daimi olaraq hərbi yardım, maddi və siyasi-ideoloji təminat aldıkları halda, Azərbaycan hökuməti Birinci Dünya müharibəsindən bu yana Zəngəzuru erməni basqınlarından qoruyub saxlayan Zəngəzur azərbaycanlılarını tamamilə məhv olmaqdan xilas edən, Andronik kimi təhlükəli bir canını Zabıx dərəsində darmadağın edərək qaçmağa məcbur edən, Zəngəzur müsəlmanları arasında böyük güc və nüfuz sahibi olan Sultanov qardaşlarının – Xosrov bəyin və Sultan bəyin imkanlarından nəinki istifadə etmədi, hətta öz yurdunu və millətini sevən bu iki qəhrəman qardaşa qarşı inamsızlıq nümayiş etdirərək onları və onların tərəfdarlarını özündən incik saldı, Zəngəzuru müdafiəsiz qoydu.

Sultanovlara münasibətdə bakılı kommunistlərlə İrəvandakıların fikirləri üst-üstə düşürdü. Hələ 1920-ci il mayın 12-də daşnak Ermənistanının Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Şura hökumətinə Xosrov bəy Sultanovla bağlı göndərdiyi notada “erməni qırğınlarının təşkilatçısı Sultanov qırmızı lent taxaraq yenə də hakimiyyətdədir” – yazırdı (9, iş 70).

*Qarabağın
general-qubernatoru
Xosrov bəy Sultanov*

Xosrov bəy üçüncü hansı hakimiyyətin olmasının o qədər də fərqi yox idi. O, ADR-in ilk hərbi naziri olanda da, Qarabağın general-qubernatoru olanda da (AXC hökuməti zamanı), Şuşa inqilab komitəsi sədri olanda da eyni şövqlə, eyni məsuliyyətlə, eyni cəsarətlə öz mübarizəsini davam etdirirdi. Xosrov bəyin mübarizəsi yurd uğrunda, torpaq uğrunda, Vətənin bütövlüyü uğrunda mübarizə idi – buna görə də müqəddəs mübarizə idi. Sultanov qardaşlarının mahalda hörməti böyük idi. Azərbaycan türkləri də, kürdlər də bu qardaşların mərdliyinə inanırdılar. Hər an onlara arxa, kö-

mək olmağa hazır idilər. Hələ Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyəti zamanı Xosrov bəy Sultanov Gorusa girmək, Zəngəzurun yuxarı hissələrinin daşnaklardan təmizlənməsi üçün icazə istəmişdisə də, ona nə icazə, nə də lazımı köməklik verilməmişdi. Nəhayət, belə imkanı 1920-ci ilin martında əldə edən X.Sultanov Novruz bayramı qabağı ermənilərin Şuşada qaldırdığı qiyamı müvəffəqiyyətlə dəf etdi, Qarabağdakı bütün daşnak təmayüllü qüvvələri zərərsizləşdirdi, erməni əməkçiləri ilə vətəndaş sülhünün əldə olunmasını təmin etdi. Qardaşı Sultan bəy Sultanovla birlikdə Zəngəzurun azad edilməsi planını işləyib hazırlayan Xosrov bəy lazımı əsgəri qüvvə toplayıb silahlandırdı. Təəssüf ki, böyük bir tarixi missiyanı həyata keçirməyə ona zaman imkan vermədi. Aprelin sonlarına planlaşdırılmış azadlıq əməliyyatını həyata keçirmək nə Sultanov qardaşlarına, nə də, ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqına qismət olmadı. Bakıda hakimiyyət çevrilişi baş verdi, X.Sultanovu general-qubernator edən milli hökumət çökdü...

Xosrov bəy Sultanov Zəngəzurda adlı-sanlı Sultanovlar sülaləsinin ən layiqli davamçılarından biri olmuşdur. Onun ulu babası Hacı Sam Şadılı Qaraçorlu tayfasından olub Xorasan ətrafında yaşamış, XVIII əsrin əvvəllərində Hacı Samın nəvəsi Şirin öz tayfa-

sından olan 10 ailə ilə Qarabağa gələrək indiki Laçın rayonunda yerləşmişdir. Qarabağ xanlığı yaranarkən bu tayfadan olan Qara Bayram bəy Pənahəli xanın yaxın silahdaşı kimi onun hərbi dəstələrinin birinə başçılıq etmişdir. Xanlıq yaranandan sonra Şirin bəy Qarabağ xanının Qaracorlu mahalı üzrə naibi olmuşdur. Onun nəvəsi Xanmurad bəy isə Qarabağ xanı İbrahim xan Cavanşirin qatırçısı olmuşdur. İgidliyinə və peşəkarlığına görə mahalda ad çıxarmış Xanmurad bəy haqqında o vaxt deyilən bir zərb-məsəl indi də atalar sözü kimi işlənir: “Hər oxuyan Molla Pənah, hər qatırçı Murad olmaz.” Xanlıq dağılanda İbrahim xan öz yaxın adamlarına “bəy” titulu verərək torpaq bağışlayır. Bu adamlardan biri də qatırçı Murad – Hacısamlı Xanmurad idi. Xanmurad bəy titulu rəsmiləşdirməkdən ötrü Tiflisə – Qafqaz canişini Vorontsovun yanına gedir, özünə və oğlu Paşa bəyə bəy titulu alaraq Sultanov soyadını qəbul edir. Paşa bəy 1872-ci ildə 35 yaşında Hacısamlı mahalının bəyi təyin olunur. Xosrov bəy Sultanov Paşa bəyin yeddi oğlundan üçüncüsüdür. (236)

Xosrov bəy Sultanov 1879-cu ildə anadan olmuş, Gəncə gimnaziyasını bitirdikdən sonra Odessa Tibb Universitetində N.Nərimanovla bir vaxtda təhsil almış, həmin vaxtdan da siyasi hərəkata qoşulmuşdur. 1918-ci ilin 28 mayında Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi Bəyannaməsinə imza atan 26 nəfər Milli Şura üzvlərindən biri, ADR-in 1-ci Hərbi naziri, 2-ci Əkinçilik və Əmək naziri, Qarabağın General Qubernatoru olmuşdur. 1919-cu ilin 21 martında qiyam qaldırıb Şuşa, Xankəndi və Əsgəranı zəbt edən daşnak generalı Dronun dəstələrinin Qarabağdan qovulub çıxarılmasında Xosrov bəy Sultanovun böyük əməyi olmuşdur. Məhz onun fəaliyyəti sayəsində 1919-cu ilin mayında Şuşa, Xankəndi və Əsgəran daşnak quldurlarından təmizlənmiş və bölgənin erməni sakinləri ADR hökumətini tanıdıqları barədə bəyanat imzalamışlar. Xosrov bəy Sultanov qardaşı Sultan bəylə birlikdə Zəngəzurun qərb hissəsinin erməni qulduru Njdenin əsarətindən azad etmək üçün əməliyyat hazırlamış və 1920-ci ilin aprelin 21-də hərbi dəstəsi ilə Şuşadan Go-

rusa doğru hərəkət etmişdir. Lakin aprelin 27-sində hökumətin Bakıda bolşeviklərə təhvil verilməsi Sultanov qardaşlarına bu tarixi missiyanı həyata keçirməyə imkan verməmişdir.

Şuşaya qayıdan Xosrov bəy özünü Qarabağ İnqilab Komitəsinin sədri elan edərək, Sovet hakimiyyətini tanıdığını N.Nərimanova teleqramla bildirirsə də, keçmiş tələbə yoldaşı N.Nərimanov Xosrov bəyə etimad göstərmir və onun yerinə Dadaş Bünyadzadəni təyin edir (237).

Sovet hökumətinin mənəvi və fiziki terror təhlükəsi ilə üzləşən Zəngəzurun qəhrəman oğlu 1923-cü ildə mühacirətə gedir. İran, Türkiyə, Fransa və Almaniyada yaşamağa olur, 1943-cü ildə İstanbulda vəfat edir.

Eyni aqibəti Xosrov bəyin böyük qardaşı Sultan bəy və əmisi oğlu Aslan bəy də yaşadı. Doğrudur, erməni quldurlarına qarşı mübarizədə ad çıxarmış Aslan bəy Sultanov əvvəlcə Qarabağın və Zəngəzurun fəvqəladə komissarı təyin olunmuş, sonra isə o, Qubadlı qəza milisinin rəisi təyin olunmuşdu, lakin 1921-ci ilin aprelində o bu vəzifədən də kənarlaşdırılmışdı (19, v. 74; 1, 63).

Erməni kommunistləri daşnak qoşununun komandiri, Zəngəzur azərbaycanlılarının qaniçəni general Dronu Ermənistanın mənafeləri naminə, ermənilərin mövqelərini Zəngəzurda möhkəmlətmək üçün, Zəngəzur torpaqlarında erməni hakimiyyəti qurmaq üçün erməni Sovet qoşunlarının bölgədəki komandanı vəzifəsinə təyin etdikləri halda, azərbaycanlı kommunistlər Moskva və Ermənistan tərəfindən ortaya atılmış Qırmızı Kürdüstan avantürasını əlində bayraq edərək, Xosrov bəy Sultanovu millətçilikdə təqsirləndirib həbs etdirdilər, Sultan bəy Sultanovu isə qaçaq saldı (113, 276). Erməni bolşeviklərində ermənilik hissi siyasi məfkurədən öndə dayanırdı. Onlar hətta Sovet Rusiyasının qarşısında şərt də qoymuşdular: – Naxçıvanı, Zəngəzuru və Qarabağı Azərbaycandan alıb Ermənistanla birləşdirəndi təqdirdə biz Ermənistan Şura hökumətini yarandığını elan edəcəyik. Erməni kommunistləri milli məsələdə bizim kommunistləri qabaqladılar.

Zəngəzurun Ermənistana bağışlanmasında başqa bir diqqət çəkən məqam Azərbaycan Sovet hökumətinin rəhbərliyində N.Nərimanov istisna olmaqla milli və vətənpərvər ruhlu azərbaycanlıların, demək olar ki, olmaması idi.

N.Nərimanov o illərdə V.İ.Leninə yana-yana yazırdı: *“Həmişə Denikini müdafiə edən Ermənistan müstəqillik qazanır və əlavə olaraq da Azərbaycan torpaqlarını alır. Zaqafqaziya respublikaları arasında hamıdan əvvəl özünü Sovet Rusiyasının ağışuna atan Azərbaycan isə həm müstəqilliyini, həm də ərazisini itirir. Azərbaycanın indiki vəziyyəti elədir ki, Mirzəyanlar heç bir maneəsiz onun taleyini həll edirlər”* (22, v. 42).

1920-21-ci illərin mürəkkəb siyasi tarixini araşdırdıqda N.Nərimanovun Azərbaycanın müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasında nə qədər cəhdlər göstərdiyi, mübarizə apardığı və sonralar həyatı bahasına başa gələn uğursuzluğa düşər olduğu bütün gərginliyi və ağırları ilə göz önündə canlanır.

1921-ci il iyulun 20-də Ermənistan SSR Xalq Komissarları Soveti respublikanın ərazi bölgüsünü 9 qəzadan ibarət olmaqla təsdiq etdi. Doqquzuncu qəza indiki Sisyan, Qafan, Gorus rayonları və Məgri rayonunun bir hissəsinin ərazisindən ibarət olan Zəngəzur qəzası elan olundu (220, 62).

Zəngəzurun böyük bir hissəsini ələ keçirən Ermənistan 1921-ci ilin yayına qədər bu ərazilərdə özünün yerli hakimiyyət orqanlarını yaratdı. Sisyan, Gorus və Qafan rayonlarından qaçqın düşmüş azərbaycanlıların geriyyə qaytarılması barədə rəsmi razılaşma olmasına baxmayaraq, Ermənistan hökuməti qaçqınların öz dədə-baba yurdlarına qaytarılması məsələsini hər vasitə ilə əngəlləməyə çalışırdı. Bu məqsədlə Ermənistan İnqilab komitəsi 1921-ci ildə qaçqınlar haqqında qərar qəbul etdi. Həmin qərarla Ermənistan hökuməti ərzaq, nəqliyyat və yer məsələləri həll olunana qədər Ermənistana qaçqın axınının dayandırılmasını məqsəduyğun sayır, sərhəd məntəqələrinə isə geriyyə qayıdan azərbaycanlı qaçqınları Ermənistan SSR ərazilərinə buraxmamağı tapşırırdı (11, v. 11).

Məhz bu deportasiya siyasətinin nəticəsidir ki, 1918-20-ci illərdə Zəngəzurdan qovulmuş 60 mindən artıq azərbaycanlının 1926-cı ildə yalnız 5 mini qayıdıb, öz əvvəlki kəndlərində məskunlaşmışdı. Beləliklə, ermənilərin uzun illər düşündüyü və ardıcıl həyata keçirdiyi soyqırım və deportasiya siyasətinin nəticəsində azərbaycanlıların qədim torpaqlarından olan Zəngəzur demək olar ki, 1930-cu illərə qədər türksüzləşdirildi.

Zəngəzurun Ermənistana verilməsi prosesi, təəssüflər olsun ki, sonrakı illərdə də davam etdirildi. 1927-ci ildə Zaqafqaziya MİK Rəyasət heyətinin qərarı ilə Azərbaycanın Mehri-Cəbrayıl qəzasının 27 kəndi, Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının isə 10 min desyatindən çox yaylaq ərazisi Ermənistana peşkəş edildi. 1929-cu il fevralın 18-də isə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin M.Sxakayanın sədrliyi, Azərbaycan nümayəndələrindən isə D.Bünyadzadə, M.Bağirov və S.Yaqubovun iştirakı ilə keçirilən iclasının qərarı ilə Zəngilan rayonunun daha 3 kəndi – Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndləri Ermənistana verilməklə Zəngəzurdə daha bir erməni rayonu – Meğri rayonu təsis edildi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu 3 kəndin Ermənistan SSR-yə verilməsi barədə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin qərarı yalnız 40 ildən sonra – 1969-cu il mayın 7-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti tərəfindən təsdiq olunmuşdur (113, 296).

Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistana bağışlanması ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozuldu, Naxçıvan kimi mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan bir bölgə respublikadan aralı düşdü, Türkiyə kimi tarixi və strateji tərəfdaşla Azərbaycanın əlaqəsi xeyli zəiflədi.

Zəngəzura tədriclə qayıdaraq öz ata-baba yurdlarında məskunlaşan azərbaycanlıların da Ermənistan SSR-nin digər bölgələrində yaşayan azərbaycanlılar kimi Azərbaycan Respublikası ilə iqtisadi, mədəni, mənəvi, elmi və s. əlaqələri son dərəcə zəiflədi və bu insanların öz yurdlarında məskunlaşması və inkişafı prosesinə çox ciddi zərbələr vurdu.

5.2. XX əsrin 20-40-cı illərində Zəngəzurdakı azərbaycanlılara qarşı ayrı-seçkilik siyasəti

Zəngəzur Ermənistanı verildikdən sonra bir il ərzində Zəngəzurdakı əksər yaşayış məntəqələrində sovet hökumətinin yerli strukturları formalaşmağa başladı. Zəngəzurdakı beş ilə yaxın bir müddətdə azərbaycanlıların qətlinə fərman vermiş, qanını tökmüş, sonradan Sovet ordusunun qırmızı şapkasını geymiş Dronun və Njdenin quldur dəstələri də tədriclə çəkilib getdilər. 1922-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq, Zəngəzurdakı, eləcə də Ermənistan SSR-lə, Azərbaycan SSR-nin sərhədlərində əmin-amanlıq, sakitlik bərpa olunmağa və dinc həyat yavaş-yavaş öz axarına düşməyə başlamışdı. Bu sakitlikdən istifadə edən Zəngəzurun didərgin düşmüş azərbaycanlıları Ermənistan hökuməti tərəfindən göstərilən hər cür müqavimətə və maneçiliyə, qoyulan bəzi qadağalara baxmayaraq, tədriclə, hissə-hissə, yüz əzab-əziyyətlə öz doğma yer-yurdlarına dönməyə başladılar.

Zəngəzur azərbaycanlılarının öz ata-baba yurdlarından deportasiyası, qaçqın düşmələri nə qədər çətin və ağrılı bir proses idisə, onların geriyyə dönüşü də o qədər çətin və mürəkkəb, o qədər də ağrılı bir proses idi. Geriyə qayıdanlar üçün dövlət tərəfindən heç bir təminat və yardım yox idi. Qaçqınların geriyyə dönməsi prosesi pərakəndə şəkildə, nə Azərbaycan hökuməti tərəfindən, nə də Ermənistan hökuməti tərəfindən heç bir nəqliyyat vasitəsi, maddi köməklik, siyasi dəstək almadan həyata keçirilirdi. İnsanlar ailə-ailə, tayfa-tayfa, nəsil-nəsil hərə özünün imkanı daxilində əldə etdiyi nəqliyyat vasitəsinə (bu nəqliyyat vasitəsi adətən ailələrin malik olduğu – at, öküz, inək, ulaq kimi ev heyvanlarından ibarət idi) özlərinin az-çox qoruyub saxlaya bildikləri yataq, geyim və məişət əşyalarını yükləyərək Vətənə doğru gəlirdilər.

Ermənilərin Azərbaycana qarşı 1918-1920-ci illərdə həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasətinin ən acı nəticələrindən biri də azərbaycan-

lıların kütləvi surətdə öz dədə-baba yurdlarını tərk etmələri olmuşdu. 45000 qaçqın Cənubi Azərbaycan, 400 min qaçqın Naxçıvana pənah aparmışdı. Tədqiqatçı K.İsmayılovun Rusiya Dövlət Hərbi Arxivində əldə etdiyi məlumata görə 1920-ci ildə Araz çayı boyunca 500 min qaçqın toplanmışdı (85, 257). 1920-ci ilin sentyabrına aid məlumata görə isə Naxçıvan diyarında bütövlükdə bir milyona yaxın qaçqın azərbaycanlı açıq səma altında dözülməz şəraitdə yaşayırdı (85, 257).

Naxçıvan Milli Şurası nəzdində B.Şaxtaxtinskiyin sədrliyi ilə Qaçqınlar Komitəsi yaradılmışdı (85, 257). Ermənistan sovetləşəndən sonra qaçqınların çox az hissəsi geriye dönə bildilər, Zəngəzurdan gələn qaçqınlar əsasən Şahbuz, Culfa və Ordubad rayonlarında məskunlaşdılar. Qaçqınlar bir qayda olaraq ermənilərin tərk edib getdikləri kəndlərdə yerləşmişdilər (85, 257).

Azərbaycanlılar öz torpaqlarına, Zəngəzurdakı kəndlərinə qayıtdıqda bir sıra çətinliklərlə, problemlərlə üzləşdilər. Onların ilk üzləşdikləri çətinlik ondan ibarət idi ki, kəndlərdəki evlərinin əksəriyyəti yandırılmış, dağıdılmış, talan edilmişdi. Bağlar tar-mar olunmuş, meyvə ağacları kəsilib yandırılmış, qurudulmuşdu.

Bununla yanaşı, az-çox sağlamat qalmış evlər də, əsasən dağ kəndlərindən köçüb daha yaxşı şəraitdə yaşamaq arzusunda olan ermənilər tərəfindən tutulmuşdu. Həmin erməniləri kənddən çıxarmaq bir problem idi. Həmin ermənilərlə birgə həyat, yaşayış tərzini qurub, yəni yurdunu dağdan düşməni ilə yenidən bir kənddə, bir obada məskunlaşsın yaşamaq başqa bir problem idi. Dağıdılmış, evini-əşiyini təzədən tikmək və heç bir maddi vəsait olmadan tikmək, dövlət tərəfindən, o cümlədən, Azərbaycan hökuməti tərəfindən heç bir yardım görmədən bu şəraitdə məskunlaşmaq, doğrudan da, çox çətin, çox ağır bir problem idi. Məhz bu ağırlıq, bu çətinlik səbəbindən Zəngəzurdan deportasiya olunmuş, 1918-ci ildə Zəngəzurdan dədə-baba torpaqlarından qaçqın düşmüş insanların böyük əksəriyyəti, təxminən 4/5 hissəsi geriye dönmədi. Müqayisə edək ki, əgər 1918-ci ildə Zəngəzurdan 50 mindən çox azərbaycanlı yaşayırdısa, 1926-cı ildə aparılmış əhəlinin

siyahıya alınması göstərdi ki, Zəngəzurdə yaşayan azərbaycanlıların sayı heç beş minə də çatmırdı (200).

Deməli, didərgin salınmış azərbaycanlıların heç 1/10 hissəsi də 1926-cı ildə hələ geriyyə dönməmişdi. Onu da deyək ki, bu 50 min insandan təxminən 30 mini 1918-ci illərdəki qanlı qırğınlar zamanı həlak olmuşdu. Bu kütləvi insan qırğınının səbəbi bir tərəfdən erməni gülləsi, daşnak süngüsü idisə, digər tərəfdən dağda, daşda don vurma, eləcə də qaçqınlıq dövründə aran Zəngəzurunda və Qarabağ, Cəbrayıl bölgəsində tüğyan edən taun idi ki, onun nəticəsində insanlar elə ailə-ailə, kənd-kənd məhv olub getdilər.

Geriyə dönən insanlar, tədriclə təxminən 1930-cu ilə qədər geriyyə qayıtdılar, nəinki öz evlərini tikdilər, bərpa etdilər, onlar öz kəndlərində Sovet hökuməti qurdular, Sovet hökumətinin strukturlarını yaratdılar, həmin strukturlarda təmsil olundular. Qısa müddət ərzində ermənilər istəməsələr də belə, ibtidai məktəblər, 7-10 illik məktəblər açmağa başladılar və 1930-cu illərdə kolxoz quruculuğuna başladılar.

1921-ci ildə Sovet hökumətinin bu yerlərə gəlib çıxması ilə əlaqədar ermənilərin “əvvəlcədən icazə verilmiş” azgınlığına son qoyulur və kənd camaatı yavaş-yavaş öz dədə-baba yurdlarına qayıdırlar. Yurddakı evlərin isə bir qismi sökülüb-yandırılmış, bir qismi isə vaxtilə İrandan köçürülərək Sisyanın dağ kəndlərində (İlizin, Lor, Lernaşen) məskunlaşan ermənilər tərəfindən zəbt olunmuşdu.

Bir daha qeyd edirik ki, bu insanların kənddə məskunlaşması bir sıra problemlərlə bağlı idi. Bir tərəfdən ermənilərin həmin kəndləri tutması, bunun nəticəsində bir sıra kəndlərdə, məsələn: Sisyan rayonunun Vağədi, Şam, Darabas, Dəstəgird, Şəki, Qarakilsə kəndlərində ermənilər artıq azərbaycanlılarla qarışıq şəkildə yaşamağa başlamışdı. Çünki 1918-20-ci illərdə bu azərbaycanlı kəndlərinə gəlib dolmuş erməniləri sonradan kənddən çıxarmaq mümkün olmadı.

Amma buna baxmayaraq, məsələn: Urud kəndində məskunlaşan erməniləri Urud camaatı müxtəlif vasitələrlə kənddən çıxarda bildilər (109, 301).

O ilin yazı çox yağınq keçmişdi. Gurşad yağışların seli Urudun ətrafındakı dikdirlərdən – İlan qayasından, Ağ yastandan, Vəli qayasından, Şirvan əkəndən daş-qaya ilə yanaşı, bolluca ilan-çəyən də gətirib kəndə doldurmuşdu.

Urudlu cavanlar torbaların içərisinə qurbağa, siçan bağlayıb ilan qaynaşan daşlıqlara qoyurdular. Kisəyə girən ilanları tutub vaxtaşırı ermənilər yaşayan həyətlərə buraxır, onların mal-qoyununu, atlarını ilana çaldırırdılar. Qorxuya düşən erməniləri də özləri “sakitləşdirirdilər” ki, hər iki-üç ildən bir Urudda belə ilanlıq olur, hər dəfə də 10-15 adam, 100-150 baş mal-davar ilan çalmadan ölürlər və buna görə də bu kənddə mal-heyvan saxlamağın lüzumu yoxdur.

Allahın istəyi ilə həmin ilin yayında Baldırğanlı bulağın altındakı çınqıllıqda qara ilanların sürüsü (kürsəyi) peyda oldu. Görənlərin şəhadətinə görə 500-ə yaxın ilan bir-birinə sarmaşılıb dəhşətli fişilti salaraq bir-birini al-qana bulamışdı. Urudlular bu fürsətdən də istifadə edərək erməniləri aldatdılar ki, ilanlar bir neçə günə kəndə hücum çəkəcəklər. Ermənilər isə ilanların “kəndə hücumunu” gözləməyib öz kəndlərinə çəkildilər, Urudda bircə nəfər də olsun erməni qalmadı (109, 200).

Elə kəndlər oldu ki, oranın camaatı ya qayıdıb gəlmədi, ya da qayıdıb gələn insanlar həmin kəndi təzədən bərpa etmək imkanına malik olmadıqlarından digər kəndlərə köçüb yaşamağa başladılar. Məsələn: Sisyan rayonundakı Baharlı, İrmis, Darabas və Dərəkənd kəndlərinin camaatının bir hissəsi Vağədi kəndində, bir hissəsi isə Ağdü kəndində yerləşdi.

İlizin, Bəhluli, İrmis kəndlərinin, o cümlədən Şam kəndinin camaatının bir hissəsi Urud kəndində, bir hissəsi Vağədi və Ağdü kəndlərində yerləşdilər. Bu illərdə Sisyan rayonunun azərbaycanlı kəndləri olan Bozkənd Ağudi kəndinə, Püsək, Qıvraq, Əlişar kəndləri isə Sofulu kəndinə birləşdirildi.

1918-ci ilə qədər azərbaycanlı kəndləri olmuş Qafan rayonunun Aralıq, Axtaxana, Baydaq, Qatar, Oxçu, Paşakənd, Pirdavdan kəndləri Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ermənilər tərəfindən

zəbt edilmiş, sonradan dağıdılmış, yaxud erməni kəndinə çevrilmişdir.

Gorus rayonunun Şamsız kəndi Şirnuxu kəndi ilə birləşdirilmiş, azərbaycanlılar yaşayan Mac və Şahverdilər kəndləri isə erməni kəndləri olan Yerisatum və Başaracur kəndlərinə birləşdirilərək ləğv edilmişdir.

30-cu illərdə Meğri rayonunun Bənövşəpuşt kəndi dağıdılmış, Varhavar, Əmrakar, Düzqışlaq kəndləri ləğv edilmiş, kolxozların iriləşdirilməsi adı altında isə Eynəzur kəndi Nüvədi kəndinə, Tuğut kəndi Şivanidzor (erməni kəndi), Tağamir kəndi isə Liçk (erməni kəndi) kəndinə qatılmış, Tey kəndi Lehvaz kəndinə birləşdirilmişdir. Beləliklə, bu məskunlaşma prosesi ağırlı bir proses olsa da, davam edirdi.

Yeni həyat, yeni əngəllər, ermənilər tərəfindən qoyulan bütün qadağalara, göstərilən təzyiqlərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, çox qoçaq və istedadlı bir camaat olan Zəngəzur camaatı özünə güzəran yarada bildi. Əvvəl kahalara, qazmalara sığınan insanlar artıq 1930-40-cı illərin birinci yarısında qara damlar tikərək, kürsülü, təndirli evlərdə məskunlaşmağa başladılar.

Yavaş-yavaş mal-qoyun alıb, saxlayıb, artırmağa nail olan kənd camaatı öz güzəranını yaxşılaşdırmağa, ata-babalarından qalmış köhnə əkin yerlərini əkməyə, taxıllarını biçməyə başladılar.

Təəssüflər olsun ki, Zəngəzur türkünün həyatı 1922-ci ildən sonra, öz dədə-baba torpaqlarında yenidən məskunlaşandan sonrakı bütün dövrlər 1988-ci ilə kimi daim artan təzyiq altında, daim artan problemlər altında, ermənilər tərəfindən daim törədilən əngəllər və narahatlıqlar altında keçmişdir. Ermənilər hər vəchlə çalışırdılar ki, Qərbi Azərbaycan torpaqlarından – hansı ki, onun yerində artıq Sovet Ermənistanı deyilən bir respublika yaratmışdılar – Azərbaycan türklərini hansı vasitə ilə olursa-olsun, çıxarsınlar.

Təkcə bir faktı söyləmək kifayətdir ki, 1931-1988-ci illər arasında Ermənistan SSR-də 61 azərbaycanlı kəndi erməni kəndlərinə birləşdirilmiş, yaxud ləğv edilmiş, 104 kənd isə tamamilə erməniləşdirilmişdir.

İlk kollektivləşmə dövrü başlayanda Zəngəzurdə, Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi az-çox diribaş olan, az-çox qoçaq olan, öz sözünü deyə bilən, öz mübarizəsini apara bilən azərbaycanlıları kulaq, qolçomaq adı ilə kütləvi şəkildə tutdular, həbs etdilər, güllələdilər, sürgünə göndərdilər.

Zəngəzurdan bir çox ailələr həmin proseslər zamanı Orta Asiyaya, Qazaxıstana, Sibirə, Şimali Qafqaza sürgün olundular və bir daha geriyyə dönmədilər. Əslində cəmiyyəti 10-12 il öncə qaçqınlıqdan dönmüş, bütün varidatını, bütün mal-heyvanı, əmlakını itirmiş insanlar necə qolçomaq ola bilərdilər, necə kulaq ola bilərdilər? Bu insanlar ola bilər ki, ancaq öz ailəsini minimum səviyyədə dolandırmaq üçün müəyyən nəqliyyat heyvanına – ata, ulağa, müəyyən sayda qaramala və qoyuna sahib idilər. Erməni siyasəti artıq Sovet hakimiyyəti pərdəsi altında öz fəaliyyətini göstərməkdə idi.

Kulaq, kollektivləşmə söhbəti qurtardıqdan sonra 1937-38-ci illərin repressiya dövrü gəldi. Əgər kollektivləşmə dövründə kulaq, qolçomaq adı ilə Zəngəzurun qoçaq, mərd, vurub-tutan kişilərini köç etdirmək tutmaq siyasəti qarşıya qoyulmuşdusa, repressiya dövründə isə düşünən beyinləri, az-çox savadı, biliyi olan azərbaycanlıları “xalq düşməni” adı ilə məhv etməyə başladılar.

1918-ci ilə qədər Zəngəzurdə yaşayan azərbaycanlıların dini və dünyəvi təhsil almaları üçün kifayət qədər şərait var idi. 1875-ci ildə Zəngəzurdə 491 məscid və 21 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1879-cu ildəki məlumatlara görə Zəngəzurdə 92 şagirdin dini təhsil aldığı 6 ruhani məktəbi fəaliyyət göstərirdi (190, 37, 39).

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci il hadisələrindən sonra Zəngəzurdəki bütün məscidlər, vandalcasına yandırılıb, dağıdılmış, məhv edilmiş və sonradan da ateizmi, Allahsızlığı özünə ideologiyaya kimi qəbul edən Sovet hakimiyyəti, xüsusilə, Ermənistanda, təbii ki, həmin məscidləri, həmin ibadətqah yerlərini bərpa etməyə imkan verməmişdir.

Buna baxmayaraq, Zəngəzur azərbaycanlıları öz dinini, öz inamını, əqidəsini həmişə qoruyub saxlamışdılar və 1938-ci ilə qədər Zən-

gəzurdakı azərbaycanlılar arasında kifayət qədər dini təhsil görmüş, mədrəsələrdə oxumuş, ali ruhani məktəblərində təhsil almış insanlar var idi. Demək olar ki, onların hamısını bir nəfər kimi məhv etdilər, onların hamısını bir nəfər kimi xalq düşməni elan edərək tutdular, mühakimə etdilər, onlara iş kəsdilər və bu insanların da çox böyük əksəriyyəti geriyyə qayıtmadı.

Təkcə Sisyan rayonunun təmsalında söyləyə bilərik ki, həmin illərdə Urud kəndinin ən böyük ziyalı alimlərindən biri Mirzə Hüseynin çox nadir kitablarla zəngin kitabxanası məhv edildi, Bazarçayına töküldü. Nə səbəbə ki, bu kitablar ərəb əlifbası ilə yazılmışdı (109, 176). Həmin kənddə çox savadlı və ali ruhani təhsil görmüş Cəbrayıl Gəncəliyev heç bir səbəb gətirilmədən, sadəcə, evində ərəb əlifbası ilə yazılmış kitablar olduğuna görə tutuldu, sürgün olundu və bir daha geriyyə dönmədi (109, 354).

Zəngəzur azərbaycanlılarının başına gətirilmiş belə müsibətlərə aid misalları çox göstərmək olar.

Zəngəzurun sayılıb-seçilən ziyalılarından biri Həşim Hacıyev isə erməni terrorunun qurbanı olmuşdu. 1897-ci ildə Sisyan nahiyəsinin Şıxlar kəndində anadan olan Həşim Hacıyev Kazan universitetini bitirmişdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində H.Hacıyev doğma yurduna qayıtmışdı. O, Qafan nahiyəsində İcraiyə Komitəsinin sədri və maarif şöbəsinin müdiri olmuş, sonra isə Mincivan-Qafan dəmir yolu xəttinin çəkilişinə rəhbərlik etmişdi. H.Hacıyevin sayəsində onlarla zəngəzurlu gənc ali təhsil almışdı. Ermənilər 1931-ci ildə H.Hacıyevi zəhərləyib öldürdülər (116, 935).

Otuzuncu illərin repressiyası qurtardıqdan sonra İkinci Dünya müharibəsi başlandı. İkinci Dünya müharibəsində təbii ki, o dövrdə SSRİ-nin bütün vətəndaşları əziyyət çəkdi, itkilər verdilər, məhrumiyətlərlə üzləşdilər. Zəngəzur azərbaycanlıları da bu sıradan istisna deyildilər. Nəinki istisna deyildilər, hətta müharibədə onlar iqlat əziyyət çəkdi.

Bir tərəfdən müharibənin gətirdiyi sərt qayda-qanunlar, müharibə dövrünün ağır şəraiti, ikinci tərəfdən də ermənilərin bu ayrı-seçkiliyi

bir daha qabarıq şəkildə azərbaycanlılara qarşı münasibətdə özünü göstərdi. Zəngəzurdə yaşayan azərbaycanlılar o dövrdə ermənilərdən bir neçə dəfə az olmalarına baxmayaraq, Zəngəzurdan müharibəyə çağırılan azərbaycanlılarla ermənilərin sayındakı nisbət ümumi əhəlinin sayındakı nisbətdən xeyli fərqli idi. Belə ki, azərbaycanlıları yaşı az və ya çox olmasından asılı olmayaraq hərbi xidmətə cəlb edirdilər. Azərbaycanlılar arasından səhhəti, sağlamlıq vəziyyəti yoxlanılmadan, bəzən yaxşı görməyən, yaxşı eşitməyən, daxili orqanlarında patolojiyalar olan insanları da hərbi xidmətə cəlb etmişdilər və demək olar ki, onların çoxu geri dönmədi.

Bu zaman bir çox ermənilərlə alman faşistləri ilə sıx əməkdaşlıq edirdilər. Minlərlə dinc azərbaycanlının qatili general Dro (Drastamat Kanayan), Qaregin Njde və yazıçı Qaro Gevorkyan 1942-ci ilin dekabrında Hitlerin ən yaxın adamlarından biri olan Himlərlə görüşmüşdü. Dro və Himlər erməniləri faşistlərə birləşməyə çağırmışdılar. 40 min erməni bu çağırışa cavab vermişdi. E.Fayqlın fikrincə, ermənilərin nasist Almaniyaşının tərəfində müharibədə iştirak etməsi, həm də yəhudiləri məhv etmək məqsədi güdüdü (232, 151-152).

Zəngəzurun elə bir kəndi yoxdur ki, o kənddən 30-50 və daha çox insan Sovet-Alman müharibəsinə çağırılmasın. Çağırılanların da tən yarısı müharibə bölgələrindən, döyüş meydanlarından geriyə qayıtmadı. Qayıdanların bir hissəsi yaralı qayıtdı, bir hissəsi xəstə qayıtdı, əsir düşüb faşist Almaniyaşının müxtəlif əsir düşərgələrinin müsibətini görüb qayıdanlar da var idi.

Dekabr 1942-ci il. Almaniya. Əli minlərlə insanın qanına batmış qatil, erməni terrorçu “general” Dro (Drastamat Kanayan) və yazıçı Qaro Gevorkyan “reyxaristokrati” Himmleri “ziyərət etmiş” və pastor Lepsiusun “Erməni xalqının ölüm yürüşü” kitabını ona bağışlamışlar (211, 146).

1942-ci ildə çoxsaylı erməni gənci səfərbər edilərək faşistlərin müharibə cəhdlərinin fəal müdafiəçilərinə çevrildi. Suren Bezzadyan Paykar Hoassank (“işıqlı” mənasını verir) adlanan Erməni Milli Sosialist Hərəkatını yaradaraq ona başçılıq etdi. Bu təşkilat bütün

Avropada və Türkiyədə yaşayan gənc ermənilər arasında məşhurlaşdı.

1942-ci ilin sonlarında bu təşkilat Erməni Milli Şurası ilə birləşdi. Yeni təşkilatı Erməni İnqilabçı Federasiyasının bir neçə lideri yaratdı.

Erməni generalı Qaregin Njde erməni Tseğaqron təşkilatını yaratdı. Məhz bu təşkilat vasitəsilə gənc ermənilər bədnam faşist SS-inə və digər elit alman hərbi qüvvələrinə axışdılar.

Faşist Almaniyaşının erməni müdafiəsi çox geniş yayılmışdı. Almaniya və Fransada yaşayan çoxsaylı erməni 58-ci Panzer korpusuna və Vermaxtın Ostlegion 10-cu ordusuna daxil oldu.

Erməni İnqilabçı Federasiyasının liderləri Almaniya hərbi kəşfiyyatı ilə sıx əlaqədə işləyirdilər. Ermənilər I Dünya müharibəsində ruslar üçün əllərindən gələni etdiyi kimi, indi də Almaniya üçün edirdilər – casusluq! 1941-ci ilin ortalarından 1944-cü ilin sentyabrına kimi ermənilər Türkiyədə və bütün Yaxın Şərqdə faşist kəşfiyyat idarələri ilə yaxın əməkdaşlıq edirdilər. Erməni “gizli” agentləri alman təbliğatını yayır və yəhudiləri qovub-tutmaqda faşistlərə kömək edirdilər (128, 349).

Dronun və Himmlerin faşistlərə qoşulmaq barədə birgə çağırışına təxminən 30000 erməni hay vermişdir. Dro cəza dəstələrində xidmət edən erməni əsgərlərə dəfələrlə baş çəkmiş, onların qarşısında çıxışlarında Hitlerin nasist ideyalarını təbliğ etmişdir. Tədqiqatçı E.Fayqlın fikrincə, “ermənilərin müharibədə nasional-sosialist Almaniyaşının tərəfində iştirakında məqsəd, sözsüz, yəhudiləri də məhv etməkdir”.

Başqa bir tədqiqatçının, Samuel Uimsin yazdığına görə, üçüncü Reyxin qoşunlarının tərkibinə daxil olan 812-ci erməni legionu və 20 minlik erməni batalyonu yəhudilərin qırılmasında fəal şəkildə iştirak etmişlər (128, 347).

...Digər bir erməni faşisti – Balkan ölkələrində, Türkiyə və Azərbaycanda qanlı cinayətlər törətmiş Qaregin Njde vermaxtın Krimda apardığı döyüş əməliyyatlarında fəal iştirak etmiş, Hitler ordusunun generalı rütbəsi almışdır. 2001-ci ildə Ermənistanda buraxılmış no-

minal dəyəri 100 qram olan sikkənin tərs üzündə adı və soyadı yazılmaqla faşist ordusunun generalı, erməni terrorçu Q.Njde təsvir edilmişdir (211).

Müharibədən sonrakı illərdə Zəngəzur azərbaycanlıları üçün hər mənada ağır oldu. Həm dağıdılmış təsərrüfatı becərmək tələb olunurdu, həm yaraları sağalmayan insanların müalicəsi lazım idi, həm də ataları müharibədən qayıtmamış yetim uşaqları böyütmək lazım idi.

Müharibənin yaraları sağalmamış Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar yeni bir ciddi problemlə üzləşdilər. Erməni xəyanəti bu dəfə SSRİ rəhbərliyi səviyyəsində öz təsdiqini tapdı, Ermənistan-da yaşayan azərbaycanlıların deportasiyası barədə SSRİ Nazirlər Soveti Qərar verdi.

...Azərbaycanlıların yeni yaşayış yerinə köçmək istəmədikləri barədə bizim tərəfimizdən çoxlu faktlar əldə edilmişdir. Belə ki, onlar qəbiristanlığa gedərək əzizlərinin qəbirlərini ziyarət edirlər, ağlayıb Allaha yalvarırlar ki, onları doğma yurdlarından köçürməsinlər. Kolxozçuların tarla işlərinə çıxmamaları, meyvə bağlarını doqramaları, yaşayış evlərini və yardımçı tikililəri dağıtmaları haqqında faktlar da qeyd edilmişdir... (Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri Qriqoryanın Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağırova göndərdiyi 013745 №-li 3 may 1948-ci il tarixli arayışdan) (24, v 26).

...Sisyan rayonunun Comərdli kənd sakini, ÜK(b)P-nın üzvü Qurbanov Cəlal Azərbaycana köçməklə əlaqədar kolxozçuların yığılacağından sonra həmkəndlilərinə demişdir:

“...Çoxunuz bilmirsiniz ki, Azərbaycanda necə istilər olur. 1918-1919-cu illərdə biz – azərbaycanlılar Ermənistandan Naxçıvana qaçdıq. Onda bizim ailəmiz 14 nəfər idi, ancaq iki ildən sonra cəmi 3 nəfər sağ qaldıq. Digər 11 nəfər isə istidən və xəstəlikdən qırıldılar. Bu hələ Naxçıvanda belə idi, Mingəçevir isə daha pisdir. Çox, xeyli çox itkilərimiz olacaqdır”... (Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri Qriqoryanın Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağırova göndərdiyi 013745 №-li 3 may 1948-ci il tarixli arayışdan) (24, v. 24-29).

...Sisyan rayonunun Urut kənd sakini, ÜK(b)P üzvü Salman İskəndərov öz yoldaşları ilə söhbətində bildirmişdir:

– Bir Sovet vətəndaşı kimi, o, Sovet İttifaqının istənilən yerində yaşamaq hüququna malikdir. Heç bir vəchlə öz evini, mülkünü və Vətəninini atıb getməyəcəkdir. Stalin Konstitusiyasına görə, heç kəs onu zorla başqa yerə köçməyə məcbur edə bilməz. Kolxozun mühasibi Fərzəliyev Qüvvət də eyni ruhda çıxış edərək bildirmişdir ki, o, Azərbaycana köçüb getməyəcəkdir və bu barədə yoldaş Stalinə məktub yazmışdır... (Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri Qriqoryanın Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağırova göndərdiyi 013745 №-li 3 may 1948-ci il tarixli arayışdan) (24, v. 27).

...*Həmçinin Artəşat, Qarabağlar, Oktomberyan, Qafan, Meğri və Sisyan rayonlarının azərbaycanlı əhalisi arasında qeyri-sağlam çıxışlar müşahidə olunur. Belə ki, Meğri rayonunun Vartanizor kənd sovetinin sədri Həmidov Abdulla “Suxarma kanalını niyə çəkmirsiniz” sualına, “neynirik çəkib, onsuz da “axparlara” qalacaq”, cavabını vermişdir...* (Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri Qriqoryanın Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağırova göndərdiyi 013745 №-li 3 may 1948-ci il tarixli arayışdan) (24, v. 28).

...Qafan rayonunun Sizinək kənd kolxozunun sədri Tağıyev Bəşir Azərbaycana köçmək istəmədiyini öz həmkəndliləri ilə söhbətində belə ifadə etmişdir:

– “Buradan heç yana getməyəcəyik, qoy bizi burada, yerimizdə-cə öldürsünlər”... (Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri Qriqoryanın Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağırova göndərdiyi 013745 №-li 3 may 1948-ci il tarixli arayışdan) (24, v. 29).

5.3. Zəngəzur 1955-1988-ci illərdə

Təxminən 1950-ci illərin ortalarından başlayaraq, Zəngəzurdakı azərbaycanlılara qarşı deportasiya və mənəvi genosid siyasətinin növbəti dalğası başladı. O vaxtlar dağ kəndlərinin iqtisadiyyatını qaldırmaq, dağ kolxozlarının səmərəliliyini artırmaq adı ilə kolxozların birləşməsi siyasəti həyata keçirildi. Təbii ki, bu siyasət ucdantutma aparılmalı deyildi. Müəyyən regionun təbii iqlim şəraiti, iqtisadi vəziyyəti, insanların məskunlaşma dərəcəsi, sosial statusu və s. amillər nəzərə alınaraq kolxozların birləşdirilməsi həyata keçirilməli idi. Lakin o vaxtkı SSRİ hökumətinin müvafiq qərarından bir bəhanə kimi istifadə edən Ermənistan hökuməti bu qərarı da Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı, o cümlədən Zəngəzurun dağ kəndlərində yaşayan azərbaycanlılara qarşı bir repressiya aləti kimi istifadə etdi.

Bir çox azərbaycanlı kəndləri həmin siyasət nəticəsində dağıldı, boşaldıldı, başqa kolxozlarla birləşdirildi, bir çox kolxozlar isə heç bir əsası olmadan erməni kolxozlarına birləşdirildi və birləşmə aparılarkən, adətən, kolxozların inkişaf səviyyəsindən, onların böyük, kiçikliyindən asılı olmayaraq, bir qayda olaraq, azərbaycanlı kəndinin kolxozu erməni kolxozuna birləşdirildi və kolxozun bütün əmlakı erməni kolxozuna verilməli idi. Bunun nəticəsində də Azərbaycan kəndlərinin bir hissəsi boşaldıldı, kolxozlar dağıldıldı və erməni kolxozuna, erməni kəndinə birləşən kolxozların da, təbii ki, rəhbər kadrları ya işsizlik səbəbindən respublikanı tərk edərək Azərbaycana gəldi, yaxud da özünə başqa sahədə iş tapmaq məcburiyyətində qaldı.

Beləliklə, 30 ilə yaxın bir müddətdə Zəngəzurdakı kolxoz təsərrüfatının rəhbər kadrları kimi yetişmiş azərbaycanlılara qarşı belə bir repressiya tədbiri görməklə kəndin və kolxozun rəhbəri statusuna yüksəlmiş insanlardan da, bir növ Zəngəzur erməniləri xilas oldular. Eldə-obada ağsaqqal, sözü keçən şəxs kimi tanınmış, ekstremal situasiyalarda camaatı birləşdirmək qabiliyyətində olan adamlar, tədricən Vətəndən kənarlaşdırıldılar.

Onu da deyək ki, birləşdirilən kolxozların içərisində bəziləri sonradan apardıqları mübarizə nəticəsində ayrıldılar, həm kolxoz kimi, həm kənd kimi öz müstəqilliklərini saxlaya bildilər. Misal olaraq, Sisyan rayonunun Urud kolxozunu qeyd edə bilərik. Belə ki, 1960-cı ildə Urud kolxozu qonşu Vağədi kolxozuna, Sovetlik də Vağədi Sovetliyinə birləşdirildi. Urud camaatının apardığı ardıcıl mübarizə nəticəsində 1962-ci ildə Urud kolxozu Vağədi kolxozundan ayrıldı. Lakin kolxoz ayrılsa da, kənd sovetliyi ayrılmadı. Kənd sovetliyi ermənilərlə qarışıq olan Vağədi kəndində qaldı ki, Sovet sədri də uzun illər bir qayda olaraq, ermənilərdən ibarət idi.

Kolxozların birləşdirilməsi nəticəsində Qafan rayonunun dağ kəndləri daha çox itkiyə məruz qaldı. 1950-ci illərdən başlayaraq, Qafan rayonundakı bir sıra azərbaycanlı kəndləri bir sovxozda birləşdirilmək adı altında ləğv edilərək, sıradan çıxarıldı. Belə ki, Açağ kəndi Şəhərcik kolxozuna, Aşağı Gödəkli kəndi Sünik sovxozuna, Acıbac və Baharlı kəndləri Gıçı sovxozuna, Bəkdaş kəndi Gödəkli kəndinə, Qovuşud kəndi Kürdükan kəndinə birləşdirildi. Bu kəndlərin bütün əmlakı, bütün təsərrüfatı kollektivləşmə dövründə yarıxoş-yarızor alınıb kolxozu verilmiş mal-heyvanı bütövlükdə alınaraq birləşdirdikləri erməni kolxozuna verildi və kənd camaatı da məcburiyyət qarşısında həmin kolxozda, həmin kənddə gedib işləməli, yaxud köçüb həmin kənddə yaşamağa məcbur oldu. Kolxozun rəhbər kadrları kimi yetişmiş insanlar isə (kolxoz sədri, mühasib, briqadirlər, ferma müdirləri) artıq həmin statusda erməni kolxozunda işə qəbul edilmədilər. Ona görə də bu kadrlar rayonun ərazisini tərk edərək, Azərbaycana pənah gətirməli oldular.

Zəngəzurda yaşayan azərbaycanlılara qarşı aparılan repressiyalar, xüsusilə, 1965-ci ildən sonra daha fəal, daha aktiv, daha ardıcıl və daha plana uyğun bir şəkil aldı. Bunun da səbəbi çox güman ki, 1965-ci il aprelin 24-də Yerevanda keçirilmiş, guya ki, Türkiyədə ermənilərə qarşı törədilmiş soyqırımın 50 illik yubileyi və o 50 illikdən sonrakı yaranan əhval-ruhiyyə idi ki, həmin əhval-ruhiyyə də xüsusilə, Xruşşovun dövründəki ab-havanın, milli, dini zəmində olan

münasibətlərə loyallığın nəticəsində özünü fəal surətdə göstərməyə başladı və 1965-ci ildən başlayaraq, azərbaycanlılara qarşı mənfi münasibət zaman-zaman davam etdi, müxtəlif şəkillərdə özünü göstərdi.

Təxminən bu illərdən sonra demək olar ki, o vaxta qədər az-çox rayon rəhbərliyində təmsil olunan azərbaycanlı kadrlar da sıxışdırılaraq, tamamilə sıradan çıxarıldılar. Hələ 1965-1970-ci illərə qədər rayonlarda bir neçə rəhbər vəzifədə azərbaycanlılardan ibarət kadrlar işləyirdilərsə, 65-ci ildən başlayaraq, həmin kadrlar da yavaş-yavaş “ixtisarə düşdü”. Yalnız gözdən pərdə asmaq üçün rayonun katiblərindən birini, adətən əlində heç bir səlahiyyət olmayan 3-cü katibi azərbaycanlıdan ibarət təyin edirdilər (102, 51). Bir də ki, Ermənistan SSR Ali Sovetinə deputat seçkiləri vaxtı rayondan, adətən, bir nəfər azərbaycanlı, çox hallarda isə ya çoban, sağıcı, ya başqa bir sırası kolxozçu, ümumiyyətlə, xalqın sözünü lazımi səviyyədə demək imkanına malik olmayan insanları deputat seçirdilər, bu da ki, o vaxtkı SSR-i hökumətinin tələbindən irəli gələn bir məsələ idi.

Bu dövrdən başlayaraq, demək olar ki, Zəngəzurdə ali təhsilli kadrlar yalnız kənd müəllimlərindən ibarət idi. Nə həkimləri, nə mühəndisləri, nə də kənd təsərrüfatı bölgəsi olmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatı mütəxəssislərini, nə iqtisadçıları, nə başqa sahənin ali təhsilli azərbaycanlı mütəxəssislərini, bir qayda olaraq, Zəngəzurun heç bir rayonunda işə götürmürdülər. Az-çox imkan tapıb işə qəbul olunan, rayon mərkəzində müəyyən işlə təmin olunan azərbaycanlılar isə qısa müddət ərzində müxtəlif şantajlara, hədə-qorxulara və təzyiqlərə məruz qalaraq işlərini, vəzifələrini təhvil verməli olurdular və bu səbəblərə görə Zəngəzur azərbaycanlıları içərisində ali təhsillilərinin sayının çox olmasına baxmayaraq, ali təhsil alanların demək olar ki, öz ata-baba yurdlarına qayıdıb orada babalarının başladığıları həyatı davam etdirməyə, öz yurdlarının çırağını yandıрмаğa imkanları yox idi.

Bu da repressiyanın bir növü idi, deportasiyanın xroniki bir forması idi və ermənilər də bilə-bilə bu şəraiti yaradaraq, azərbaycan-

lıları orada bir el kimi, bir oba kimi, bir yurd kimi kök salmağa, genişlənməyə, təşkilatlanmağa qoymurdular.

Azərbaycanlılara qarşı aparılan digər mənəvi deportasiya amillərindən biri də Azərbaycan dilinin demək olar ki, yasaq olunması idi. Hələ 60-cı illərin ortalarına qədər Zəngəzurun hər 4 rayonunda, istər Sisyanda, istər Gorusda, istər Qafanda, istər Meğridə, erməni qəzeti ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də qəzet çıxırdı, sonra qəzetin bir səhifəsini Azərbaycan dilində nəşr etdilər. 1965-ci ildən sonra isə yalnız Qafan rayonunda qəzetin bir səhifəsi Azərbaycan dilində çıxırdı, qalan 3 rayonda Azərbaycan dilində qəzet buraxmadılar. Azərbaycan dilində verilən suallara ermənilər Azərbaycan dilini yaxşı bilsələr də, çünki onların çoxu Türkiyədən, İrandan köçüb gəlmiş ermənilər idi, onların ailələri idi, cavab vermirdilər. Nəinki cavab vermirdilər, hətta təhqiramiz, aqressiv ifadələrlə onları pisikdirirdilər. Azərbaycanlı xəstə erməni həkiminə öz dərini, öz ağrısını ermənicə danışmağa məcbur idi. Hətta azərbaycanlılar bəzən onlara rusca da sual verəndə, müraciət edəndə belə, – “ermənicə danış, dövlətin dilində danış” –, cavabını alırdılar. Bu da insanları hər dəqiqə sıxırdı, hər dəqiqə onları alçaldırdı və onların öz vətənlərində, yaşadıkları rayonda ikinci növ insan olduqlarını onlara xatırladırdı. Bu, mənəvi baxımdan, çox ağır keçirilən bir psixoloji hal idi və Zəngəzur azərbaycanlıları da 1988-ci illərin sonlarına kimi bu halı yaşamalı oldular.

5.4. Zəngəzurda təhsil

Sovet hakimiyyəti qurulana qədər azərbaycanlıların təhsili mollaxanalarda, mədrəsələrdə və rus-tatar məktəblərində həyata keçirilmişdir. Zəngəzurda hər üç-dörd kənddən birində mollaxanalar olmuşdur. Mollaxanalarda 6-8 uşaq 4-6 il, adətən bir molladan təhsil almışlar.

Rusiya işğalı dövründə də azərbaycanlılar öz etno-mənəvi kimliklərini qoruyub saxlaya bilmişdilər.

1875-ci ildə Zəngəzur qəzasında Seyidlər kəndində 9 oğlanın oxuduğu məktəb açılmışdı. Şəhərcik kəndində 12 oğlanın oxuduğu 2 məktəb, Bağırbəylər kəndində 14 şagirdi olan 5 məktəb fəaliyyət göstərirdi (190, 94).

1884-cü ildə Zəngəzurdə 15 məscid və 17 müsəlman icması vardı (190, 52).

Ayrı-ayrı şəxslər evlərdə şagirdlərə fərdi qaydada təhsil verməklə məşğul idilər. Məsələn, qəzanın Sarıcalı kəndinin sakini molla Hüseynəli, molla Məhəmmədoğlu həmkəndlisinə təhsil verməklə məşğul idi. Soltanlı kəndinin sakini molla Hüseyn Məşədi oğlu da uşağa savad verməklə məşğul idi. Bütövlükdə qəza üzrə bu illərdə 343 şiə müsəlman tədrislə məşğul idi (190, 94-95).

Zəngəzur qəzasında 6 müəllimin dərs dediyi şiə ruhani mədrəsəsində 343 şagird təhsillə əhatə olunmuşdu (190, 95). XIX əsrin sonunda qəzada sünni ruhani məktəbi mövcud idi. Bu məktəblərdə 20 müəllim çalışır və 190 şagird təhsil alırdı (190, 95).

Zəngəzur qəzasında 1882-ci ildə məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən 21 məktəb mövcud idi ki, onlarda 20 müəllim 190 sünnü şagirdə dərs keçirdi (190, 97).

1889-cu ildə Zəngəzur qəzasında 30 axund, 25 əncalimat, 30 müəzzimin xidmət göstərdiyi məscid hücrələri var idi. 12 amalimovtun və 12 müəzzinin xidmət göstərdiyi hücrəsi olmayan daha 12 məscid fəaliyyət göstərirdi (190, 182).

1897-ci ildə isə Zəngəzur qəzasında sünnülərin 17 icması, 9 məscidi, 17 mollası var idi (190, 182).

1880-1881-ci illərdə Zəngəzur qəzasında şiələrin 15 məscidi, 11 ştatda olan mollası, 4 rəsmən vəzifəsi olmayan mollası, 138 şagirdin təhsil aldığı 21 ruhani məktəbi vardı. Cicimli kəndində 14 şagirdin təhsil aldığı mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. 671 azərbaycanlının yaşadığı Cicimli kəndində bir icma və bir məscid fəaliyyət göstərirdi. 850 nəfərin yaşadığı Şəki kəndində bir məscid, bir icma, 1383 nəfərin yaşadığı Sofulu kəndində 2 məscid, 3 icma və 3 molla, 395 nəfərin yaşadığı Seyidlər kəndində 1 məscid, bir icma, 601 nəfərin yaşadığı

ğ ı Dərzili kəndində 1 məscid, bir icma fəaliyyət göstərirdi. Müvafiq olaraq 197, 549, 446, 415, 291, 498, 461 və 473 nəfərin yaşadığı Hat, Dondarlı, Dərzililər, Kevdadıq, Ulaçlı, Oxçu, Keçili-Sofulu, Sarallı kəndlərinin hər birində məscid, 1 icma və bir molla fəaliyyət göstərirdi (190, 182-183).

1915-ci ildə Zəngəzur qəzasında 38 şüə məscidi vardı (75, 183).

Zəngəzurdə təhsil, məktəb həyatı, pedaqoji fəaliyyəti əslən Zəngəzurun Gorus rayonunun Şurnuxu kəndindən olan tanınmış müəllim Əli Adıgözəlovun 1986-cı ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında ətraflı göstərilmiş və kifayət qədər dərin təhlil edilmişdir. Gördüyü xeyirxah iş üçün Əli müəllimə təşəkkürümüzü bildirərək, onun tədqiqat işindən bəzi məqamları hörmətli oxucularımıza çatdırmaq yerinə düşərdi: “Zəngəzurun Sisyan rayonunun Şəki kəndində və Qafan rayonunun Kurud kəndində 9-10 il təhsil verən ibtidai mədrəsə olmuşdur. 1900-1917-ci illərdə Şəki məktəbində Qazı Məmməd Əfəndinin mədrəsəsində təhsil almış şagirdlər Nuxada təsdiq olunduqdan sonra sünni kəndlərində mollalığı etmək hüququ almışlar.

Kurud kəndindəki mollaxanada dərs deyən Axund Əbdürrəhman Hacı oğlu Tehrandə ali mədrəsə bitirmişdi.

Sisyan rayonunun Urud kəndindəki 9 illik mədrəsə tipli mollaxana daha mütərəqqi olub, dini ayinləri öyrətməkdən başqa, dünyəvi elmlərdən də məlumat verirdi. Həmin mollaxanada dərs deyən Mirzə Sadıq Axundzadə Təbrizdəki Ali mədrəsəni bitirmişdi (2, 18-19). Urud, Şəki və Kürdük mədrəsələri yerli xeyriyyəçilər tərəfindən maliyyələşdirildiyindən burada oxuyan şagirdlər təhsil haqqı verməkdən azad idilər.

XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurun bir çox kəndlərində molla məktəbləri ilə yanaşı, ibtidai təhsil verən dünyəvi məktəblər açılmağa başladı. Bu məktəblərdə təhsil adətən biri rus dili olmaqla iki dildə (kəndlərin əhali tərkibindən asılı olaraq azərbaycan, yaxud erməni dilində) aparılırdı. Ötən əsrdə Zəngəzurun ilk ali təhsilli ziyalılarından biri olan el ağsaqqalı Əbdülmənaf Hacıyev bu məsələni belə nəql edir:

“Urud kəndində ruhani ailəsi yaşayırdı – Molla Bağırusağı. (1980-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi olmuş Kamran Bağirov da bu tayfadandır – M.U.). Həmin ailə – yəni mollabağırılılar kəndin uşaqlarına dərs deyirdilər, cəmi 10-12 nəfər tələbəyə dərs verərək ayda hər nəfərdən 50 qəpik pul alırdılar... (109, 191).

İlk təhsilini Urud kəndindəki mollaxanada alan Əbdülmanaf Hacıyev 1930-cu ildə Moskvada Ali Həmkarlar Məktəbini, 1934-cü ildə isə həmin şəhərdə Ümumittifaq Ali Hüquq Akademiyasını bitirmiş, 1934-36-cı illərdə Bakıda ədliyyə sistemində çalışmış, 1936-1949-cu illərdə isə Naxçıvan MSSR Ədliyyə Naziri vəzifəsində çalışmışdır. Ə.Hacıyev “Mənim qeydlərim” adlı xatirələrində yazır:

1906-cı ilin əvvəllərindən başlayaraq Sisyan mahalının kəndlərində məktəblər açılmağa başladı. Şəki, Sisyan, Şıxlar, Ağudi, Vağədi, Urud kəndlərində məktəblər açılmağa başladı. 1906-cı ildə bizim Urud kəndində açılan məktəbə daxil oldum, 1911-ci ildə həmin məktəbi bitirdikdən sonra Gorus şəhərindəki orta məktəbə daxil oldum (109, 192).

Qafan rayonunun Baharlı kəndində molla İsmayıl İmamalı oğlu, Gıgı kəndində molla Fərzəli Piriyev, Şəhərcik kəndində molla Tağı, Sisyan rayonunun Şıxlar kəndində molla Ələsgər və molla Səməd, Dəstəgird kəndində molla Nuşirəvan, Vağədi kəndində molla İbrahim Xəlil ibtidai təhsil verən mollaxanalar açmış və ayda bir manat təhsil haqqı almaqla şagirdlərə oxumaq, yazmaq öyrətmişlər.

Bütün Yelizavetpol quberniyasında olduğu kimi, Zəngəzurdada da, dünyəvi məktəblərin açılması 1875-ci ildən sonraya təsadüf edir. Yelizavetpol qubernatorunun qərarı ilə 1876-cı ildə quberniyanın üç əyalətində (Dağ Kəsəmən, Cəbrayıl və Gorus kəndlərində) rus-tatar məktəbi açıldı. 1882-ci ildə isə quberniya ərazisində daha beş dünyəvi məktəb açıldı ki, bunlardan üçü Zəngəzur qəzasının kəndlərində (Qubadlı, İrsevanik və Qarakilsə) təşkil edildi. Ümumiyyətlə, Yelizavetpol quberniyasında 1901-ci ilədək 28 ibtidai rus-tatar məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, bunun da 12-si Zəngəzurdada idi (2, 28).

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Zəngəzurdə təşkil edilmiş bu məktəblərdə təhsil almış şagirdlərin arasından çox görkəmli ədəbiyyat, elm və dövlət xadimləri çıxmışdır. Xalq yazıçısı Əli Vəliyev Urud mədrəsəsi haqqında yazırdı: “Nəcəfdə ali təhsil alıb, mollalıq hüququna malik olan Fətullah, Gorusda iki dərəcəli rus məktəbini qurtarmış Sadıq, məşhur şair Ləlini bağlamış şair Mirzə Hüseyn Urudda yaşayırdılar. Urudda oxumuşlar, savadlılar, söz qoşanlar, təbi gələnlər bizim kənddən qat-qat çox idi.

Urud kəndində uzun illər (1918-ci ilə qədər) molla bağlılılar ailəsi, Molla Səmih bəy, Molla Fətullah mədrəsədə dərs demişlər (109, 164).

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Əli Vəliyev ilk təhsilini 1916-1918-ci illərdə Şəki kəndindəki rus-tatar məktəbində almışdır.

Qubadlıdakı beş siniflik ibtidai rus-tatar məktəbini bitirmiş xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov həmin dövrü belə xatırlayır: “Mən bu kənddə bir neçə evdə qalmaqla, onların ev işlərini görməklə yanaşı, oxuyurdum. Ömrümün ən çətin illəri idi. Ancaq, ruhdan düşmürdüm, məktəbdən qaçmırdım. Bu məktəb Zəngəzur qəzasında yaxşı cəhətdən ad çıxarmışdı. Məktəbin müdiri Qori seminariyasını Üzeyir Hacıbəyovla birlikdə bitirmiş Həsən bəy Soltanov idi”.

Zəngəzurdə Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Zəngəzur azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarına qayıtdıqca məktəb-təhsil məsələsi də yavaş-yavaş qaydaya düşməyə başladı. Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlərində ilk dəfə olaraq Qafanın Gıǵı və Şəhərcik, Sisyanın İşıqlar, Vağədi, Ərəfsə və Urud, Meğrinin Vartanizor və Aldərə kəndlərində ibtidai məktəblər açıldı.

1930-cu ildə isə artıq Zəngəzurdə otuz məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 28-i birinci dərəcəli (dörd sinifli), 2-si isə ikinci dərəcəli (yeddi sinifli) məktəblər idi.

1941-ci ildə Zəngəzurdəki 42 Azərbaycan məktəbinin 23-ü ibtidai, 15-i yeddi illik, 4-ü isə orta (Vağədi, Şəhərcik, Meğri, Şəki) təhsil müəssisəsi idi (2, 107).

Ermənilərin hər cür müqavimət göstərmələrinə, açıq və gizli şəkildə maneçilik törətmələrinə baxmayaraq, Böyük Vətən müharibə-

sindən sonrakı illərdə də Zəngəzur azərbaycanlıları çox mütəşəkkil bir ardıcılıqla, davamlı bir səylə məktəb və tədris prosesini daim yüksəltmək üçün mübarizə aparmışlar və bir çox şeyə nail olmuşlar. Sonuncu deportasiya ərəfəsində Zəngəzurdə 42 ümumtəhsil Azərbaycan məktəbi olmuşdur. Həmin məktəblərdə çalışan 500-dən çox müəllimin yarısından çoxu ali təhsilli idi, 13 müəllim isə əməkdar müəllim adına layiq görülmüşdür. Ermənistan SSR-nin əməkdar müəllimi adını almış Sisyan rayonundan Həbib Bayramov, Ağaqlu Nəcəfov, Qafan rayonundan Əliş Qarayev, Cəlal Zeynalov, Bəhlul İmaməliyev, Cahangir Rüstəmov, Qabil Həsənov, Səriyyə Həsənova, Həsən Şəkəriyyə, Nüsrət Şixəliyev, Meğri rayonundan Həsən Məmmədov, Məmmədbağır İbrahimov, Həsənqulu Hacıyev respublikanın adlı-sanlı müəllimlərindən olmuşlar. Məhz bu müəllimlərin ardıcıl fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, Sovet dönəmində Zəngəzurdan minlərlə şagird müxtəlif istiqamətli ali təhsil ocaqlarına daxil olmuş və müvəffəqiyyətlə o institutları bitirmişdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz Zəngəzurdə aparılan uğurlu tədris prosesinin sayəsində Zəngəzur torpağından 10-dan artıq yaxın akademik, 50-dən çox elmlər doktoru, professor, 200-dən çox elmlər namizədi yetişmişdir.

Zəngəzur azərbaycanlılarının, eləcə də Ermənistan SSR-də 23 rayonun 261 yaşayış məntəqəsində məskunlaşan azərbaycanlıların ictimai-siyasi, sosial, mədəni həyatında “Sovet Ermənistanı” qəzetinin çox böyük rolu olmuşdur. “Sovet Ermənistanı” qəzeti Ermənistan KP MK-nın, respublika Ali Soveti və Nazirlər Sovetinin orqanı idi. 1921-ci ildən çıxırdı. Əvvəllər “Rəncbər” (1921-22), “Qızıl Şərq” (1929-1937), “Kommunist” (1937-1939) adları ilə çıxıb. 1960-1980-ci illərdə təxminən 18-20 min nüsxə olurdu (76, 141). Bu qəzetdə Zəngəzurdan olan görkəmli ziyalıların (Sabir Əsədov, İsrəfil Məmmədov, Abdulla İbrahimov, Hidayət Orucov, Suren Şərifov və s.) bu qəzetdə işləmişlər, vaxtaşırı bölgəyə səfərləri azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin problemlərini öyrənib qəzet səhifələrinə çıxarmaları, həllinə nail olmaları, azərbaycanlı əhalinin hüquqlarının rayon və

respublika səviyyəsində qorunmasına çalışmaları bu insanlara bir tərəfdən mənəvi dəstək olurdusa, digər tərəfdən onların ictimai-siyasi fəallığını artırırdı. Kənd yerində yaşayan müəllimlər və digər ziyalılar vaxtaşırı bu qəzətdə təklif və məqalələrlə çıxış edir, öz bədii yaradıcılıq nümunələrini çap etdirirdilər. “Sovet Ermənistanı” qəzeti erməni sensorunun təsiri altında olsa da ümumi şəkildə, yerli azərbaycanlıların maraqlarını kifayət qədər geniş təmsil edə bilirdi.

Zəngəzur torpağından XX əsrdə Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətinin, Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai siyasi həyatında mühüm rol oynamış onlarca böyük şəxsiyyətlər yetişmişlər. SSRİ Elmlər Akademiyasının ilk azərbaycanlı müxbir üzvü akademik Əli Əmiraslanov (Qubadlı rayonu Balahəsənli kəndi), akademik Həsən Əliyev, akademik Cəlal Əliyev, akademik Həsən Əhmədov (Sisyan rayonu), akademik Ümnisə xanım Musabəyova (Gorus rayonu), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvləri Aqıl Əliyev, Sabir Hacıyev, Vladimir Tahirov, Yaqub Yolçuyev, Vəli Əliyev, Telman Ağayev, Yusif Məmmədov, Elşad Qurbanov (Sisyan rayonu), Fikrət Əliyev, Faiq Cəfərov (Meğri rayonu); General-leytenant Vahid Əliyev, general-mayor Akim Abbasov, general-mayor Ədil Məhərrəmov, general-mayor Vidadi Əliyev, general-mayor Fizuli Əsədov (Sisyan rayonu), General-mayor Məhi Əlizadə, general-mayor Teymur Bünyadov, general-mayor Murad Hüseynov, polkovnik, Hərbi Əkskəşfiyyat İdarəsinin rəisi Şəmsi Rəhimov (Qafan rayonu), general-mayor Tahir Əliyev, general-mayor, Milli Qəhrəman Fəxrəddin Cəbrayılöv (Gorus rayonu), General-mayor Arif Heydərov, general-mayor Fəxrəddin Təhməzov, general-mayor Valeh Bərşadlı, general-mayor Nizaməddin Həmidov (Qubadlı rayonu), General-mayor Məhəmməd Əsədov (Zəngilan rayonu), xalq rəssamı Hüseyn Əliyev (Sisyan rayonu), xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov, xalq yazıçısı Əli Vəliyev, xalq şairi Məmməd Araz və s. kimi böyük dühalar məhz Zəngəzur torpağında doğulub-böyümüş, təhsil almış, yaxud öz soy kökləri ilə Zəngəzura bağlı Azərbaycan xalqının həyatında mühüm xidmətləri olan dəyərli insanlardır.

5.5. Zəngəzur türklərinin Ermənistan rəhbərliyinin antiəzərbaycanlı siyasətinə qarşı dirənişi

Zəngəzurun son 70 ildə, yəni Sovet dönəmində inkişafında, çiçəklənməsində, bir bölgə kimi tərəqqisində Zəngəzur azərbaycanlılarının əməyi danılmazdır. Zəngəzur azərbaycanlıları istər kənd təsərrüfatı sahəsində, istər dağ-mədən və şəhər sənayesi sahəsində, istər təlim-tərbiyə, təhsilin inkişafı sahəsində öz sözlərini demiş, öz xidmətlərini göstərmiş və bölgənin inkişafı üçün böyük əmək sərf etmişlər. Qafanda, Qacaran şəhərində mis-molibden kombinatının tikilməsində və o kombinatın məhsuldar işləməsində azərbaycanlıların olduqca çox əməyi olmuşdur.

Sisyan rayonunun Dəstəkert qəsəbəsindəki mis-molibden kombinatında da ermənilərdən çox azərbaycanlılar işləyirdi və çox maraqlıdır ki, həmin kombinatın ərazisində uzun müddət ermənilər də, azərbaycanlılar da, orada işləyən rus mütəxəssisləri də Azərbaycan dilində danışırdılar, bir-birinə Azərbaycan dilində müraciət edirdilər və iş prosesi də Azərbaycan dilində gedirdi. Çünki oradakı fəhlə və mühəndis heyətinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi.

Bazarçayı boyunca bir-birinin ardınca tikilmiş Şəki, Tatev, Şam, Spandaryan su elektrik stansiyalarının tikilib, araya-ərsəyə gəlməsində də, Zəngəzur azərbaycanlılarının böyük xidməti, böyük rolu olmuşdur.

Gorus-İrəvan yolunun çəkilişinin böyük bir hissəsi Zəngəzurdan keçirdi. Həmin yolun çəkilişi SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı əsasında, dövlət sifarişi olaraq həyata keçirilirdi ki, bu yolun da çəkilməsində Zəngəzur azərbaycanlılarının böyük rolu olmuşdur.

Zəngəzur ana vətəndən, Azərbaycan dövlətindən qoparılaq, Ermənistan SSR-nin tərkibinə qatıldıqdan sonra ötən 70 ilə yaxın müddət ərzində Zəngəzur azərbaycanlıları mənsub olduqları böyük xalqın adət-ənənələrinə, milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq qalmış, bu dəyərləri qoruyub saxlamış, inkişaf etdirmişlər.

Bir faktı söyləmək kifayətdir ki, Zəngəzurun Ermənistanın tabeliyində olduğu 68 il ərzində, ən çoxu, 30 ya 40 nəfər Zəngəzur azərbaycanlısı erməni qadını ilə evlənmişdir. Erməniyə ərə gedən azərbaycanlı qadın isə yəqin ki, yoxdur. Bu faktın özü Zəngəzurdakı azərbaycanlıların nə qədər yüksək milli təəssübkeşliyə malik olduqlarını, özlərinin mənsub olduqları xalqa, mənsub olduqları dinə və mədəniyyətə nə qədər möhkəm bağlı, sədaqətli olduqlarını sübut edən amillərdən biridir. Halbuki, erməni ilə evlənmək, yaxud erməniyə ərə getmək, necə deyərlər ermənilərlə qarışıb, qovuşmaq hər halda oradakı insanlara həm siyasi, həm iqtisadi və həm də ümumi inkişafın digər sahələrində böyük üstünlük verə bilərdi. Lakin Zəngəzur azərbaycanlıları qanlarını qarışıq bir millətin qanına qatmağı həmişə qeyrətsizlik hesab etmişlər və bu qeyrətsizliyi özlərinə rəva bilməmişdilər.

Zəngəzur azərbaycanlıları şənlik və yas mərasimlərini də milli adət-ənənəmizə uyğun, kamali-səliqə ilə, xalqımıza mənsub olan yüksək mədəni və mənəvi keyfiyyətlərlə həyata keçirirdilər. Elçilik, nişan, toy mərasimləri, nikaha daxil olma və hətta rəsmi nikahdan başqa, – düzdür, bunu gizli edirdilər, – dini nikah kəsdirmə Zəngəzur azərbaycanlılarının min illərcə qoruyub saxladıqları adətlərindən biri idi.

Yas mərasimləri də bütün müsəlman xalqlarına məxsus olan bir şəkildə həyata keçirilirdi. Yas mərasimi bütün dini təmrinlər icra olunmaqla, dini ayinlər həyata keçirilməklə aparılırdı. Dəfndə mütləq molla iştirak edirdi. Adətən kəndlərdə olan seyidlər molla rolunu icra edirdilər. Onu da deyək ki, Zəngəzurda bir çox nüfuzlu seyidlər nəslə var idi. Sisyan rayonunun Urud kəndində Seyid Mirismayıl Ağanın ocağı, Şəki kəndində Seyid Mirhəbib ağanın ocağı, Qafan rayonunda Seyid Mirvəli ağa və Seyid Mirəyyub ağanın ocağı, Meğri rayonunda Seyid Mirhəbib ağanın ocağı Laçın, Zəngilan və Qubadlıdakı Seyidlər belə müqəddəs ocaqlardan idi. İnsanların bu ocaqlara inamı böyük idi. Müqəddəsliyə həmişə ibadət edirdilər, pənah gətirirdilər, arzularını, niyyətlərini tutub gəlirdilər. Qurbanlar gətirirdilər.

Zəngəzur azərbaycanlıları bütün Sovet dönəmində, yaşadıkları müddət ərzində Azərbaycanla sıx bağlı olmuşlar. Düzdür, bu bağlılıq Azərbaycanın dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirilmirdi, bu bağlılıq qohumluq əlaqələri ilə bağlı idi, bu bağlılıq mənəvi ehtiyacdən doğan bir bağlılıq idi və buna görə də Azərbaycanda gedən mədəni, mənəvi inkişaf Zəngəzurdə tez özünü büruzə verirdi.

Zəngəzur azərbaycanlıları Azərbaycan dilinin ən təmiz, ləhcəsiz formasını işlədirdilər, ən aydın, ən səlis bir dildə danışırlar. Bu məktəblərdə tədris prosesinin, xüsusilə dil və ədəbiyyat dərslərinin yüksək səviyyədə keçirilməsi ilə şərtlənirdi.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzur azərbaycanlıları Ermənistan respublikasının tabeliyində yaşadıkları müddət ərzində ardıcıl repressiyalara, təqiblərə, təzyiqlərə, ayrı-seçkiliklərə məruz qalsalar da, öz qoçaqlığı ilə seçilən bu camaat 1970-ci illərdən başlayaraq, özlərinin şəraitlərini sürətlə yaxşılaşdırmağa başladılar.

Artıq camaatın gözəl bağ sahələri yaranmışdı, alma, cəviz, gilə, gilənar, armud, şaftalı, bir çox digər meyvələr əkilir, yaxşı məhsul verirdi. Xüsusilə, cəviz və almanın satışından kənd əhalisi yaxşı gəlir əldə edirdi.

70-ci illərdən sonra hökumətin qoyduğu bir sıra qadağalar aradan götürüldükcə, Zəngəzur azərbaycanlılarının mal-qoyun saxlamaq imkanları da genişləndi. Çox zəhmətkeş olan bu insanlar bütün yayı dağlarda, zahmanlarda, bağlarda işləyərək, biçin sahələrində çalışaraq ot yığırdılar, qısa tədarük görürdülər. Qışda da sərt iqlim şəraitinə baxmayaraq, öz mal-qaralarını, qoyun-quzularını, yemlə təmin edib saxlaya bilirdilər, böyüdüb artıra bilirdilər, sata bilirdilər və qazanc əldə edə bilirdilər.

Qeyd etməliyik ki, Zəngəzur azərbaycanlılarının qazancı əsasən iki şeydən idi: bağ məhsullarının satışından və mal-heyvanın, sağmal heyvanların məhsullarını satmaqdan.

Zəngəzurdə arıçılıq, balçılıq geniş yayılmışdı və yaxşı da məhsul verirdi. Bu səbəblərdən 70-ci illərdən sonra Zəngəzur kəndlərində

yüksək inkişaf başlamışdı, artıq bütün kəndlərin əhalisi ikimərtəbəli evlər tikirdilər və ikimərtəbəli evlərdə yaşamaqda idilər.

Kəndlilərin hamısı televizorla, radioqəbuledici ilə, müxtəlif məişət elektrik cihazları ilə təmin olunmuşdu, insanlar öz məişətini günü-gündən yaxşılaşdırırdı. Artıq kəndlərdə bütün məhəllələrə, bir çox hallarda isə fərdi evlərə su çəkilməmişdi, telefonlaşma işi sürətlə gedirdi. Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlərinin çoxu telefonlaşdırılmışdı.

Ümumiyyətlə, kolxozların gəliri artdıqca, kəndin də sosial problemlərinin həllinə yaxşı fikir verilirdi. Düzdür, müqayisə etdikdə, Azərbaycan kəndləri erməni kəndlərindən kəndin ümumi inkişaf səviyyəsinə görə geri qalırdı. Elə də olmalı idi. Yəni Ermənistan dövləti tərəfindən ayrılan büdcə vəsaiti, şübhəsiz ki, ilk növbədə, erməni kəndlərinin inkişafına yönəldilirdi. Azərbaycan kəndləri isə demək olar ki, kənd əhalisinin fərdi təşəbbüsü, çalışqanlığı və fərdi qazancı sayəsində inkişaf etməyə başlamışdı. Heç təsadüfi deyildi ki, 1988-ci il hadisələrindən sonra Zəngəzura gedən ermənilərin çoxu Bakıdan heç də dağ yerinə getdiklərini yox, əksinə, cənnətə düşdüklerini söyləyirdilər.

Çox təəssüflər olsun ki, əli təzəcə çörəyə çatan, ocağı yenicə isinən, təzəcə gün-güzəran görməyə başlayan Zəngəzur azərbaycanlıları üçün 1988-ci il fəlakət ili kimi gəldi, qırğın ili kimi gəldi, həsrət və ayrılıq ili kimi gəldi. Çox təəssüflər olsun ki, Zəngəzur azərbaycanlıları min müsibətlə, min əzab-əziyyətlə, neçə illərin zəhməti ilə qurub yaratdıqları ev-əşiklərini, əkin sahələrini, bağlarını, mal-qaralarını bir anın içində itirdilər, bir anın içində yağya verib, öz doğma torpaqlarından, el-obalarından didərgin düşdülər.

5.6. Azərbaycanlıların Zəngəzurdan son deportasiyası

1920-ci ildə həm Zəngəzura, həm Naxçıvana, həm də Dağlıq Qarabağa iddialı olan ermənilər Sovet hökumətinin köməkliliyinin və təəssübkeşliyinin olmağına baxmayaraq, yalnız Zəngəzurun dağlıq hissəsini, 4 rayonu Azərbaycandan qopara bildilər, bir də Dağlıq Qarabağa Muxtar Vilayət statusu ala bildilər. Ondan sonrakı vaxtlarda ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək, Azərbaycan torpaqlarını özünə birləşdirmək üçün müxtəlif cəhdləri olmuşdur.

Belə cəhdlərdən biri də 1927-ci ildə Zəngilanın bir neçə kəndinin ayrılıb Meğriyə verilməsi ilə nəticələnmişdir.

Digər bir cəhd 1943-cü ildə Tehran konfransı zamanı Molotova erməni diasporunun nümayəndəliyinin xahişi, bəlkə də təmənna xahişi nəticəsində Stalin 1947-ci ildə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-nin bəzi ərazilərinə köçürülməsi – deportasiyası barədə fərmanı oldu və deportasiya nəticəsində də ermənilər azərbaycanlılara məxsus olan çox böyük yaşayış sahələrini, əraziləri, xüsusilə, İrəvan çuxurunu ələ keçirmişdilər.

Belə cəhdlərdən biri Xruşşovun hakimiyyəti dövründə olmuşdur və ermənilər İrəvana, oradan da Sevan gölünə getmiş Xruşşovu yaxşı yedirib-içirib, məst etdikdən sonra öz timsah göz yaşlarını tökərək, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin vətənləri Ermənistandan aralıda, qürbətdə qaldıqlarını və onların mənəvi əzab çəkdiklərini bəhanə gətirərək Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsini və beləliklə erməni xalqının guya ki, öz ana vətəninə qovuşmasını təmin etməyi xahiş etmişdilər. Sərxoş Xruşşov gözlərini ovuşdura-ovuşdura çox ciddi şəkildə – “nə qədər yük maşını lazımdırsa ayıraram, bir həftə ərzində bütün Dağlıq Qarabağ ermənilərini daşıyıb İrəvana gətirə bilərsiniz” – demişdi və bununla da ermənilərin bütün söz-söhbəti kəsilmişdi (109, 307).

Brejnevin hakimiyyəti vaxtında, ermənilər 1965-ci ildə guya ki, Türkiyədə həyata keçirilən yalançı soyqırımın 50 illiyini İrəvanda

Opera teatrının qarşısında böyük izdihamla qeyd etdilər. Orada Sovet hakimiyyətinin tarixində ilk dəfə olaraq çox açıq şəkildə, antitürk, antiəzərbaycan və millətçi xarakterli şüarlar səslənməyə başladı, “böyük Ermənistan”, Azərbaycandan Naxçıvanın və Dağlıq Qarabağın qoparılması iddiası şüarları səsləndi. Lakin o zaman da ermənilər istədiklərinə nail ola bilmədilər, çünki, Leonid Brejnev lazımı qədər ayıq adam idi.

Ondan sonrakı illərdə isə yəni, 70-ci illərdə, 80-ci illərin əvvəllərində Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına başçılıq etdiyi vaxtlarda ermənilər bir neçə dəfə belə terrorçu, separatçı hərəkətlərə cəhd göstərsələr də, istədiklərinə nail ola bilmədilər.

Nəhayət, Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi, onun SSRİ-ni dağıtmaq istiqamətində başladığı fəaliyyət, Qorbaçovun erməni əhatəsində olması, xüsusilə, köməkçisi Şahnazaryanın iqtisadi məsələlər üzrə məsləhətçisi Aqanbekyanın və bir sıra başqa ermənilərin Qorbaçovla çox sıx təmasda, qeyri-rəsmi, məişət səviyyəsində təmasda olması, ermənilərə qol-qanad verdi.

Onlar artıq SSR-nin həyatında böyük bir dəyişikliyin başladığını görürək, özlərinin uzun illərdən bəri marağında yatdıqları arzularını həyata keçirmək – Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılması və Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini yenidən ortaya atdılar. Şübhəsiz ki, bu hadisələrdə Qorbaçovun Amerikada ermənilərin dini mərkəzinin rəhbərləri, Amerikadakı erməni lobbisi və erməni diasporunun nümayəndələri ilə şübhəli görüşləri öz təsirini göstərdi. Bu görüşlər zamanı SSR-nin baş kommunistinin arvadı Raisa Maksimovna Qorbaçovaya bir sıra bahalı hədiyyələr, o cümlədən, brilyant qaşlı üzük bağışlanaraq, Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi məsələsi guya ki, həll olundu.

O illərdə KİV-də açıq-aşkar işarələr vurulurdu ki, ölkənin “birinci xanımı” Parisdə antik əşyalar satan imkanlı ermənilərlə görüşmüş və hər şeydən hiss olunduğu kimi, onların diqqətindən məmnun qalmışdır. Elə onlar da “birinci xanım”ın xoş münasibətindən razı idilər. Lakin vaxt ötürdü, Parisdə artıq narahat olurdular ki, görüşdə vəd

olunan məsələlərlə bağlı elə bir nəticə hasil olmayıb. Bir müddətdən sonra, erməni əsilli məşhur fransız antikvarı Moskvaya gəlir və “yuxarılardan” kiminləsə görüşməyə cəhd göstərir. Bunun ardınca isə qərribə bir hadisə baş verir: məlum olur ki, günlərin birində həmin şəxs “Jiquli” markalı bir maşına əyləşib harasa gedir. O gündən onu gördüm deyən olmur. Hay-küylü axtarışlar başlanır, təxminən bir həftədən sonra Moskva milisi paytaxtın yaxınlığından keçən çayda naməlum kişi meyiti tapır. Həmin antikvarın Parisdən çağırılan bacısı xalına görə öz qardaşının meyitini tanıyır. Elə həmin vaxtlarda Yerevanda hansısa bəxşisləri geri qaytarmaq tələbi ilə mitinqlər keçirilməyə başlayır. Ermənistandan olan deputat İgityan isə SSRİ Ali Sovetinin televiziya ilə translyasiya edilən sessiyasındakı çıxışında açıq-açıqına Qorbaçova müraciət edərək deyir: “Axı siz söz vermişdiniz...” Qorbaçov kimə, nə vaxt və nə söz veribmiş – bu, açıqlanmasa da, hamıya aydın idi (111, 20-21).

Lakin ermənilər və Qorbaçov bir şeydə yanlışdılar, onlar Azərbaycan xalqının iradəsini, Azərbaycan xalqının gücünü və Azərbaycan xalqının müqavimətini nəzərə almamışdılar. Ancaq əslində bunu da onlar kifayət qədər əvvəlcədən hiss eləmişdilər və planlaşdırmışdılar, çox güman ki, 1988-ci ilin mayında Vəzirovun Azərbaycanın rəhbərliyinə gətirilməsi də bu məqsədə xidmət edirdi.

Heydər Əliyevin vaxtında rəhbər vəzifələrə gətirilmiş, səriştəli, təcrübəli, siyasi məktəb keçmiş və xalq arasında nüfuzu olan bir sıra dövlət, partiya, təşkilat rəhbərlərinin Vəzirov tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması da Azərbaycanda hakimiyyətin xalqdan aralanması və müvafiq zamanda müqavimət hərəkəti yaranarsa, hakimiyyətlə xalq arasında uçurum yaranması məqsədi güdüdü.

Bilmirik, Vəzirov bunları bilərəkdən edirdi, yoxsa bilməyərək-dən, elə Qorbaçovun tapşırıqlarını yerinə yetirərək edirdi, amma, hər halda Vəzirovun Azərbaycan xalqına, Azərbaycan torpaqlarına etdiyi xəyanətlərdən biri də budur.

1988-ci ilin əvvəllərində Dağlıq Qarabağda “Krunk”, İrəvanda “Miatsum” təşkilatları yarandı və bu təşkilatlar, eyni vaxtda, eyni

taktika ilə, eyni metodlarla Qarabağın Azərbaycandan qoparılıb Ermənistanla birləşdirilməsi tələbi ilə öz fəaliyyətlərinə başladılar. Ermənistanda o vaxt bu separatçı, milli düşmənçiliyə aparan avantürüst siyasətə heç bir hakimiyyət orqanı, heç bir təşkilat, heç bir qurum, bir erməni olaraq heç bir kəs etiraz etmədi, müqavimət göstərmədi, nəinki müqavimət göstərmədi, hətta, bu siyasəti açıq şəkildə dəstəkləməyə başladılar.

Ermənilər düşüncülər ki, Xankəndində mitinqlər başlayar və 10-15 günə öz nəticəsini verər. Ancaq, onlar ilk addımlarında yanlışlıqlarını gördülər və bir həftədən sonra başa düşdülər ki, hadisələri gərginləşdirməkdən ötrü, Azərbaycan respublikasının hakimiyyət və partiya orqanlarını, Azərbaycan xalqını çıxılmaz vəziyyətə salmaqdan ötrü əvvəlcədən nəzərdə tutduqları təxribat planlarından birini həyata keçirmək lazımdır. Elə bir təxribat planı həyata keçirmək lazımdır ki, iki xalq arasında milli ədavət yaransın, münasibətlər gərginləşsin və bu addım düşmənçiliyə çevrilsin.

Fevralın 26-da M.Qorbaçov Azərbaycan və Ermənistan xalqlarına müraciət edərək onları “şüurlu, məsuliyyətli və təmkinli olmağa çağırır və bu zaman məmnunluqla qeyd edir ki, Yerevanda onun çağırışını eşidərək, fasiləsiz davam edən kütləvi mitinqi dayandırdılar: “Sakitləşmiş adamlar evlərinə dağılışdılar”.

Ermənilərin “şüurluluğunu” vurğulamaqla M.Qorbaçov özünü elə göstərir ki, guya o, iki yüz mindən çox azərbaycanlının əsrlər boyu yaşadıkları dədə-baba torpaqlarından kütləvi surətdə zorakılıqla qovulmasının başlanmasından bixəbər olub. Bu proses stalinsayağı köçürmə deyildi, məhz qətl və qarətlərlə müşayiət olunan zorla qovulma idi. Adamlar ev-əşiklərini, əmlakını atıb qarlı dağ aşırımlarından keçərək canlarını qurtarmağa çalışırdılar və o zaman heç kəs bilmirdi ki, bu, Ermənistanda etnik təmizləmə və qonşu respublikanın ərazisinin bir hissəsini qoparmaq üçün həyata keçirilən yaxşıca düşünülmüş və ardıcılıqla gerçəkləşdirilən məkrli planın yalnız başlanğıcıdır. Həmin plan Yerevanın Teatr meydanında əsəbi hayqırtı sədalari altında xaricdəki erməni diasporunun və Moskvadakı yaxşı hazırlıqlı

erməni lobbisinin maliyyə və təbliğat dəstəyi ilə qızıışdırılan Rusiya və xarici KIV-lərdə antiazərbaycan kampaniyasının köməyi ilə həyata keçirilirdi. Əslinə qalsa, bir nömrəli lobbici elə M.Qorbaçov özü idi (111, 16).

Qorbaçovun dəstəyinə arxalanan ermənilər çox məhərətlə hazırladıqları və 1988-ci il fevralın 27-28-də Sumqayıtda törətdikləri, guya ki, Sumqayıt talanları, Sumqayıt ermənilərinin qırğınları, yaxud da ki, Sumqayıt hadisələri adlandırılan diversiyanı həyata keçirdilər.

Təəssüf ki, Azərbaycan ictimaiyyəti, Azərbaycan siyasətçiləri, xüsusilə, Azərbaycan dövlət təhlükəsizlik orqanları bu hadisəni nəinki gözləmədilər, nəinki qabaqlamadılar, hətta, uzun müddət də bu hadisədən sonra hadisəni araşdırmaq, səbəblərini axtarmaq əvəzinə ermənilərin fitnə-fəsadlarının arxasınca gedərək, bəraət qazanmağa çalışdılar. Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətinin, Azərbaycan hökumətinin bəraət qazanmasına ehtiyac yox idi, çünki hadisəni törədən ermənilər özləri idilər.

Məhz Sumqayıt hadisələrindən sonra onların istədikləri həyata keçdi. Sumqayıt hadisələrindən sonra, Ermənistan SSR-nin bütün bölgələrində azərbaycanlılara qarşı çox dərin bir nifrət, çox dərin bir düşmənçilik hissi formalaşdırılmağa və gün-gündən qızıışdırılmağa başladı. Bu hadisədən sonra Zəngəzurdə 1988-ci ilin fevralın sonlarına qədər o qədər hiss olunmayan, o qədər də ciddi qəbul olunmayan Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbləri və Xankəndindəki mitinqlər birdən-birə çox ciddi qəbul edilməyə, çox ciddi müzakirə olunmağa başladı və “Sumqayıt sindromu” Zəngəzur erməniləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı bir aqressiya vasitəsinə çevrildi.

Qərbi Azərbaycandan ilk qaçqın dalğaları fevral ayının sonları və mart ayı ərzində məhz Zəngəzurdan başlandı. Qafanda, Meğridə, Gorusda, Sisyanda müxtəlif vaxtlarda azərbaycanlılara hücumlar edildi, onlar döyüldü, təhqir olundu, şantaj edildi. Artıq aprel ayından başlayaraq, büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda işləyən azərbaycanlı işçilərin – müəllimlərin, sənaye sahəsində, mədəndə və digər ob-

yektlərdə çalışan insanların maaşlarını açıq-aşkar şəkildə verməməyə, onları get-gələ salmağa başladılar.

Azərbaycanlıların evlərinə hədələyici zənglər edilməyə, gecələr azərbaycanlı kəndlərində silahlı ermənilər görünməyə başladılar. Saqqallı erməni dığaları gecələr göyə güllə atmağa, qabaqlarına keçənləri qorxutmağa başladılar. Ancaq insanları öldürməmək tapşırığı aldıqlarından ilk vaxtlarda qətl hadisəsinə yol vermədilər.

Artıq mart ayından başlayaraq, Zəngəzura sistemli şəkildə İrəvandan o vaxt saqqallılar adlandırılan “Qarabağ” təşkilatının fəal üzvləri gəlməyə və Zəngəzurun hər 4 rayonunda bu təşkilatın özlərini yaratmağa başladılar. Bu özlərin qarşısına bir məsələ qoyulmuşdu: ardıcıl olaraq mitinqlər təşkil etmək, ardıcıl olaraq tədbirlər keçirmək, ardıcıl olaraq Azərbaycan kəndlərinə hücumlar etmək, onları sıxışdırmaq, onları qorxutmaq, onların rayon mərkəzi ilə əlaqəsini kəsmək, onları müxtəlif vasitələrlə köçüb getməyə məcbur etmək.

May ayından Zəngəzur azərbaycanlıları öz yurdlarında yaşamağın qeyri-mümkünlüyünü görərək, tək-tük olsa da, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə, xüsusilə, Bakı və Sumqayıt şəhərlərinə üz tutdular, özlərinə sığınacaq axtarmağa başladılar. Kimin imkanı var idi ev aldı, kimin imkanı yox idi, qohumlarının evinə sığındı. Zəngəzurun bütün rayonlarında tanış ermənilər azərbaycanlılara zəng vuraaraq: – “Cavan qız, gəlinləri çıxardın, kənddə saxlamayın, başlayın mal-qaranızı, qoyunlarınızı satmağa, evlərinizi satmaq haqqında, bankda olan pullarınızı götürmək barəsində düşünün” – deyərək xəbərdarlıq edirdilər. Hansı məqsədlə edilməsindən asılı olmayaraq, bu zənglər istər-istəməz insanların narahatçılığına səbəb olurdu, azərbaycanlılar arasında panika, qorxunc şayiələr yayılırdı və artıq insanlar öz didərginliklərini, doğma yurdda son günlərini yaşadıklarını hiss edirdilər.

1988-ci il may ayından başlayaraq, Bakı-Sisyan istiqamətində gündəlik işləyən avtobus marşrutu kəsildi, arada bir işləsə də, artıq ardıcıl şəkildə bu marşrut bərpa olunmadı və artıq iyun-iyul

aylarından sonra azərbaycanlılar hamısı getmək əhval-ruhiyyəsində idilər.

Elə bil ki, bu köç hər hansı bir mərkəzdən idarə olunaraq hazırlanırdı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən aşkar bildirilməsə də, köç məqsədilə maşınlar ayrılmışdı. Ermənistan hökuməti isə hər vasitə ilə azərbaycanlıların köçüb getməsinə sürətləndirməyə çalışırdı.

1988-ci ilin avqustunda və sentyabrında Bakıda başlayan mitinqlər dalğası İrəvanda öz əks-sədasını verdi, bundan sonra Azərbaycan-erməni münasibəti daha da kəskinləşdi, daha təbliğatla, siyasətlə, “xoşla” köçüb getmək söhbəti yox, azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarından zorla çıxarılması mərhələsi başlandı.

1988-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında isə artıq Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri arasında razılışma əldə olundu ki, Azərbaycandan Ermənistana, Ermənistandan Azərbaycana köçən insanların evlərinin dəyişdirilməsinə rəsmi icazə verilsin. Bu razılışma köçmə prosesini bir daha sürətləndirdi və görünür daşnak liderləri Ermənistan hökuməti qarşısında belə bir tələb qoymuşdular ki, 1988-ci ilin sonuna qədər bir nəfər də olsun azərbaycanlı Ermənistanda qalmayacaqdır və elə də oldu.

Artıq 1988-ci ilin dekabr ayının əvvəllərində demək olar ki, Zəngəzurdə azərbaycanlılar qalmamışdılar. Sonuncu həmlə isə noyabrın son günlərində başladı və bir həftə ərzində Zəngəzurdəki tək-tük qalan azərbaycanlı kəndlərinin hamısı çox vəhşicəsinə, çox qəddarcasına boşaldıldı. İnsanlara var-mülkünü götürmək imkanı verilmədi, hətta, elə kəndlər olmuşdu ki, azərbaycanlılara öz paltarlarını belə götürməyə imkan verməmişdilər.

Dekabr ayı Zəngəzurun bütün bölgələrində çox sərt keçir, qarlı-çovğunlu, -20, -25°C-yə çatan soyuq havalarla müşayiət olunur. Məhz dekabrın ilk 3 günü ərzində bütün Zəngəzurdə dövlət səviyyəsində təşkil olunmuş şəkildə yük maşınları Azərbaycan kəndlərinə sürüldü, onları müşayiət edən əli avtomatlı erməni yaraqlıları bir saat ərzində bütün kəndlilərin yığılmasını tələb etdilər. Hər adama bir əl çamadanı, yaxud bir əl zənbilindən savayı, evindən illər boyu yığıldığı var-

dövlətindən heç nə götürməyə icazə vermədilər. Əl çamadanları özü boşaldan yük maşınlarına yükləndi, insanlar isə “PAZ” avtobuslara mindirilərək, əli silahlı ermənilərin müşayiəti ilə kənddən çıxarıldı. Yalnız ağır xəstələr, qocalar, getməyə taqəti olmayanlar və bir də, bir neçə nəfər ki, göz görə-görə ölümə getməyə etiraz etdilər, onlar qaçıb gizləndilər, qaldılar.

Demək olar ki, bütün Zəngəzur camaatı avtobuslara yüklənib vətəndən deportasiya edildilər. Avtobuslara yüklənib kənddən çıxarıldıqdan sonra, sonuncu erməni kəndində onların hamısı bir-bir yerə düşürdü, əyin başları axtarıldı. Üstlərindəki sonuncu manatları və zinət əşyaları zorla əllərindən alındı, əyin-başında təzə papağı, paltosu olanların geyimləri soyunduruldu, əl çantalarında götürdükləri əşyaları isə erməni kəndində yerə boşaldılıb, yerli ermənilər arasında bölüşdürüldü.

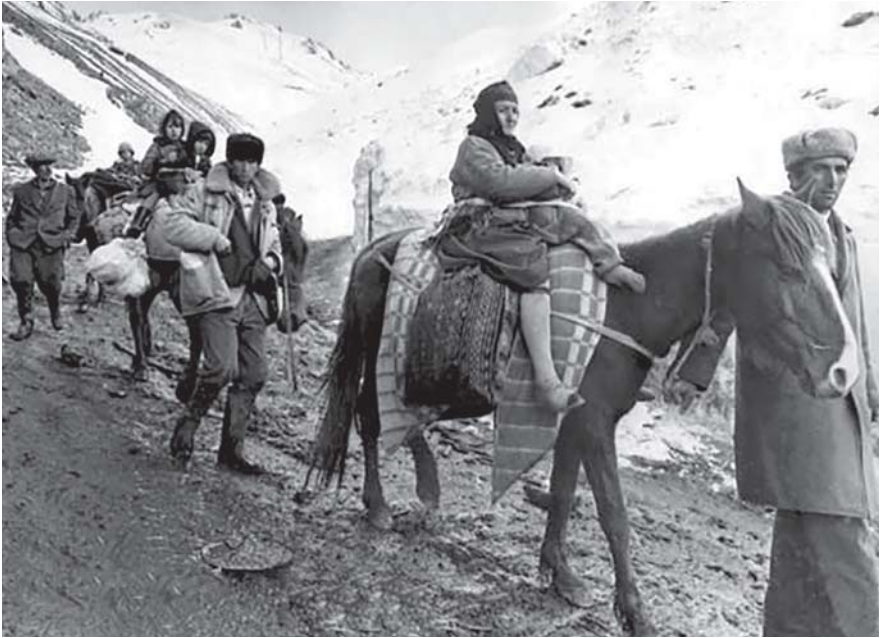
Sisyan azərbaycanlılarının bir hissəsi Ərikli dağının ətəyində, qarın-buzun içində, şiddətli çovğunun altında avtobuslardan yerə töküldülər və piyada Bazarçay aşırımını 12 saat ərzində aşaraq Şahbuza pənah gətirdilər. Gələn insanların demək olar ki, hamısı soyuqda və dondurma diaqnozu ilə xəstəxanaya götürüldülər. Bu insanlar arasında 4 nəfər xəstəlikdən dünyasını dəyişdi, 2 nəfər isə dondurmadan Ərikli dağında vəfat etdi.

Sisyan azərbaycanlılarının bir hissəsi isə (Qızılıç və Şəki kəndinin camaatı) dekabr ayının 2-3-ü Üçtəpədən keçərək, Sarıyal aşırımını pay-piyada aşıb, Laçın rayonunun Minkənd kəndinə pənah gətirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dekabr ayında Üçtəpədə havanın temperaturu -25 -30 dərəcə, qarın qalınlığı isə 1 metrədən çox olur. Bu insanlar bəlkə də son yüz ildə dekabr ayının şaxtalı günündə Sarıyal aşırımını aşıb, Minkəndə gedən yeganə insanlar idilər.

Zəngəzur camaatının bir hissəsi isə (Qafan və Meğri rayonlarının azərbaycanlıları) dəmiryolu vasitəsilə Azərbaycana gəlib çıxdılar.

Bu insanlar da yollarda xeyli əzab-əziyyətlə üzləşdilər. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların qovulub çıxardılması respublikanın hər yerində eyni bir ssenari üzrə həyata keçirilmişdir. İşin əsl təşki-

latçıları rayonların rəhbər orqanları olsa da, onlar əllərindən bir iş görmədiyini, qəzəblənmiş erməni gəncləri ilə bacara bilmədiklərini bəhanə gətirərək, əslində yaxalarını qırağa çəkməklə, sonradan ola biləcək hər hansı məsuliyyətdən özlərini sığortalamaq istəyirdilər.

Zəngəzurun bütün azərbaycanlı kəndlərində noyabr ayının sonu, dekabr ayının əvvəllərində ermənilər sistemli şəkildə azərbaycanlıları kənddən çıxardılar. Hamının evi, mənzil əşyaları, mal-qoyunu, o cümlədən, kolxozun varidatı əlindən çıxdı. Ermənilərin quldur dəstələri kəndləri öz aralarında bölüşdürərək, Azərbaycandan gələn ermənilərə vermək adı altında azərbaycanlıların illərcə topladığı sərvəti əllərindən aldılar.

Bu çox ağırılı mövzu barəsində həmin ağırılı günləri yaşamış zəngəzurluların xatirələrini canlı şahid faktları kimi bu kitaba əlavə etməklə, soydaşlarımızın başına gələn faciələri daha əyani şəkildə tarix və gələcək nəsil üçün, eləcə də bu mövzunu araşdıracaq insanlar üçün çatdırmağı zəruri hesab edirik.

Coğrafiya elmləri namizədi Sahib Abdullayev yazır ki, 1988-ci ilin fevral ayından başlayaraq, bütün Ermənistanı mitinqlər bürüyən zaman həyasızlıq o həddə çatmışdı ki, bağça uşaqlarını və aşağı sinif şagirdlərini də qabaqlarına qatıb bütün günü “Qarabağ Merna” qışqırdırdılar.

Azərbaycanlı kəndlərin əhalisinin rayon mərkəzi ilə əlaqə saxlamasına imkan vermirdilər. Kənd əhalisi ərzaq cəhətdən korluq çəkirdi. Kənd mağazası isə tamamilə boşalmışdı. Urud kəndinin mağazasının satıcısı Səid Əkbər oğlunu rayon mərkəzinə buraxmırdılar ki, ərzaq gətirsin (109, 309).

Sahib Abdullayev iyul ayında Bakıda xəbər alır ki, atası ağır vəziyyətdədir və əmiləri Həbib və İsrafil ilə yol maşınları ilə özlərini Qubadlıya çatdırırlar. Qubadlıda onlara bildirdilər ki, Ermənistan ərazisinə keçmək qorxuludur. Əgər ermənilər sizi yolda görsələr, öldürəcəklər.

Ağdü kəndindən də iki nəfər – müəllim Baxşəliyev Məmməd Həşim oğlu və Moskva şəhərində təhsil alan Həməzəyev Müsayib Gülbala oğlu da Sisyanaya getmək istəyirdilər. Beş nəfər Qubadlıdan bir maşın tutub Qafan rayonu ilə Qubadlının sərhədində yerləşən şoseyə getdilər.

Nəhayət, bir “Jiquli” maşını onları Sisyan-Gorus yoluna çatdırmağa söz verdi. Müsafirlərin beşi də maşına əyləşdi. Sürücü onları Gorus rayonunun içərisindən aparmaq istədi.

Sahib Abdullayev xatirələrini davam edərək yazır ki, Xot kəndinin içərisindən keçdikdən sonra kənddən 80-100 metr aralanmışdılar ki, kəndin bütün cavanları maşının qarşısını kəsdilər. 100-120 nəfər əllərində armatur, ağac və daş tutaraq bizi zor gücünə maşından düşürtdülər.

Onların heç bir yalvarışlarına əhəmiyyət verməyərək qəddarcasına döyməyə başladılar.

Bu zaman “Qaz-69” markalı bir maşın onlara yaxınlaşdı. Ermənilər bir-birinə dedilər ki, “naxaqa yeqav”. Gələn kolxoz sədri idi. İsrafil və Ağudi kəndindən olan iki nəfəri o qədər döymüşdülər ki, on-

lar yerdən qalxa bilmirdilər. Sahib kolxoz sədrinə yaxınlaşdı və dedi ki, Siz bir kəndin ağsaqqalısınız. Bizi öldürməyə qoymayın. O da öz növbəsində hirsləndi ki, sizə deməmişik ki, cavanları öldürün, niyə veteran öldürmüsünüz. O elə bu gün, sabah öləcəkdi. Sədr erməni gənclərinə dedi ki, daha bəsdirin, bu cavanlar da tezliklənlən öləcək, onların bədənində qan qalmayıb. Dağılın, qaçın.

Sahib kolxoz sədrinə dedi ki, mənə kömək edin, bu qocanın meyitini Sisyana – kəndlərinə çatdıraraq. O isə əvəzində bildirdi ki, ölsəniz dünya dağılmayacaq, mən kəndə tələsirəm. O bu sözləri Azərbaycan dilində dedi və maşını sürüb getdi.

Sahibgili gətirən maşının sürücüsü bildirdi ki, o onları maşına mindirsə, maşın qan olacaq. Onları o yana aparmaqdan imtina etdi

Çox yalvarışdan və 300 rubl alandan sonra sürücü razılaşıdı. Ancaq sənişinləri Gorus-Sisyan yolunun kənarında maşından düşürdü. Sahibgil yolun kənarındakı bulaqda üst başlarını, bədənlərinin qanını yuduqdan sonra, magistral yolda maşın saxlatmaq istədilər. Heç bir sürücü onları rayon mərkəzinə və ya kəndə aparmadı. Əlacsız qalib şose yolunun kənarı ilə irəliləməyə başladılar. Sahib qoca əmisinin qoltuğuna girib aparmaq istəyirdi. O, addım ata bilmirdi. Sahibə dedi – “qardaş balası, mən rahat burax burada ölüm. Onsuz da ölürəm”.

Elə bu zaman su gətirmək istəyirdim ki, ortancıl əmim İsrafil Sahibin bibisinin həyat yoldaşının maşınla yoldan keçdiyini görüb qışqırdı.

Sahibin əmisi İsrafil və Ağudi kəndindən olan 2 nəfər yoldaşları yola tərəf qaçdılar və “Musa-Musa” – qışqırmağa başladılar. Musa maşını çox sürətlə sürdüyündən xeyli qabaqda saxlaya bildi. Onları tələsik maşına otuzdurdu və bildirdi ki, arxadan onu üç maşın (“Ni-va”, “Jiquli” və “Qaz-51” markalı) qovub, arxaya baxdı, həmin maşınların onlara çatmasına 200-300 m. məsafə qalmışdı.

Sahibgilini Musa bu cür vəziyyətdə kəndə aparmaq istəmədi və xəstəxanaya qoymaq üçün maşını rayon mərkəzinə sürdü. Burada isə aləm bir-birinə qarışmışdı. Axşam saat 10-11 radələri idi. Rayon mərkəzində mitinq keçirilirdi.

Bütün cavanlar bir ağızdan qışqırırdılar ki, “Qarabağ bizimdir”. Bəzi pəncərələrdən yaşlı arvadların səsi eşidilirdi: – “Azar Qarabağ, çor Qarabağ. Qarabağı türklər sizə verməzlər”.

Rayon mərkəzində çoxlu hərbi var idi. Onların köməyi ilə rayon milisinin yerləşdiyi binaya daxil oldular.

Burada Yerevandan çoxlu erməni milis işçiləri də var idi. Bir nəfər milis işçisi Sahibə yaxınlaşdı və təəccüblə dedi ki, tapşırıq verilmişdi bir türk də Gorusdan salamat gəlməməlidir. Nə üçün sizi öldürməyiblər. Sahib müəllim daha sonra baş verənləri belə nəql edir: “Rus zabitinə yaxınlaşdım və bildirdim ki, bizim burada olmağımızı həm kənddə bilirlər və həm də dağda, Laçın rayonundan olan rastlaşdığımız bir atlıyla öz vəziyyətimiz və yerləri barədə Bakıya xəbər göndərmişik. Bundan sonra o mənə dedi ki, mitinq qurtarandan sonra biz sizi kəndinizə çatdırırıq. Miting gecə saat 2-3 radələrində qurtardı. Bir neçə yerli milisin və hərbiçilərin köməyi ilə bizi rayon mərkəzindən çıxardılar. Rayon mərkəzindən çıxan kimi qarşımızı 10-15 nəfər əli silahlı erməni kəsdi. Rus əsgəri və yerli milis işçiləri onları başa saldılar ki, bu döyülən türklər rayon komendaturasında qeydiyyatdan keçiblər. Sahibgili öldürsələr, onları kəndə apararlara cəza verəcəklər. Yaxşısı budur buraxın getsinlər. Onsuz da bunlar kəndlərində öləcəklər”.

Gecə saat 4-də Sahibgil kəndə yaxınlaşırlar. Bütün kənd camaatı səksəkə içində ayaq üstə idi. Hamının əli ağaclı, yabalı, baltalıdır. Kənd camaatının silahı ancaq bunlardan ibarət idi. Sahibgili bu cür görün kənd camaatı daha da sarsıldı. Sahibgil onları sakitləşdirirdi ki, bizi döyməyiblər, yolda erməni məşını qəzaya uğrayıb. Heç kəs onların sözlərinə inanmadı.

Söylədilər ki, dünən, yəni iyulun 8-də Xot kəndində Paşayev İsanı və həyat yoldaşı Arifəni də bu günə salıblar. Məşinlərini isə yandırdılar. Əmirov Əhliman, Kərimov Seyran və Kərimov Hüseyn də bu vəziyyətdədir. Əmirov Əhlimanın məşinini yandıraraq dağdan uçublar. Sürücü Köçərinin “Niva” markalı məşinini əzib, özünü isə o qədər döyüblər ki, ölümcül vəziyyətdədir.

Kəndə rayon mərkəzindən, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdən, Gorus rayonu ərazisindən bir-birindən ağır xəbərlər gəlirdi. Aclıqdan korluq çəkən azərbaycanlı əhali uşaqlarını aclıqdan xilas etmək üçün rayon dükan-bazarına getməli olurdular. Ən acı xəbərlər də oradan gəlirdi. İsmayılov İsanı, həyat yoldaşını və oğlu Hüseyni rayon bazarında möhkəm döymüşdülər. Traktorçu Məhərrəm Əşrəf oğlu rayon partiya komitəsinin binası qarşısında döyülmüş və gecə səhərə qədər huşsuz vəziyyətdə raykomun binasının səkisində qalmışdı. Kənd çobanları yaylaqlarda, kolxozçular kolxoz bağında, əkinçilər bostanda döyülürdü.

İnformasiyalar bir-birindən dəhşətli olurdu. Kimsə köçüb getmək istəyərkən maşından bütün var-dövləti yerə tökülüb yandırılır, özləri isə döyülürdü.

Sahib kənddə 24-gün qaldı. İlk 10-15 gündə onun ağzını zorla aralayıb qaşıqla yemək-su verirdilər. Əmisi Həbibin başının yarası isə gün-gündən ağırlaşdı. Çox böyük zəhmət bahasına onu Bakıya çatdırma bildilər. Həkimlərin səyi və yüksək ustalığı nəticəsində əmi ilk əvvəl ölümün pəncəsindən xilas edilsə də, bu travmanın ağırlaşmasından sonra həyatını dəyişdi.

1988-ci ilin avqust ayının ortalarında Sahib xəstə atasını və yaşlı anasını Bakıya köçürmək istədi. Heç biri razı olmadı. Sahib avqust ayının 20-də Bakı-Sumqayıt və Azərbaycanın müxtəlif yerlərində yaşayan kəndin 10-15 nəfərə yaxın adamı ilə gecə saat 4-də dağ yolları ilə Urud-Gorus-Qubadlı yolu ilə səfərə çıxdı.

Səhər saat 8-də Gorus və Qubadlı rayonları arasında olan keşikçi məntəqəsinə çatdılar. Erməni milis işçiləri onları Qubadlıya buraxmırdılar. Yaxınlıqda yerləşən Xinzirək kəndinə adam göndərdilər ki, Sisyan rayonundan olan türklər sərhədi keçmək üzrədirlər. Tezliklə kənddən onlarca cavan adamlar gəldi. Sahibgilin apardıqlarını alıb yerə tökdülər. Axırda Sahibgil məcbur qalıb kəndlərindən olan sürücü Səlimlə məntəqədə olan milis gözətçisinin yanına girib ciblərində olan pulları verdikdən sonra onları Qubadlı postuna tərəf buraxdılar.

Sahibgil erməni cəlladlarının bizim xalqın başına gətirdikləri müsibətlər barədə ölkənin o rəhbərinə qalması ki, teleqramlar göndərməsinlər. Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyi də heç bir kömək göstərmirdi. Ermənilərin Sahibi, əmilərinin və Ağudi kəndindən olan yoldaşlarının döyülməyi barədə SSRİ Müdafiə naziri Yazova, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri Krıyuçkova, SSRİ-nin, Ermənistanın və Azərbaycanın bütün rəhbər işçilərinə vurduğu teleqramlar və ərizələrə yalnız o cavabı alınırdı ki, günahkarlar tapılmayıb. Sahibgil isə aydın bildirirdi ki, cinayətkar Xot kəndinin kolxoz sədri Arakelyan Henrik Qurqenoviçdir (109, 316).

Məgri rayonunun Lök kənd sakini Şamiran Abbasov başına gələnələr haqqında yazır ki, 36 il öz kəndlərində müxtəlif vəzifələrdə – təsərrüfat briqadiri, ferma müdiri, kolxoz partiya təşkilatının katibi, kolxoz sədri işlədiyindən vəzifəli ermənilərin demək olar ki, hamısı onu tanıyırdı. Çoxu onun evində qonaq olmuş, süfrəsindən çörək yemişdi.

Lakin 1988-ci ilin fevral ayından başlayaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı münasibəti kəskin şəkildə pisləşdi. Onları sıxışdırmağa, açıq aydın şəkildə köçüb Azərbaycana getmələrini təkid etməyə başladılar. Həmin ilin sentyabrında artıq rayonda yaşayış dözülməz hala çatmışdı.

Ş.Abbasov 1988-ci ilin noyabrında bir yas mərasimində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmiş, Bakıya gələndən iki gün sonra eşitmişdi ki, ermənilər Lök kəndini dağıdıblar, kənd camaatı isə Mincivan stansiyasına yığışıblar. Şamiran noyabrın 22-də qatarla Bakıdan Akaraya, oradan avtobusla Mincivana, kənd camaatının yığışdığı yere getdi. Ömründə elə dəhşətli mənzərə görməmişdi. Camaat əyni-başı çılpaq, ac-susuz dəstə-dəstə yığışıb yük vaqonlarının arasında külək-dən daldalanırdılar. Bir tərəfdə anasını itirmiş bir uşaq qışqırır, bir tərəfdə isə evi yandırılmış bir qadın nalə çəkirdi. Şamiran soraqlaya-soraqlaya əvvəl bacılarını, sonra oğlu ilə gəlinini tapdı.

Şamiran ayaqları xəstə olduğundan kənddə qalmış həyat yoldaşını gətirmək üçün kəndlərinə getmək üçün piyada gəlib Zəngilanın

Bartaz stansiyasına çıxdı. Yüklü vaqonlarının yanında Lehvaz və Maralzəmi camaatının topladığını gördü. Onlara yaxınlaşdı, kəndlərinədən xəbərlərinin olub-olmamağını soruşdu. Ona dedilər ki, axırıncı yüklü vaqonunda sizin kənddən 3-4 aیلə gəlib. Şamiran vaqona yaxınlaşanda kolxoz sədri Baba Babayevi gördü. Ermənilər onu o qədər döymüşdülər ki, ayaq üstə dayana bilmirdi.

Baba bəzi məişət əşyalarını “UAZ” markalı yüklü maşınına yığıb gətirmək istəyirmiş ki, Meğridən keçəndə ermənilər onun qabağını kəsiblər. “Heç bir türk Ermənistanından heç bir şey aparmamalıdır” deyərək, onun əşyalarını yerə töküblər. Etiraz etdiyinə görə Baba Babayevi vəhşicəsinə döyüblər, sonra işə yarımcan vəziyyətdə gətirib dəmiryol platformasına atıblar.

Şamiran Zəngilandan Meğriyə qədər piyada getdi. Bərk soyuqluq, çovğunlu bir gün idi. Gecə qaranlıqda rayondan keçib getmək çox təhlükəli idi. Erməni cavanlar əllərində silah, armatur parçaları dəstə-

dəstə gəzərək, özləri demişkən “qurbanlıq türk” axtarırdılar. Rayon mərkəzində isə 3-4 min erməni toplaşmış mitinq keçirirdilər. Şamiran gecə qalmaq üçün rayon icraiyyə komitəsinə getdi ki, hər halda hökumət idarəsində ona bir köməklik göstərərlər. Növbətçi onu heç qapıdan da içəri buraxmadı: – “Biz türkcə sığınacaq vermirik. Rədd ol, hara gedirsən get”, – deyərək qapıdan qovdu. Oradan Şamiran rayon milis idarəsinə getdi. Növbətçiyə dedi ki, o Lök kəndinə getməlidir. Ya bir maşın verin, adam qoşun mənə aparsın, ya da bir dustaq kimi kamerada səhərə kimi saxlayın. Növbətçi onu rəisin yanına apardı. Rəis isə – “yol açıqdır, hara istəsən gedə bilərsən. Kimsə sənə bir şey eləsə, müraciət edərsən, araşdırarıq” – deyərək Şamiranı idarədən qovdu.

Soyuq iliyinə işləyirdi. Bakıdan çıxandan artıq 2 gün keçsə də, dilinə bir parça çörək dəyməyən Şamiranın yeriməyə taqəti, qalmağa yeri yox idi. Çöldə qalsa ya şaxta dondurardı, ya da ermənilər görüb öldürərdilər.

Meğri rayon mərkəzindən sərhəd zastavasına 2-3 km yol idi. Şamiran zastavaya getdi. Ora təhlükəsiz idi. Gecəni orada qaldı. Səhər iki nəfər hərbiçinin vasitəsilə kəndlərinə getdi. Gördü ki, kənddə 10-15 yük maşını, yüzə qədər də mülki geyimdə erməni vardır. Onların içərisində Sovet sədri, rayon partiya komitəsinin, prokurorluğun, təhlükəsizlik idarəsinin və milis idarəsinin işçilərini tanıdı. Evləri gəzir, ev əşyalarını siyahıya alır, dediklərinə görə Azərbaycandan gəlməli olan ermənilər üçün hazırlayırdılar. Hələ dəstə onların məhəlləsinə gəlməmişdi. Şamiran evinə getdi, yoldaşı sağ-salamat idi.

Tövlədəki mal-heyvan acından və susuzluqdan mələşirdi. Heyvanları suvarıb yemlədi. Özü də bir tikə çörək yeyəndən sonra hərbiçilərin müşayiəti ilə kəndə çıxıb, raykomun nümayəndəsindən ev əşyalarını və heyvanlarını aparmaq üçün maşın istədi. Katib ona dedi ki, heç nəyə əl vurmaq olmaz. Dövlət komissiyası icazə verəndən sonra hamınız qayıdıb gələrsiniz və hərə öz əşyalarını aparar. İndi isə yalnız yataq dəsti apara bilərsiniz.

Şamiran yük maşınlarının birinin sürücüsünə yaxınlaşdı. Sürücü onları dəmiryol stansiyasına aparmaq üçün 50 manat istədi. Əlacı yox idi, deyə razılaşdı. Hansı ki, adi vaxtlar həmin yolu ən çoxu 10 manata aparardılar. Dörd dəst yorğan-döşək və iki xalça götürdü – bundan artıq bir şey götürməyə qoymadılar.

Şamiran maşına minəndə azərbaycanca yalvarış səsi eşitdi. Qonşuluqda hər iki gözündən kor bir kişi yaşayırdı. Bu onun səsi idi. Sən demə camaat kənddən qovulanda bu adam evdə qalıbmış. Şamiran qayıtdı onu da götürdü, dalına alıb maşının kabinəsinə mindirdi. Özü isə həyat yoldaşı və hərbiçilərlə kuzova mindi.

Dəmiryol stansiyasına üç kilometr qalmış erməni sürücüsü maşını saxladı ki, yüz manat verəcəksən. Şamiranın isə cəmisi səksən manatı var idi. Nə qədər dil tökdü, yalvardı, erməni razılaşmadı. Sürücü çatmayan 20 manatın əvəzində əldə toxunmuş yun xalçalardan birini götürdü ki, onun qiyməti ən azı 500 manat olardı.

Meğri dəmiryol stansiyasında rayonun müxtəlif kəndlərindən gəlmiş 100-150 ailə ev-əşik əşyalarını da töküüb, onları Azərbaycana

aparacaq yük qatarını gözləyirdi. Çox ürək ağrından bir mənzərə var idi. Bərk qar yağırdı, külək əsirdi. Uşaqlar, qocalar, qadınlar götürə bildikləri paltar-palaza bürünüb soyuqdan bir təhər qorunurdular. İnsanların qışqırığı, ah-naləsi bir-birinə qarışmışdı.

Bu vaxt çiyində videokamera olan iki rus jurnalisti onlara yaxınlaşdı. Kimliyini, haradan gəlib, hara getdiyini, bu hadisələrə münasibətlərini soruşdu, camaatı çəkib getdi. Dəhşətli burasıdır ki, iki gün ondan sonra Şamiran Mincivan stansiyasında təsadüfən televizorda gördü ki, Moskvadan göstərilən “Vremya” proqramında Meğri stansiyasında onları qatar gözləyən vəziyyətdə göstərsələr də, tamam başqa adda təqdim etdilər. Guya ki, burada didərgin vəziyyətində, çıl-çılpaq, ac-susuz toplaşmış insanlar Sumqayıtdan, Bakıdan və Gəncədən qovulan ermənilərdir.

Şamirangil Mincivanda düz 10 gün stansiyada qaldılar. On gündən sonra kəndə qayıtmalarına icazə verdilər. Gedib kənddə evlərini tar-mar gördülər. Nə mal-heyvandan, nə ev əşyalarından, nə də mebellərdən əsər-ələmət qalmamışdı.

Qafan rayon sakini Fərzal Bəhramov söyləyirdi ki, Qafan erməniləri 1988-ci ilin aprel ayından etibarən küçələrdə toplaşib, millətçi-daşnak şüarları səsləndirirdilər. Bir həftədən sonra Şəhər və Rayon Sovetləri binasının qarşısında Mədənçilərin mədəniyyət sarayının yanında, böyük meydanda izdiham çalxalanırdı.

Əsas şüarları “Qarabağ bizimdir. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar çıxıb getməlidirlər” idi.

Sentyabr ayında mitinqlər ardıcıl keçirilməyə başladı. O qədər adam gəlmişdi ki, daha bu iri meydana sığışmırdı. İzdiham şəhər stadionuna üz tutdu. Stadionun mərkəzində uca tribuna düzəldilər, mikrofon quraşdırdılar. Şəhər və rayon fəalları, yüksək rütbəli məmurlar növbə ilə tribunaya qalxıb nitq söylədilər. “Qarabağ bizimdir”, “Bu yerlər və Naxçıvan bizim dədə-baba torpaqlarımızdır”, “Böyük Ermənistan torpaqları bizə verilməlidir”, “Verməsələr, müharibə yolu ilə alacağıq” – deyə ucadan qışqırırdılar. Əllərində bayraqlar tutmuş

“Ermənistan milli hərəkəti”nin fəalları azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrə gedir, bir neçə dəqiqə bədnam şüarları təkrar edir, yenə geri qayıdırdılar.

Gördülər ki, azərbaycanlılar şüara, haray-qışqırığa məhəl qoymurlar. Gecələr “Pirişli”, “Transport”, “Sarı dəre” adlanan məhəllələrə mütəşəkkil hücumlar təşkil etdilər. Şəhərin azərbaycanlı əhalisi vahiməyə düşüb, gecə yarısı, saat 2-də, 3-də piyada Zəngilan şəhərinə qaçdılar. Sabahısı gün tezdən “Bakı-Zəngilan” qatarı və yük apararı qatarlarla yenə Qafana qayıtdılar. İlk günlərdə “mədəni” davranan ermənilər tədricən azərbaycanlıları daşa basırdılar. Uşaqlar adamları söydülər. Bir gün danışıdılar ki, sovxozun baş mühasibi Süleymanı o ki, var döyüblər. Söz-söhbət gedirdi ki, Sünik sovxozunda “Krunk” təşkilatının qərargahı yerləşibdir və özü də bir neçə il əvvəl təşkil olunubdur. Şəhərin üç saylı rus məktəbində, bir neçə ucqar kəndlərdə də bu “Krunk” təşkilatının ştabları çoxdan işləyirmiş və heç kəs qorxudan onlar barədə heç kimə bir söz demirmiş.

1988-ci ilin yazında və yayında qorxudan gecələr Qafanda adam qalmırdı. Azərbaycanlılar ya Qafanın kəndlərinə, ya da Mincivana, Zəngilanın kəndlərinə gedir, gecə yatıb səhər işə qayıdırdılar. Bir çox iş yerlərindən azərbaycanlıları işdən qovdular. Mədənlərdə, tikintidə və başqa yerlərdə işləyən azərbaycanlıları daha işə buraxmırdılar.

Camaatın çoxu Zəngilan Peşə-texniki məktəbinin binasına sığınmışdı. Yüzlərlə Qafan şəhər sakini olan azərbaycanlı nə evində qala bilirdi, nə də onu işə buraxmırdılar. Bu ayaq altında qalan, təhqir edilmiş insanların halına heç kəs yandırmırdı. Onlar qohumlarının evində yemək yeyib, gəlib məktəbdə qalırdılar.

Evin kişisi Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə və s.-də ev və iş axtarırdı, evlərini dəyişirdilər. Ümumiyyətlə, hər 100 adamdan təxminən 5-i, 10-u evini dəyişə bildi.

Noyabr ayı vəziyyət son dərəcə dözülməz oldu. Ermənilər azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə silahlı adamlar göndərirdilər. Kəndin rəhbərinə tapşırdılar ki, sizə iki gün vaxt veririk, əgər çıxmasanız hamınızı qıracağıq. 1988-ci ilin dekabrın 10-da Qafan saqqallıları Şayıf-

lı kəndlərinə silahlı hücum etdilər, əməlli-başlı vuruşma oldu, adam öldü, qan töküldü.

Cambor ətrafındakı bütün kəndlərin, bir sözlə, dağdan yuxarı kəndlərin hamısının sakinləri gecə yarı dağlarla, dərələrlə Pirçivana qaçdılar. Həmin hücum zamanı ermənilər 6-7 nəfər adam öldürdülər. Şayıflı stansiyasının rəisi Mamedin oğlu Bakıdan evə gəlmişdi, toyunu eləyirdilər. Toyun qızğın yerində ermənilər toy olan həyəətə top atdılar. Bəy tikə-tikə oldu, Mamedin qıçı dibindən qırıldı, gətirdilər Bakıya, o da Bakıda keçindi. Gəyəli sakini, mantyor Əvəzi güllə ilə vurdular, yerindəcə canını tapşırırdı.

İndi Qafan rayonunun azərbaycanlıları ən çox Bakı şəhərində, Sumqayıtda, Xızının özündə və kəndlərində, Gəncədə, bəlkə də köhnə İttifaqın bir çox şəhər və kəndlərində məskunlaşıblar.

VI FƏSİL

ZƏNGƏZUR AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN OCAQLARINDAN BİRİ KİMİ

Zəngəzur maddi-mədəniyyət abidələri ilə zəngin bölgələrimizdən biridir. Zəngəzurdə Qafqaz Albaniyası dövrünə və Səlcuq-Oğuz mədəniyyəinə aid onlarca abidə son vaxtlara qədər qalmaqda idi. Bu abidələr içərisində müdafiə qalaları, karvansaraylar, məbədlər, körpülər, məqbərə, türbə və qəbirüstü abidələr xüsusi memarlıq, etnoqrafik və tarixi əhəmiyyət kəsb edirdi. Zəngəzur bölgəsi Naxçıvan, Təbriz və Qarabağ vilayətləri ilə qonşu olduğundan buradakı tikililərin memarlıq xüsusiyyəti də Arran, Naxçıvan və Təbriz memarlıq məktəblərinin təsirini öz üzərində hiss etmişdir.

6.1. Zəngəzur əhalisinin inanclar sistemi və qəbirüstü abidələri

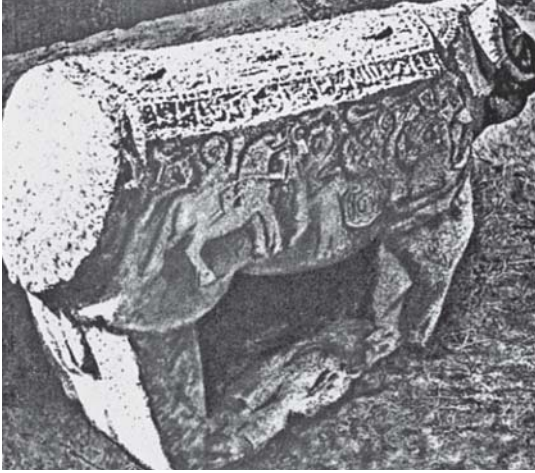
Qədim Sünik vilayətinin əhalisi təkallahlılığını qəbul edənədək müxtəlif dinlərə – bütpərəstliyə (ata, tibet öküzünə, qurda, qartala, daşa, ağaca sitayiş), atəşpərəstliyə (oda, işığa və günəşə sitayiş) və Zərdüştiliyə etiqad edirdilər. Onu qeyd etmək lazımdır ki, zərdüştlük ilk tanrıçılıq dini kimi meydana çıxsada da, dünyəvi dinə çevrilə bilmədi, o cümlədən Zəngəzurdada çoxsaylı tərəfdarlar toplaya bilmədi. Əksinə, xristianlığın və islamın gəlişinə qədər, bu yerlərdə atəşpərəstlik geniş yayılmışdı.

Atəşpərəstlik tək Qafqaz Albaniyasında, Sünikdə və Atropatenedə deyil, o cümlədən Ərməniyyə və İberiyada da yerli əhali arasında böyük nüfuza malik din sayılırdı. Atəşpərəstliyin nişanələri bütün Qafqazda olduğu kimi, Zəngəzurdada da indiyədək qalmaqdadır. Zəngəzurdada elə bir hündür dağ yoxdur ki, orada piri, ocaq olmasın. Sisyan rayonunun Murxuz kəndində Qırqlar piri, Qalapir, Ərəfsə kəndində Salvartı piri, Qafan rayonunda Pirhəməzə dağı, Pirdavidan dağı, Çiləxana piri, Körpü qayası piri müqəddəs ziyarətəgah sayılırdı.

Laçın rayonunda Quşçu piri, Ağoğlan piri, Dəmirovlu piri, Seyidlər kəndində Ağababa piri, Hoçaz kəndi Əli bulağı piri, Xələf piri (Məlikpəyə kəndi), Sultan baba piri (Qanqışlaq kəndi), Yer daşı piri (Qarakeş kəndi), Güllü qəbir piri (Seyidlər kəndi), Niyət piri kimi ziyarətəgahlar işğala qədər əhalinin müqəddəs ibadət yeri kimi mövcud idi. Belə ziyarətəgahlardan Qubadlı rayonunda Mir Sədi ağa ocağı, Ağ hasar piri (Mirlər kəndi), Mərdanlı piri (Mərdanlı kəndi), İmamzadə (Göyərçik kəndi) kimi pirlər var idi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzurdada pirləri müsəlmanlarla yanaşı, ermənilər də ziyarət edər, nəzir qoyar, niyyət tutar, qurban kəsərdilər. Fikrimizcə, xristianların kilsədə şam yandırmaq adətləri də atəşpərəstlik kultu ilə bağlıdır. Zəngəzurdada atəşpərəstliyin ən geniş yayılmış və artıq milli ənənəyə çevrilmiş atributu, şübhəsiz ki, Novruz və axır çərşənbə tonqallarının yandırılması idi.

Zəngəzurdə mərhumu dəfn edən axşam qəbrinin üzərində od qalayırdılar. Bu da çox güman ki, atəşpərəstlikdən gələn bir ayin idi. “Od haqqı”, “Çıraq haqqı”, “Ocaq qənim olsun” deyimləri, günəşə, aya salavat çevirmək adəti və s. də Zəngəzurun əhalisinin atəşpərəstliklə bağlı genetik yaddaşında kodlaşmış inam və rituallar idi.

**Di gəl ki, yarı gördüm gözü yaşlı, sözü qanlı
Yoxdu bu dərdimə çarə..**

Ağvan nəslindən İftixar. 986-cı il. Urud kəndi

rilməsi səhnələrini özünün daş sinəsində həkk edərək, daş yaddaşında saxlayaraq bu günümüzdə gətirib çıxaran çox qiymətli tarixi abidə Sisyan rayonunun Urud kəndindəki orta əsr qəbiristanlığıdır.

XIV-XV əsrə aid olan, əsasən sənduqə və qoç heykəli şəklində 100-ə yaxın qəbir daşları təkcə öz dövrünü deyil, dövründən 1000-1500 il öncəni də zəmanəmizə gətirib çıxaran kitabədir.

Zəngəzur Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocaqlarından biridir. Burada ölkəmizin digər bölgələrindəki mədəniyyət abidələri ilə ümumiliyi olan, eyni zamanda özünəməxsus əlamətləri olan çoxlu abidələr var.

Sisyan rayonunun Urud kəndinin qənşərində, qalanın qarşısında, Bədir qayasının yanında, Bazarçayın sol sahilində tarixi 500 ildən yuxarı sayılan Urud qəbiristanlığı yerləşirdi.

Zəngəzurdə şaman kultu, tibet öküzünə, qurda, qartala, ata və s. onqonlara sitayiş buradakı insanların ulu əcdadlarının prototürklərlə bağlılığını göstərən birbaşa dəlillərdir. Çünki at, tibet öküzü (yak), qurd və qartal Altay, Tibet türklərinin hələ eradan əvvəl sitayiş etdiyi müqəddəs sayılan canlılar idi. Bütün bunları, eləcə də şamanizmlə bağlı ayinlərin həyata keçirilməsi

Qəbiristanlıq hər yerdə və bütün zamanlarda müqəddəs yer sayılmışdır. Qəbiristanlıq dünyanın əbədiliyi qədər də vəfasızlığının, insanların qüdrətli olduqları qədər gücsüz və əlacsız olduqlarının ən əyani nümayiş yeridir.

Bəlkə də sənət və elm korifeylərinin, fəthlərin və hökmdarların məqbərələri buna görə möhtəşəm və əzəmətli tikilir, ibrət üçün qorunur ki, bu məbədlləri ziyarət edən hər kəs özünü həmin dahilərlə müqayisə edə bilsin, gedəriliyini hiss etsin, bir daşdan, bir ağacdan, bir qarışqadan və bir adamdan yuxarıda dayanmağın tam nisbiliyini dərk etsin.

Urud qəbiristanlığı isə tarixi-etnoqrafik əhəmiyyəti baxımından təkcə bir kəndin deyil, bütöv mahalın keçmişi haqqında ən geniş məlumatı və tutarlı dəlilləri qoruyub-saxlamış bir məbədğah idi.

Urud qəbiristanlığındakı orta əsr və orta əsrə qədərki qəbir daşlarının tədqiqatı hələ bu əsrin iyirminci illərində Azərbaycan alimlərinin diqqətini cəlb etmişdi.

1926-cı ildə Urud kəndində olmuş etnoqraf alim Ə.Ələkbərov Urud qəbiristanlığı haqqında ilk elmi məlumat dərc etdirmişdir. 1959-cu ildə Urudda olan akademik Ziya Bünyadov Urud qəbiristanlığındakı qəbir daşlarının dini – milli mənsubiyyəti və tarixi əhəmiyyəti barədə dəyərli fikir söyləmişdir.

Urud abidələrinə sözün əsl mənasında ikinci həyat verən, onları dünya epiqrafiya elminin dəyərli nümunələri səviyyəsində səciyyələndirən tarixçi – epiqraf alim, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Məşədixanım Nemətova olmuşdur. M.Nemətova 1961-ci ildə Urud kəndində uzunmüddətli ezamiyyətdə olmuş, XV-XVII əsrə məxsus 100-ə qədər qəbir daşının üzərindəki kitabəni tədqiq etmişdir.

M.Nemətovaya görə Urud qəbiristanlığında olan qəbir daşlarındakı kalloqrafik oymalarda ərəb qrafikasının kufi, nəsx, süls, nəstəliq şriflləri işlənmişdir. Urud abidələri yazı və bədii işləmələrin üslubuna görə orta əsr Azərbaycan daş üzərində oyma sənətinin Təbriz və Naxçıvan məktəbinin nümunələri sayılır.

Urud abidələrindəki sənduqələr, qoç və at fiqurları, fiqurlar üzərindəki şəkillər, yazılar türk xalqlarının islama qədərki mədəniyyətini, məişətini, adət-ənənələrini, ov, məclis, toy-yas mərasimlərini və s. səhnələri, onqonlar və şamanizm kultuna pərəstişi əks etdirən oymalar bu ərazinin köklü sakinlərinin məişəti haqqında əvəzsiz tarixi məlumat daşıyıcılarıdır.

Urud qəbiristanlığındakı bir sıra qəbir daşlarında onqonlarla bağlı epigrafika, əsasən, maralın, öküzün, yaxud qoçun üzərinə qonmuş qanadları geniş açılmış qartal rəmzlərindən ibarətdir. Bu cür onqonlar türk xalqlarının islamdan əvvəlki dövrü üçün əsas sitayiş yerləri idi.

Başqa qrup qəbir daşlarında qarşı-qarşıya (baş-başa) dayanmış tibet öküzləri (yaklar), öküzlərin sağ tərəfində bir əlində balta, bir əlində xəncər tutmuş kişi təsviri olan səhnə təsvir olunur.

Məlum olduğu kimi, tibet öküzü bütün türk xalqlarının ümumi onqonu – sitayiş heyvanı sayılmışdır.

Qədim türklərin inamına görə ildə bir dəfə bu heyvanı qurban kəsməklə, tayfa gələcək qada-baladan hifz olunardı. Hər evə bu qurbandan müəyyən qədər pay verilərdi ki, qədim inama görə bu pay o evə ilboyu ruzi gətirəcəkdə.

Urud qəbiristanlığındakı bəzi qəbir daşlarında əllərini göyə qaldırmış adam – dua edən şaman təsvirinin həkk olunması, yazı olmasaydı belə, bu daşların yalnız türk xalqlarına mənsub olmasını göstərən tutarlı dəlildir.

Qəbir daşlarında dəfn olunmuş şəxsin sənətini əks etdirən maraqlı işləmələr də vardır.

Bir qəbir daşında mərhumun (Xan Məhəmməd 983-cü il) zərgər olduğuna işarə edən üzük, boyunbağı, sırğa, bilərzik şəkilləri həkk olunmuşdur.

Başqa bir qəbir daşında isə (Aysoltan 992-ci il) hana, həvə, bıçaq, əlində kirgiz tutmuş qadın təsviri mərhumənin xalçaçı olduğunu göstərir.

Urud qəbiristanlığındakı qəbir daşlarında mərhumun məişətini, həyat fəaliyyətini əks etdirən zəngin ov səhnələrinin, ov heyvanları-

nın (maral, ceyran, dağ keçisi, cüyür), ov ləvazimatının (silah, nizə, balta, ox-kaman) təsviri o dövrdə Urudda yaşayan babalarımızın həyat tərzini, məişəti haqqında dəyərli məlumat verir.

Qəbir daşlarında həkk olunmuş şeir parçaları, dualar, islam dini hədislərindən və Qurani-Kərimdən sitatlar, bu ərazilərdə yaşayanların mənəvi mədəniyyəti haqqında kifayət qədər ətraflı məlumat verir.

Xarakterik haldır ki, bütün qəbir daşlarında mərhumun yalnız ölüm tarixi qeyd olunub.

Qəbir daşlarındakı yazılardan bir neçə nümunə vermək istərdik:

I Sənduqə

Allah, Məhəmməd, Əli. Kəndxuda oğlu Əmrusəl ramazan ayı, 883-cü il, ağvan nəslindən.

II Sənduqə

Bu məzarın sahibi mərhum oğul ibn Muraddır. 963-cü il.

III Sənduqə

Yuxarı hissədə: Allahdan başqa ilahi yoxdur. Məhəmməd Allahın rəsuludur. Əli Allahın köməkçisidir. Məhəmmədqulunun oğlu Əmirəmin gəlini Pəri xan. Taun xəstəliyindən vəfat etmişdir. 909-cu il.

Baş tərəfdə: Allah, Məhəmməd, Əli. Yan tərəflərində: Məhəmmədə Allahın daima salavatı olsun. İlahi, Məhəmmədə öz mərhəmətinlə daima rəhm et. İlahi, ruhlar içində Məhəmmədin ruhunu uğurlu et. Qəbirlərin içərisində Məhəmmədin qəbrini rahat et. Məhəmmədin əcdadına ehsan vaxtı salavat mərhəmət et. Məhəmmədi və Məhəmmədin qəbrini uğurlu et. Mərhəmətli Allah onlara rəhmət eləsin.

IV Sənduqə (0,93 x 0,27 x 0,25 m.)

Üst tərəfində Allah, Ya Məhəmməd, Ya Əli (Xan Məhəmməd ibn Mənahid) 983-cü il.

V Sənduqə (0,76 x 0,32 x 0,30)

Sağ tərəfində: 986-cı il. Məhdiqar ibn Əmirəm

VI Sənduqə (1,42 x 0,80 x 0,28)

Allah, Məhəmməd, Əli. Nurunun oğlu Kədaxur. Yan tərəflərində III Sənduqədəki mətn təkrar olunur.

VII Sənduqə (0,97 x 0,21 x 0,33)

Sol tərəfində: İmamqulunun oğlu Bəhmən 936-cı il.

VIII Sənduqə (0,85 x 0,35)

Yuxarı hissədə: Allah, Aysoltan, 992-ci il. Sağ tərəfində III Sənduqədəki mətn təkrar olunur.

IX Sənduqə: III sənduqədəki dini mətn yazılmışdır. Daha sonra Məhəmmədqulunun oğlu Vəli bəyin oğlu İbrahim.

Bir cavan nazəninin məskənidir bu məzar, Eyləmiş nazik tənin xak ilə yeksan ruzigar. Daşı yazdı Vəli 989. – qeydi vardır.

X Sənduqə

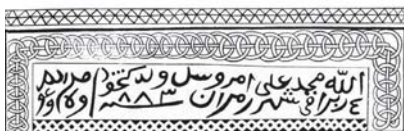
Üst tərəfində: Allah. Kərəm oğlu Mahmud. Tərəflərində digər sənduqələrdəki dini mətn vardır.

XI Sənduqə (1,35 x 0,41 x 0,32 m.)

Sənduqənin üstündə yazı oxunmur. Tərəflərində digər Sənduqələrdəki dini mətn təkrar olunur.

XII Sənduqə

Nurunun oğlu Şahnəzər. Min yeddinci il. Tərəflərində digər Sənduqələrdəki dini mətn təkrar olunur.

*Urud qəbiristanlığında
I sənduqə (h. 883-cü il)*

*Urud qəbiristanlığında
II sənduqə (h. 963-cü il)*

Urud qəbiristanlığında III sənduqə (h. 989-cü il)

Urud qəbiristanlığında IV sənduqə (h. 983-cü il)

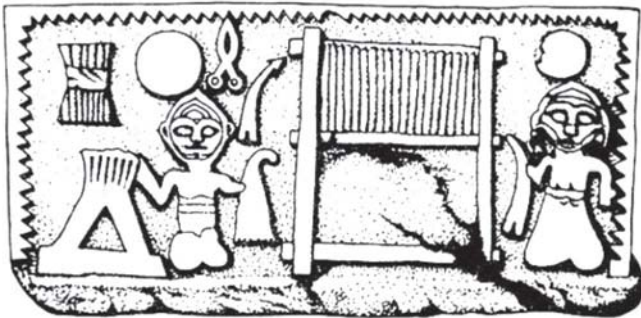
Urud qəbiristanlığında V sənduqə (h. 986-cı il)

Urud qəbiristanlığında VI sənduqə (h. 909-cu il)

Urud qəbiristanlığında VII sənduqə (h. 936-cı il)

Urud qəbiristanlığında VIII sənduqə (h. 992-ci il)

I Qoç heykəlli abidə (1,12 x 0,67 m.)

Qoçun üstünə salınmış örtüyün haşiyəsində: Di gəl ki, yarı gördüm gözü yaşlı, sözü qanlı. Yoxdu bu dərdimə çarə...

... oğlu İftixar. 986

Sağ tərəfdə: Allah, Məhəmməd, Əli. Ağvan nəslindəndir.

II Qoç heykəlli abidə (1,12 x 0,67 m.)

Bir cavan nazəninin məskənidir bu məzar, Eyləmiş nazik tənin xak ilə yeksan ruzigar. 986. İmamqulunun oğlu Çələbi

Sol tərəfdə ov səhnəsi təsvir olunmuşdur.

III Qoç heykəlli abidə (1,22 x 0,85 m.)

Sağ tərəfdə: Səfər Qulu 993.

Sol tərəfində xalçaçılıqla əlaqədar təsvirlər vardır.

IV Qoç heykəlli abidə

Sağ tərəfdə dini mətn. Üst tərəfdə: Allah, Məhəmməd, Əli.

Sol tərəfdə: Salavat. Dəri xəstəliyindən vəfat etmişdir. İsgəndərin oğlu Fəxr. 1019.

*Urud qəbiristanlığında
IV Qoç heykəlli abidə (h. 1019-cu il)*

6.2. Zəngəzurdə mərasim adətləri

Zəngəzurun adət-ənənələrinin formalaşmasında yerləşdiyi bölgənin dağlıq və dağətəyi təbiəti, etnokulturoloji zənginliyi, qonşu Naxçıvan, Qarabağ və Təbriz-Qaradağ mahallarının təsiri böyük rol oynamışdır. Bölgənin azərbaycanlı əhalisinin mərasim tədbirləri, xeyir-şər adətləti təxminən oxşar olduğundan bu kitabda Zəngəzurun ən qədim kəndlərindən biri olan Urud kəndinin misalında bölgənin mərasim və adət-ənənə xüsusiyyətlərinə nəzər yetirməyə çalışacağıq. Urud kəndinin toy-yas mərasimləri regionun azərbaycanlı əhalisinin mərasimlərinin tərkib hissəsi olaraq Zəngəzurun, qismən də Qarabağ və Naxçıvan camaatının adət-ənənələrini özündə qoruyub saxlayırdı. Urud balaca bir kənd olduğundan camaatın xeyir-şəri bir idi. Toy bütün kəndin sevinci, yas bütün kəndin kədəri idi. Toyu da, yası da elliklə yola verirdilər.

Yas mərasimi

Yas mərasimi islam dininin qaydalarına mümkün qədər əməl edilməklə real şəraitə uyğunlaşdırılaraq nisbətən sadələşdirilmiş şəkildə keçirilirdi. Urudun yas məclislərini uzun illər Seyid Mirismayıl ağa, Molla Təriş, Molla Məhəmməd, son 20 ildə isə Seyid Miriş ağsaqqal kimi qabağa düşərək islam dininin buyruğunca, milli adət-ənənələrimizə uyğun olaraq yola vermişlər. Urudluların Bakıda, Sumqayıtda və digər yerlərdə çoxlu qohum-əqrəbələri olduğundan dəfn adətən ölümdən bir gün, gün yarım sonra saat 13-15 radələrində keçirilirdi.

Son illərə qədər dəfn günündə qadınlar da kişilərlə bərabər qəbiristanlığa gedib öz əzizlərini son mənzilə yola salırdılar. Sonralar islam dininin yasaq buyurduğu bu adət Seyid Miriş ağa tərəfindən məqbul sayılmadı. Bir mühüm xüsusiyyəti də qeyd etmək lazımdır ki, Urudda cənazə evdən qəbiristanlığa kimi çiyində aparılırdı. Dəfn

günü qəbiristandan qayıdandan sonra ehsan (*bozbaş, bəzi hallarda isə plov*) verilərdi.

Mərhumun üçü, yeddisi, qırxı mütləq qeyd olunardı, cümə axşamlarının saxlanması mütləq sayılmırdı – yas sahibinin imkanından asılı olaraq fərdi qaydada müəyyən edilirdi. Ailəyə yaxın adamlar cümə axşamının saxlanılıb-saxlanılmamasından asılı olmayaraq mərhumun qırxı çıxana qədər növbə ilə hər axşam yas sahibinə baş çəkir, onunla birgə yatası vaxtına qədər oturaraq bu gəlimli-gedimli dünyadan, son ucu ölümlü dünyadan söhbət açaraq ev sahibinə həmdərd olurdular.

Mərhumun üçündə qəbirqazanlar, mərhumu yuyub-götürənlər xüsusi olaraq ehsana dəvət edilirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dəfn mərasimi ilə bağlı bütün xidmətlər – mollaının xidməti də daxil olmaqla – təmənnasız olaraq həyata keçirilərdi. Mərhumun yeddisi günü yaxın qohumlar və dəfnə, üç çətməyənlar başsağlığına gələrdilər. Mərhumun həm üçündə, həm də yeddisində qəbiristanlığa gedilib “Yasin” oxunardı.

Dəfn günü, yaxud mərhumun üçündə Molla tərəfindən dəfnin Qırxı günü elan edilərdi. Qırxa heç kəsi xüsusi olaraq çağırmazdılar.

Uruda “**Qara bayram**” “Novruz bayramı”ndan 10-15 gün əvvəl keçirilərdi. İl ərzində neçə adam vəfat edibsə bütün kənd camaatı (*əsasən qadınlar*) növbə ilə həmin evləri gəzərdilər, ev sahibini yasdən çıxarardılar. Qadınlar Qara bayrama gedəndə hər kəs öz imkanınca xonça düzəldib (*yumurta (boyanmamış), qənd, pesok, halva, alma, cəviz, konfet və s.*) yas sahibinə bayramlıq aparardı. Xonçalar qəbiristanda qəbir üzərinə qoyulub açılır, evdə xəstə yatanların, yetimi olan ailələrin payı çıxıldıqdan sonra ev yiyəsi tərəfindən mərasim iştirakçılarına, ətrafda olanlara, yoldan keçənlərə paylanırdı.

Vəfat edənin 3 yaşlı uşaq, 25 yaşlı gənc, yaxud 100 yaşlı ixtiyar qoca olmasından asılı olmayaraq, mərhumun qırxı çıxana qədər kənddə toy, nişan, yaxud digər şadyanalıq keçirməzdilər. Mərhumun ili çıxmayıbsa, xeyir iş yiyəsi bir neçə ağsaqqala onun ailəsinə baş çəkər, quran oxutdurur, yalnız icazə aldıqdan sonra tədarükünü görərdi.

Toy mərasimi

Urudda gənc ailələr əsasən gənclərin qarşılıqlı sevgisi əsasında, qismən isə valideynlərin arzusu nəzərə alınmaqla qurulurdu. Oğlan qızın razılığını aldıqdan sonra öz “dərdini” ya özü birbaşa, ya da dostları vasitəsi ilə anasına çatdırardı (*Urudda atalar ailənin “ağır artilleriyası” sayılırdı və yalnız vəziyyət ciddi şəkil aldıqdan sonra işə qarışardılar*). Oğlanın anası, yaxud bacısı qız evinə “divardibi söhbəti”nə gedərdi. Oğlan tərəfin təklifi qız adamlarına çatdırıldıqdan bir neçə gün sonra oğlanın anası gələcək gəlinin ata evinə, qız anasının “ağzını aramağa” yollanardı. Razılıq varsa, növbəti mərhələ – elçilik başlanardı.

Elçiliyə oğlanın atası və anası, əmi-dayısı və digər ağsaqqallar gedərdilər (*10 nəfərə qədər*). Təxminən o qədər də adam qız tərəfdən yığışardı.

Əvvəllər elçiliyə bir yaylıq aparardılar, əgər razılıq əldə edilərdisə, oğlanın anası yaylığı gələcək gəlinin başına örtərdi. Son illərdə də yaylıq, yaxud bir nazik üzük aparardılar.

Elçilikdə adətən obrazlı, bənzətmələrlə, yarızarafat-yarıciddi söhbət aparırdı. Çox güman ki, razılıq əldə olunmayacağı halda pərtlik yaranmasın deyər söhbətin tonu əvvəlcədən bu cür seçilirdi.

Hər şey çaydan başlayardı. Ev yiyəsi süfrəyə çay gətirər, qonaqlar əllərini çaya uzatmazdılar. “Çayımıza – çörəyimizə nə gəlib, gəlinimizə məəttəlik” və s. bu yöndə söhbətlər məclisi şirinləşdirərdi.

Qız tərəfin ağsaqqalı “Allah xeyir versin, ağzınızı şirin eləyin” dedikdən sonra şirin çay içilərdi.

Çay süfrəsindən sonra stola yemək-içmək gətirilərdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər razılıq əldə edilmirdisə belə, qız evinin adamları qonaqları yemək-içməksiz yola salmazdı.

Elçiliyin bütün xərclərini qız evi çəkərdi.

Elçilikdən sonra **nişan mərasimi** gəlirdi.

Nişanın xərclərini oğlan evi, bir qayda olaraq natura şəklində çəkirdi. Qızıl nişan üzüyü, qıza lazım olacaq nə qədər geyim və bəzək

əşyaları var idisə, nişanda oğlan evi xüsusi dəm-dəsgahla qız evinə aparardı. Bircə ayaqqabı aparmazdı. Ayaqqabı sıxıntı, darısqallıq rəmzi sayıldığı üçün. Əslində ayaqqabı aparmamağın qədim mənası bəlkə də, qızın geyinib qaçmaması ilə bağlı idi.

Nişana qonaqları qız evi dəvət edərdi. Qonaq deyəndə, əslində kəndin bütün qız-gəlini nişanın iştirakçısı olardı. Hər adam bir xonça gətirərdi. Xonçanın içinə şirniyyat, parça, gəlin üçün yüngül paltar qoyulardı. Nişan musiqinin müşayiəti ilə keçirilərdi. Musiqiçiləri dəvət etməyə imkan olmadıqda maqnitafon və patefon da yarayardı.

Nişanda oğlan öz yaxın dostları ilə birgə iştirak edərdi. Üzüyü qızın barmağına oğlan evindən olan qadınlardan biri taxardı.

Nişandan bir müddət sonra oğlan bir, ya iki yaxın dostu ilə birlikdə əvvəlcədən xəbərdarlıq edərək qız evinə tanışlığa gedərdi. Qız evi lazımı hazırlıq görüb qonaqları qəbul edərdi.

Toy ərəfəsində **söz kəsd**i və **paltar biçdi** mərasimləri olardı.

Oğlan evinin bir neçə ağsaqqalı toy ərəfəsində qız evinə söz kəsdiyə gedərdi. Söhbət əsnasında paltar biçdidə (*qız toyunda*) lazım olan xərclərin, yemək-içməyin qədəri müəyyən edilərdi. Adətən qız evi çox yuxarıdan, oğlan evi isə çox aşağıdan başlayar, yarızarafat-yarıcıddi tonda mübahisə edə-edə razılığa gələrdilər.

Paltar biçdi adətən toydan əvvəlki həftənin içində qız evi tərəfindən keçirilərdi və bu mərasim qız toyunu əvəz edirdi. Paltar biçdi güman ki, vaxtilə hazır pal-paltar olmayan dövrlərin adətidir. Oğlan evi tərəfindən göndərilən parça dərzi tərəfindən rəmzi olaraq mərasim iştirakçılarının qarşısında kəsilərdi (*yəni ki, sizin parçanızı qəbul edib gəlin üçün tikirik*). Paltar biçdi qız evinin toy mərasimi sayılardı.

Paltar biçdinin ərzağı oğlan evi tərəfindən, mərasimdən bir gün qabaq göndərilirdi (*təxminən 2-4 qoyun, 1 kisə un, düyü, qənd, 1 qutu yağ, ədviyyat və s.*). Qoyunların boğazına qırmızı lent bağlanardı. Ərzağı apararlara qız evi tərəfindən mütləq xələt verilərdi.

Toy

Uruda toylar, adətən, ilin yay vaxtları olardı. Bunun başlıca iki səbəbi var idi:

– **Birincisi**, dağlıq yerin iqliminə, təbiətinə görə ilin ən gözəl, ən bərəkətli, meyvə-tərəvəzin bol və ucuz olduğu fəslə sayıldığından Uruda, eləcə də Zəngəzurun bütün kəndlərində toyları adətən yay aylarında, xüsusən iyunun ortalarından avqustun ortalarına qədər keçirirdilər.

– **İkincisi**, qeyd olunduğu kimi, Urud camaatının Bakıda, Sumqayıtda və Azərbaycanın digər yerlərində yaşayan xeyli övladları, qohumları var idi ki, bu “mövsümi” urudlular da adətən yay aylarında məzuniyyət götürərdilər və dincəlmək üçün Soçiyə, Kislovodskiyə, Karlovı-Varıya deyil, Uruda gələrdilər. Bu səbəbdən də yayda Urud toyları təkcə bir mərasim deyil, çal-çağırılı, əyləncəli kütləvi mədəniyyət hadisəsi kimi qiymətli və maraqlı idi.

Uruda hər yay 8-10, bəzi illərdə isə 15-dən yuxarı toy olardı. Toylar yazın əvvəlindən planlaşdırılır, toy sahibləri öz aralarında hər həftə biri olmaq şərti ilə növbəlilyi razılaşırdırdılar.

Toya 110 evin hamısı başdan-başa dəvət olunardı. Hətta toy yiyəsinin kiminləsə kəsülülüyü, düşmənçiliyi var idisə də, buna baxmayaraq, həmin adam da toya dəvət edilərdi. Dəvəti qəbul edib-etməmək isə qarşı tərəfin öz işi idi. Yəni, toya çağırmaq toya gəlməməkdən daha böyük qəbahət sayılırdı.

Toy 2-3 gün davam edərdi (*adətən, cümə, şənbə və bazar günləri*). Toydan bir-iki gün qabaq çörək bişirmə mərasimi olardı.

Toy çörəyi

400-500 nəfərlik lavaş bişirilərdi. Elə toy məclisi də təxminən bu qədər qonağa hesablanırdı. Çörəyi toy sahibi tərəfindən əvvəlcədən dəvət (*urudlular “təlif” deyərdilər, yəni “təklif” sözünün təhrif olunmuş formasında*) edilən yaxın qohum və qonşu qadınlar 1-2 günə bişirib qurtarardılar. Çörəyi bişirənin hər birinə xələt verilərdi.

Yaxın qohumlar-dostlar (*adətən, qadınlar*) çörək üstə çağırıldılar. Çörək üstə gələn hər kəs xələt (*son vaxtlar həm də pul*) gətirərdi. Yığılan xələt (*və pul*) çörəyi bişirənlərin arasında bərabər bölünərdi.

Bəyi də çörək üstünə dəvət edərdilər. Çörəyi yapan təndir şişinin ucunda, yaxud əppəkyapanın üstündə təzə bəyə çörək uzadırdı. Təzə bəy çörəyi götürüb çörək yapana nəmər (pul) verərdi. Nəmərin məbləği əsas deyildi.

Qız evindən çörək üstünə qonaq çağırardılar. Qız evindən 2-3 qadın bəy evinə çörək üstünə gələrdi və çörəkçilərə xələt gətirərdilər. Toy çörəyini bişirib qurtarandan sonra çörəkçilər həsli (yağlı, şirin) qalın bişirib evlərinə aparardılar.

Toy çadırı

Zəngəzur kəndlərində, adətən, üç gün üç gecə toy çalınardı. Toy çadırı toy evinin bağında, yaxud həyətinə qurulardı. Cümə günü axşamüstü toy başlayar, gecə saat 1-2-yə kimi davam edərdi. Toya dəvətnamə ilə yalnız bazar gününə – yəni məclis gününə dəvət edərdilər. Qalan iki günün dəvətçisi isə gözünə döndüyüm qara zurna idi.

Elə ki, toy evində İrbahamın qara zurnası dillənirdi, uşaqdan-böyüyə hamı, – kənd camaatı da, qonaq urudlular da böyük məmnuniyyətlə bu dəvəti qəbul edərək toy evinə daşdanırdılar. Artıq axşam saat 7-də toy mağarında uşaq-böyük, qız-gəlin, ağsaqqal-ağbirçəklərin cəm olduğu çal-çağırılı, musiqili, nəğməli, rəqsli, keçəlli-kosalı bir məclis qızışmış olurdu.

Urud toylarında 70-ci illərin ortalarına qədər qara zurna, sonralardan isə gitara, qarmon, klarnet çalınardı. Toybəyi əlində söyüd şişindən yumşaq çubuq, qolunda qırmızı lent çal-çağır məclisini idarə edirdi: sifarişləri qəbul edib növbə ilə məclis iştirakçılarını oynadır, “haşşabaş” çağıraraq toyu şirinləşdirir, özü də oynayanlara qoşularaq toyu qızışdırırdı.

Şabaş məsələsi Urudda bir qədər başqa cür idi; heç vaxt nə yerə, nə də oynayanın başına pul atılmazdı. Oynayanın yaxın adamları

halay vurub oturduqları (*yaxud dayandıqları*) yerə toybəyini çağırır ona pul verirdilər (əvvəllər 15-20 qəpik, uzaq başı 1 manat, sonralar isə 1-3 manat). Toybəyi isə şabaşı başının üzərinə qaldırır yelləyər, “haşşabaş, havadarı...(Filankəs)” – qışqıraraq məclisi qızışdırar, şabaşı musiqiçilərin nəmər sandıqçasına atardı.

Musiqi sifariş verən adam ortaya düşüb oynayan və istədiyi adamları (*onlar da öz növbələrində öz istədikləri adamları*) rəqsə dəvət edərdi. Dəvətsiz heç kəs oynayanlara qoşulmazdı, heç kəs başqasının havasına oynamazdı. Beləcə şənlik məclisi gecə yarıya kimi davam edərdi.

Toy xınası

Toyun birinci axşamı həm də xınayaxdı ilə əlamətdar olardı. Oğlan evində xına hazırlanar, qız-gəlinlər əllərini xınalayardılar. Bəyi xınayaxdıya dəvət edib onun və sağdış-solduşun çeçələ barmaqlarını xınaya batırdılar. Bəy xına paylayana nəmər verərdi.

Sonra bəyin bacısı bir neçə qız-gəlinlə qız evinə xına aparardılar. Gəlinin ayaq barmaqlarını, əllərini xınaladıqdan sonra qız evindəki bütün qadınları xınayaxdıya dəvət edirdilər. Qız evi xına gətirənlərə xələt verirdi.

Bəyin oğurlanması

Şənbə günü səhər saat 10-11-də yenə də toy çalınar və bütün günü davam edən çalıb-oynamaq məclisi axşam daha da qızışardı. Bəy öz sağdaş-solduşu ilə birlikdə toy mağarında olurdu, dəfələrlə bəyi və sağdış-solduşu oynadırdılar. Bəyin sağdışı evli, solduşu isə subay olardı. Sağdış-solduş:

- toy mərasiminin əvvəlindən axırınadək bəyi “qoruyurdular”;
- bəylə birlikdə “qazan ağzı açdı”da iştirak edirdilər və nəmər verirdilər;
- qız evindən xonça gətirənlərə nəmər verirdilər;

- bəy tərifində musiqiçilərə nəmər verirdilər;
- bəyin qapısını “gözləyirdilər”.

Şənbə günü toy məclisinin ən çal-çağırılı, məzəli-şənlikli günü olardı. Məhz bu gün bəyi qorumaq daha mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Sağdış-solduşun nəzərindən yayınan kimi, bəyi oğurlayıb gizlədirdilər. Adətə görə mühafizəsiz bəyə lap balaca bir uşaq da yaxınlaşsa idi, onun dediyi yerə getməyə etiraz edə bilməzdi. Bəyi adətən bəy evindəki, yaxud qonşudakı tikililərin birində gizlədib qapını bağlayırdılar. Sağdış və solduşdan nəmər aldıqdan sonra özü də səhnələşdirilmiş bir ciddiyyətə danışıb razılığa gəldikdən sonra, bəyi “azadlığa” buraxırdılar.

Şənbə axşamı bəzi hallarda toyda at yarışması, gülüş səhnələri təşkil olunur, kosa bəzəyirdilər. Ancaq şənbə toyunun ən əsas bəzəyi cavanların, qız-gəlinlərin müxtəlif havalarda lap yorulanacan rəqs etmələri idi. Məhz bu şənliklərdə oğlanlar adaxlı, analar gəlin seçərdi.

Gəlinin gətirilməsi

Toyun sonuncu günü (*adətən bazar günü*), bəy evinin adamları, qohumlar və qonaqlardan bir dəstə çalğıcıların müşayiəti ilə qız evinə gəlin gətirməyə gedirdilər. Qız-gəlinlər əllərində xonça aparırdılar. Xonçada gəlin üçün ayaqqabı və müxtəlif cür şirniyyatlar olurdu.

Qız evinə çatarkən mütləq “Vağzalı” havası çalınırdı. Oğlan evinin və qız evinin adamları birlikdə 5-10 dəqiqə rəqs etdikdən sonra, bəyin bacısı və digər yaxın qız-gəlinlər evə daxil olaraq gəlini geyindirirdilər. Gəlin geyindikdən sonra bəyin qardaşını, yaxud atasını otağa dəvət edirdilər. O gəlinə xeyir-dua verər-verər, bir qayda olaraq:

Anam-bacım, qız-gəlin,
Əl-ayağı düz gəlin.
Yeddi oğul istərəm,
Bircə dənə qız-gəlin!

Bayatısını oxuya-oxuya belini bağlayırdı.

Gəlinin belini bağlayan kəs gəlinin anasına rəmzi olaraq süd pulu (*100-200 rubl məbləğində*) verərək halallıq alırdı. Bundan sonra

gəlinin bir qoluna bəy, bir qoluna isə bəyin sağdışı girərək onu evdən çıxarardılar.

Gəlini evdən bayıra çıxaranda qız adamlarından biri qapını kəsərək rəmzi mükafat (*hədiyyə, yaxud 10-25 rubl pul*) aldıqdan sonra bəyi və gəlini bayıra buraxardı.

Yenə də “Vağzalı” havası çalınardı və “Vağzalı” sədaları altında gəlini ata evindən çıxarardılar. Toy evləri yaxın olduqda piyada, uzaq olduqda isə əvvəllər atla, 70-ci illərdən sonra isə maşınla bəy evinə yola düşərdilər. Gəlinin ata-anası bəy evinə getməzdi.

Yolboyu kənd uşaqları gəlinin qabağını kəsər, onun qarşısında oynayaq bəydən nəmər istəyərdilər. Nəmər (*1-3 rubl*) aldıqdan sonra özləri də toy adamlarına qoşularaq bəy evinə gedərdilər.

Gəlin karvanının arxasınca isə cehiz maşını gəlirdi. Cehiz yorğan-döşək, gəbə və məişət ləvazimatlarından ibarət olardı. Bəy evində cehiz gətirənlərə mütləq xələt verərdilər.

Bəy evinin həyət qapısında gəlinin ayağı altında qurbanlıq qoç kəsilərdi, evin ağsaqqalı gəlinin alınından öpüb xeyir-dua verirdi, xonçadakı konfetlər göyə atılaraq gəlinin başına səpələnirdi. Bəyin ata-anasının üz-başını isə unlayardılar ki, siz daha qocaldınız, cavanlara meydan vermək lazımdır.

1960-65-ci ilə qədər (*yəni pul urudluların həyatının mühüm atributuna çevrilənə qədər*) gəlinin qurbanı kəsildikdən sonra, elə həyətdəcə gələn qonaqlar onun başına toy xələti (*parça, yaylıq, dəsmal, kiçik toxuma-işləmə parça, ev ləvazimatları və s.*) atardılar. Bəy evinin yaxın adamlarından biri uca səslə məclis əhlinə kimin nə nəmər gətirdiyini elan edərdi. Sonralar isə toya gələn ailə başçısı ziyafətin sonunda toy xələti olaraq pul yazdırardı.

Toy ziyafəti

Gəlini gətirib bəy evinin həyətinə oynadıqdan sonra məclisdə iştirak edənlərin hamısı toy süfrəsinin ətrafında otururdu. Bir çox yerlərdən fərqli olaraq bizim kəndlərimizdə toy ziyafətində elə əzəl-

dən ailəvi oturmaq dəb idi. Qadınlar və kişilər – arzu edənlər uşaqlarını da toy ziyafətinə gətirərdilər – eyni vaxtda süfrə arxasında (4-5 cərgə xeyir-şər üçün xüsusi düzəldilmiş uzun stolların arxasında) oturaraq məclisin tamadasının idarəsi ilə yeyib-içər, şənlenərdilər. Təxminən altmışıncı illərin sonlarından başlayaraq Urud toylarında gəlin bəylə yanaşı məclisin sonuna qədər ziyafətdə əyləşərdi. Ziyafət zamanı musiqi çalınar, əsasən muğamat oxunardı, rəqs edilməzdi. Yalnız məclisin sonuna yaxın tamada “bəy oynayanda ucuzluq olar”, – deyərək bəyi və gəlini rəqsə dəvət edərdi. Bəy və gəlin rəqs etdikdə, demək olar ki, ziyafətdə iştirak edənlərin hamısı bəyin və gəlinin əlinə pul verərdilər (5 manatdan 25 manata qədər) və hərə bir qol da olsa, təzə evlənənlərə oynamağı özünə şərəf bilərdi.

Toy süfrəsi o qədər də zəngin olmazdı və toy sahibinin maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün toylarda təxminən eyni xörək – bozbaş və kələm dolması verilərdi. İçkilər isə limonad, “Cermuk” mineral suyu və araq olardı (*təbii ki, araq yalnız kişilərin süfrəsinə verilərdi*).

Məclisin tamadası, adətən, sözü eşidilən ağsaqqallardan biri olardı. Toy ziyafəti 4-5 saat davam edərdi. Ev sahibinin dəvəti ilə hamı bir nəfər kimi süfrə arxasına əyləşər və məclisin sonunda tamada (*adətən tamada yemək-içməyi hazırlayanların və qulluq edənlərin sağlığını qeyd etdikdən sonra*) musiqiçilərdən “Marş” çalmağı xahiş edərdi və bu marşdan sonra bir daha məclis əhli adından toy ziyafətinə xeyir-dua verərək öz istefasını qəbul etməyi xahiş edərdi. Sonda isə yenə hamı bir nəfər kimi durub gedərdilər. Məclis bitməmiş stoldan durub getmək tamadaya və məclis əhlinə hörmətsizlik sayılırdı.

Xonça axşamı

Xonça axşamı toyun son axşamı olmaqla bərabər, həm də bu mərasimin ən şux, məzəli hissəsi sayılırdı. Toy ziyafətindən sonra hava qaralana yaxın kənd cavanları məşəl (lopa) hazırlayırdılar. Təxminən 25-30 adam (*əsasən gənclər və cavan xanımlar*) musiqiçilərin müşayiəti ilə piyada qız evinə yollanırdılar.

Alışdırılan məşəllərin şöləsi, gənclərin fit səsləri, “ura” nidaları oynaq musiqiyə xüsusi bir ton verirdi.

Qız evində çox ləngiməzdilər. Xonçaları götürüb qız evindən onlara qoşulan təzə qohumlarla birgə geri, bəy evinə qayıdardılar.

Ona qədər xonça olardı. Xonçada mütləq bir ədəd bütöv qızardılmış toyuq, bəyə və onun sağdış-solduşuna hədiyyələr və şirniyyat olardı.

Toyuq, özü də bişmişi, təbii ki, yeyilmək üçündür. Ancaq Urudda xonça axşamı ortaya qoyulan toyuğun məsələsi çox uzun olardı. Bu toyuğun ətrafında o qədər çək-çevir edərdilər ki, hərdən adama elə gəlirdi ki, onu ancaq lağ edib gülmək üçün diricə bişirib ortaya qoyublar.

Xonça axşamı bəy sağdış-solduşu ilə stolun baş tərəfində oturub hədiyyələri qəbul edirdi. Xonçaları isə gəlinin yengəsi tərif vura-vura, qiymətə mindirə-mindirə, hədiyyələri bir-bir nümayiş etdirərək məclisə təqdim edirdi. Bəyin sağdış-solduşu isə əsl ekspertlər kimi çıxış edərək, hər hədiyyədə bir nöqsan tapmağa və beləliklə də, qiyməti aşağı salmağa çalışırdılar. Sağdış-solduşun yengə ilə mübahisəsinə tədricən hər iki tərəfin adamları da qoşulurdular.

Bu mərəkədə ən böyük lağ və mübahisə obyektinə isə, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, toy toyuğu olurdu. Onun ətrafında o qədər çək-çevir salınırdı ki, az qala bişmiş toyuğun özünün də gülməyi gəlirdi.

Bəy tərəfdən biri qayıdırdı ki, – “Bu toyuğun sağlamlıq arayışı varmı?”

Bir başqası arayışın hansı həkim tərəfindən verildiyini soruşurdu. Bir ayırısı deyirdi ki, bəs bu toyuğun əsl-nəcabəti bəlli deyil, onu toy axşamı yemək qətiyyən yaramaz.

Biri də qayıdırdı ki, bu, ümumiyyətlə toyuq deyil, xoruzdu. Bizim bəyə arxayın olub, çox nahaq yerə xoruzunuzu kəsmisiniz. Onsuz da xoruzunuzu qoltuğunuza verib yola salacağıq və s.

Gəlin tərəfin adamları isə, başda yengə olmaqla, səbirlə bütün belə “ekspert rəyləri”ni dinləyib əks arqumentlərlə təkzib edirdilər.

Saat yarım, iki saatlıq məzhəkədən sonra, nəhayət ki, razılıq əldə olunurdu, qiymət kəsilirdi və bəy tərəf gəlin tərəfin xonçalarını qəbul edirdi.

Bəy və sağdış-solduş xonçalara görə yengəyə rəmzi pul (*hərəsi 25-30 rubl*) verirdilər.

Sonra xonçalar açılırdı, yeməlikləri yeyirdilər, paylamalılarını paylayırdılar. Bəy ilə sağdış-solduş isə yengənin təqdimatı ilə öz hədiyyələrini götürürdülər. Xonça axşamı adətən musiqinin müşayiəti ilə keçirilirdi və xonçalar açıldıqdan sonra bəy tərifi olardı.

6.3. Zəngəzurun alban-oğuz abidələri

Biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyəti olan ölkəmizin həm dünənini, həm bu gününü, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır.

HEYDƏR ƏLİYEV

Zəngəzur maddi-mədəniyyət abidələri ilə zəngin bölgələrimizdən biridir. Zəngəzurdakı Qafqaz Albaniyası dövrünə və Səlcuq-Oğuz mədəniyyətinə aid onlarca abidə son vaxtlara qədər qalmaqda idi. Bu abidələr içərisində müdafiə qalaları, karvansaraylar, məbədilər, körpülər, məqbərə, türbə və qəbirüstü abidələr xüsusi memarlıq, etnoqrafik və tarixi əhəmiyyət kəsb edirdi. Zəngəzur bölgəsi Naxçıvan, Təbriz və Qarabağ vilayətləri ilə qonşu olduğundan buradakı tikililərin memarlıq xüsusiyyəti də Arran, Naxçıvan və Təbriz memarlıq məktəblərinin təsirini öz üzərində hiss etmişdir. Əgər Qafqaz Albaniyası dövründə daha çox qalalar və xristian məbədliəri inşa olunurdusa, Səlcuq oğuzlarının hakimiyyəti dövründə Zəngəzurdakı tikilən məscidlər, türbələr, karvansaraylar və körpülər maddi-mədəniyyət abidəsi kimi daha çox diqqəti cəlb edir. Zəngəzurdakı Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hakimiyyəti dövrünə aid yüzlərlə qoç heykəli qəbirüstü abidələri son dövrlərə qədər tədqiqatçıların diqqəti mərkəzində olmuşdur.

Zəngəzurun dağlıq – dərəli relyefi və iqlim xüsusiyyətləri burada inşa edilən abidələrin əsasən yerli materiallardan, qaya və çay daşlarından istifadə edilərək tikilməsini şərtləndirirdi. Bəzi orta əsr müsəlman mədəniyyətinə məxsus abidələrin tikintisində isə çay daşı və kərpicin kombinasiyası arxitektura elementləri kimi nəzərə çarpır. Çox təəssüf ki, Zəngəzurun alban-oğuz abidələri zamanında layiqincə tədqiq olunmamışdır.

Ağoğlan məbədi –

Laçın rayonunu Kosalar kəndi ərazisində, Ağoğlan çayının sahilində yerləşir. Ağoğlan məbədi V-VI əsrlərə aid alban monastırıdır. Bu məbədə Ağoğlan qəsri də deyilir.

Möhkəm bazalt daşdan tikilmiş bu möhtə-

şəm monastır məharətli konstruktiv həllinə görə alban xristian memarlığı abidələri içərisində xüsusi yer tutur. Monastır binasının daxili həcmi üç hissədən ibarətdir. Daşlardan hörülmüş açıq dam örtüyünü saxlayan hündür daş sütunlar silindrik formalı tağbəndlərlə tamamlanır. Məbədin daxili sahəsini işıqlandırmaq üçün divarlarda ensiz və uzunsov pəncərələr vardır.

Abidə müxtəlif dövrlərdə uçqun və dağıntılara məruz qaldığından IX əsrdə bu abidə təmir edilərkən özünün ilk bünövrələri olduğu kimi saxlanmış, köhnə divarlar üzərində yeni divarlar tikilmişdir.

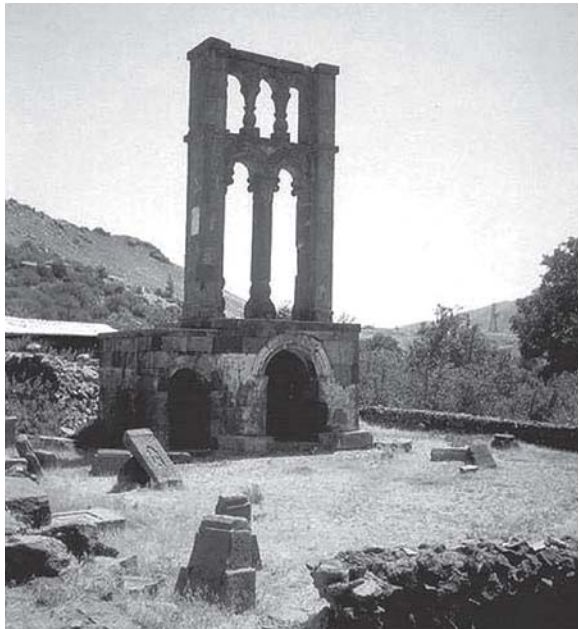
Ağoğlan məbədi plan baxımından üç nefli olan düzbucaqlı bazilika kifayət qədər böyük ölçülərə malikdir: onun uzunluğu 25, eni isə 12,5 metrdir. Kvadrat formalı səkkiz dayaq sütununun – pylonların iki sırası binanın daxili məkanını üç hissəyə bölür.

Ağoğlan məbədinin tikilməsi barədə bir çox maraqlı rəvayətlər var. Deyilənə görə, qədim zamanlarda, bu ərazidən keçən gənc bir

səyyah bu yerlərin gözəl təbiətinə məftun olur və burada qəsr tikdirməyi qərara alır. O, ustalar toplayıb xalq könüllülərindən ibarət böyük bir dəstə düzəldib işə başlayır. Bu gənc çox gözəl olduğundan yerli əhali onu ağoğlan adlandırırlar. Günlərin bir günü, günorta yeməyinə toplaşan vaxt bir qaranquş (qarğa da deyirlər) aşpazın başına fırlanıb, onun camaata yemək verməsinə mane olmağa çalışır, quşun bu hərəkətinə hamı maraqla tamaşa edir, amma heç kim, heç nə başa düşmür. Birdən qaranquş özünü qaynar qazanın içinə atıb öldürür. Bundan hiddətlənən aşpaz yeməyi kənara boşaldan vaxt, qazanın içərisində bir ilan ölüsünün də olduğunu görəndə hamı heyrətdən donub qalır. Qəsrin sahibi bu xilaskar quşun ölüsünü qəsrin yanında təntənəli surətdə basdırır və qəsri Qaranquş qəsri elan edir. Lakin sonralar xalq arasında qəsri tikdirənin xeyirxahlığı şərəfinə Ağoğlan adlandırırlar.

Ağudi qəbirüstü abidəsi – Ağudi abidəsi Sisyan rayonunun Ağudi kəndində, Sisyan şəhərindən 5 km məsafədə, Ağudi-Sisyan yolunun kənarında yerləşir.

Sisyan rayonunun Ağudi kəndinin qədim tarixini sübut edən – qədim Alban qəbiristanlığının və kilsəsinin qalıqları olan bu yerə Anabat deyilirdi. Anabat – “ana beyit”

sözü qədim Sibir türklərində qəbiristanlıq mənasındadır. Bu kənddə tağlı körpü, qala yeri, alban memarlıq mədəniyyətinə məxsus məşhur “Ağudi qəbirüstü abidəsi” və s. vardır.

Ağudi qəbirüstü abidəsi VII əsrdə tikilmişdir. 1400 ilə yaxın tarixi olan bu nəhəng qəbirüstü abidə indiyədək qalmaqdadır. Ağudi abidəsi üç pilləli, daha doğrusu, üç mərtəbəli quruluşa malikdir. Abidənin birinci mərtəbəsi geniş meydançanı xatırladır. Bu meydançanın altında iki giriş qapısı olan tağvari kiçik mağara diqqəti cəlb edir. Meydançanın ətrafında kiçik hasara alınmış, uçulub dağılmış qəbir yerlərinin nişanələri son vaxtlara kimi saxlanılmışdı. İkinci mərtəbə yanlarda dördbucaqlı şəkilli iki sütundan və ortada səkkizbucaqlı şəkilli bir sütundan ibarətdir. Hər iki kənar sütun tağvari hörgü vasitəsilə orta sütunla birləşmişdir. Abidənin üçüncü mərtəbəsi gözəl memarlıq quruluşuna malik üç sütundan ibarətdir.

Baba Hacı məqbərəsi. Orta əsr Oğuz abidələrinə aid bir məqbərə Meğri rayonunun Nüvədi kəndi yaxınlığındadır. Baba Hacı məqbərəsi Kamasi adlanan yaylaq yerində palıd meşəliyinin geniş talasında yerləşir (74, 75). Məqbərənin hündürlüyü 3,5 metr, çevrəsinin diametri 6 metrdir. Divarları yonulmamış vulkan daşlarından, gəc məhlulla hörülmüşdür, qalınlığı 1,14 metrdir. Baba Hacı məqbərəsi bayırdan dairəvi, daxildən isə 16 guşəli plandadır. Məqbərənin damındakı fərqli suvaq qalıqları binanın bir neçə dəfə təmir olunduğunu göstərir. Məqbərənin içərisində yan-yana üç qəbir vardır. Ortadakı qəbirlərin üzərində qoç heykəli qəbirüstü abidəsi vardır. Məqbərə divarları və qəbirlərin heç birinin üzərində yazı və tarix yoxdur. Xalq arasında yayılmış rəvayətə görə, bu məqbərə Babəkə məxsusdur.

Bartaz qız qalası – Orta əsrlərə məxsus olan bu qala Zəngilan rayonunun Bartaz kəndi ilə Vejnəli kəndi arasındakı yüksəklikdə inşa olunmuşdur. Qala əsasən müşahidə məntəqəsi rolunu oynamışdır. Çünki, yoldan xeyli aralı və dağ yüksəkliyində tikilən və bir o qədər də böyük olmayan belə qala nə sığınacaq, nə də müdafiə istehkamı rolunu oynaya bilməzdi. Orta əsr müdafiə qalaları və sığınacaqlar hündür və geniş bir ərazidə inşa edilir və ətrafı ya təbii maneələrlə mühafizə edilir, ya da qalanın ətrafına hündür divar çəkilir, bürclər ucaldılırdı. Burada biz onlara təsadüf etmirik. Bunlara əsasən Bartaz qız qalasının müşahidə məntəqəsi rolu oynaması öz təsdiqini tapır.

Buğakar piri – Mığrı rayonunda Ələngəz dağının ətəyində yerləşən bir məqbərədir. Yerli camaat bu məqbərənin Babəklə döyüşdə öldürülmüş ərəb sərkərdəsi Buğa Əl-Kəbirə məxsus olduğunu deyirlər. Ermənilər məqbərəni Buğakar (“kar” ermənicə daş deməkdir – M.U.), azərbaycanlılar, o cümlədən Ordubad camaatı “Buğakəbir” adlandırırdılar. Məqbərənin qapısında yazılıb: “Ziyarət edirəm Sultan Seyid Əhməd ağa imam Museyi Kazım oğlunu illəllah” (76, 17).

Cicimli qəbirüstü abidəsi – Laçın rayonunun Cicimli kəndində qədim kurqanlar, qədim qəbiristanlıqda olan çoban daşı. Yuxarı Cicimlidə Cicim ocağı adlı qəbir-pir mövcuddur.

Dəmirçilər türbəsi – Qubadlı rayonunun Dəmirçilər kəndində XIV əsrə aid iki türbə.

Onlardan birincisi Ağaçayın sağ sahilində yerləşir. Türbə planda səkkizbucaqlı formadadır (bir tərəfi 1,9 m). İçəridə qapı gözü qarşısındakı üzde kiçik mehrab tağçası quraşdırılıb. İç divarlar yaxşı yonulmuş daşlarla üzlənib.

Türbənin bütün xarici üzləri Elxanilər dövrünün Arazboyu türbələri üçün səciyyəvi olan çiyinli dayaz tağlar şəklində işlənib. Şərq və qərb tağçalarının ortasında kiçik pəncərə gözləri qoyulub.

Türbənin iç hündürlüyü 4,5 metrdir. Qapı gözü yer səviyyəsindən 1,2 metr yüksəklikdədir. Türbənin 5 metrə yaxın olan prizmatik korpusu səkkizüzlü piramidalı günbəzlə örtülmüşdür. Bu günbəzlə iç sferik günbəzin arası boş küplərlə doldurulmuşdur.

İkinci türbə də Ağaçayın sağ sahil yamacının yanında, Dəmirçilər və Dondarlı kəndləri arasındadır. Əlverişli yerinə görə türbə hətta uzaq yerlərdən də yaxşı görünür. Onun da planı səkkizbucaqlı formadadır (bir tərəfi xaricdə 2,03 metr, daxildə 1,4 metrdir). Tikinti materialı, inşaat texnikası və memarlıq həllinə görə, bu abidə birinci türbə ilə eynidir. Yalnız ikinci türbənin ölçüləri bir qədər iri (üst kameranın iç ölçüsü 6,2 metr, korpusun yerdən hündürlüyü 6,9 metrdir), xarici üzlərindəki çiyinli dayaz tağçaların forması isə bir qədər fərqlidir. Bu türbələrin hər ikisi XIII-XIV əsrlərin abidələri hesab edilir.

Dondarlı məscidi – Qubadlı rayonunun Dondarlı kəndində 1732-ci ildə Nadir şah tərəfindən inşa etdirilmişdir. Həmin vaxt Şirvandan Zəngəzura gələn Nadir şah tikdirdiyi bu məsciddə ibadət etmişdir. Nadir şahın ordusundan qalan bir şəcərə 1916-cı ilə kimi həmin məscidin fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Sovet hökuməti tərəfindən repressiya olunmuş Azərbaycanın tanınmış ziyalısı Bəhlul Əfəndi (Bəhlul Behçət) bu nəsiləndir. Onun nəvəsi Həmidullah Əfəndiyev ruhani təhsili almışdır və indi də dini fəaliyyətlə məşğuldur.

Göy qala – Qubadlı rayonunun Əliquluuşağı-Davudlu yolunun 5 km-liyində Bərgüşad çayının sağ və sol sahillərində üz-üzə nəhəng qayalar üzərində iki istehkam abidə qalığı vardır.

Birincisi çayın sağ sahilində, çaydan min metr hündürlükdə, sanki Şuşa şəhərinin mövqeyi ilə eyni olan çox bərk əhəng daşlarının üzərindədir. Yalnız bir yerdən örtülü keçid yolu olan bu maili ərazidə su toplamaq üçün ovdan, tikilinin olduğu sahənin ən hündür zirvəsində isə betonlaşmış qayalar, insan qüvvəsinə uyğun olmayan böyük daşlardan tikilmiş divarlar hələ də qalmaqdadır. Ərazinin tək bir giriş yolu vardır ki, burada da yalnız tək-tək hərəkət mümkündür.

İkincisi çayın əks tərəfində, yüz metrədən hündür olan boz-yaşıl qranit təpənin üzərində olan tikili qalıqlarından ibarətdir. Qalaya yalnız tək-tək çıxmaq mümkündür ki, bu da xüsusi fiziki hazırlıq tələb edir. Burada yalnız istehkam tikilinin qalığı vardır.

Hacallı dairəvi bürcü (XIV əsr) – Zəngilan rayonunun Hacallı kəndində orta əsrlərə məxsus abidə. Dairəvi bürc tarixi-memarlıq abidələri kimi qorunurdu. Abidə Məmmədbəyli və Şərifan türbələrindən fərqli olaraq səkkizguşəli deyil, dairəvi formada idi. Bürcün dəqiq tikilmə tarixi məlum deyil. Onun XIV əsrdə inşa edildiyi ehtimal olunur. Burada orta əsrlərə aid kəhriz, karvansara qalığı və məscid də mövcud olmuşdur.

Hacı Bədəl körpüsü – Qubadlı rayonunun Dəmirçilər kəndində XIX əsrə məxsus bir tağlı körpü. Dəmirçilər kənd sakini, mömin və xeyriyyəçi insan olan Hacı Bədəl tərəfindən Ağa çayı üzərində tikdirilmişdir. Körpünün inşasında put daşdan (xüsusi bəzək vurmaqla), əhəng və yumurta sarısından istifadə olunmuşdur. Bu körpü 15 kəndin rayon mərkəzi ilə əlaqəsini bərpa etmişdir. Bu tarixi abidə də 31 avqust 1993-cü ilə qədər olduğu kimi qalırdı.

Həməzə Sultan Sarayı – Laçın rayonunun Hüsülü kəndində yerləşən qəsir-abidə. Bu kənd Qaraçorlu tayfasının başçısı Həməzə Sultana məxsus olmuşdur. Kəndin adı 1931-ci ildə dəyişdirilərək kommunist fəalı Hüsü Hacıyevin şərəfinə Hüsülü adlandırılmışdır. Həməzə Sultan XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurun və Qarabağın erməni daşnaklarından müdafiə

olunmasında böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş Sultan bəy və Xosrov bəy sultanovların ulu babasıdır.

Sarayın tikilmə tarixi 1761-ci ilə ehtimal edilir. Sarayın ümumi mənzərəsindən aydın olur ki, qəsrin hündür qülləsi olub. Qəsrin cənub tərəfinin küncündə giriş qapısı var idi. Gözəl tağlı tavanları qalın yan divarlara bərkidilən saray ikimərtəbəlidir. Saray geniş və böyük zala xeyli sayda yardımçı otaqlara və divanxanaya malikdir. Sarayın qapı və pəncərələri incə işləmələrlə qoz ağacından hazırlanıb. Bina-nın tikintisində şərq memarlıq ənənələrindən geniş istifadə edilib. Ehtimala görə burada sultanlıq 1700-cü ildə yaranıb və Zəngəzur vilayətinin böyük bir hissəsini idarə edib. Saray binası yerli daşlardan və gəc-əhəng qatışıqından inşa edilib.

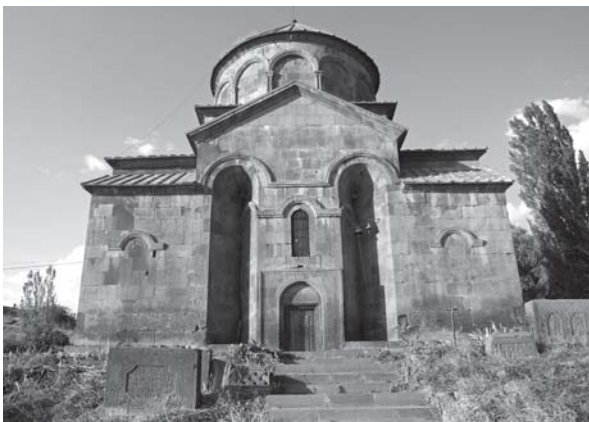
Xanazir piri – Zəngilan rayonunun Bartaz kəndində ziyarətqah. Yerli əhali bu ziyarətqahı pir kimi tanıyıb oraya niyyətə gəlir, qurban kəsirdi. Yerli sakinlərin məlumatına görə ziyarətqahda uyuyan 8-ci imam Əliyən Rzanın nəslindəndir.

Qafan qalası – Qafan rayonunda qədim müdafiə qalası, istehkam. Gıgı və Oxçu çaylarının birləşdiyi Zeyvə kəndindən 2000 m. yüksəklikdə dağın üzərində və qarşıda Quşçulu kəndində üzbəüz tikilmiş bu qalaların III-IV əsrlərdə tikildiyi güman olunur. İstehkam sıldırım qayaların üzərində üzbəüz tikilmiş iki qala kompleksindən ibarət olmuşdur. Yerli əhali bu qalanı Bəzz qalası, yaxud Babək qalası da adlandırır. Babəkin son döyüşlərinin birinin bu qalada aparıldığı ehtimal olunur (240).

Qarakilsə, yaxud müqəddəs Qriqori məbədi. Sisyan rayonunun mərkəzində hündür bir təpəlikdə salınmış bu monumental məbəd VI-VII əsrlərdə inşa edilmişdir. Xristianlığın diofizit məzhəbinə biət edən albanların yaratdığı ən gözəl dini abidələrdən sayılan bu məbəd qara, yonulmuş bazalt daşdan tikildiyinə görə Qarakilsə adlandırılmışdır. Maraqlıdır ki, son vaxtlara qədər Sisyan erməniləri də bu məbədə azəri türklərinin dili ilə “Qarakilsə” deyirdilər. Tarixi mənbələrə görə Qarakilsə məbədi xristianlıqdan əvvəl bu bölgədə mövcud olmuş, büt-pərəst məbədinin yerində tikilmişdir.

Kilsənin o vaxtkı Sünik knyazı Kaozatın sifarişi və vəsaiti ilə tikildiyi söylənilir. Binanın içərisində divarda Kaozatın daş üzərində şəkli həkk olunmuşdur. Kaozatın dar, badama bənzər qıpçaq gözü adamın diqqətini cəlb edir. Maraqlıdır ki, Müqəddəs Teodorosun və onun yanında o vaxtkı Sünik yepiskopu Hovsepin şəkillərindəki sifət və göz quruluşu da qıpçaq tiplidir. Bu ya doğrudan da, onların alban-türk mənşəli olduğunu, ya da memarın türk soylu olduğunu göstərən güclü bir detaldır (78).

Məlumdur ki, o dövrdə Sünik kilsələri diofizit alban kilsələri qrupuna daxil idi və iyerarxiya baxımından Albaniya katalikosluğuna tabe idi. Buna görə də Qarakilsənin arxitekturasında digər alban məbədlərində və bir

çox Bizans kilsələrində işlənən üslub və ornamentlər geniş yer tutur. Qarakilsənin səkkiz guşə şəklində tikilməsi və dam örtüyünün qübbə şəkilli olması isə, çox güman ki, qədim türklərin Tibetdən gətirdikləri tanrıçılıq kultu ilə bağlıdır.

Qarakilsə məbədinin cənubdan və qərbdən olmaqla iki qapısı, hər divarda üç pəncərəsi vardır. Yan divarlardakı pəncərələr üçbucaq formasındadır. Məbədin iç divarlarında “İncil”dən çoxlu təsvirlər öz əksini tapmışdır.

Qarakilsə məbədi 1931-ci ildə Sisyanada baş vermiş zəlzələ nəticəsində qismən dağılsa da, sonra bərpa edilmiş və 1961-ci ildən erməni-qriqorian kilsəsi kimi fəaliyyət göstərir (78).

Mahrızlı məscidi – Qubadlı rayonunun Mahrızlı kəndində X-XI əsrdə Kərbəlayi Mirəli və Kərbəlayi Səməd Kərbəlaya gedib gələndən sonra Mahrızlı kəndində inşa etdirmişlər.

İşğala qədər məscid yararlı vəziyyətdə qalırdı. Sovet hökuməti vaxtında anbar kimi istifadə olunan məscid yetmişinci illərdə camaat tərəfindən bərpa olunub.

Məlik Əjdər türbəsi –

Laçın rayonunun Cicimli kəndində, yüksək dağlıq ərazidə yerləşən türbə. Bu abidəyə Cicimli türbəsi də deyilir. XII-XIII əsrlərdə inşa edildiyi güman edilən bu türbənin digər Azərbaycan türbələrindən fərqi onun məhz həcm quruluşundadır. Planda səkkizbucaqlı quruluşda olsa da, Məlik Əjdər türbəsi xaricdən həndəsi bir həcm kimi deyil, tamamilə başqa bir

plastik şəkildə qavranılır. Çünki türbənin divarları şaquli xətlərlə həll edilməmiş, abidənin tilləri əyri xətlə işlənmiş, türbənin silueti yumşaq cizgilərlə çərçivələnmişdir. Məlik Əjdər türbəsinin ümumi şəkli paraboləni xatırladır.

Xalq memarlığının folklor elementlərini daşıyan bu abidənin memarlıq səciyyəsinə ənənəvi səkkizbucaqlı türbələrdən uzaqlaşaraq, tamamilə fərdi bir memarlıq surətinin yarandığı görünür. Heç də təəccüblü deyildir ki, bunun ümumi görünüşü, obrazı köçəri xalqların yurdunu xatırladır. Yaşayış tikintiləri ilə başqa tikintilər, xüsusilə xatirə tikintiləri arasında mənşə etibarilə əlaqə olması memarlıq tarixində təsadüf olunan, daha doğrusu geniş yayılan bir hadisədir.

Məlik Əjdər türbəsinin daha bir maraqlı xüsusiyyəti onun giriş qapısından yuxarı və giriş qapısının sağ və sol tərəflərində yonulmuş daş oymalardır. Bu daş oymaları hər 3 halda öküzü təsvir etdiyi görünür. Son dərəcə ekspressiv vəziyyətdə rəsm edilmiş bu öküz təsvirləri

Azərbaycanda heyvan təsvirlərinin ehtimal ediləndən daha geniş yayıldığını göstərir.

Məlik Əjdər türbəsinin üzərində kitabə olmadığından, onun nə vaxt inşa edildiyini təyin etmək çətinidir. Məlik Əjdər abidəsini görmüş və ilk dəfə nəşr etmiş İ.Şəblikin bu binanın Səlcuqlular dövrünə aid olduğunu qeyd edir. Bu da onun təxminən XII əsrə yaxud XIII əsrin əvvəllərində tikildiyini güman etməyə əsas verir.

Məmər məscidi –

Qubadlı rayonunun Məmər kəndində XVIII əsrdə inşa edilmiş məscid var. Sovet dövründə fəaliyyət göstərmişdir. Anbar binası kimi istifadə olunan həmin məscid müstəqillik əldə edildikdən sonra yenidən ibadət yerinə çevrilmişdi.

Məmmədbəyli türbəsi – Zəngilan rayonunun Məmmədbəyli kəndində məşhur orta əsr Azərbaycan memarı Əli Məcməddin tərəfindən tikilmiş (1305) səkkiz güşəli türbə. Türbədə Yəhya ibn Məhəmməd əl-Hac adlı şəxs dəfn edilmişdir.

Türbə dövrümüzədək salamat gəlib çatan türk islam mədəniyyətinə məxsus abidələrdəndir. Tikili piramidal günbəzlərlə örtülmüş səkkizgüşəli prizmadan ibarətdir. Günbəzin yuxarı hissəsi azca dağılmışdır. Sadə işlənmiş əsas qapının üzü abidənin şimal-qərb tərəfindədir. Bina səkkiztillidir və səkkiztilli piramida çadırı ilə örtülmüşdür. Eni 76 santimetr, hündürlüyü 88 santimetr olan düzbucaqlı qapı yeri şimal-qərb tili üzərində olub yer səthindən xeyli hündürə qaldırılmışdır. Türbə yonulmuş ağ daşdan tikilmişdir, lakin pərvazı tünd rəngli daşdan hörülmüşdür. Orada yeraltı sərdabə də mövcuddur. Məmmədbəyli türbəsi Azərbaycanın bürcvari türbələrinə bənzəyir.

Abidənin karnizi qara rəngli daşdan işlənmişdir. Abidənin inşasında əsas tikinti materialı kimi çay daşından istifadə edilmişdir. Kərpic tikintilərdə olduğu kimi bu türbənin divarı yükdaşıyıcı kütləyə və üzlüyə bölünür. Üzlük, eyni zamanda divarın əsas hissəsini təşkil edir. Üst kamera divarının qalınlığı 86 santimetr olub, iki cərgədən ibarətdir. O, daxildən və xaricdən üzlük daşlarla hörülmüşdür. Onların arası boş saxlanılmış, sonra məhlulla doldurulmuşdur. Bu cür tikintiyə Azərbaycanın başqa türbələrində də rast gəlinir. Türbənin üst günbəzini tikərkən də bu texnikadan istifadə olunmuşdur. Burada da günbəz iki qatdır. Daxili günbəz sferik, xarici günbəz isə piramidə formadadır. Onların da arası məhlulla doldurulmuşdur. Kəndin yaşlı adamlarının dediyinə görə, bu abidədən Həkəri çayının digər sahilində yerləşən Şərifan kəndinə yeraltı tunel var imiş.

Bu müqəddəs ocaq kəndin ən hündür yerində, yaşıllıqlar arasında yerləşir. Abidə haqqında ilkin məlumatı XX əsrin 40-cı illərində rus tarixçisi İ.P.Şəblıkin vermişdir. O, Araz və Həkəri çaylarının hövzəsindəki abidələrdən danışarkən, Füzuli rayonundakı Mir Əli, Qubadlı rayonundakı Dəmirçilər kəndi yaxınlığındakı türbəni və başqa abidələri təsvir etmişdir. Lakin Məmmədbəyli türbəsi memarlıq quruluşu cəhətdən həmin türbələrə bənzəmədiyini üçün

onun təsvirini olduğu kimi verməmişdi.

1975-ci ildə ilk dəfə yeraltı sahə təmizlənmiş və türbənin sərdabəsi üzə çıxarılmışdır. Sərdabə 2,95 m. x 3,30 m. ölçülü düzbucaq

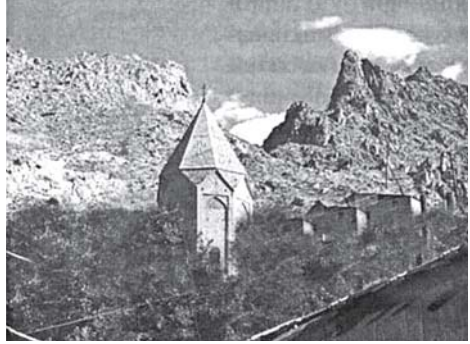
şəkilli plana malikdir. O, 190 santimetr hündürlükdə tağla örtülmüşdür. Sərdabəyə giriş qərb tərəfdəndir.

Sərdabənin döşəməsi yaxşı cilalanmış daşlarla hörülmüşdür. Orta əsrlərdə belə türbələr adətən feodal əyanların, maddi durumu yaxşı olan və eyni zamanda tanınmış şəxslərin qəbri üstündə ucaldılmışdır.

Türbənin maraqlı və orijinal kitabəsi vardır. Adi sıradan çıxıb sətirdən yuxarı qaldırılmış kəlmələr, pozulub getmiş, lakin izi qalmış sözlər çətinliklə oxunur. Kitabə qapı yerindən yuxarı qövsvarı çatılmış bütöv daş üzərində həkk olunmuşdur. Ölçüsü 1,45 m. x 0,90 m.-dir. Daşın yuxarı hissəsi 21 santimetr enində kitabə motivi ilə haşiyələnmişdir. Nəsx xətti ilə yazılmış altı sətirlik ərəbdilli kitabə oyma üsulunda yazılmışdır. Dörd sətirdə “Qurani-Kərim”dən ayələr verilir. İki sətirdə, türbənin Məhəmməd əl-Hacın oğlu Yəhyanın şərəfinə hicri tarixi ilə 704-cü ildə (miladi 1305-ci il) tikildiyi göstərilmişdir.

Binanın memarı və bənnası XIV əsrdə İpək yolu üzərindəki bütün abidələri yaratmış Əli Məcdəddindir. Kitabədə göstərilən “Əl-Hac” ləqəbi bütün orta əsrlər dövründə dövlət xadimlərinə verilmişdir.

Mığrı qalası – Zəngəzurdə analoqu olmayan müdafiə istehkam xarakterli qalalardan biri də Mığrı qalası idi. Meğri şəhərinin şimal hissəsində dağ təpələri üzərində nal formasında inşa edilmiş qalanın divarları yonulmamış, hamarlanmış qranit daşlardan və gil pəlçiqəla hörülmüşdür. Qalanın bir hissəsini də sıldırımlı qalalar, dağlar, təbii hasar kimi qoruyurdu. Altıbürclü bu qala haqqında 1083-cü ildə ilk dəfə məlumat verilmişdir (244).

XVIII əsrdə qala tamamilə yenidən bərpa olunmuşdur. Qalanın 6 bürclü (dördü dairəvi, ikisi düzbucaqlı) Meğri şəhərinin Böyük məhlə deyilən hissəsinin şimalında dağın təpələri üzərində nal formasında düzülərək, qəsəbəni dövrələmişdir.

Qalanın bayırdan hasarı yoxdur, onun ətrafındakı sıldırım qayalı dağlar təbii hasar rolunu oynayır.

Qalanın ön divarları boyunca atəş açmaq üçün çoxlu sayda mazqallar vardır. Öz quruluşu baxımına görə Zəngəzurdan analoqu olmayan müdafiə-istehkam xarakterli tikilidir (47, 450).

Oxçu qalası (erməni mənbələrində “Baqaberd”) – Qafan rayonunda Oxçu-çay və Kığı çaylarının qovuşan yerində Novruz-yurd adlı hündür bir təpəliyin üstündədir. Bu qala Zəngəzurun iki zirvəsini – Xustub və Gəzbel dağ zirvələrini bir-birindən

ayıran hərbi-strateji baxımdan çox əhəmiyyətli bir mövqedə yerləşmişdir.

Qalanın inşa olunma tarixi VI-VII əsrlərə aid edilir. Oxçu qalası Zəngəzurdakı beş Babək qalasından biridir. Böyük Azərbaycan sərkərdəsinin son döyüşlərindən birinin bu qalada baş verdiyi güman edilir. Qalanın tədqiqi göstərir ki, bu, istehkam xarakterli tikili olmuşdur.

Son vaxtlara kimi Oxçu qalasının 17 bürcü qalmaqda idi. Ümumiyyətlə, qalanın 26-27 bürcü olduğu güman edilir. Qalanın iki tərəfi sıldırım, digər iki tərəfi isə ikiqat hasar divarları vasitəsilə ətraf ərazilərdən ayrılır. Oxçu qalası vulkanik yonulmamış daşlarla, əhəng məhlulu vasitəsilə tikilmişdir. Bu qala ilə üzbəüz Oxçu çayının digər sahilində başqa bir (çox güman ki, keşikçi) qalanın qalıqları vardır.

Oxçu qalası uzun illər Sünikin mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Qala 1170-ci ildə Səlcuq türkləri tərəfindən alınan zaman dağıdılsa da, sonralar yenidən bərpa olunmuşdur.

Oğlan-qız daşı – Qubadlı rayonunun Dəmirçilər kəndində ziyarət gah. İnsan fiquruna bənzər qoşa daşdan ibarət təbiət abidəsi. Rəvayətə görə, tarixi bilinməyən bu abidə bir-birini sevən iki gəncin şəx

qüvvələrə qarşı mübarizəsi nəticəsində yaranmışdır. Məhəbbətlərinə sadıq qalmaq və şər qüvvələrdən xilas olmaq üçün öz istəkləri ilə Allah tərəfindən daşa döndərilmişlər.

Pir Davidan – Qafan rayonunun Pirdavidan kəndində ziyarətgah. Bəzi müəlliflərə görə, xürrəmilər hərəkatının başçısı (807-816-cı illər) Cavidanın qəbri orada yerləşirdi (74, 89). Görkəmli Azərbaycan ədibi Məmməd Səid Ordubadi “Qanlı sənələr” əsərində Pirdavidan kəndinin və məqbərəsinin İmam Rzanın qardaşı Davudla bağlı olduğunu qeyd edir. Müəllif adı çəkilən əsərdə yazır: “Sığınaqdan aşağı tərəfə gedib Pürdavud kəndinə daxil olduq. Ən əvvəl İmam Rza həzrətlərinin möhtərəm qardaşı Sultan Davud həzrətlərinin ziyarəti üçün rövzəsinə tərəf yollandıq. Rövzədən yalnız bir quru günbəzdən başqa heç nə qalmayıb. Bütün əşyası yandırılmışdı. Bələdçinin rəvayətinə görə, Quranları bir-bir odlayıb pəncərələrdən eşiyə atırmışlar. Avropaya mədəniyyət dərsi vermək iddiasında olan ermənilər burada bir sıra təəssüblər də izhar etmişdilər. Belə ki, İstanbuldan 1901-ci ildə Molla Həsən Əfəndiyə hədiyyə göndərilmiş bir nüsxə, dünya məşhurlarının təsviri ki, var imiş, Həsən Əfəndi rövzəyə vəqf etmiş idi.

Ermənilər məhz o nüsxədə həzrəti-Məhəmməd Əleyhüssəlam və həzrəti-Ömər rəziyüllah xatiri üçün həməən nüsxəni də yandırmışdılar. Müxtəsər, ziyarətdən sonra soyuğun şiddətindən Pürdavudda tab gətirə bilməyib Oxçu kəndinə keçdik”. Burada müəllifin molla Həsən Əfəndiyə İstanbuldan hədiyyə göndərilmiş qiymətli Quran nüsxəsinin Pir Davud ziyarətgahına bağışlaması barədə verdiyi informasiya həmin pirin zamanında həm də çox müqəddəs bir ibadətgah olması fikrini təsdiq edir.

Sultan Davud şüalərin 6-cı imamı Cəfər Sadiqin nəvəsidir. Mənbələrdə göstərilir ki, Museyi-Kazımın 40 övladı – 23 oğlu, 17 qızı olmuşdur. İmam Əli Rza onun 1-ci oğlu, Davud isə 22-ci oğludur. Əli Rza şüalərin səkkizinci imamıdır. Onun qəbri indi Məşhəddə ziyarətgahdır. İmam Rzanın kiçik qardaşı Davud isə Qafan ərazisində basdırılmış və məzarı pırə çevrilərək Pirdavudan – Davudun Piri adlandırılmışdır.

Sadınlar məbədi – Laçın rayonunun Sadınlar kəndində erkən orta əsrlərə aid Alban kilsəsi. Kənd işğal olunana qədər məbəd və onun yaxınlığında yerləşdiyi qalanın qalıqları mədəniyyət abidəsi kimi qorunurdu.

Sarı Aşıq və Yaxşının qəbri – Məşhur Sarı Aşıqın qəbri Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonları ərazisindən keçən Həkəri çayının sağ sahilində, onun sevgilisi Yaxşının qəbri isə sol sahilindədir. Aşıq XVII

əsrə Laçın rayonunun Güləbird kəndində yaşamışdır. Kənddə onun abidəsi vardır.

Səlim karvansarası. Elxani hökmdarı Əbu Səidin dövründə Zəngəzur silsiləsinin Göyçə yaylasına keçən yerində, Böyük İpək yolu üzərində tikilən karvansara o dövr Azərbaycan memarlıq sənətinin şah əsərlərindən biridir. Səlim keçidi deyilən dağ aşırımında tikilən bu karvansaranı tanınmış etnoqraf, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Məşədixanım Nemətova 1961-ci ildə ətraflı tədqiq etmiş, karvansaranın girişindəki və içərisindəki kitabələri oxuyaraq onların elmi-tarixi izahını vermişdir. Məşədixanım müəlliməyə böyük minnətdarlıq hissi ilə Səlim karvansarası barədə ona istinadən aşağıdakıları bildirməyi lazım bilirik.

Səlīm karvansarası Zəngəzurdə Avropa qapısı olan Anadolunu Çin ilə birləşdirən, Araz boyu keçən İpək yolunun üzərində, dəniz səthindən 2410 m. hündürlükdə yerləşdirilmişdir. Elxani hökmdarı Əbu Səid vaxtında (1316-1335) qeyd olunan yol abadlaşdırılmışdır. Yol üzərində bir sıra karvansara, körpü, xanəqahların kompleksində binalar tikilmişdir.

Çin-Türküstan-İran-Azərbaycandan keçən İpək yolunun Anadoluya giriş qapısında yerləşən Ərzurumun, Körpü kəndinin və Çoban körpüsünün böyük strateji mövqeyə malik olduğunu göstərən abidələrdən biri də 290 m. uzunluqda 7 aşırımlı Çoban körpüsüdür. Körpü Elxani hökmdarı Əbu Səidin vaxtında Əmir Çoban Salduz Noyon tərəfindən Ərzurum-Qars Qarayolunun 58 km-də Mingöl və Həsənqala çaylarının qovuşduğu nöqtədə Araz çayı üzərində tikilmişdir (118, 36).

Əmir Çoban Salduz Noyon tərəfindən Arpa çayın Araza tökül-düyü yerdə bir aşırımlı Sal körpüsü tikilmişdir. Körpülər bu gün belə Sal (Salduz) və Çoban adını daşıyır.

Elxanilər vaxtı həmin İpək yolu üzərində karvansara və Xanəqah binaları tikilmişdir.

Səlīm keçidindəki Səlīm adlanan karvansara da Əbu Səid Elxani vaxtında bina olunmuşdur.

Karvansaranın giriş qapısı (1,80x1,13m) üzərində fars dilində daşa (1,87x0,86m) oyularaq, həkk olunmuş kitabədə deyilir: “Əbu Səid xan Bahadır – dünyanın sultanı, insanların padşahı, ərəblərin və ərəb olmayanların hökmdarı, bütün xalqların çarı – Allah onun hökmranlığını və sultanlığını əbədi etsin – vaxtında bina olundu. Xeyrat sahibi Çuşkyab ibn Ləvənd ibn ...Şah Nur ibn ... 729-cu il tarixdə” h.729-1328-29 il (202, 58-59).

Səlim karvansarası XIII-XIV əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış azərbaycanlı memar Əli Məcdəddinin məktəbinin əsərləridir. İlxan Əbu-Səidin hakimiyyəti dövründə Səlim aşırımında 2410 m. hündürlükdə inşa olunan karvansaray bu ərazi yeni yaradılmış Ermənistan dövlətinin tərkibinə keçdikdə bu karvansaray dağıdılmışdı (202, 175).

VII əsrdə Yəhya ibn Məhəmməd tərəfindən Zəngilan rayonu ərazisində məscid inşa olunmuşdu. Memarı Qarabağ memarlıq məktəbinin banisi Məcd-əd-Din olmuşdur (202, 176).

Memar Əli Məcdəddinin adı Zəngilan rayonunun Məmmədbəyli kəndindəki Yəhya ibn Məhəmməd türbəsinin kitabəsində yazılmışdır (202, 31-32).

Məqbərənin ətrafındakı köhnə qəbiristanlıqdakı ərəb əlifbası ilə yazılmış qəbir daşları buranın müsəlman qəbiristanlığı olduğunu və XV-XVI əsrlərə məxsusluğunu göstərir.

Qəbir daşlarını tədqiq edən professor Məşədixanın Nemətova bu qəbirlərin 1525-1586-cı illərə aid olduğunu qəbirüstü yazıların ərəb əlifbasının süls xətti ilə yazıldığını, daşların üzərində Qurani-Kərimdən surələrin epitaftiya kimi qeyd olunduğunu bildirir (202, 74).

Sınıq Karvansara. Zəngəzurdə orta əsrlər islam-türk maddi mədəniyyətinin ən əhəmiyyətli nümunələrindən biri Gorus və Sisyan rayonlarının sərhədində, Yan təpədən bir qədər cənub-şərqə, qədim Urud-Şinher yolunun üstündə, Gorus rayonunun Yaycı (1968-ci ildən Qarjis) kəndinin yaxınlığında yerləşən 1319-cu ildə tikilmiş Sınıq Karvansara. Bu karvansara (eləcə də Səlim karvansarası) Elxani hökmdarı Əbu Səidin vaxtında tikildiyindən bəzən Əbu Səid karvansarası da adlanır. Bu abidəyə “Sınıq Karvansara” adı verilməsi

isə çox güman ki, bina-
nın “T” şəkilli planda tikilməsi və onun eyvanının əzəmətli tağlarla qurulması, dəhlizin tunel formasında olması ilə bağlıdır (243).

Karvansaranın giriş qapısının üstündəki iri daşın üzərindəki ərəb

əlifbası ilə fars dilində yazılar və hicri ilə 698-ci il tarixi vardır. Təəssüf ki, bu Karvansara Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiq olunmamışdır.

Karvansara “T” hərfi şəklində biri-biri ilə birləşmiş birmərtəbəli iki tikilidən ibarətdir. Divarlar çaylaq daşından, əhəng və qum qarışıqlı bərkədici məhlulla hörülmüşdür. Tağların və sütunların yonulmuş bazalt daşdan qurulması diqqəti cəlb edir. Karvansaranın ətrafında çox qədim bir qəbiristanlığın qalıqları vardır. Qəbir daşlarında yazı və ornamentlərin olmaması diqqəti cəlb edir. Bu karvansara da Səlim karvansarası kimi qədim İpək yolunun üzərində tikilmişdir (243).

Sultan Bud türbəsi –

Laçın rayonunun Güləbird kəndində Sultan Bud türbəsi yerləşir. Kənddə orta əsrlərə aid qəbiristanlıq, XVII əsrə aid daş at, daş qoç, sujet xarakterli oyma, yazılı daş kitabələr, Govurlu qalası, qədim Qarağatlı kənd qəbiristanlığı, Aşığın yaylağı, Qız qəbiri, Şah taxtı

kimi tarixi maddi-mədəniyyət nümunələri vardır.

Şəlvə Alban kilsəsi – Laçın rayonunun Şəlvə kəndində Alban kilsəsi.

Şərifan sərdabəsi (XII əsr) – 1974-cü ildə Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun arxeologiya şöbəsi burada tədqiqat işləri aparmış, “Şəhri-Şərifan”, yaxud “Şəhri-Xəlifan” adı ilə tanınan bir orta əsr şəhərinin xarabalıqları aşkar olunmuşdur. Məlum olmuşdur ki, bu şəhər Cənubi Qafqazdan keçən əsas ticarət yolunun üzərində yerləşirmiş.

İlkin qazıntılar burada ilk mədəni təbəqənin olduğunu aşkar etdi. Bu, həmin yerdə IX əsrdən insan yaşadığını söyləməyə əsas verir. Şəhərin də elə həmin dövrdə, yəni IX əsrdə formalaşdığı, əsası qoyulduğu görünür. Şəhər XIV-XV əsrlərə kimi mövcud olmuşdur. Qazıntılar və tapılmış arxeoloji materiallar şəhərdə dulusçuluq və metalışləmə sənətinin inkişaf etdiyini göstərir. Şəhərin iqtisadiyyatında çəltikçilik xüsusi yer tuturdu. Bunu şəhərdə tapılan düyü anbarı sübut edir.

Diqqəti cəlb edən cəhətdən biri də şəhərin memarlıq abidələridir. 3 metr dərinlikdə aşkar edilmiş hamam kompleksi çox maraq doğurur. Əsasən bişmiş kərpicdən, Naxçıvan-Təbriz memarlığı üslubunda inşa edilən bu kompleksin su qızdırılan qazanxanası, buxarxanası, yuyunmaq yeri və hovuzları salamat qalmışdır.

Azərbaycanın orta əsrlər memarlığında ən qiymətli abidələrdən olan bu kompleks XII-XIII əsrə aid edilir. Zəngilan rayonunda, Həkəri çayının sağ sahilində olan Şərifan kəndindəki türbənin ancaq sərdabə hissəsi bizə gəlib çatmışdır. Türbənin

üst hissəsi dağılmışdır. Onun yeraltı hissəsi plana görə çıxıntılara malik kvadrat şəklindədir. Ölçüləri 5,4x5,4 m-dir. Onun 3 qolu çatmatağla, dördüncü tərəfi isə müstəvi tavanla örtülmüşdür. Sərdabənin cənub divarında dördbucaqlı formada taxçaya oxşar, çox da dərin olmayan mehrab vardır. Onun yan tərəfləri nazik tilli sütunlarla bəzədilmişdir.

Tağın arxivoltu prizmatik çıxıntılı formadadır. Onun üstü üçbucaq şəkilli xonçalarla bəzədilmişdir. Divarlar yaxşı cilalanmış daş plitələrdən hörülmüşdür. Onun şərq qolu çatmatağla örtülmüşdür. Həmin qolun qurtacağında üstü kəsilmiş tağşəkilli qapı yeri vardır. O, müstəvi tağtavanla örtülü dəhlizə açılır. Tikilinin mərkəzi hissəsi günbəzlə örtülmüşdür. Divarlar və tağlar yaxşı cilalanmış daş plitələrdən hörülmüşdür. Abidənin yerüstü qalıqları onun bürcvari türbələrə oxşarlığını sübut edir.

Tanaat məbədi –

Sisyan rayonunun Ərəfsə kəndi ilə Təzəkənd kəndləri arasında, yüksək dağlıq ərazidə yerləşən qədim xristianlığın ilk dövrlərinə (IV-V əsrlərə) aid olan alban məbədi son vaxtlara qədər yarımdağılmış vəziyyətdə idi. Məbəd qırmızı daşdan inşa

edildiyi üçün yerli azərbaycanlı əhali onu həm də Qırmızı kilsə adlandırmışdır. Tədqiqatçıların fikrinə görə bölgədə xristianlığın yayılmasına qədər abidə atəşpərəstlik məbədi olmuşdur. “Sünik tarixi” əsərinin müəllifi Stepan Orbeliana görə isə məbəd 491-ci ildə tikilmişdir.

Məbədin ətrafında XIII-XVII əsrlərə aid xaçdaşlar, qəbiristanlıq, qala xarabalıqları və s. abidə qalıqları vardır.

Tatev məbədi – Gorus rayonunun Tatev kəndində monastır. Bu monastır XI əsrdə Alban monastırı kimi tikilmiş, sonradan erməniləşdirilmişdir. Monastırın adı Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində çəkilir. Albanlar xristianlığın diofizit məzhəbinə

mənsub olduğu üçün erməni kilsəsi tərəfindən sıxışdırılmışdır. XVIII əsrin əvvəllərinə aid erməni mənbəsinə görə Tatev monastırı Eçmiadzin kilsəsinə qarşı mübarizə aparırdı.

Urud qalası. Qədim Zəngəzurun Urud kəndində Bazarçayın sağ sahilindəki təpəlikdə VI-VII əsrlərdə tikilmiş möhtəşəm bir qala ucalır. Stepanos Orbelian XIII əsrdə Urud qalasını Sünikin məşhur qalaları sırasına daxil etmişdir. Qala 1075-94-cü illərdə Sünikin hökmdarı I Senikərimə məxsus idi. Qalanı 1104-cü ildə Səlcuq türkləri ələ keçirmişlər.

Gürcü çarı Tamaranın qoşunları Süniki tutarkən 1219-cu ildə Urud qalasını almış və Liparit Orbelianiyə təhvil vermişdir. Bununla da, Sünikdə gürcü mənşəli Orbeliani nəslinin hökmranlığı başlamışdır.

Əmir Teymurun qoşunları 1386-cı ildə Süniki işğal edərkən Urud qalasını da zəbt etmiş, qalanın hakimləri Burtelo və Sumbat Orbelianı qardaşlarını əsir alaraq Səmərqəndə aparmışdır.

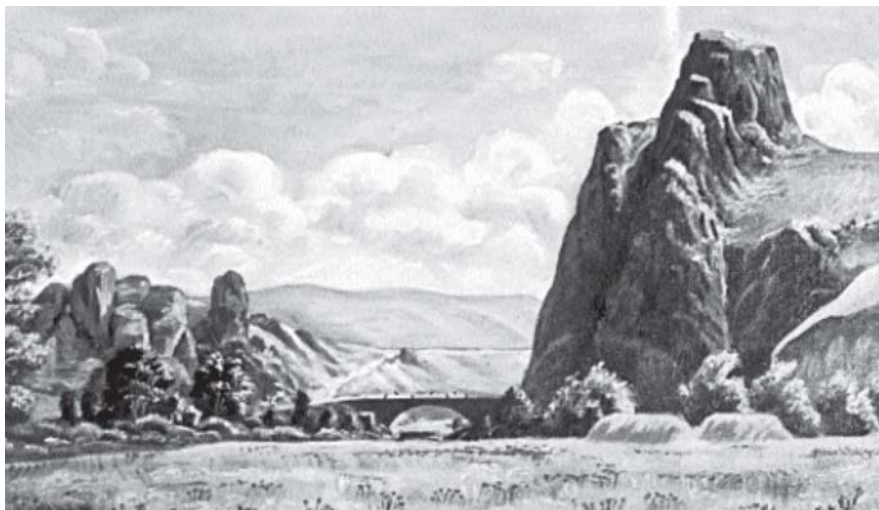
Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif 1407-ci ildə Urud qalasını almış və yerli feodal məlik Bağırı qalanın hakimi təyin etmişdir (203, 651). Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Qaraqoyunlu feodallarından olan Məlik Bağırın tayfası üç yüz ilə yaxın bir müddətdə Urud qalasının hakimi olmuşlar. Məlikbağırılılar XX əsrin əvvəllərinə kimi Urudda yaşamış, yüksək dini təhsil görmüş, dini rütbə daşımış, savadlı, sayılıb seçilən bir nəsil kimi tanınmışlar. 1905-ci il erməni-müsəlman davası

zamanı Urud kəndindən bir neçə ailə o, cümlədən, Məlikbağırılılar köçüb Bakıya və Orta Asiyaya getmişlər. Vaxtilə, Azərbaycan SSR KP MK-nın birinci katibi işləmiş Kamran Bağirovun da həmin nəsilədən olması ehtimalı müəyyən əsaslardan xali deyildir.

Urud qalası haqqında daha bir qiymətli məlumatı isə tarixçi alim, hörmətli Hüsəməddin Məmmədov Türkiyə arxivlərində işləyərkən əldə etmişdir. Həmin sənədi – 1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”nin 124-cü səhifəsindən Urud qalası ilə bağlı Sultan fərmanının çıxarışını oxuculara təqdim edirik: “Bitlis hakimi Şərəf xan ilə Maku sancaqbəyisi Əvəz bəy Sultana məktub göndərib, bildirdilər ki, Naxçıvan əyanından Əmir Ziyaülmülkün övladlarından olan mövlana Məhəmməd bəd əməlli qızılbaşlardan üz döndərib, öz adamları ilə gəlib Urud qalasına yerləşmişdir. Urud qalasında olduğu müddət ərzində, qızılbaşlarla dəfələrlə vuruşmuş və onları məhv etmişdir. Qalanın hakimi Urud qalasını zəbt etmək məqsədilə üzərinə hücum etmişdirsə də, döyüşləri uduzub geri çəkilməmişdir. Urud qalasını lazımınca müdafiə etmiş mövlana Məhəmməd sultan üçün də böyük xidmətlər göstərmişdir. Deyilənləri nəzərə alaraq, mövlana Məhəmmədə məxsus və Naxçıvanın Cəhrik, Qıvraq adlı kəndlərindən və Türküt adlı məzrədən ibarət övlad vəqfinin yenə də onun istifadəsində qalması üçün Sultandan xahiş olunmuş, Sultanın cüma-dülvəvəl ayı 995-ci il tarixində bu barədə fərmanı (əmr-i-şərif) verilmişdir.

Gürcü mənşəli knyaz Davit bek Sünikdə İran hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırarkən 1724-cü ildə Məlik Bağırı qətlə yetirmiş və Urud qalasını ələ keçirmişdir. Lakin 4 il sonra Osmanlı türkləri Süniki, o cümlədən Urud qalasını Davit bekin üsyançı dəstələrindən təmizləmişdir.

Təxminən o vaxtlarda Urud qalasında taun infeksiyası yayılmış və qalanın demək olar ki, bütün sakinləri bu dəhşətli xəstəlikdən vəfat etmişlər. Urud qalasının taundan xilas olunmuş əhalisi öz ev-çşiklərini tərk edərək, qalanın qarşısında əvvəllər bostan sahəsi kimi istifadə etdikləri yerdə indiki Urud kəndini salmışlar.

Urud qalasının öndən görünüşü.

Urud qalasına yerli camaat həm də “Babək qalası” deyirlər. Nəsil-lərdən-nəsillərə keçən şifahi şəhadətlər böyük Azərbaycan sərkərdəsi Babəkin öz mübarizəsinin son mərhələsində bu qalada məskən salaraq ərəb işğalçılarına qarşı vuruşduğunu təsdiq edir. Eləcə də həmin dövrü təsvir edən bir sıra ərəb və fars salnaməçiləri də (Təbəri, Bələzuri) öz əsərlərində Rud-ər-rud qalasının adını çəkirlər. Azərbaycanın VII-IX əsrlərdəki tarixini böyük elmi dəqiqliklə şərh edən akademik Ziya Bünyadovun fikrincə, Babəkin son döyüşlərindən biri məhz Urud qalasında və onun ətrafındakı dağlarda baş vermişdir (168, 179).

Urud qalası indi uçulub-dağılmış haldadır, qalanın yuxarıdan görünüşü şimal-qərb və cənub-şərqə doğru uzanan yəhər formasındadır. Qala hər üç tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur. Yalnız cənub-qərb tərəfdən qoşa hasar divarlarının qalıqları görünür. Hasar iri, yonulmamış bazalt daşlarla və gec məhlulla hörülmüşdür. Urud qalasının Bazarçayına baxan divarında çaya doğru gedən yeraltı yolun qalıqları indiyədək saxlanılmaqdadır. Qalanın səthi parçalanmış bazalt daşlardan ibarətdir. Palçıqsız hörülmüş düzbucaq, yaxud dairəvi kiçik həcmli yaşayış evlərinin divarları Urud qalasının cənub-qərb

tərəfində böyük bir sahəni tutur. Qalanın cənub-qərbində qoşa kvadrat qüllələrin qalıqları diqqəti cəlb edir.

Urud körpüsü –

Zəngəzur mahalının Sisyan rayonunun Urud kəndində XIX əsrə aid memarlıq abidəsi. Bazarçayın sağ və sol sahilini birləşdirən bu bir tağlı körpünün üzərindəki kitabədə 1849-cu ildə inşa olunması qeyd edilmişdir. Körpü hər iki tərəfdən möhkəm bazalt qayanın üzərində çay daşı və yonulmuş qayalarla əhəng və qumla tikilmişdi. Yerli sakinlərin söylədiyinə görə körpünün tikintisinə yüz min yumurta işlənmişdir.

Körpü hər iki tərəfdən möhkəm bazalt qayanın üzərində çay daşı və yonulmuş qayalarla əhəng və qumla tikilmişdi. Yerli sakinlərin söylədiyinə görə körpünün tikintisinə yüz min yumurta işlənmişdir.

Zəngilan məscidi – Rayon mərkəzində olan bu məscid XVII-XVIII əsrlərə aid edilir. Məscidin Səfəvilər dövründə tikilməsi güman edilir. Onun ölçüləri 12x20 m-dir. İçərisində mehrab və taxça vardı. Tikintidə əsasən yerli əhəng daşından istifadə edilmişdir. Divarlar üzlənməmişdir. Məscidin qapısı günçixana açılırdı. Qapı tağformalı olmuşdur. Onun üst tərəfində kitabəsi var.

Rayonun Bartaz, Sobu, Baharlı, Qıraç Müşlan, Malatkeşin-Səfi-bəyli kəndlərində, Mincivan qəsəbəsində də məscidlər var. Təəssüf ki, bu müqəddəs yerlərdən anbar kimi istifadə olunur, onların heç biri öz funksiyasını yerinə yetirmirdi.

Rayon ərazisində tapılmış qoç heykəlləri və at fiqurları da uzaq keçmişimizdən xəbər verirdi.

Ə L A V Ə 1

1828 г. – Записка А. С. Грибоедова о переселении армян из Персии в наши области

В. с. угодно было узнать достовернее чрез меня о способах, которые были приняты к переселению армян из Адербейджана, и о нынешнем их водворении в наших областях.

Вот истина по сему предмету, как она мне известна: полк. Л[азарев] почитал себя главным побудителем этой эмиграции, о чем, как вам известно, он изъяснялся довольно гласно, но неосновательно, потому что армяне никакого понятия не имели о нем, будучи единственно движимы доверенностью к России и желанием быть под ее законами. Трактат давал им на сие полное право. Деятельными орудиями при переселении были: кн. Аргутинский, Гамазов, а другие подчиненные офицеры действовали уже по их влиянию. Полк. Л[азарев] помышлял только о сочинении прокламаций, довольно неуместных, между прочим, о формировании регулярного армянского ополчения, полагая даже включить в круг своих замыслов, хотя благонамеренно, но необдуманно, и самый Карабах и прочие области, имеющие свое начальство и где особенной власти от давно учрежденных не могло быть допущено. Кн. Аргутинский представлял ему несколько раз о его поведении как это все хвастливо, ветрено и бесполезно. Все прочие дела полк. Л[азарева] были такого же рода и не стоят того, чтобы о них распространяться. Должно только прибавить, что он человек пустой, но не безнравственный, не способен утаивать казенных денег и делать вред умышленно.

При раздаче денежного пособия выходцам из Урмии произошло много беспорядков, но не злоупотреблений; бедным не-

додано, богатым передано. Это произошло от поспешности, с которой сия провинция оставлена была нашими войсками. Второпях действовали без разбора, и потому деньги мало послужили в помощь, ибо дурно были розданы. Это, впрочем, единственный случай, мне известный.

Так было при переселении; но при помещении их у нас на новых местах все сделано бессмысленно, нерадиво и непростительно. Для заведования ими учрежден комитет, который ничего не ведал и тем более достоин осуждения, что от в. с. имел самое точное и подробное наставление, как ему в сем случае поступать:

1) Армяне большею частью поселены на землях помещичьих мусульманских. Летом это еще можно было допустить. Хозяева, мусульмане,- большею) частью находились на кочевьях и мало имели случаев сообщаться с иноверными пришельцами,

2) Не заготовлено ни леса и не отведено иных мест для прочного водворения переселенцев. Все сие в свое время было упущено. Поправить ошибку на нынешний год поздно. Переселенцы находятся сами в тесноте и теснят мусульман, которые все ропщут и основательно. В.С. известно, что вообще всех здешних жителей в сложности должно почитать переселенцами, ибо все они были выселены сардарем в военное время и находятся в самом скудном положении.

3) Денежное казенное пособие роздано без всякого толку: раздавали по рублю, по два, как нищим, без верных сведений, сколько нуждающихся и кому что нужно. 25 рублей, выданные единовременно, вдесятерь важнее той же суммы, отпущенной дробно, в разные времена. Не принято никакой общей меры, как например: покупки хлеба для содержания целого общества, также для посева на будущий год и пр.

Указав в. с. на жалкие акты комитета переселения, я должен также по справедливости заметить, что если бы в нем заседали и люди со способностями, которых вовсе там не было, то и

они нашлись бы в большом затруднении. В областном правлении нет еще вовсе даже поверхностной описи земель и селений за-Аракских; еще неизвестно число жителей и в округах по сию сторону Аракса. Об именах и говорить нечего: никто не знает, кому что принадлежит. Таким образом, комитету негде было занять надлежащих сведений, которыми должен был пользоваться. Здешний областной начальник отзывается, что он хотел большое число новоприбывших армян переселить за Араке, но они просили у в. с. позволения остаться на тех местах, куда их на первый раз временно пристроили, на что и получили ваше согласие. Подполк. кн. Аргутинский не отчаивается однако же в возможности привести сию меру в исполнение. Чиновник этот заслуживает по своей распорядительности и честности полное доверие, начальства.

30 тысяч руб. серебром и 2 тысячи червонцев, вновь назначенные в пособие переселенцам, будут уже употреблены гораздо разборчивее. Если бы в. с. решились еще два раза столько в наискорейшем времени отпустить на тот же предмет, то совершенно упрочили бы благосостояние означенных выходцев. Извольте только принять в соображение число требующих помощи, которые все со временем будут платить подать казне; сравните с среднею оценкою в России такого же количества душ, и вся сумма, в. с. на сие выданная, не только покажется вам умеренною, но даже ничтожною по сравнению с пользою, которую она принести должна. Не знаю, представлялось ли в. с. сие дело с той именно точки зрения и будет ли она вами одобрена.

Еще один важный источник пособия и казне ничего не стоящий представляет сардарский скот, которого ныне открыто до 30-ти тысяч штук, розданный в свое время сардарем жителям на содержание, которое им вменялось в подать. Он от него, в свою очередь, как хозяин, получал масло, шерсть и самый приплод и пр. О существовании сего скота я от многих наслышан и ре-

шительно удостоверился от членов обласного правления Петрикова и Меддокса. Продолжать казне сие сардарское хозяйство неудобно и в нашей администрации просто невозможно, раздать же солдатам на порции значит израсходовать безвозвратно; но раздача сего скота переселенцам чувствительно пополнит и исправит их хозяйство.

Сколько я ни старался узнать стороною, и именно чрез моего переводчика Дадашева, для сего чрезвычайно способного, которого заставлял расспрашивать по деревням, где проезжал, в Эчмиадзине и здесь не происходили ли какие злоупотребления при раздаче денег, но никто на это не жалуется и сего точно не было.

У областного начальника переводчик Мирза-Татус известный мошенник, но он по сему делу не имел никаких поручений; равномерно и брат его, начальник Сурмалинского магала, такой же общепризнанный негодяй, о котором я теперь упоминаю к слову, но при переселении он тоже ни во что не вмешан.

Много должно ожидать от старания тех, которые ныне заведывают водворением пришельцев, особенно от кн. Аргутииского; он уже верно не впадет в ошибки своего предшественника, майора Владимирова.

Также мы с ним немало рассуждали о внушениях, которые должно делать мусульманам, чтобы помирить их с нынешним их отягощением, которое не будет долговременно, и искоренить из них опасение насчет того, что армяне завладеют навсегда землям, куда их на первый раз пустили. В том же смысле говорено мною и полицеймейстеру, членам правления и ханам, которые у меня здесь были.

В. с. сделали бы истинное благодеяние, если бы предписали Тифлисской казенной экспедиции, чтобы она отрядила сюда несколько чиновников. Здесь просто некому дела делать, даже писарей нет, переводчиков также. Я думаю, что можно было

бы выбрать для сего несколько учеников из армянской школы в Тифлисе.

Обращаясь опять к переселенцам, я нахожу, что они гораздо полезнее наших грузинских армян, вообще торгашей, не приносящих никакой пользы казне; а перешедшие из Персии большею частью-ремесленники и хлебопашцы.

А.С.Грибоедов, Сочинения в двух томах, т. 2, М. 1971. стр. 339-341

ƏLAVƏ 2

Доклад

Члена Азербайджанской Чрезвычайной комиссии Михайлова по обследованию им мусульманских селений Джеванширского, Шушинского, Дженбраильского и Зангезурского уездов Гянджинской губернии, пострадавших от погромов и других насильственных действий со стороны армян.

Расположенный в высокогорной местности этот уезд совершенно отрезан со стороны Шушинского уезда и почти от Джебраильского. Пользуясь тем, что мусульманские селения единично находятся среди селений армянских, армяне, обычно, воспользовавшись этим обстоятельством и чувствуя свою силу большинства, сразу заняли господствующее положение. Состояние мусульман уезда по сравнению с другими провинциями Азербайджана ухудшилось еще тем, что помимо вооруженных банд армянских сельчан в этом уезде находилась хорошо организованная значительная воинская часть армянских солдат под предводительством генерала Андроника. Этот последний, имея таким образом в своих руках значительную боевую силу солдат и вооруженных армян-сельчан, вторгнувшись в пределы Азербайджана и очевидно имея директивы Правительства Армянской Республики, предъявили мусульманскому населению требование или подчиниться власти армян, или очистить территорию уезда, стремясь включить таковую в состав Армянской Республики. Мусульмане уезда, отрезанные в своих селениях от всего мира, не имея ниоткуда защиты и помощи и в редких селениях слабо вооруженные, тем не менее не пожелали подчиниться требованиям армян. Последние проявили чудовищную жестокость. Стремясь к расширению территории своей Республики,

они не щадили мусульман, даже и в том случае, если последние в поисках убежища добровольно покидали свои родные очаги армяне все-таки сжигали, разрушали селения до основания, зверски убивали жителей, угоняли скот, увозили имущество мусульман и распахивали их земельные участки. В настоящее время только мусульманские селения Охчинского ущелья продолжают мужественную защиту своих родных очагов.

Совершенно уничтожены мусульманские селения всего 1 -го полицейского участка Сисианского магала, большая часть 2-го участка, значительные -3-го, 4-го и 5-го участков. Некоторые селения буквально сравнены с землей, а последняя даже распахивается армянами, и до 50000 мусульманских беженцев расселились в 4-м участке и в Джебраильском уездах.

По показаниям свидетелей и официальным документам разрушены и уничтожены в уезде 115 следующих селений: 1) Агуды, 2) Дарабась, 3) Дулусь, 4) Куртлар, 5) Шеки, 6) Урут, 7) Вагуды, 8) Ирмис, 9) Бахрилу, 10) Кизильдсик, 11) Даракенд, 12) Каракилиса, 13) Мелюклу, 14) Дортны, 15) Довруз, 16) Карадыга, 17) Охтар, 18) Чобанлу, 19) Кадаюлу, 20) Чуллу, 21) Шабалин, 22) Алмалух, 23) Чанахчи, 24) Джибилу, 25) Агкенд, 26) Турапханлу, 27) Гулуд, 28) Бекдаш, 29) Инжевар, 30) Сизнак, 31) Карачиман, 32) Катар, 33) Сейдлар, 34) Халадс, 35) Дашнов, 36) Байдаг, 37) Норашеник, 38) Дсидсумлу, 39) Гягялу, 40) Гомарат, 41) Дарзили, 42) Казанши, 43) Шаюплу, 44) Тагамир, 45) Тей, 46) Аткис, 47) Шарикан, 48) Долутлу, 49) Аванганлу, 50) Танзавер, 51) Мадс, 52) Ходсаган 1-е, 53) Эмизлу, 54) Букагар, 55) Мульк, 56) Банавшапюш, 57) Вартаназур 1-е, 58) Вартаназур 2-е, 59) Легваз, 60) Алидара, 61) Марзигить, 62) Тугуть, 63) Пушанлу, 64) Разидара, 65) Мамед Исмаил, 66) Тумань-Даданлу, 67) Татаркенд, 68) Келу-Кишлаг, 69) Замлар, 70) Аскерлар, 71) Карагел, 72) Чухур-Юрт, 73) Надсафляр, 74) Каракелу, 75) Шаифлу, 76) Гягелу 1-е, 77) Гягелу 2-е, 78) Бурунлу, 79) Бурдсалилар, 80) Гюнь-Гишлагь, 81) Дсанбар,

82) Хирдакишлар, 83) Туафшалу, 84) Ширикан, 85) Газанши, 86) Каралар, 87) Гемаран, 88)Хотанан, 89) Охтарлу, 90) Худаярлу, 91) Шакарлу, 92) Кличлу, 93) Тарналу, 94) Ньюады, 95) Тугун, 96) Богарлу, 97) Саналу, 98) Сафи-Юрт, 99) Кюргилу, 100) Чатарист, 101) Привейслу, 102) Мешади-Исмаиллар, 103) Бурджалар-Дарзилы, 104) Субуклу, 105) Мазмазак, 106) Тазыкурдалы, 107) Фарадсан, 108) Суараси, 109) Байрамушаги, 110) Кокнакенд, 111) Кюшлаг, 112) Забух, 113) Байландур, 114) Багирбеклу, 115) Керавис-Абдалляр.

Вот перечень основных более или менее значительных селений уезда частично или совершенно разрушенных, сожженных армянами, затем уничтожено еще до 10 селений-отсельков, не имеющих самостоятельных названий и состоявших от 2 до 5 дымов, население которых проживало во временных подземных помещениях.

Перечисленные выше селения сожжены, имущество жителей увезено, скот угнан, а территории заняты армянами, и до настоящего времени мусульмане не имеют туда доступа.

В таком кратком докладе нет возможности перечислить по каждому селению случаи отдельных преступлений, совершенных армянами над мусульманами, невероятных жестокостей, зверских убийств и истязаний, равно как и количество жертв по каждому селению, все это достаточно подробно изложено в деле обследования уезда и в приложенных к нему актах и документах. Здесь же будут приведены только наиболее жестокие случаи, учиненные армянами над мирным мусульманским населением.

По всем перечисленным селениям убито мужчин 3257, женщин – 2276 и детей – 2196, ранено мужчин – 1060, женщин – 794 и детей – 485, итого во всем уезде убито и искалечено мусульманского населения обоюго пола 10068 человек. Однако этот ужасный мартиролог армянских зверств едва ли отвечает действительности, и цифра эта должна быть значительно увеличена, так как при том ужасном хаосе, который охватил уезд и при па-

ническом бегстве мусульман многие жертвы осталось невыясненными.

По показаниями свидетелей установлены следующие случаи зверства, совершенные армянами. Так: 1) В селении Багуды 15 самых красивых девушек, розданных солдатам-армянам отряда, не вынеся горя бесчестья, умерли также и от физических страданий; 2) В том же селении, когда 400 мусульман в поисках убежища во время разгрома селения собрались в мечети, армяне, забаррикадив выходы мечети, бросали вначале в окна ее ручные бомбы и затем сожгли мечеть со всеми людьми; 3) В том же селении мусульманка Кадама Таир гызы была зарезана кинжалом, ей срезали грудь и всунули таковую в рот ее же зарезанного грудного ребенка; 4) В том же селении, убив Иолчия Ших Гусейн оглу, армяне отрезали ему половой член и всунули его в рот убитого; 5) В том же селении были изнасилованы до смерти молоденькие девушки Нисса Аман гызы, Аждаб Нухбали гызы, Сона Джафар гызы и Шахнули Джалал гызы; 6) Около того же селения была убита Гюльмаста Касум гызы, у нее срезаны груди и в спинной хребет вбита подкова; 7) В селении Ньюада армяне закололи штыками столетнего старца Асад бека Мелик Аббасова, лежавшего без движения в постели; 8) В том же селении на улицах армяне шашками и кинжалами отрубали головы бежавшим женщинам и детям; 9) В селении Шеки по улицам лежали трупы женщин, с отрезанными грудями и пополам разрубленные трупы маленьких детей; 10) В селении Ирмишлы во время разгрома армяне поднимали на штыки грудных младенцев, были найдены разрубленные на куски трупы убитых; 11) В селении Агуди армяне требовали от мусульман принятия христианства, отрезали груди женщин и всовывали их в рот младенцам; 12) В селении Агуди армяне отрубили конечности ног сивому Гулам-Апию Шакаяр оглу и затем уколами штыков и плетью заставили его идти на ногах пока он не умер от потери крови; 13) В том же селении были изнасилованы и затем убиты

все красивые девушки; 14) В селении Чуллу армяне зарезали кинжалами 9 больных, лежавших в постели; 15) В селении Багирбеклу армяне собрали в один дом 7 мужчин и женщину и старшина Угурчальского заживо сожгли их вместе с домом; 16) В селении Мусульманлар трупы были настолько изуродованы и обезображены, что невозможно было узнать их принадлежность – без рук, без ног, без голов; 17) В селении Катар почётный старик Мешади Каландар Мешади Куди оглу был убит, облит керосином и сожжён; 18) В том же селении армяне связали по рукам и ногам Керабалая Аллахверди Гусейн Али оглу и перерезали ему горло; 19) В селении Вартаназур 1-е особенно много было перерезано кинжалами женщин и детей; 20) В селении Рахман Эфенди Новобаязетского уезда Эриванской губернии старику Ибрагиму Гадси Гусейн оглу сивому выкололи глаза и труп его сожгли.

Вот краткий и далеко не полный перечень зверств, учинённых армянами в мусульманских уездах. Случаи зверских убийств, истязаний, насилий женщин настолько многочисленны, что в настоящем докладе их не перечислить, свидетели утверждают, что такие преступления происходили почти в каждом разгромленном селении.

Подавляющее количество мусульманских селений разгромлено и сожжено при вторжении в пределы уезда генерала армянских войск Андроника, и по удостоверению многих свидетелей погромы происходили видимо под общим его руководством, от его имени предъявлялись требования покорности. События происходили в конце лета и осенью 1918 года.

Среди нападавших армян и руководителей армянскими бандами, как видно из показаний свидетелей и официальных документов, мусульмане опознали очень много лиц, их сотни, и они будут показаны в своё время в отдельных следственных производствах, здесь же приводятся нижеперечисленные лица с полными именами и фамилиями, наиболее часто упоминаемые

свидетелями виновные, руководившие непосредственно нападениями.

А именно: жители гор. Герюсы – Николай Осипов, Симон Мирумов, из сел. Дарабась – Шамир Шахназаров, из сел. Мигры – Давид Аршак, Матвесов Вачианцы, жит. сел. Ковар – Амазасп, из сел. Гялюрь – Агабек Мелик Оганджанов, из сел. Астазурь – прапорщик Агабек Мудуси Латваканов, того же селения – Николай Барсамов, беглый каторжник, армянин под кличкой “Японь”, Остазурский священник Терь-Давидь, жит. сел. Дарабась – Давид и Каспар Кешишевы, из сел. Ахлатиан – Оваким Геворков и Ягуб Арустамов, жит. сел. Каладси – Иван Мартиросов, Манучар Погосов, Агало Огандсанов, из сел. Дулусь – Непогос Каприелов, Саркисдсань Тевосов, из сел. Дарабась – Степан Погосов, Александр Кукиев, из сел. Сиркатась – Мисроп Куниев, Ефрем Рустамов, из сел. Курись – Лалазарь и Гарибь Гарибева, из сел. Савакар – Хуба Давидов, Давид Мнацаканов, Манучар Тюниев, из сел. Арчазурь – Костант Асриев, из сел. Хотанан – офицер Ованес Тер-Петросов, Хачатур Давидов, священник сел. Ахтаhana – Терь-Григор Тер-Минасов, инженер Сумбат Мелик Степанов, проживающие в г. Герюсах бывшие полицейские пристава – Исаак Бушинцев, Сератиков, из сел. Мугандсик – Дадаш и Хачатур Осипов, из сел. Гюльгюмь – Теви Мнацаканов, бывший сельского общества Николай Петросов, из сел. Быхь-Самсань Мелик-Пирсаданов, из сел. Акарик-Иван Кадаров, Айранет Степанов, Ефрем Агаханов, Аршак Симонров, из сел. Аргазур-Серибат Мелик Степанов и из сел. Ковар-Агало Погосов.

Разгром свыше ира мусульманских селений Зангезурского уезда, угон нескольких десятков чысле крупного работого скора, нескольких тысяч баранов, уничтожение садов, полей-вие в корне подарвало экономическое положение мусульман уезда, образов до 5000 пленах, бежавших в разные селения Азербайджана, и причинило по самыя скромным медстетам около милмарда рублей убатков (2, в. 87, 95).

Ə L A V Ə 3

“Urud və İsgəndər qalası livalarının müfəssəl” dəftərinə görə məskun və qeyri-məskun yerlərin ADLARI (1593-cü il)

XVI əsrin 90-cı illərində, yəni osmanlıların Zəngəzur diyarını ələ keçirdikləri dövrdə tərtib olunan bu dəftər Ankarada “Tapu və Kadastro Kuyum-i Kadime Arşivi”ndə saxlanılır (199, vərəq 111a – 191a).

Urud livası, Urud qəzası

Urud nahiyəsi

1.	Urud	azərb. kəndi	(10 ailə)
2.	Tatev	erm. kəndi	(12 ailə)
3.	Tatev vəngi	erm. kəndi	(5 ailə)
4.	Süvari	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5.	Ağakəndi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6.	Şataq	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7.	Tasudər məzrəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
8.	Lor	erm. kəndi	(11 ailə)
9.	Moris	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
10.	Vəğadi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
11.	Vəğadi vəngi	erm. kəndi	(18 ailə)
12.	Kərətaq	erm. kəndi	(12 ailə)
13.	Şeşiyer	erm. kəndi	(13 ailə)
14.	Xöd	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
15.	Muradlı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

16. Şənadiğ.Yaycı kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
17. Nurs. Kürdlər kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
18. Şame-misir	azərb. kəndi	(dağdılıb)
19. Crsəton. Kürdək (Küzdək) kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
20. Xoşənan məzrəəsi. Nurs kəndi yaxınlığındadır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
21. Dərəbas	10 azər. ailəsi + 40 er. ailəsi	
22. Şame-altun	azərb. kəndi	(dağdılıb)
23. Xaçingah	azərb. kəndi	(dağdılıb)
24. Til	azərb. kəndi	(dağdılıb)
25. Danzətap	azərb. kəndi	(dağdılıb)
26. Çinaq	azərb. kəndi	(dağdılıb)
27. Halizor	azərb. kəndi	(dağdılıb)
28. Yəhərbeli	azərb. kəndi	(dağdılıb)
29. Tərin	3 azər. ailəsi + 8 er. ailəsi	
30. İrmis	azərb. kəndi	(dağdılıb)
31. Purpur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
32. Ağadi	erm. kəndi	(15 ailə)
33. Qançı məzrəəsi. Üçtəpə yaxınlığındadır. Dərəbas kəndinin əhali-si burada əkinçiliklə məşğuldur.	azərb. kəndi	(dağdılıb)
34. Xorendus	azərb. kəndi	(dağdılıb)
35. Keşiş	azərb. kəndi	(dağdılıb)
36. Qutyel	azərb. kəndi	(dağdılıb)

Kığı nahiyəsi

1. Açatu	erm. kəndi	(4 ailə)
2. Yuxarı Kerd	erm. kəndi	(4 ailə)
3. Kes	erm. kəndi	(2 ailə)
4. Acbacı	erm. kəndi	(3 erməni)
5. Pakhan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
6. Aşağı Kerd	azərb. kəndi	(dağdılıb)

7. Axuri	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
8. Kurud	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
9. Kiği	erm. kəndi	(2 ailə)
10. Səncərağıl	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
11. Surun Acbacı. Mahmudlu kimi tanınır	azərb. kəndi	(4 ailə)
12. Dərnacı. Kəndin başqa adı Kirmanlıdır	azərb. kəndi	(4 ailə)

Muğancıq nahiyəsi

1. Tanzevir	erm. kəndi	(11 ailə)
2. Yuxarı və Aşağı Hacılı	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
3. Məfruqlu	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
4. Səhtarlı	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
5. Qarıqışlaq. Kəndin Evkanlar məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
6. Kəhriz. Başqa adı Xacəlidir	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
7. Əfralı məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
8. Çayqışlaq. Arifşahlı kimi	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
9. Gölcük məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
10. Yuxarı Qonuratlı	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
11. Aşağı Qonuratlı	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
12. Kavlı. Vəli kəndi kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
13. Davudlu	azərb. kəndi	(4 ailə)
14. Şahmahmudlu	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
15. Qazılı	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
16. Pürdavudan	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
17. Kənir. Başqa adı Şahilərdir	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
18. Şeyx Mahmudlu	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
19. Quşçu	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
20. İrəşcik	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
21. Kərətab. Başqa adı Dəlibağbanlardır	azərb. kəndi	(dağdıılıb)

22. Yənicə məzrəəsi. Başqa adı Zuğudur	azərb. kəndi	(dağdılib)
23. Xəlilabad	azərb. kəndi	(dağdılib)
24. Başqa Yenicə. Sərt kimi tanınır	erm. kəndi	(1 ailə)
25. Kəsakəran	erm. kəndi	(7 ailə)
26. Koğar Avanes	erm. kəndi	(2 ailə)
27. Tacikzor	erm. kəndi	(5 ailə)
28. Koğad	azərb. kəndi	(dağdılib)
29. Şişanes	erm. kəndi	(3 ailə)
30. Altun məzrəəsi	erm. kəndi	(8 ailə)
31. Şornoxud	azərb. kəndi	(dağdılib)
32. Huritab	erm. kəndi	(3 ailə)
33. Başıaçır	erm. kəndi	(2 ailə)
34. Göl. Başqa adı Səmadəndir	azərb. kəndi	(dağdılib)
35. Mac	erm. kəndi	(10 ailə)
36. Qalacıq	erm. kəndi	(2 ailə)
37. Şahı	azərb. kəndi	(dağdılib)
38. Mövses	azərb. kəndi	(dağdılib)
39. Təkhədar	azərb. kəndi	(dağdılib)
40. Gözgör	azərb. kəndi	(dağdılib)
41. Arayazı məzrəəsi. Cavanşirli (camaatı) burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağdılib)
42. Fəxralı məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılib)
43. Şamlıxəlil məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılib)
44. Həsənxcocalı camaatı	azərb. kəndi	(dağdılib)

Zəngəzur nahiyəsi:

1. Xınzurək	erm. kəndi	(15 ailə)
2. Goris	erm. kəndi	(20 ailə)
3. Kiği. Başqa adı Əliquludur	2 azər. ailəsi + 1 er. ailəsi	
4. Kərəhinç	erm. kəndi	(10 ailə)
5. Daşkənd	erm. kəndi	(2 ailə)

6. Dığ	erm. kəndi	(3 ailə)
7. Həsənədərə	erm. kəndi	(3 ailə)
8. Məlik Əhmədli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9. Korad məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
10. Yenicə məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
11. Kürü	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
12. Şeyx Səbilli məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
13. Həsənquşçu məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
14. Yəməzli məzrəəsi. Boyacılı kəndi yaxınlığındadır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
15. Keşiş məzrəəsi		(dağıdılıb)
16. Ağalı məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
17. Boyacılı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
18. İzzəddinli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
19. Şıxav kəndi. Obadaş və Bacyol məzrəələri	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

*Urud qəzasında qeydə alınmış Xancanlı camaatı, Cavanşirli camaatı,
İshaqlı camaatı, Qovamilalı camaatı, Həsənxcocalı camaatı*

İsgəndərqalası livası, Qapan qəzası ***Kəkəberd nahiyəsi***

1. Qarçıvan	erm. kəndi	(43 ailə)
2. Kar	erm. kəndi	(21 ailə)
3. Əyərək	erm. kəndi	(38 ailə)
4. Gorus	erm. kəndi	(16 ailə)
5. Qul. Başqa adı Qızıl Quşçudur	azərb. kəndi	(41 ailə)
6. Bənövşəpüç	erm. kəndi	(16 ailə)
7. Məlik	erm. kəndi	(4 ailə)
8. Boğakar	azərb. kəndi	(9 ailə)
9. Zaviyyə	azərb. kəndi	(4 ailə)
10. Düdəngə	erm. kəndi	(5 ailə)
11. Ləskivas	erm. kəndi	(15 ailə)

12. Həməzədar məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
13. Pəşkühak	azərb. kəndi	(3 ailə)
14. Lehvas	azərb. kəndi	(10 ailə)
15. Təhab	azərb. kəndi	(11 ailə)
16. Cığak	azərb. kəndi	(5 ailə)
17. Zəvar	erm. kəndi	(20 ailə)
18. Badyak. Kəndin İbad məzrəəsi	azərb. kəndi	(12 ailə)
19. Piç	erm. kəndi	(32 ailə)
20. Yadigar məhəlləsi	erm. kəndi	(8 ailə)
21. Gödənüvas	erm. kəndi	(10 ailə)
22. Əmrəkar	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Kəhram Əyrinci nahiyəsi

1. Meğri	erm. kəndi	(65 ailə)
2. Yenice	erm. kəndi	(4 ailə)
3. Təştun	erm. kəndi	(43 ailə)
4. Sivədərə	7 azər. ailə + 14 er. ailəsi	
5. Pakahi	azərb. kəndi	(10 ailə)
6. Mələşov. Kəndin Top məzrəəsi	azərb. kəndi	(16 ailə)
7. Yuxarı Vartanazor	azərb. kəndi	(16 ailə)
8. Yekdastan	erm. kəndi	(2 ailə)
9. Məhərqiyaş məzrəəsi. Meğri tərəfdədir	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
10. İkis (?-Ənkis-?)	azərb. kəndi	(57 ailə)
11. Əlidərəsi məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
12. Sivədan	erm. kəndi	(3 ailə)
13. Tuğud	erm. kəndi	(4 ailə)
14. Həməzan	erm. kəndi	(2 ailə)
15. Kaler	erm. kəndi	(22 ailə)
16. Alunan. Bu kəndin Ermənidirək, Gölcük yaylağı və Dikmədaş məzrəələri	azərb. kəndi	(12 ailə)
17. Nevşiyən	erm. kəndi	(4 ailə)

18. Vənk. Kəndin Səçəriyal məzrəəsi	erm kəndi	(14 ailə)
19. Kərəzor	erm. kəndi	(2 ailə)
20. Məlivanə	erm. kəndi	(23 ailə)
21. Əlivan	erm. kəndi	(3 ailə)
22. Qızılıköşk. Başqa adı Yabızordur	erm. kəndi	(5 ailə)
23. Yuxarı və Aşağı Kəravi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
24. Kəkberd məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Kəhram Sahibi nahiyəsi

1. Bəhrivar	erm. kəndi	(37 ailə)
2. Lök	erm. kəndi	(10 ailə)
3. Əştərək	azərb. kəndi	(6 ailə)
4. Aşağı Vartanazor. Kəndin Xəbir məzrəəsi	azərb. kəndi	(8 ailə)
5. Tağamiri	azərb. kəndi	(18 ailə)
6. Təmalı	azərb. kəndi	(4 ailə)
7. Zərdəyerinə	azərb kəndi	(dağıdılıb)
8. Ağavanir. Məğri kəndi yaxınlığındadır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9. Yekəxana məzrəəsi. Tuğud kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
10. Çəknəcür məzrəəsi. Məlivanə və İkis kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
11. Sonqıran məzrəəsi. İkis kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
12. Kələviran məzrəəsi. Yuxarı Vartanazor kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
13. Bazdaran məzrəəsi. Əmirqulu və Lala adlı şəxslər burada əkinçiliklə məşğuldurlar	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

14. Seyr, Bədlan və Mətiğ məzrələri. Kaler kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
15. Qətran məzrəəsi. Vənk kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
16. Ermənidirək məzrəəsi. Əlvən kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
17. Dəlikdaş məzrəəsi. İkis kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
18. Səngsəri məzrəəsi. Pakahi kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
19. Aşağı Kar məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
20. Bəmirək məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Masırı nahiyəsi:

1. Kərdəzor	azərb kəndi	(20 ailə)
2. Yarıkətxuda. Başqa adı Xətibandır	azərb. kəndi	(7 ailə)
3. Xəmasəri	azərb. kəndi	(6 ailə)
4. Tas	1 azər. ailəsi + 1 er. ailəsi	
5. Kümran	erm. kəndi	(4 ailə)
6. İkiyas	erm. kəndi	(18 ailə)
7. Diristan	azərb. kəndi	(12 ailə)
8. Astazor	erm. kəndi	(22 ailə)
9. Makian	azərb. kəndi	(12 ailə)
10. Tıqut	azərb. kəndi	(11 ailə)
11. Mərzəgid	azərb. kəndi	(8 ailə)
12. Ernəzir	azərb. kəndi	(21 ailə)
13. Kərdətas. Başqa adı Qaycığaydır	erm. kəndi	(13 ailə)

14. Məzrəə	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
15. Nüvədi	azərb. kəndi	(25 ailə)
16. Daşt	azərb. kəndi	(9 ailə)
17. Şəhrüz	azərb. kəndi	(5 ailə)
18. Qarçənük	azərb. kəndi	(5 ailə)
19. Dizgah	erm. kəndi	(2 ailə)
20. Əngizəgid	azərb. kəndi	(7 ailə)
21. Ataman	azərb. kəndi	(3 ailə)
22. Çavgird	azərb. kəndi	(5 ailə)
23. Daviş	erm. kəndi	(10 ailə)
24. Şivənzor	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
25. Kəhriz məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdıılıb)

Bağaberd nahiyəsi

1. Kürdəkan	erm. kəndi	(11 ailə)
2. Purxud	erm. kəndi	(6 ailə)
3. Ovxana məzrəəsi kəndi	erm. kəndi	(2 ailə)
4. Atçılar	azərb. kəndi	(6 ailə)
5. Puşan	azərb. kəndi	(2 ailə)
6. Baharlı	azərb. kəndi	(2 ailə)
7. Çobanpirili. Başqa adı Heydərandır	azərb. kəndi	(2 ailə)
8. Qayşud	azərb. kəndi	(2 ailə)
9. Məçəgid. Molla Musa kimi tanınır	azərb. kəndi	(3 ailə)
10. Yuxarı Kirətaq	azərb. kəndi	(4 ailə)
11. Şütülü	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
12. Sərxan	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
13. Mübarəvan Zaviyyəsi. Bəy qışlağı kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
14. Oxçu	azərb. kəndi	(4 ailə)
15. Gəcənən	azərb. kəndi	(dağdıılıb)
16. Pürdavudan	azərb. kəndi	(dağdıılıb)

17. Panuslu	azərb. kəndi	(dağdılıb)
18. Yuculu	azərb. kəndi	(dağdılıb)
19. Dəlilər	azərb. kəndi	(dağdılıb)
20. Şənadiğ	azərb. kəndi	(dağdılıb)
21. Tutus	azərb. kəndi	(dağdılıb)
22. Anbaradiğ	azərb. kəndi	(dağdılıb)
23. Aşağı Kərətaq	azərb. kəndi	(dağdılıb)
24. Əskişəhər. Başqa adı Vənətabdır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
25. Vəçəkan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
26. Külü	azərb. kəndi	(dağdılıb)
27. Vənk	azərb. kəndi	(dağdılıb)
28. Şəhabəddin	azərb. kəndi	(dağdılıb)

Mədəni-mis nahiyəsi

1. Qatar	azərb. kəndi	(dağdılıb)
2. Kavərd	azərb. kəndi	(dağdılıb)
3. Dəftər	azərb. kəndi	(dağdılıb)
4. Başkənd	azərb. kəndi	(dağdılıb)
5. Kələzor məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)

Əcənan nahiyəsi

1. Məragid	erm. kəndi	(12 ailə)
2. Sərhəng	erm. kəndi	(8 ailə)
3. Pərevatum	azərb. kəndi	(dağdılıb)
4. Kön	azərb. kəndi	(dağdılıb)
5. Kündün	azərb. kəndi	(dağdılıb)
6. Bağavirçi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
7. Umran	azərb. kəndi	(dağdılıb)
8. Qarakənd	azərb. kəndi	(dağdılıb)
9. Halızor	azərb. kəndi	(dağdılıb)
10. Pənc	azərb. kəndi	(dağdılıb)
11. Açağu	azərb. kəndi	(dağdılıb)

12. Vənk	azərb. kəndi	(dağdılıb)
13. Kərxana kəndi. Kəndin Turğan məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
14. Uğurbağı kimi tanınan Uğurdüzü və Hacılar	azərb. kəndi	(dağdılıb)
15. Qaramanlı. Başqa adı Qazançıdır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
16. Yuxarı Tüfəng	azərb. kəndi	(dağdılıb)
17. Noreşəng	erm. kəndi	(7 ailə)
18. Dərtəni	erm. kəndi	(5 ailə)
19. Çanaqçı	azərb. kəndi	(dağdılıb)
20. Qaradiğə. Başqa adı Hürünlərdir	azərb. kəndi	(dağdılıb)
21. Dovrus	azərb. kəndi	(dağdılıb)
22. Oxtarlı	azərb. kəndi	(dağdılıb)
23. Çobanbağı	azərb. kəndi	(dağdılıb)
24. Şeyxili	azərb. kəndi	(dağdılıb)
25. Külül	azərb. kəndi	(dağdılıb)
26. Şərvinlər	azərb. kəndi	(dağdılıb)
27. Hacətqah	azərb. kəndi	(dağdılıb)
28. Xotənan	erm. kəndi	(17 ailə)
29. Axıraxana	azərb. kəndi	(dağdılıb)
30. Arçezor	azərb. kəndi	(dağdılıb)
31. Zorur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
32. Tacəddinli	azərb. kəndi	(dağdılıb)
33. Şeyxlər	azərb. kəndi	(dağdılıb)
34. İncəvar	azərb. kəndi	(dağdılıb)
35. Şəhərcik	azərb. kəndi	(dağdılıb)
36. Toğul	azərb. kəndi	(dağdılıb)

Kələberd nahiyəsi

1. Altun	erm. kəndi	(20 ailə)
2. Qırğıllı	erm. kəndi	(6 ailə)
3. Noxudlu	azərb. kəndi	(dağdılıb)
4. İrkis	erm. kəndi	(8 ailə)

5. Dəlilər və Rabat	azərb. kəndi	(2 ailə)
6. Canbaz	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7. Çəkədin	erm. kəndi	(5 ailə)
8. Yuxarı Zargah	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9. Aşağı Zargah	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
10. Köləmişə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
11. Sipahilər. Ağqışlaq kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
12. Şidzəban	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
13. Kəkəli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
14. Keçiban	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
15. Qaraqayçı	azərb. kəndi	(3 ailə)
16. Anbaraxəzəzor məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
17. Çobanmahmudlu	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Çavundur nahiyəsi

1. Sinalı	erm. kəndi	(12 ailə)
2. Kərin	erm. kəndi	(16 ailə)
3. Xəstəbezor. Başqa adı Şıxavuzdur	erm. kəndi	(8 ailə)
4. Şiskerd	erm.kəndi	(8 ailə)
5. Nanvadırək	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6. Səngülan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7. Keyman	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
8. Kələvanıs. Başqa adı Qayabaşdır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9. Yerkəni	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
10. Sav	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
11. Qızlarağacı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
12. Kilsə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
13. Limkəhan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
14. Doqquzxırman məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
15. Çəmtus	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
16. Gicikan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
17. Püraküm	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

18. Təri	azərb. kəndi	(dağdılıb)
19. Kosa	azərb. kəndi	(14 ailə)
20. Aşağı Carutan və Mərəli	azərb. kəndi	(4 ailə)
21. Muşilan	azərb. kəndi	(5 ailə)
22. Aşağı Pürçavan kəndi və Sofilər məzrəəsi	azərb. kəndi	(4 ailə)
23. Kəklik	azərb. kəndi	(4 ailə)
24. Boyavar məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
25. Qərar məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
26. Buradərək. Nizaməddinli kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
27. Qapucuk	azərb. kəndi	(dağdılıb)
28. Yuxarı Mirili	azərb. kəndi	(dağdılıb)
29. Zaviyyə. Başqa adı Baba Qəni təkyəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
30. Yuxarı Carutan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
31. Pürəliyan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
32. Seyfullahlı	azərb. kəndi	(dağdılıb)
33. Zərđiyas	azərb. kəndi	(dağdılıb)
34. Hind	azərb. kəndi	(dağdılıb)
35. Top	azərb. kəndi	(dağdılıb)
36. Pürhəməzəli	azərb. kəndi	(dağdılıb)
37. Sivəcur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
38. Sənuc	azərb. kəndi	(dağdılıb)
39. Xənəzor	azərb. kəndi	(dağdılıb)
40. Çəşmə	azərb. kəndi	(dağdılıb)
41. Muafiyən. Qazılı kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
42. Tərünid	azərb. kəndi	(dağdılıb)
43. Yuxarı Pürçavan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
44. Təklədərə	azərb. kəndi	(dağdılıb)
45. Sarıtala	azərb. kəndi	(dağdılıb)
46. Kurdəzor	azərb. kəndi	(dağdılıb)
47. Yelik məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)

48. Dəvəniş məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
49. Axşaməhər və Ağaziran məzrəələri	azərb. kəndi	(dağdılıb)
50. Dərvişlər məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
51. Haşımli məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
52. Kəvkan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
53. Şitaruz məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
54. Alniqolualçaq. Qafalı kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
55. Bist məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
56. Pürşəndul məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
57. Seyfətas və Dəmirçi mülkü məzrəələri	azərb. kəndi	(dağdılıb)

Əmlaki-xanəzor nahiyəsi

1. Sürtün	azərb. kəndi	(12 ailə)
2. Pürtas	azərb. kəndi	(8 ailə)
3. Qarahəsənli	azərb. kəndi	(3 ailə)
4. Qaklıçı. Həsənli kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
5. Xanəzor	azərb. kəndi	(dağdılıb)
6. Vəctəru	azərb. kəndi	(dağdılıb)
7. Pəriperətas	azərb. kəndi	(dağdılıb)
8. Kösəkan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
9. Çinari	azərb. kəndi	(dağdılıb)
10. Zəngiqan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
11. Tərnəgird	azərb. kəndi	(dağdılıb)
12. Çobanlar	azərb. kəndi	(dağdılıb)
13. Pəribad	azərb. kəndi	(dağdılıb)
14. Raza	azərb. kəndi	(dağdılıb)
15. Kəvnahəniş məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)

Mincivan nahiyəsi

1	Bozartuq	azərb. kəndi	(8 ailə)
2	Əbdülsəməd	azərb. kəndi	(dağdılıb)
3	Keçlə məzrəə	azərb. kəndi	(dağdılıb)
4	Kis kəndi və Qafalı məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
5	Xürrəmabad	azərb. kəndi	(dağdılıb)
6	Xatunabad	azərb. kəndi	(dağdılıb)

Bərgüşad nahiyəsi:

1.	Didəban	azərb. kəndi	(dağdılıb)
2.	Qarışdı	azərb. kəndi	(dağdılıb)
3.	Mumilan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
4.	Atabəy. Ağalı kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
5.	Bertə	azərb. kəndi	(dağdılıb)
6.	İbn İbrahim	azərb. kəndi	(dağdılıb)
7.	Kamalabad	azərb. kəndi	(dağdılıb)
8.	Qızıoğlu	azərb. kəndi	(dağdılıb)
9.	Kəməzəki	azərb. kəndi	(dağdılıb)
10.	Balabüstan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
11.	Ənnəciyad	azərb. kəndi	(dağdılıb)
12.	Aşağı Torbacı	azərb. kəndi	(dağdılıb)
13.	Yuxarı Torbacı	azərb. kəndi	(dağdılıb)
14.	Yuxarı Çabik	azərb. kəndi	(dağdılıb)
15.	Aşağı Çabik	azərb. kəndi	(dağdılıb)
16.	Kürdüzən	azərb. kəndi	(dağdılıb)
17.	Rəşid	azərb. kəndi	(dağdılıb)
18.	Hacı vəqfi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
19.	Şeyx vəqfi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
20.	Molla vəqfi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
21.	Xocikli	azərb. kəndi	(dağdılıb)
22.	Yuxarı Şərifan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
23.	Aşağı Şərifan	azərb. kəndi	(dağdılıb)

24. Xəlifan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
25. Suriyan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
26. Sabur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
27. Odgün kəndi. Kəndin Münasifə məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
28. Məlik Yunis. Başqa adı Mollakənddir	azərb. kəndi	(dağdılıb)
29. Zeynhacı kəndi. Xassə və Kakə məzrəələri	azərb. kəndi	(dağdılıb)
30. Qazı	azərb. kəndi	(dağdılıb)
31. Möhtəsib	azərb. kəndi	(dağdılıb)
32. Aşağı Xocahan. Qarakilsə kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
33. Yuxarı Xocahan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
34. Qılıcan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
35. Əbülhəc. Başqa adı Qazılıdır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
36. Hindüverd	azərb. kəndi	(dağdılıb)
37. Dirəkli	azərb. kəndi	(dağdılıb)
38. Yuxarı və Aşağı Kəbudədig	azərb. kəndi	(dağdılıb)
39. Məmur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
40. Hal	azərb. kəndi	(dağdılıb)
41. Qaziyan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
42. Mənküd	azərb. kəndi	(dağdılıb)
43. Xüdadan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
44. Kətləşam. Cəbrayılı kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
45. Qubadlı	azərb. kəndi	(dağdılıb)
46. Bağbanan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
47. Bayəzidli. Başqa adı Həsənkünandır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
48. Miladkeşin	azərb. kəndi	(dağdılıb)
49. Musamərək	azərb. kəndi	(dağdılıb)
50. Təvədə	azərb. kəndi	(dağdılıb)
51. Qaralar kəndi və Bəhmənan məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)

52. Kükülü	azərb. kəndi	(dağdılıb)
53. Keçili	azərb. kəndi	(dağdılıb)
54. Dəmirçili	azərb. kəndi	(dağdılıb)
55. Qazıbıǵı	azərb. kəndi	(dağdılıb)
56. Qaziyan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
57. Miyanəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
58. Sülü	azərb. kəndi	(dağdılıb)

Kəhparə nahiyəsi

1. Ərivənk	azərb. kəndi	(dağdılıb)
2. Bəktaş məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
3. Vənk məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
4. Berdik və Qızılqaya	azərb. kəndi	(dağdılıb)
5. Qəriban	azərb. kəndi	(dağdılıb)
6. Dəynəcür	azərb. kəndi	(dağdılıb)
7. Aşaǵı Yeǵnək	azərb. kəndi	(dağdılıb)
8. Sivəkar	azərb. kəndi	(dağdılıb)
9. Məlikçəp	azərb. kəndi	(dağdılıb)
10. Püraxazor	azərb. kəndi	(dağdılıb)
11. Məlik Çəpni	azərb. kəndi	(dağdılıb)
12. Daşnav	azərb. kəndi	(dağdılıb)
13. Novruz	azərb. kəndi	(dağdılıb)
14. Mərəǵkar	azərb. kəndi	(dağdılıb)
15. Taxin	azərb. kəndi	(dağdılıb)
16. Vənələr məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
17. Kələciǵak məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
18. Çəhur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
19. Vəli	azərb. kəndi	(dağdılıb)
20. Əkən	azərb. kəndi	(dağdılıb)
21. Qululu məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
22. Qırıcan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
23. Ucanis	azərb. kəndi	(dağdılıb)
24. Kərmən	azərb. kəndi	(dağdılıb)

25. Ağaverən	azərb. kəndi	(dağdılıb)
26. Xəmiç	azərb. kəndi	(dağdılıb)
27. Sərkətas	azərb. kəndi	(dağdılıb)
28. Keşkəran	azərb. kəndi	(dağdılıb)
29. Qədim Xaçtab	azərb. kəndi	(dağdılıb)
30. Yeni Xaçtab	azərb. kəndi	(dağdılıb)
31. Ağçəsmə	azərb. kəndi	(dağdılıb)
32. Aşağı və Yuxarı İncəzor	azərb. kəndi	(dağdılıb)
33. Nurs	azərb. kəndi	(dağdılıb)
34. Keğakuni	azərb. kəndi	(dağdılıb)
35. Bəhrixanlı məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
36. Kirnəxuni	azərb. kəndi	(dağdılıb)
37. Selli məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
38. Zaviyyə	azərb. kəndi	(dağdılıb)
39. Xanəgah	azərb. kəndi	(dağdılıb)
40. Pakahan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
41. Qarşudpürnək	azərb. kəndi	(dağdılıb)
42. Madəğis	azərb. kəndi	(dağdılıb)
43. Darvənik məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
44. Arayazı məzrəəsi. Cavanşirli camaatı burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
45. Bərbudan	azərb. kəndi	(dağdılıb)
46. Billur məzrəəsi. Çərəli camaatı burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
47. Yağmirək. Yəvinökər camaatı burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
48. Adqıs	azərb. kəndi	(dağdılıb)
49. Bığ	azərb. kəndi	(dağdılıb)
50. Qazanlı	azərb. kəndi	(dağdılıb)
51. Ağbıs kəndi və Bilənav məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
52. Yeğinacnur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
53. Kamalqışlaq	azərb. kəndi	(dağdılıb)

54. Naxçıvanik	azərb. kəndi	(dağdılıb)
55. Ağnatas	azərb. kəndi	(dağdılıb)
56. Cürdəklər məzrəəsi. Çərəli camaatı burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
57. Hacı Yaqublu	azərb. kəndi	(dağdılıb)
58. İydəli Fərzəndəli	azərb. kəndi	(dağdılıb)
59. İydəli Canyon	azərb. kəndi	(dağdılıb)
60. Əlaəddinli	azərb. kəndi	(dağdılıb)
61. Mirili	azərb. kəndi	(dağdılıb)
62. Kərhad. Xalac camaatı burada əkinçiliklə məşğuldur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
63. Heykəlli	azərb. kəndi	(dağdılıb)
64. Altıncı kəndi və Məkis məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
65. Kürdlər kəndi və Şərəfəmlaklı məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
66. Pürkum	azərb. kəndi	(dağdılıb)
67. Əyədi məzrəəsi. Fərican kəndi tərəfdədir	azərb. kəndi	(dağdılıb)
68. Hərtas kəndi və Dütükcü məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
69. Tamdaran kəndi və Cücülü məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağdılıb)
70. Marur	azərb. kəndi	(dağdılıb)
71. Mavdunan. Böyükqışla kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağdılıb)
72. Fəricani-irlamiyyə	azərb. kəndi	(dağdılıb)
73. Qavşud	azərb. kəndi	(dağdılıb)
74. Əyrək	azərb. kəndi	(dağdılıb)

*Kəhparə nahiyəsində qeydə alınmış Cavanşirli camaatı,
Çərəli camaatı, Xalac camaatı, Yəvlinökər camaatı*

Ə L A V Ə 4

1595-ci il tarixli “İrəvan vilayətinin icmal dəftəri”nə görə Zəngəzur nahiyələrində TORPAQ SAHİBLİYİ

Sisyan nahiyəsi üzrə

Kəndin, məzrənin adı	Torpaq sahibliyinin növi	Torpaq sahibinin adı
Sisican kəndi, Sisyan kimi tanınır	Zeamət Timar	Məhəmməd Sirac Qızıl oğlu
Tulus kəndi	Zeamət	Mustafa, çavuş
Köçəri və Əskəmor kəndləri	Zeamət	Osman
Pisək kəndi	Zeamət	Abdin
Pisək və Baxış (?) kəndləri	Zeamət	Məhəmməd
Pirnağut kəndi, Əyrə və Əndun məzrələri	Zeamət	Əli, katib
Ənkləberd, Qarakilsə və Ərəfsəcik kəndləri	Zeamət	Məhəmməd, katib
Mülk, Pirnədir, Zəbazador və Tulus kəndləri	Zeamət	Pirəli
Uz kəndi	Zeamət	Qabil Abdin oğlu
Köçəri kəndi	Zeamət	Məzhər molla Ağabala oğlu
Əskəmor kəndi	Timar	Əbdi Vəli oğlu
Ortogis kəndi, Qaracakilsə məzrəsi	Timar	Əli Abdin oğlu, Cahangir
Ortogis, Korağakənd (başqa adı Şeyx) və Bələk (başqa adı Ümdəkilsə-?) kəndləri	Timar	Məhəmməd
Ortogis kəndi	Timar	Lala Məhəmməd oğlu
Əlili və Ağabaş kəndləri	Timar	Ömər

Əskəmor kəndi	Timar	Yarani Əli oğlu, Əli Davud oğlu
Ağcakənd	Timar	Canfəda Abdin oğlu
Tigin (başqa adı Məhərrəm) kəndi	Timar	Şirəli Bəkir oğlu, Əhməd, Əli Vəli oğlu, Pirəhməd
Əlili kəndi	Timar	Əli Abdin oğlu, Əmir
Şeyxli kəndi	Timar	Əbdi, Əbdülhadi
Ortogis, Zaviyyə, Kivas, Qubad (başqa adı Dəlilər) kəndləri	Timar	Hacı Məhəmməd
Xınıs kəndi	Timar	İbrahim
Məzrəə kəndi	Timar	Məhəmməd Ruhani, Məhəmməd
Şəki	Zeamət	Xudaverdi Süleyman oğlu
- - - -	Timar	Laçın Abdin oğlu
Betenus (başqa adı Ketenus)	Zeamət	Yusif Yaqub oğlu
Şələt kəndi	Timar	Hüseyn Ömər oğlu, İbad Abdin oğlu
Qıvraq kəndi	Timar	Məhəmməd İbrahim oğlu, Məhəmməd
Dəsdəgird kəndi, Gülbarı və Saatlı məzrələri	Timar	Əbubəkir Yusif oğlu
Kivas kəndi	Timar	Ömər Mustafa oğlu
Əxlətiyan kəndi	Timar	Teymurxan Ruhzad oğlu, Hüseyn, İlyas Qızıl oğlu

Bazarçayı nahiyəsi üzrə:

Bazarçayı kəndi	Timar	Əli Qızıl oğlu, Hüseyn İsmayıl oğlu
Türküt kəndi	Timar	Xanəhməd Bəkir oğlu
Qızılca (başqa adı Karqərib) və Əriklidərə kəndləri	Timar	Məhəmməd Şeyxəli oğlu
Yenicə kəndi	Timar	Bəkir

Surbanus (?) kəndi, İrəs məzrəəsi	Timar	Mürid Miri oğlu
Berdi kəndi	Timar	Məhəmməd Əhməd oğlu
Ağcadamal kəndi	Timar	Qazi (?) Bəşarət oğlu
Şaqad kəndi	Timar	Süleyman Talib oğlu
Pur (Pul-?), Tülkütəpəsi kəndləri	Timar	Süleyman Əli oğlu
Kələdək kəndi	Timar	Talib Bəyzad oğlu, Əli
Qalacıq (başqa adı Pürnadik)	Timar	Keyhan Abdin oğlu

Zar və Zəbil nahiyələri üzrə:

Çərikni və Barınşa kəndləri	Zeamət	Mahmudi Əhməd Əvəz oğlu
Dəryaçinar (başqa adı Zar), Çinar, Qarıbatan, Vakit (?), Xarabdımağlıca və Qalatəpə məzrəələri, Həmzə, Vənk kəndləri	Zeamət	Cəfər, katib
Çərəkdar kəndi	Zeamət	Qara Bürcəli oğlu
Qalaköyü və Palıdlı kəndləri	Zeamət	Əminməhəmməd Əfəndi oğlu
Şenlik (Şişlik-?) və Ayrıman kəndləri	Timar	Məhəmməd Zülfüqar oğlu, Bayram Heydər oğlu
Nəhadək və Bitə kəndləri	Timar	Tahir Məlik oğlu, Qərib Əli oğlu, Dövlətşah Bəşarət oğlu
Qarabulaq kəndi	Timar	Murad Şəmsəddin oğlu, Mahmud Murad oğlu, Əli Şəmsəddin oğlu
Canan (başqa adı Cahənşah) kəndi	Timar	Nahar (?) İsrayıl oğlu
Yenicəyi-polad və Salaməleyk kəndləri	Timar	Əli Nazir oğlu, Neman Şəmsəddin oğlu
Dəştək kəndi	Timar	Qaraca, Həsən Qaraca oğlu
Barınşa (başqa adı Qaragöz) kəndi	Timar	Yusif Yaqub oğlu, Şeyxi Miri oğlu

Yellidərə və Ağkilsə kəndləri	Timar	Bəkir İshaq oğlu, İshaq Məlik oğlu, Abdal Cəbrayıl oğlu
Kəlavəcər və Çivangərəkməz kəndləri	Timar	Vəli
Ayrıman kəndi və Qışlağı-Sail	Timar	Bürç Mehdi oğlu
Başqa Çərikni kəndi	Timar	Əhməd Vələd oğlu
Armudluq kəndi	Timar	Əli Cəfər oğlu
Xordegir, Şeyxvələdli (başqa adı Molla Murad) və Selli kəndləri	Timar	Cavad
Moz kəndi	Timar	Musa
Daşkənd kəndi	Zeamət	Həsən Hüseyn oğlu
Leyv kəndi	Timar	Abdal Musa oğlu, Mustafa Seyfəddin oğlu
Leyv və Göyçə (başqa adı Xəbəraçır) kəndləri	Timar	Çələbi Mahmud oğlu
Leyv kəndi, Məşayix və Mərdanxan məzrələri	Timar	Rəsul Şirzad oğlu
Zod kəndi	Timar	Vəli Bayram oğlu, Əhməd Ulaş oğlu, Əli Mustafa oğlu, Hacı Abdin oğlu
Damğa kəndi	Timar	Şəmsəddin Mahmud oğlu, Bəhaəddin İsrayıl oğlu
Damğa, Zod, Canan (başqa adı Cahanşah) kəndləri	Timar	Dürri İskəndər oğlu
Zar kəndi	Timar	Hüseyn Ziya oğlu, İbrahim Abdin oğlu
Zar və Daşkənd kəndləri	Timar	Əli Hacıəli oğlu
Qarasaqqal kəndi	Timar	Məhəmməd, Məhəmməd Əli oğlu, Şahin Hüseyn oğlu, Teymur Sultan oğlu
Əsdük və Çivangərəkməz kəndləri	Timar	Xosrov Abdin oğlu
Canan (başqa adı Cahanşah) kəndi	Timar	Səfər İlyas oğlu, İbrahim İlyas oğlu
Çörəkənd kəndi	Timar	Mənsur Həsən oğlu

Ə L A V Ə 5

1593-cü il tarixli “İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri”nə düşməmiş kəndlərin və məzrələlərin SİYAHISI

Sisyan nahiyəsi

1. Belə kəndi, başqa adı Ümdəkilsə
2. Gülbarı məzrəəsi
3. Saatlı məzrəəsi

Bazarçayı nahiyəsi

1. Qızılca kəndi, başqa adı Karqərib
2. Əriklidərə kəndi
3. Surbanus (?) kəndi
4. Berdi kəndi
5. İrəs məzrəəsi

Zar və Zəbil nahiyələri

1. Çörəkkənd
2. Şeyx Vələdli kəndi, başqa adı Molla Murad
3. Selli kəndi
4. Çinar məzrəəsi
5. Qarıbatan məzrəəsi
6. Vakit (?) məzrəəsi
7. Xarabdımağlıca məzrəəsi
8. Qalatərə məzrəəsi
9. Məşayix məzrəəsi
10. Mərdanxan məzrəəsi
11. Qışlağı-Sail (qışlağ)

Qeyd: Adları çəkilən yer adları 1595-ci ildə hazırlanmış “İrəvan vilayətinin icmal dəftəri”ndə “xaric əz dəftər”, yəni 1593-cü il tarixli “İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri”nə düşməmiş kəndlər və məzrələr kimi qeyd olunmuşdular.

ƏLAVƏ 6

АКТЫ

СОБРАННЫЕ

КАВКАЗСКЮ АРХИГРАФИЧЕСКУЮ КОММИССИЮ.

АРХИВЪ ГЛАВНАГО УПРАВЛЕНІЯ НАМѢСТНИКА КАВКАЗСКАГО.

ТОМЪ II.

ИЗДАНЪ ПОДЪ РЕДАКЦІЮ ПРЕДСѢДАТЕЛЯ КОММИССИИ
А. Д. БЕРЖЕ

ТИФЛИСЬ.

ВЪ ТИПОГРАФІИ ГЛАВНАГО УПРАВЛЕНІЯ НАМѢСТНИКА КАВКАЗСКАГО

1868.

IV. ГАНДЖА (ЕЛИСАВЕТОПОЛЬ).

1166. *Репортъ отъ с. с. Коваленскаго къ Цицианову, отъ 17-го декабря 1802 года, № 273.*

Ганджинскій владѣлецъ Джевад-ханъ, руководимый издавна неблагонамѣренностію къ Грузіи, но скрывая то подъ личиною политики Персидской, съ нѣкотораго времени явно сталъ себя обнаруживать. Минувшаго обстоятельства, до наблюденія пограничнаго принадлежачія, о коихъ, конечно, отъ имѣющаго сію препорученность въ свое время было доносимо и котораго, сколько мнѣ извѣстно, заключаются 1) Въ увлеченіи имъ изъ предѣловъ Грузіи древнихъ ея подданныхъ еще прежде открытія настоящаго, а во время бывшаго здѣсь временнаго правительства до 2,000 семей Шамшадильскихъ Армянь и Татаръ. 2) Въ связяхъ его въ видѣ дѣйствующаго лица и перваго ревнителя съ прочими неблагонамѣренными владѣльцами и народами, а также съ членами Грузинскаго царскаго дома и ихъ приверженцами. 3) Въ пріемѣ къ себѣ бывшаго царевича Александра съ снабженіемъ его и всего сброда его всечуждымъ пособіемъ и даже подкрѣпленіемъ на чинимыхъ отъ нихъ иногда въ Грузіи воровскія впаденія; нынѣ-же, по соглашенію съ Джарскимъ и Бекаванскимъ старѣйшинами, выпровоженіемъ его въ жилища сихъ послѣднихъ. Съ такимъ же злоумышленіемъ во вредъ Грузіи ханъ сей протеръ дерзость свою до высочайшей степени, о чемъ, какъ до внутренняго управленія Грузіи принадлежачемъ, долгомъ ставлю донести въ подробности

Въ бытность еще здѣсь предѣстника в. с. ген. л. Кнорринга, тогда когда по домогательству сего владѣльца на присвоеніе области Шамшадильской отправленъ былъ туда detachmentъ войскъ нашихъ, оставшаяся тамъ часть народа сего имени, въ вознагражденіе убытковъ при увлеченіи прочихъ въ Ганджу, какъ выше упомянуто, отъ владѣльца Ганджинскаго ею понесенныхъ, сѣдѣя обычно своему, погустилась на ограбленіе Ганджинскихъ подданныхъ каравана, изъ Эривани шедшаго. По обстоятельству сему посланъ былъ отъ меня тогда-же чиновникъ для описанія всего ограбленнаго, и по немѣлкію тогда тамъ особаго со стороны Россійской пристава, препоручены были всѣ описанныя вещи начальнику той части народа сугтану Насиб-беку, для храненія на основаніи приказанія его, генералъ-лейтенанта, впрядъ до сношенія о томъ съ ханомъ Ганджинскимъ и до расчета съ нимъ по претензіямъ Грузинскихъ подданныхъ. Вслѣдствіе чего какъ отъ его превосходительства, такъ и отъ меня присланному тогда къ нему, ген.-л. Кнор-

рингу, отъ него посланцемъ чиновнику Гюргин-беку наказано было о присылкѣ подробной вѣдомости, что, у кого и кѣмъ именно въ ограбленномъ караванѣ похищено; потомъ еще два раза разновременно сообщать я о томъ сему хану письменно и словесно, но отъ него до сихъ поръ кромѣ требованій, безъ всякаго по вышеписанному объясненія, возврата сего каравана я ничего не получилъ. Между тѣмъ въ минувшемъ мѣсяцѣ, когда рыбные промышленники здѣшніе по обычаю своему хотѣли ѣхать въ Шекинское владѣніе за рыбою и по поводу, что дорога идетъ туда чрезъ Ганджу, испрашивали сами собою на проѣздъ отъ хана Ганджинскаго позволенія,—получили отъ него письменный отвѣтъ въ видѣ повѣлѣнія, такого содержанія „что когда они привезутъ ему за какия-то принадлежачія ему вещи 10,000 р., то пусть пріѣзжаютъ, а въ противномъ случаѣ подвергнуть себя „взысканію“. Письмо сіе было представлено ко мнѣ и я по оному отправилъ нарочнаго отъ себя чиновника съ отзвонкомъ къ хану, объяснивъ ему причиннымъ образомъ невѣстность переняси съ подданными другою державы, и что ежели на нихъ есть какая либо претензія, то можетъ о томъ снести со мною и получить надлежащее удовлетвореніе. Впрочемъ, ежели требованіе его, какъ пріимчиво я, происходитъ по поводу задержанія въ Шамшадильхъ каравана, то тѣмъ ченѣ прилично было претендовать сіе на людяхъ, и малаго участія въ томъ неизбѣвшихъ, особливо тогда, когда уже не одинъ разъ предлагалъ я и въ семъ случаѣ ему, хану, доставить удовлетвореніе и болѣе уже 4-хъ мѣсяцевъ ожидало для того его увѣдомленія. Посланный мой былъ принятъ отъ хана слишкомъ высокомерно и отпущенъ хогі въ сопровожденіи такого-же посланца ко мнѣ, но не токмо съ совершеннымъ отказомъ въ пропускѣ чрезъ его область рыбныхъ здѣшнихъ промышленниковъ, но еще съ гордыми выраженіями о наглостъ яко-бы занята войсками нашими области Шамшадильской, по мнимому праву ему принадлежачей, и что оны не мыслить, чтобъ на сіе была воля Г. И., а если бы и такъ, то надѣется къ удержанію права своего снискасть защиту и подкрѣпленіе. Касательно-жъ требованной мною вѣдомости о караванѣ, то полагаю невѣстнымъ вести счетъ господицу съ подданными, каковыми признаетъ оны похитившихъ оной Шамшадильцевъ, требуетъ возврата ему сихъ народовъ или покрайней мѣрѣ сколько омажется ограбленныхъ или вещей, съ тѣмъ что остатокъ, когда получатъ ихъ по прежнему во владѣніе, оны самъ взыщеть. Письмо сего хана ко мнѣ и сло-

ва посланного его почти въ томъ-же заключались и въ довольно коликхъ выраженіяхъ, съ присовокупленіемъ еще къ тому угрозы на лице мое, что въ сихъ нанесенныхъ яко-бы мною обидяхъ отнесется онъ съ жалобою къ Е. И. В. Я отвѣтствовалъ сему хану на письмѣ и слова съ совершеннымъ равнодушіемъ, благопрістойно, не касаясь однако-жь нимаго претензи его на Шамшадль, яко дѣла до меня не принадлежащаго и такого, которое можетъ быть сильно опровергнуто и тѣмъ уже, что самъ ханъ сей былъ данникъ Грузіи и что область та всегда заключалась въ предѣлахъ ея, имѣя границею мѣсто Шамхоръ, до коего кордоны наши далеко еще не достигаютъ, требовалъ еще четвертый разъ вѣдомости о караванѣ или присылки тѣхъ самыхъ людей, кои были ограблены, по чему бы можно было отсказать все и самыхъ грабителей по законамъ строго наказатъ.

Тѣмъ временемъ явились ко мнѣ 4 человѣка Тиллскихъ жителей Армяны, по промыслу бывшихъ въ Ганджѣ и оттуда едва спасшихся бѣгствомъ отъ гоненія хана, объявивъ мнѣ, что всѣхъ ихъ тамъ было 27 человѣкъ здѣшнихъ-же купцовъ и что остальные ихъ сотоварищи всѣ задержаны тамъ въ оковахъ и истязываются немилосердо, по требованію отъ нихъ ханомъ 3,000 р., въ число коихъ и получалъ уже онъ 2,000 р. продаемо за полдѣны всѣхъ найденныхъ при нихъ товаровъ и вещей. Я тотъ-же часъ отправилъ отъ себя къ хану другаго чиновника съ убѣдительнымъ представленіемъ противу налага сего поступка, но отвѣта еще не получилъ; посланцу-же его, здѣсь тогда бывшему, объявилъ я о семъ лично, но онъ въ оправданіе хана, своего господина, отвѣтствовалъ, что сіи люди суть яко-бы его подданные, жительствовавшие нѣкогда въ Шамхорѣ. По справкѣ же моей оказалось, что нѣкоторые изъ нихъ дѣйствительно суть оттуда зашедшіе, но живутъ здѣсь съ семействами отъ десяти до тридцати лѣтъ. О всемъ томъ представляю в. с. на благосмотрѣніе, всепокорѣннѣе испрашиваю разрѣшенія какъ въ обезпеченіе промысла рыбнаго, съ общественными нуждами и съ пользою казенною по платежу откушной суммы сопряженнаго, такъ и о удовлетвореніи безвинно потерпѣвшихъ отъ наглости хана на Ганджинскаго здѣшнихъ подданныхъ

1167. *Тожѣ, отъ 8-го января 1803 года, № 25*

Сейчасъ получилъ я рапортъ отъ мурава Шамшадльскихъ Татаръ кн. Соломона Тарханова и помощника его дворянина Варламова, что съ 3-го на 4-е число сего мѣсяца партія, состоявшая изъ 200 добродѣльныхъ хищниковъ, высланная отъ Джевад-ха-

на Ганджинскаго, для впаденія въ границы Грузинскія, съ намѣреніемъ отогнать козацкія табуты при отрядѣ войскъ нашихъ въ Шамшадльяхъ или нанести отряду сему, либо обывателямъ какой либо вредъ, сблизясь къ лагерю не далѣе 6 верстъ, расположилась на ночлегъ, проникнувъ до 20 верстъ во внутреннѣя границы. А какъ о семъ покушеніи онъ, кн. Тархановъ, съ вечера еще былъ извѣщенъ отъ посланнаго имъ предварительно въ Ганджу для развѣданія нарочнаго, то и увѣдомилъ онъ о томъ начальника отряда подполк. Ляхова, который, отправясь съ командою для поиска сихъ хищниковъ, а вслѣдъ за нимъ и кн. Тархановъ съ нѣсколькими вооруженными изъ Татаръ Шамшадльскихъ людьми, и нечаянно нашедъ на передовые посты той партіи, столь потрвожили ихъ, что они съ крайнимъ поспѣшеніемъ, имѣя однако-жь съ козаками перестрѣлку, удалились, но безъ всякой для себя потери; съ нашей же стороны убитъ одинъ козакъ.

1168. *Тожѣ, ген.-м. Лазарева, отъ 9 го января 1803 года, № 14*

Полученнымъ мною рапортомъ отъ подпол. Ляхова извѣщенъ я, что изъ числа удалившихся въ Ганджинскому хану Шамшадльскихъ селеніевъ возвратились на прежніи жилища съ 31-го по 3-е число сто дымовъ и что многіе еще намѣреваются перейти. По тому же рапорту, что пойманные шикетными козаками 2 Армянина при допросѣ показали, что они Шамшадльскіе жители изъ сел. Чурточи (?) и были для прокормленія себя на работѣ въ Ганджѣ, а нынѣ оттуда возвращаются въ свои селенія; при томъ объявили, что всѣ Ганджинскіе Армяне нетерпѣливо желаютъ прибытія войскъ Россійскихъ въ Ганджу, за что всѣ магометанскаго закона ихъ угрожаютъ притѣсненіемъ, и что предосторожность хана Ганджинскаго состоитъ только въ предписаніи дѣлатъ развѣздъ до Шамхоръ, которой всякой день и дѣлается и состоитъ изъ 10 человѣкъ.

1169. *Письмо кн. Цицпанова къ Джессид хану, отъ 25 го февраля 1803 года, № 14*

Письмо ваше, присланное чрезъ почтеннаго чиновника нашего Георгія-бека, дошло до меня; съ удовольствіемъ видѣть я изъ оного наклонность вашу къ мирному, союзному и дружелюбному сохраненію соседства, каковое изъясненіе пріема за чистосердечное ваше желаніе, радуюсь душевно для собственного вашего блага и поздравляю васъ съ благополучнымъ

намѣреніемъ вашимъ, которое буде сохранится непоколебимо, доставитъ вамъ и народу вашему высокое, славное и многомощное покровительство величайшія въ свѣтѣ Россійския Державы и сильнѣйшаго изъ монарховъ великаго и всемилостивѣйшаго Г. И. моего. Во взаимность вашего расположения, в. высочест. можете во всякихъ случаяхъ, при сношеніи вашихъ поданныхъ съ Грузією, прислать ко мнѣ о дѣлахъ вашихъ краткое объясненіе, по которому получите рѣшительное и правосудное удовлетвореніе, ибо по Высочайшей власти Е. И. В., моего великаго Государя, какъ въ управленіи Грузією, такъ и по всемъ дѣламъ сопредѣльныхъ намъ народовъ удостоился я получить полную довѣренность и разрѣшеніе; но дабы явше утвердить столь похвально дружеское ваше расположение и доказать оное торжественно предъ цѣлымъ свѣтомъ, въ залогъ вашей вѣрности и нашей привязи, прошу васъ прислать въ Тифлисъ въ аманаты высокостепеннаго сына вашего старшаго Угурлуагу, которому по достоинству и званію его будетъ здѣсь производиться приличное содержаніе. Исполненіе сего требованія моего почту я истиннымъ знакомъ вашего чистосердечнаго доброжелательства и тогда, по собственнымъ словамъ вашимъ, не будетъ никакого различія между Гандією и Грузією. Впрочемъ, о дари любезнаго вашего Гюргин-бека, отправляю съ нимъ, въ знакъ моего дружескаго расположенія къ в. высочест., бархату и атласу по 10 аршинъ и пребыть честь имѣю навсегда готовымъ къ услугамъ. . . .

1170. *Тожѣ, кн. Ревиза Андроникова къ кн. Цицианову, отъ 7-го апрѣля 1803 года.*

Если угодно узнать о Джевад-ханѣ, онъ съ Ибрагим-ханомъ помирился, отъ коего и получалъ дѣй пушки, а онъ ему отдалъ 8 катеровъ и одну палатку. Джевад-ханъ укрѣпляетъ свою крѣпость, а окружающіе около Ганджи народы отдаетъ подъ сохраненіе Ибрагим-хану. Въ Шамхорѣ отправилъ я человѣка, по возвращеніи коего донесу в. с. обо всемъ. Шамхорскіе просятъ васъ усерднѣйше о нарядѣ къ нимъ войскъ; они желаютъ перебраться въ Шамшадиль, но опасаются Мамед-Хусейнъ съ своимъ народомъ живетъ въ Загамъ; если позволите, думаю я ихъ перевезти въ Тоузъ, — въ ихъ селеніе.

1171. *Предписаніе кн Цицианова Казахскому мурзаву кн. Гурсевану Чачинадзе, отъ 17-го ноября 1803 года, № 1931.*

Полагая, что въ силу моего къ вамъ отъ 30-го іюня

мѣсяца предписанія о учиненіи наряда изъ Казаховъ, подѣ муравствомъ вашимъ находящихсѣя, коному войску, которое должно состоять по крайней мѣрѣ изъ 300 чел., вами уже оное войско притововано и извѣщая при селѣ васъ, что я имѣю выступить въ походъ съ войсками къ Ганджѣ на сей недѣль, подтверждаю в. с., чтобы сказанное войско было въ совершенной готовности съ 6-ти-недѣльнымъ провіантомъ и гдѣ удобнѣе имѣете явиться съ онымъ ко мнѣ или прислать съ тѣмъ, кому вы ихъ препоручите*).

1172. *Письмо кн. Цицианова къ Джевад-хану, отъ 29-го ноября 1803 года.*

Вступивъ во владѣніе Ганджинское, объявляю вамъ о причинахъ моего прихода сюда 1-ая и главная, что Ганджа съ ея округомъ во времена парци Тамары принадлежала Грузіи и слабостію царей Грузинскихъ отторгнута отъ оной; Всероссийская же Имперія, принявъ Грузію въ свое высокомоощное покровительство и подданство, не можетъ взирать съ равнодушіемъ на расторженіе Грузи и несогласно бы было съ сіялою и достоинствомъ высокомоощной и Богомъ вознесенной Россійской Имперіи оставить Ганджу, яко достояніе и часть Грузіи, въ рукахъ чуждыхъ. 2) В. высочестеп на письмо мое, писанное по призыву моему въ Грузію, коимъ я требовалъ сына вашего въ аманаты, отвѣчали, что Иранскаго государя опасаетесь, забывъ, что 6 лѣтъ тому назадъ были Россійскимъ подданнымъ и въ кр. Ганджинской столицы высокоставныя Всероссийския войска. 3) Купцы Тифлисскіе, ограбленные вашими людьми, не получили удовлетворенія отъ в. высочест.—а по симъ тремъ причинамъ я самъ пришедъ съ войсками брать городъ, по обычаю Европейскому и по вѣрѣ мною исповѣдуемой, долженъ, не приступая къ пролитію крови человѣческой, предложить вамъ о сдачѣ города и требовать отъ васъ въ отвѣтъ двухъ словъ, по вашему выбору да или нѣтъ, т. е. сдаете или не сдаете? Да будетъ вамъ извѣстно также, что допустить войска перейти въ такую непогодъ и вступить въ ваше владѣніе, никакихъ договоровъ принято быть не можетъ, а сдачу на волю мою вамъ предназначаю и тогда испытаете неограниченное милосердіе Е. И. В. всемилостивѣйшаго Государя моего.

Буде сего не желаете, то ждите несчастнаго жребія, коему подпади нѣкогда Исамаль, Очаконъ, Варшава и многіе другіе города. Буде завтра въ поодень не получу я отвѣта, то брань возгорится, понесу подѣ

*) Такого же содержанія предписаніе было дано и Демурцалскому мурзаву кн Тамазу Орбелиани, съ порученіемъ выставитъ изъ мѣстныхъ Татаръ 100 чел коналаго войска

Ганджу огонь и мечь, чему вы будете свидетели и узнаете, умно-ли я держать мое слово.

1173. Tojə, Dəjjad-xana xə kn. Ciciyanou.

درینوقت کاغذیکه فرستاده بودی رسید و نوسه بودی که در ایام طومار دد، فال کجھ تابع کرجستان بود این سخن را هیچکس نسیند است انا یدران ما که عتس طلیخان و سایرین ناسد در کرجستان حاکم بود، داد هرگاه قبول نه نماید از مژان یراهل کرجستان تحقیق نماید که عتس طلیخان در کرجستان حاکم والی بود، اسب یانه و نالفعال مسجد و کتان او در کرجستان هست و خلعت و طلیقه او هم در خانه اهل کرجستان هست و اراتام یدران کلی خان و یدران سرحد کجھ و کرجستان معلوم بود، که ار کجا تا نکجا اسب و ما این سخهارا نه ران نسی آوردیم و هرگاه بگویم هم که یدران ما در کرجستان والی بوده است کسی قبول نسی نماید و دایس سخن کرجستانا کسی نما نمیدهد و دیگر آنکه نوسه بودی که سش سال پیش ازین قلعه کجھ را نه یادسا، روسیته داده بودی درست است در آنوقت یادسا، سما نه تمامی ولایت ایران رقم کوسه بود و نما هم نوسه بود ما رقم یادساها قبول کرده قلعرا دادیم هرگاه نار یادسا در خصوص کجھ نه ما فرمان نوسه ناسد فرمان یادساها معلوم و اسکل نامیدیم ما هم رقم یادساها دیده از انحرار عمل نماییم و دیگر آنکه نوسه بودی که سما پیش از این کرجستان تابع بودی معلوم سما ناسد که الحال رقم یادسا سما درست ما حسب نه بید که در آن رقم مارا بکلریکی کجھ نوسه بود یا تابع کرجستان از ایسعی معلوم اسب که سخن سما خلاصی قول سما اسب و دیگر آنکه در آنوقت که ما تابع یادسا، روسیته سده بودیم یادسا، ایران سخراسان رومه بود و دست ما ناو نمیرسید و صحقه آنکه یادسا، روسیته هم یادسا، عظیم آسان بود اطاعت ادرا قبول کردیم و الحال یادسا، ایران الحمد لله و الله در نزدیک و حالا هم غلام سردارش نایسجا آمده است و قوسون هم آمده و نایس آید و دیگر آنکه نوسه بودیکه کرجستان نه یادسا، تعلق دارد از تخرار او مال کرفته اید درست است انا دور ازل که سما وارد کرجستان سدد در سما نوسیم و ازم فرستاده معلوم کردیم که نصیب که رعیت ما است و ار ما رو کریان سده، اموال تخرار ملرا کوسه اسب و حال کردیم که سما بوکر یادسا، حمید الله نا دیوان حق کرده، مال ادم مارا کوسه میدهد و نصیب و سایر سمس الدینلوهارا که ار ما رو کریان سده، اموال کوسه نه ما خواهی داد دیدیم که هیچ کداهار عمل نیلورید و ما هم آنچه کوسه ایم از دیگران بپرسد و نه بید که از رعیت کجھ

که شکوری ناسد کوسه ایم یا از اهل کرجستان کوسه ایم و الا هرگاه نمای دعوا دارد ما هم آماده حکم هستیم و اگر از توپ و توپخانه خود لاف می زنی از سققت خدا توپ ما از سما کمتر نیست هرگاه توپ سما یک کراسب توپ ما سه کر و چهار کراسب و نصرت هم ناسد اسب و ار کجا معلوم می شود که سما از فریاد رسید ترهسید سما دعوی خود را دیده اید و دعوی قریلسرا ندیده اید و نوسه بودیکه آماده حکم ناسد از آنوقت که سما نه سمس الدینلو آورید و رعیت ما را تابع خود کردید از آن روز تا حال در تدارک هستیم و خلاص و آماده بوده ایم هرگاه دعوا میکنی دعوا خواهیم کرد و آنکه نوسه بودیکه هرگاه این سخهارا قبول نکنی بدجعی ترا کوسه اسب ما هم حین میدانیم که حدیکه سما دایس خیال اتمامه آمده اید سارا هم بدجعی کنید، از بیطرفی و کجا تا یسجا آورده است ان شاء الله تعالی بدجعی سما معلوم خواهد شد و التلاطم

Я получил твое письмо. Ты пишешь, что во время царицы Тамары Ганджа находилась в зависимости Грузии. Этому рассказу никто не поверит. А наши предки Аббас-Кули-ханъ и прочие управляли Грузией. Если не вѣришь, спроси Грузинских старожилъ, — управлялъ Аббас-Кули-ханъ Грузией или нѣтъ? Донишь въ Грузи существуютъ его мечети и лавки. У многихъ Грузинъ сохранились его приказы. Со времени Ираклія и нашего отца границы Грузи и Ганджи опредѣлены. Если я скажу, что предки мои были валиями въ Грузи, никто не приметъ этихъ словъ въ уваженіе и никто не возвратитъ мнѣ Грузи.

Ты еще пишешь, что я 6 лѣтъ тому назадъ передалъ Ганджинскую крѣпость Русскому Падишаху. Это правда. Тогда твой Падишахъ прислалъ мнѣ рескриптъ и я, принявъ Его предложеніе, передалъ крѣпость. Если и теперь твой Падишахъ прислалъ такой рескриптъ, то покажи его мнѣ. Тогда я, увидавши Его волю, сообразусь съ нею.

Ты еще писалъ, что я будто находилъ прежде въ зависимости Грузи; но да будетъ тебѣ извѣстно, что въ моихъ рукахъ и теперь рескриптъ твоего Падишаха. Посмотри, названъ ли я въ немъ Ганджинскимъ белгербегомъ или вассаломъ Грузи. Изъ этого явствуетъ, что слова твои ложны. Кроме того, въ то время когда я передалъ Ганджу твоему Падишаху, Персидскій шахъ находился въ Хорасанѣ и моя рука не достигала его и я смелъ нужнымъ покориться Русскому Падишаху, какъ великому также монарху. А теперь, слава Аллаху, Персидскій шахъ находится въ близости моей и посланный его главнокомандующаго уже прибылъ сюда; также прибыло войско и еще онаго прибываетъ.

Еще ты пишешь, что Грузія принадлежит Русскому Падишаху и я не имѣлъ права конфисковать имущество ея кушцовъ Это правда. Но когда ты только что прибылъ въ Грузію и я писалъ тебѣ отнять у моего подвластнаго, измѣнишаго мнѣ, Насиб-бека похищенное имъ у нашихъ кушцовъ имущество и возвратитъ оно, — я былъ увѣренъ, что ты исполнишь мое желаніе, также возвратишь измѣнившихъ мнѣ Шамшадильцевъ и Насиб-бека; ты ни того, ни другаго не сдѣлалъ. Я конфисковалъ имущество у жителей Ганджи и Шамхора, а вовсе не у жителей Грузіи. Если ты замышляешь со мною войну, то я готовъ; если ты хвастаешься своими пушками, то и мои не хуже твоихъ; если твои пушки длиною въ 1 аршинъ, то мои въ 3 и 4 аршина, и успѣхъ зависить отъ Аллаха. Откуда извѣстно, что ваши войска храбрѣ Персидскихъ? Вы только видѣли свои сраженія, а войны съ Персіанами не видѣли. Ты предлагаешь мнѣ быть готовымъ на борьбу? Я съ того дня готовуюсь, какъ ты, прибывъ въ Шамшадиль, обратилъ его население въ зависимость свою. Если хочешь воевать, будемъ воевать. Ты предсказываешь мнѣ несчастье, если я не приму твоего предложенія; но я полагаю, что несчастье преслѣдуетъ самого тебя, которое завлекло тебя изъ Петербурга сюда. Последствія покажутъ, кто изъ насъ будетъ несчастенъ.

1174. *Обещаніе Армянскимъ народамъ, обитающимъ въ Ганджинской области, отъ 30-го ноября 1803 года. — Шамхоръ.*

Вступивъ я съ побѣдоносными Всероссийскими войсками въ землю, Ганджинской провинціи принадлежащую, увѣрю всѣхъ вѣсть именемъ Е. И. В. всемилостивѣйшаго Государя моего, что кто только изъ васъ прибѣгнетъ къ сильной Высочайшаго Всероссийскаго престола защитѣ, будетъ огражденъ отъ всѣхъ опасностей личныя и имущественныя, не возмущая нималяйшаго ни въ чемъ ущерба, избавитъ отъ всѣхъ притѣсненій и грабительства, магометанами доселѣ чинимыхъ, и будетъ имѣть невозбранное право итти на жительство въ какую либо часть Грузіи, вѣдая что тамъ будутъ государственными крестьянами, не принадлежа ни мелиамъ, ни другимъ какимъ либо помѣщикамъ.

1175. *Письмо кн. Цицианова къ Джевад-хану, отъ 9 го декабря 1803 года.*

Кн. Цициановъ, высокославныхъ Всероссийскихъ войскъ ген. л., главнокомандующій въ Грузіи, въ Астра-

хани и на Кавказѣ, начальникъ Каспійской флотиліи, многихъ орденовъ кавалеръ и проч.; по Европейскому обычаю и по вѣрѣ имъ исповѣдуемой еще разъ вопрошаетъ е. высочестъ, Джевад-хана Ганджинскаго сдаться-ли онъ крѣпостѣ на волю войскъ Россійскихъ начальника, или нѣтъ? А отвѣтъ долженъ быть присланъ неотмѣнно завтра по утру и для безопасности посланнаго онъ долженъ имѣть бѣлый платокъ, названный на палкѣ.

1176. *Тоже, отъ 11-го декабря 1803 года*

Кн. Цициановъ объявляетъ высокостепенному Джевад-хану, что письмо его онъ получалъ, что не условія ему предлагаются, а вотъ что по добротѣ сердца ему совѣтуетъ — завтра высокоторжественный день Е. И. В. всемилостивѣйшаго Г. И. и если его высокостепенство вышлетъ въ оный день поутру ключи города съ сыномъ своимъ, Хусейн-Кули-агою, который и долженъ остаться аманатомъ, въ знакъ сдачи города начальнику войскъ Россійскихъ, тогда все счастье и благоденствіе сойдеть на его высокостепенство Джевад-хана Ганджинскаго отъ всещедраго десницы милосердаго нашего Государя.

Буде до обѣда завтра не будетъ исполнено сіе, то возгорится наки война и Богомъ живымъ клянется начальникъ Россійскихъ войскъ, что штурмъ пролетѣтъ рѣками кровью несчастныхъ, которыхъ, хотя и другой вѣры, онъ жалѣть будетъ по челоуколюбію.

1177. *Тоже, отъ 26-го декабря 1803 года.*

Кн. Цициановъ, ген. л. и проч., получа письмо отъ высокостепеннаго Джевад-хана Ганджинскаго, просящаго для переноса рѣчей Казаха Махмада, объявляетъ, что между Казаховъ много Махмадовъ, а потому и неизвѣстно, который нуженъ. Впрочемъ требованія генерала войскъ Россійскихъ его высокостепенству извѣстны, — слѣдовательно и отвѣты на требованія должны быть на письмѣ. Кто слыхалъ на святѣ, чтобы Россійскія войска, обложивъ крѣпостъ, отошли безъ взятія оной сдачею или штурмомъ? первое благоденствіе сдающихся утверждается, а послѣднее кровію омывается и Богъ покажетъ при послѣднемъ, въ чьихъ рукахъ Ганджа останется

1178. *Тоже, отъ 28-го декабря 1803 года*

Вы просили третьяго дня Казаха Махмада для перенесенія рѣчей вашихъ ко мнѣ; я требовалъ сказать объ имени его отца, для того что Махмадовъ много.

Вы болѣе не присылаете, а изъ всего сего заключаю я, что вамъ нужно объясниться. Я же по вѣрѣ моей, презирая гордость Азіатскую, для избѣжанія пролитія крови человѣческой и чтобы на совѣсти моей оное кровопролитіе не осталось, настаиваю васъ, что Европейскіе обычаи позволяютъ осажденнымъ просить перемпрія, осаждающе даютъ на сколько времени за-благоразсудятъ и тогда съ обѣихъ сторонъ ни одно ружье не должно выстрѣлить и воююще чрезъ повѣренныхъ предлагаютъ и отвергаютъ условія. Послѣ истечения сего времени или пакы возгорается война или сдается городъ на условіяхъ; такъ дѣлалось въ присутствіи моемъ подъ 4 мя крѣпостями, гдѣ я находился. Послѣ сего предложенія Богъ увидитъ, я ли виновенъ буду въ пролитіи крови въ день штурма. Отвѣтъ на сіе долженъ быть данъ сегодня.

1179. *Тожѣ, отъ 29-го декабря 1803 года.*

Видя изъ послѣдняго вашего письма, что вы не наклонны на сдачу крѣпости, даюмъ вамъ почитаю въ послѣдній самый разъ отправить къ вамъ статьи условія, на коихъ, знаю милосердіе Е. И. В. всемілостивѣйшаго моего Государя ко вамъ, войску Его покоряющимся, сдача крѣпости можетъ быть принята; преходя замчаніемъ ваши совѣты, чтобы мнѣ не ити на штурмъ, буде не хочу, чтобы кровь пролилась, яко изъясненіе неприличное и ни въ какомъ благонаравномъ Европейскомъ писаніи не приемлемое, не могу безъ отвѣта того оставить, что я никогда Казаха Мамада къ вамъ не посылывалъ и буде посылалъ чрезъ плѣнныхъ, а не чрезъ того Маюра, который прежде былъ къ вамъ присланъ, такъ оттого, что бывали въ Персіи примѣры, что посла не почташи особю неподверженно никакому оскорбленію, вопреки Европейскіихъ и Турецкихъ обычаевъ. Когда я требую скорого отвѣта на мои письма, то не для того, чтобы я считалъ неприятелю слугою, а точно для онаго, что по обычаемъ людскости взаимности должна соблюдена быть; т е когда я на ваши письма въ тотъ же день отвѣчаю, то и вы должны тѣмъ-же платитъ и потому-де надѣюсь, что не по момъ, а общимъ цѣлаго свѣта правиламъ взаимности поступите и на сіе я получу завтра предъ полуднемъ.

Статьи, на коихъ сдача г. Ганджи можетъ быть принята.

1) Джебд-ханъ Ганджинскій долженъ присутствъ на поддество Воеводѣ Г И и всѣ жители его владѣнія тоже должны исполнить.

2) Крѣпость должна новсе быть очищена и завята со всеми орудіями и военными снарядами Россійскими войсками.

3) Джебд ханъ Ганджинскій, являясь въ поддество Россійское, уря вѣстъ слово владѣнникъ на армянскъ правахъ и предубѣдъ давнишнихъ Рос сіи, платя по 20,000 р въ годъ и за 1804 года долженъ всю оную сумму возлатитъ при поддествѣ снхъ етатовъ

4) Войска расположенныя въ крѣпости и по дорогѣ къ Шамшино должны снабдитъ провантоу и еврамскі, а именно въ годъ шеншири 2,605 тагаръ, крутъ 243¹/₄ тагара, ливена 601¹/₄ тагара,—все на Ганджинскую мѣру, а подъ сію отвѣсти лута, ливено же шеншири здѣшнему монетоу въ 4 р., крупу въ 6 р и ячмень въ 2 р 40 к владую тагару. Для избѣжанія не могу-щась встрѣтиться споромъ, тагара должна быть вымѣрена и зачетана печатью главнаго начальника войскъ Россійскихъ.

5) На Шамширѣ и жителей его провинціи никакому притѣженію не платитъ, а оставаться имъ мѣжъ они мѣжъ сосѣствъ, подъ управленіемъ Грузинскаго правленія.

6) Въ вѣрность сохраненія всего вышенаписаннаго Джебд-ханъ Ганджинскій долженъ сына своего Хусейн-Кули агу отдать аманатомъ для всегданнаго пребыванія при главоуправляющемъ Грузіею, коему будетъ производимо по 10 р въ дѣи.

1180. *Тожѣ, къ Ширин-беку Салмусіскому, отъ 2-го января 1804 года, № 1.*

Ширин-беку со мною, высокоославныхъ Россійскихъ войскъ главнымъ начальникомъ, переписываться и пересылать пословъ не кстати и низко для меня, а вы должны были тотчасъ сами прѣѣхать съ покорностію. Когда вы боялись Джебд-хана, какъ же вы меня не боитесь? и какъ вы смѣли принять его дѣтей къ себѣ, бѣжавшихъ отсюда, которыхъ вы должны безъ всякой отговорки сюда предстватить и имъ худо не будетъ сдѣлано. Если-бъ ихъ отецъ послушалъ меня и отдалъ бы мнѣ крѣпость, то-бы онъ ханомъ остался здѣсь на вѣки,—таковы были послѣднія предложенія мои ему на письма. Оставьте въ Персидскіе обманы и знайте, что вамъ меня не обманутъ; прѣѣжайте тотчасъ съ покорностію ко мнѣ и привезите дѣтей ханскихъ, — тогда я приведу васъ къ присягѣ и приму въ подданные Е. И. В. всемілостивѣйшаго моего Г И А если вы замедлите, то я васъ и на землѣ и въ водѣ найду. Вспомните только это, что я слово свое держать умью сказалъ, что Чарскую провинцію сокрушу и сокрушилъ; сказалъ, что царскую фамилію, раздирающую Грузію, изъ Грузіи выведу и выведу; сказалъ, что Ганджу возьму и завялъ. Теперь судите, можете-ли вы равняться съ симъ предметами и неужели думаете, что я повѣрю вашимъ отговоркамъ? Впрочемъ васъ увѣрлю, что будете довольны Россійскимъ правленіемъ и момъ приемомъ, если вы чрезъ день прѣѣдете, для того что мнѣ дожидаться васъ не кстати будетъ.

1181. *Донесеніе къ Цицикову гр. А. Воронцову, отъ 3-го января 1804 года, № 3. — Ганджи.*

Изъ всеподданнѣйшаго моего донесенія Е. И. В и приложенной при ономъ переписки моей во время блокады съ Джебд ханомъ в. с усмотрѣть изволите, что онъ меня довелъ до необходимости взять городъ приступомъ, ибо съ одной стороны предложеніе мое ему осталось владѣтельнымъ ханомъ и данникомъ Рос-

си не токмо не принял, но и не отвѣчалъ,— съ другой стороны необходимымъ войскамъ Е. И. В. отлучить отъ города, не взявши оный ни тѣмъ, ни другимъ образомъ, было бы по мнѣнию моему невмѣстно и сила оружія Всероссийскаго упала бы въ глазахъ соудей, учреждающихъ свое поведеніе единымъ страхомъ отъ сильнаго. И такъ, почтеннѣйше представа в с. причины, побудившія меня прибѣгнуть къ сей мѣрѣ, слѣду ласкаться надеждою, что удостоитъ соизволите оное своимъ одобреніемъ. Нимало не сомнѣваюся при томъ, что послѣдствія и время оправдаютъ меня въ относителномъ къ пользѣ дѣлъ въ здѣшнемъ краю и тѣмъ паче, что Ганджинская крѣпость, почитавшаяся между Азіятцовъ неприступною, держитъ въ страхѣ весь Адербейджанъ и можетъ способствовать торговлѣ Грузинской по Каспійскому морю.

1182. Предложеніе къ Цицианову Кавказскому гражданскому губернатору Каспарову, отъ 8 го января 1804 года, № 5

Ни строжайшее обложене Ганджинской крѣпости, чрезъ цѣлый мѣсяцъ лишившее осажденныхъ воды и дровъ, ни 5-ти-кратное мое требованіе сдачи города, ни даже послѣднее мое предложеніе, сдѣланное хану о-статься владѣльцемъ и данникомъ Россіи, не могли превозмочь упорства и буйства Джевад-хана, а потому и принужденнымъ я напелся прибѣгнуть къ единственной и необходимой мѣрѣ, состоящей во взятіи крѣпости приступомъ, что и совершено двумя колоннами, при помощи Вышинго, съ невѣроятнымъ успѣхомъ и малымъ урономъ, 3-го числа на разсвѣтѣ, въ полтора часа времени, употребленнаго на штурмъ.

Добыча наша состоитъ въ 12-ти орудіяхъ, 6-ти фальконетахъ, въ 1-мъ штандартѣ, 8-ми знаменахъ, въ 55-ти пудахъ пороку и въ большомъ хлѣбномъ запасѣ.

Уронъ съ нашей стороны въ убитыхъ 1 штабъ и 2 обер-офицерахъ и 35 нижнихъ чинахъ, да ранено легко штабъ 1, обер-офицеровъ 8, нижнихъ чи новъ 122 и тяжело обер-офицеровъ 5 и нижнихъ чиновъ 70 человѣкъ.

Потеря съ непріятельской стороны состоитъ, въ 1,500 убитыхъ и 17,224 въ плѣнъ взятыхъ, мужеска и женска пола, а о раненыхъ неизвѣстно. Мѣстопо-ложене Ганджинской крѣпости, державъ въ страхѣ весь Адербейджанъ, заставляетъ пріобрѣтеніе сіе почитать наиважнѣйшимъ для Россіи, а потому и считаю нужнымъ, извѣстна о томъ в пр., предложить вамъ о толь знаменитой побѣдѣ дать знать во все мѣста вѣрнейной вамъ губерніи.

1183. Всеподданнѣйшій рапортъ къ Цицианову, отъ 10-го января 1804 года, № 1.

Слѣдствіемъ штурма Ганджинской крѣпости есть то, что Ширин-бекъ Самухскій, зависящій отъ Джевад-хана, пріѣхавъ вчера ко мнѣ просить принять его во Всероссийское подданство; я же, на вѣрность оному приведши его къ присягѣ, всеподданнѣйше подношу присяжный листъ и имѣю счастье донести какъ о томъ, что я его обложилъ оброкомъ по 1,000 червонныхъ въ годъ, со взносомъ тѣхъ денегъ въ январѣ мѣсяцѣ каждаго года, такъ и о томъ, что онъ не болѣе 400 домовъ имѣетъ своего владѣнія.

1184. Отношеніе гр. А. Воронцова къ кн. Цицианову, отъ 31-го января 1804 года.

Рапорты на Высочайшее имя и разныя отношенія ваши ко мнѣ, отъ 9-го минушаго декабря, получены здѣсь исправно и были представлены Г. И.

Е. И. В. съ удовольствіемъ усмотрѣвъ изъ оныхъ предпріятіе ваше на Ганджу и занятіе предмѣстій того города. Мы увѣрены, что Богъ благословитъ сей подвигъ вашъ счастливымъ успѣхомъ и надѣемся въ скоромъ времени получить извѣстія о покореніи и самой кр. Ганджинской, послѣ чего не оставите обратитъ силы вамъ вѣрнейныя на занятіе Имеретіи.

Царь Соломонъ коварствомъ своимъ и разными умыслами подаетъ все права на такое предпріятіе.

Посланецъ его на сихъ дняхъ будетъ отсюда къ вамъ отправленъ, о чемъ уже обстоятельно отъ меня къ вамъ было писано.

Не хочу также оставить васъ безъ увѣдомленія, что здѣсь экспедицію на Ганджу и успѣхами, кои по сіе время вы имѣли, совершенно довольны и не сомнѣваюся, чтобы благоразуміе и опытность ваша не подали вамъ способъ успѣшнымъ занятіемъ Имеретіи заслужитъ новые опыты Монаршаго благоволенія и всеобщее уваженіе

1185. Письмо къ Цицианову къ Узулу атъ, отъ 4-го февраля 1804 года, № 80.

Письмо ваше, изъясняющее вашу надежду и увѣренность на меня, по слуху дошедшему къ вамъ о человеколюбии и милости, оказанной семейству вашему, я получилъ и увѣрить васъ могу, что вы не ошибаетесь; вамъ слѣдовало, вмѣсто того, чтобы писать ко мнѣ письма, пріѣхать самому и съ братомъ вашимъ Али-Кули-агою ко мнѣ въ Тифлисъ,—тогда бы я васъ принялъ какъ отецъ дѣтей принимаетъ; тогда бы я вамъ у Е. И. В. всемогущѣйшаго Государя моего исходатайствовалъ жалованья къ безбѣдной вашей

жизни; тогда бы въ объятіяхъ своей несчастной супруги, въ объятіяхъ дѣтей своихъ, коихъ я лобызалъ, жили бы покойно, утѣшая своимъ присутствіемъ мать свою и семейство. Но вы того не сдѣлали, живете у первого злодѣя дома вашего. Буде я постигнулъ на раззореніе Ганджи и сокрушеніе моихъ враговъ, величію моего великаго Государя противника, то я-ли тому виною? Вы сами свидѣтели, сколько разъ родителю вашему я предлагалъ сдачу крѣпости и какія выгодныя условія обѣщалъ. И такъ поспѣшите съ братомъ своимъ въ Тифлисъ прійхать; тогда увидите, умѣю-ли я гдѣти и справедливость моими-ли устами говорить. Вѣрьте Богу, въ котораго я вѣрую, что Россіянѣ за должность свою почитаютъ являть милость и помочь побѣжденному; обрадуйте тѣмъ ваше семейство, доставьте имъ спокойствіе. Я вамъ покажу, что Россіянѣ великодушны и имѣютъ сердца человѣколюбивыя; буде же вы опоздаете, то не я тому буду виною. Не слушайте совѣтовъ Персидскихъ; они васъ погубить и разлучать васъ съ почтенною вашею супругою Ниса-бегумъ и почтенною родительницею навѣки; для нихъ же о назначеніи безбѣдной и вѣчной пенсіи представлялъ уже я Г И, которую монаршу милость навѣрно они получаютъ.

Оставаясь въ скоромъ ожиданіи васъ сюда, въ Тифлисъ, прошу Бога, чтобы Онъ вложилъ вамъ въ сердце сожалѣніе къ вашему семейству, желая вамъ всякаго добра . . .

1186. Высочайшій рескриптъ кн. Цицианову, отъ 5-го февраля 1804 года — С. Петербургъ

Извѣстіе о взятіи Ганджи подаетъ Мнѣ новый и пріятный случай изъявить вамъ искреннюю благодарность Мою за труды ваши на пользу отечества; обстоятельства же, сопровождавшія сіе завоеваніе, усугубляютъ удовольствіе, причиненное Мнѣ симъ событіемъ. Похвала мѣры кротости, которая въ предпозитительно употребить желали, немѣло одобряю строгое средство, вынужденное упорствомъ Джевад-хана Россійскимъ воинамъ, всегда побѣждать пріобщишимъ, неиррилично было бы уступить надменности Азіатской и примѣръ таковой, возгорди прочихъ владѣльцевъ той страны, предназначенныхъ въ подданство Имперіи, представлялъ бы, конечно, вносѣдствіи трудности въ совершеніи плана, вамъ въ руководство даннаго. А потому, признавъ необходимость жестокой мѣры присутствующей, остается Мнѣ только воздать должную похвалу храбрости войскъ, въ дѣйствіи сѣмъ подвизавшихся, и радоваться, что человѣколюбіе обуздано запальчивостью, съ таковымъ подвигомъ нераздѣльно сопряженною.

День сей да послужитъ примѣромъ на грядуща времена и мечъ Россіянъ, наказуя однихъ съ ними борющихся, да отгратится отъ невинныхъ и обезоруженныхъ. Поведеніе войскъ въ семь случаевъ относя къ благоразумному начальству вашему, пріятно Мнѣ засвидѣтельствовать вамъ Мое за то удовольствіе и поручить вамъ объявить благоволеніе Мое всѣмъ чинамъ и рядовымъ, подъ Ганджею находившимся. Должное же награжденіе отличившимся опредѣлю Я по полученіи подробныхъ отъ васъ о дѣлѣ сѣмъ донесеній.

Богдануя сердечно о жертвахъ, принесенныхъ упорству Джевад хана, и сожалѣя о собственной его и сына его участи, увѣренъ Я, что почитательность ваша о раненыхъ сохранить для Имперіи и воинвъ сѣя и новыхъ подданныхъ.

Одобрѣя требуемому вами отъ Керим-бека выдачу укрывшихся у него двухъ сыновъ Джевад-хана, нужнымъ почитаю, чтобы они отправлены были на житіе внутрь Россіи, гдѣ найдутъ они и безопасное и безнужное содержаніе, что и предоставляю вашему распоряженію.

Въ перенесѣ своей съ вами ханъ Ганджикскій упоминаетъ о чиновникѣ Персидскомъ и Персидскихъ войскахъ, при немъ находившихся; буде таковые окажутся, не бесполезно было-бы удалить ихъ отъ театра операцій вашихъ и вообще, оставая обывателей въ жилищахъ ихъ, переселять служащихъ въ войскахъ хановъ по сію сторону Кавказскихъ горъ.

Случившееся съ Ганджею и порученное ген-м Гулякову наказаніе Чарской провинціи за вѣроломство ея покажутъ достаточно народамъ страны сѣя, чего они ожидать имѣютъ и отъ милосердія Россіянъ, и отъ прещенія ихъ за несоблюденіе доброй вѣры и не выполненіе обѣщаннаго. Я не сомнѣваюсь, что обратятся теперь на Имеретію, не совершили-бы вы съ равнымъ успѣхомъ присоединеніе царства сего къ Россійской Имперіи Устроивъ же чрезъ побережннн владѣнія Мингреліи сообщеніе съ Тавридою, свяжете весь сей край крѣпчайшимъ узломъ съ метрополіею и тогда исчезнутъ всѣ препятствія, наносимыя поясомъ Кавказскихъ горъ, ущеља коихъ служили донынѣ единственнымъ путемъ.

Разныя отношенія ваши, на имя Государственнаго канцлера писанныя, Мнѣ поднесены были. Извѣстіе о дѣлахъ Персидскихъ, между оными находящееся, вамъ отъ ген-м. Завалишина доставленное, заслуживаетъ особенное вниманіе и показываетъ, что тѣмъ быстрее будетъ теченіе происшествій, имѣющихъ покорить Россійской Имперіи страны, орошаемая Курою и Араксомъ, тѣмъ благонадежнѣе успѣхъ сихъ предприятий нашихъ. Дѣятельность ваша и усердіе служить Мнѣ

залогомъ, что вы не упустите воспользоваться обстоятельствами, нудящими нынѣ Баба-хана пещисъ о сохраненіи собственной его власти и сокровищей и тѣмъ самымъ отвлекающими вниманіе его отъ Адзербейджана и областей, по западному берегу Каспійскаго моря лежащихъ, чтобы довершить предначатое и постановить въ край сямъ твердую ногу, прежде нежели владѣтель сей въ состояніи будетъ представить тому препоны. Если для совершенія оного потребнымъ найдете вы усилить себя войскомъ и денежнымъ пособіемъ, донесите Мнѣ о томъ и будьте увѣрены, что все что возможно вамъ доставлено будетъ безъ отлагательства.

Предложеніе ваше переименовать Ганджу Россійскимъ именемъ пріемлю Я за благо и вы можете оное исполнить.

Повторяя вамъ изъявленіе признательности Моей къ полезному служенію вашему, пребываю вамъ благодаренный.

Подписано „АЛЕКСАНДРЪ“

Контрасигнроваль г-р А Воронцовъ

1187. Токсе, отъ 20-го февраля 1804 года. — С. Петербургъ.

Донесенія ваши отъ 10-го января о принятии Ширин-бека Самухскаго, отъ Ганджинскаго хана завѣщавшаго, въ Россійское подданство, о назначеніи пенсіоновъ нѣкоторымъ членамъ ханской фамилии и объ освобожденіи г. Ганджи отъ платежа податей, кромѣ таможеннаго сбора, Я получилъ.

Одобряя въ полной мѣрѣ всѣ распоряженія ваши, а намѣче тѣ, коими старались вы облегчить участь ханской фамилии и жителей взятаго города, Я приказалъ вмѣстѣ съ симъ министру финансовъ, по списку отъ васъ представленному, производить женамъ бывшаго хана Бегюмъ и Шукуюфъ по 1,200 р. каждой въ годъ, невѣстамъ его, — Ниса-Бегюмъ съ дѣтьми ея и Зейнабъ — по 600 р. каждой и дочери ханской Ханумъ по 300, а всего по 3,900 р. въ годъ, поручая вамъ возобновить представленне о производствѣ пенсіоновъ ханскимъ сыновьямъ и наперсницѣмъ его Шемси-Бегюмъ, буде первые, раскаявшись, изъ побѣга возвратятся, а о послѣдней, пребывающей въ Дагестанѣ, братъ ея Хамуй или Сурхай-ханъ Казикумухскій ходатайствовать будетъ.

Что же касается до податей и доходовъ окладныхъ Ганджинскаго владѣнія, вы не оставите въ продолженіе даруемой оному въ теченіи настоящаго года льготы возложить на кого вы за благо признаете привести статью сію въ извѣстность и сдѣлать о будущемъ ея положеніи соображенія ваши.

Подписано „АЛЕКСАНДРЪ“

Контрасигнроваль г-р В Коубевъ

1188. Вседоданныйшее прошеніе Угурулу-ан, сына Джевад-хана.

(Переводъ старыя)

Предъ симъ, когда Ея И. В. въ Бозѣ почивающая Г. И., бабка В. В., Высочайше повелѣтъ соизволила высокостепенному г-р. Зубову динувшись для распоряженія дѣлъ Персидскихъ и онъ стоялъ съ необходимыми войсками въ Ширванѣ, то прежде всѣхъ хановъ отецъ мой покойный Джевад-ханъ успѣлъ показать услуги выхвѣвъ на встрѣчу генералу, онъ поднесъ ключи отъ крѣпости и ничего не оставилъ исполнить по службѣ; но генералъ во взаимность его услуги сдѣлалъ противное, такъ что по возвращеніи г-р. Зубова онъ отдалъ крѣпость неприятелю нашему, т. е. Грузинскому царю и самъ ухвѣлъ, а посажъ отецъ мой у царя получилъ за деньги. Но когда Ага-Мамед-ханъ, владѣтель Персидскій, съ необходимыми войсками своими выступилъ сюда, то онъ, будучи оскорбленъ сдачею Русскимъ крѣпости Елисаветопольской, общался наказатъ отца моего, говоря ему угрозами, что какъ онъ смѣлъ сдать крѣпость его Русскимъ и повиноваться имъ; прежде хотѣлъ убить отца моего, но всемилосердый Богъ смертію Ага-Мамед-хана спасъ его. Когда же по Высочайшему повелѣнію В. И. В. прибылъ въ Грузію инспекторъ кн. Цицановъ, то неоднократно относился отецъ мой письменно къ нему, что нѣсколько жителей изъ его подданныхъ, пожалованныхъ отъ въ Бозѣ почивающей Государыни, бабки В. В., убоявшись отца моего, преданъ въ подданство Грузинское, также объявляя о услугахъ своихъ; но отецъ мой никакого удовлетворенія не получилъ, а въ отвѣтъ кн. Цицановъ говорилъ ему, что сказанные жители принадлежатъ Грузіи и не можетъ отдать и отпустить ихъ въ подданство отца моего. А какъ желаніе его было то, чтобы служить, а не то чтобы дѣлать противное войскамъ В. В., чего сдѣлать онъ и не въ состояніи былъ, то всѣ обстоятельства, переговоры и худые поступки кн. Цицанова онъ написалъ и представилъ Высочайшему Двору В. В., чрезъ Армянина Ходжа-Мурадова; но возвращене его болѣе года продолжалось, а между тѣмъ непріятель завелъ между ими интриги и привелъ кн. Цицанова подъ кр. Елисаветопольскую; однакожъ отецъ мой, соблюдая порядокъ почтенія, сдѣлалъ ему совѣтованіе предложеній, укрываясь самъ въ крѣпости, что онъ посалъ прошеніе къ В. И. В. съ изъявленіемъ всѣхъ своихъ мыслей и какое воспослѣдуетъ Высочайшее разрѣшеніе, по оному исполнить, а чтобъ до того времени повременить ему; но кн. Цицановъ, не принявъ оныхъ предложеній, приказалъ солдатамъ штурмовать крѣпость и они штурмомъ взяли оную, при чемъ убили отца моего,

одного меньшого моего брата, двухъ двоюродныхъ братьевъ и нѣсколько родственниковъ, равно и 3,700 душъ Елисаветопольскихъ жителей,—а я, какъ незаслуживающій того наказанія, былъ спасенъ Богомъ какъ отъ смерти, такъ и отъ помини, и до сего времени я все опасался поступковъ вн. Цицанова и 3 года какъ я нахожусь въ удаленности отъ своей земли и отъ службы В. И. В. съ нѣсколькими агаларами и прочими старшинами, изъ 719 душъ состоящими, а сколько дымовъ — суть слѣдующе

Шамшадильскаго

У Мамед-Хусейн-бека Мансур-бекова	151	душ.
„ Мустафа-бека Али-Султанова	82	„
„ Мамед-бека Али-Султанова	55	„
„ Абди-бека Мамед-Али-бекова	30	„
„ Ташри-Кули-бека Аташ-бекова	27	„
„ Мамед-бека Шара-бекова	24	„
„ Хезрет-Кули-бека Атамагова	25	„
„ Сеид-бека Мансур-бекова	12	„

Елисаветопольскаго.

„ Ганджлинскаго Юсуф-бека	23	„
„ Дагдауйскаго Абдулла-бека	10	„
„ Мургуза-Кули-бека Леки	14	„
„ Ростом-бека Вели-Наги	7	„
„ Ахмед-бека Таги-бекова	14	„
„ Елисаветопольскаго Абу-Галиб-бека	8	„
„ Мамед-бека Яглуб-бекова	10	„
„ Ахмед-ага Яглуб-бекова	24	„
„ Шамхорскаго Муса-бека Мехти-ханова	20	„
„ „ Келб-Али-бека	40	„
„ „ Мехти-бека	15	„
„ Елисаветопольскаго Фазл-Али-бека	12	„
„ „ Мамед-Риза-бека	10	„
„ Шамшадильскаго Джехангир-бека	13	„
„ Елисаветопольскаго Казн-бека	26	„
„ „ Аллаха-Верди-бека	29	„
„ Шамхорскаго Байрам-Али-бека	21	„
„ „ Ибрагим-Халид-аги	8	„
„ „ Оджан-Кули-бека	5	„
„ Елисаветоп. Керим-бека Хаджи-Бадирова	18	„
„ „ Рахим-бека Междуд-бекова	28	„
„ Кюркбасанскаго Джафар-бека и Джимшид-бека	28	„
„ Аллаха-Верди-бека Имам-Верди-бекова	14	„
„ Елисаветопольскаго Мамед-Хасан-бека		
„ Мурад-бекова	10	„

Всему свѣту извѣстно, что В. И. В. человѣколюбивы и милостивы ко всѣмъ поданнымъ Вашимъ и коими паче принимаете подъ свое покровительство людей знатныхъ родовъ и домовъ и я по двухъ матерей, трехъ сестеръ, тетку съ ея дочерью, невѣстку

съ ея сыномъ и дочь мою — меня оставилъ бы въ Елисаветополь, а не выпалъ меня въ другія деревни и если возможно, во уваженіе прежнихъ услугъ покойнаго отца моего, отдалъ бы онъ мнѣ крѣпость, которая ничего не значить предъ В. В. Если сего сдѣлать нельзя, то по крайней мѣрѣ предоставить мнѣ мои собственные недвижимыя имѣнія, купленные мною на собственные мои деньги, и оставить меня тамъ, докогда чрезъ 1 или 2 года В. И. В. увидятъ изволите мое усердіе и услуги, и когда будутъ мною оказаны добродѣятельныя услуги и усердія мои, тогда, конечно, надѣюсь быть награжденъ отличными осчастливленными знакомъ Вашего благоволенія и надѣюсь на милосердіе В. И. В., что хотя бы и заслуживалъ наказанія, но В. В. не соизволите изъ Елисаветополя взять меня въ другое мѣсто,—и вкратцѣ вся просьба моя состоитъ въ томъ, чтобъ я по милости В. В. жилъ покойно и исполнялъ службу В. И. В.

Проложена печать Угургу, Джавад-ханова сына Зияд оглы

1189. Тожже.

Въ надеждѣ на щедрое милосердіе В. И. В. въ теченіи толкихъ временъ два раза представлялъ всеподданнѣйшія просьбы къ Высочайшему двору съ изъясненіемъ услугъ моихъ и всѣхъ происшествій, со мною случившихся, но никакой резолюціи я не удостоился и никакого извѣстія не получилъ отъ людей моихъ и не знаю, просьбы мои дошли ли до Высочайшаго двора или кто препятствовалъ въ томъ, и во ожиданіи того всечасно удивляюсь; хотя я прибылъ въ Самухъ, принадлежащій къ Елисаветополю и состоящій въ подданствѣ В. В., оттуда объявилъ вн. Цицанову и полк. Каргину, въ Елисаветополь находившемуся, что я желаю служить В. В., проси ихъ яко довѣренныхъ особъ представить о моемъ усердіи В. И. В. на разрѣшеніе или завѣрить меня подъ присягою, но я никакого удовлетворенія не получилъ, а хотѣвъ достать меня хитростію и я послѣ изъ Самуха удалился и Самухскіе жители разбѣжались, но еще я не оставилъ оказывать мои услуги: когда шах-заде въ прошедшемъ году перевелъ сюда жителей Елисаветопольскихъ, то я безъ вѣдома Персіяна болѣе 3,000 душъ отправилъ назадъ въ Елисаветополь, равно и въ нынѣшнемъ году до 500 душъ, что самое считаю за службу. Наконецъ, надѣясь на щедрое милосердіе В. И. В., отправляю къ Высочайшему двору Вашему Елисаветопольскаго Келб-Али-Баба Келб-Али Ибрагимова для донесенія сихъ обстоятельствъ и моихъ услугъ и дерзая чрезъ него поднести сію просьбу; сему посланному совершенно извѣстно обо всѣхъ происшедшихъ переговорахъ и дѣлахъ между

1191. Камеральное описание вышедших из Ганджи, Шамшидильского владения и Айрумских деревень, 2-го марта 1804 года.

№ Имена селений	Число душ										Имущество.					Гривная подать во время ханского правления								
											Хлеб					Батман	Денгаль	Рубль						
	Мурсыно	Жансаго.	Домашей и дворной.	Рогатого скота.	Овец и козловъ	Самы	Паша.	Тынаръ.	Масловъ.	Медовъ	Рубль.													
Армянскія:																								
1 Чораташ	25	55	60	7	8	—	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	300	50						
2 Гараши	25	57	55	11	50	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
Татарскія:																								
1 Ошколу	34	49	65	16	38	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
2 Куши	48	65	60	1	69	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
3 Акибеду	10	30	45	—	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
4 Амеру	23	40	30	—	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
5 Коулар-сарая	24	45	35	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
6 Калар манлу	42	57	63	23	100	500	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
7 Амага-анлу	38	50	55	12	50	400	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
8 Халыана	44	76	74	15	108	600	—	36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
9 Долару	19	28	25	6	50	300	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
10 Ермаши	13	19	20	7	30	200	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
11 Чунару	14	21	22	5	50	50	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
12 Тушахлы	8	12	12	15	15	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
13 Тата	11	15	15	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
14 Муран	25	35	40	2	50	200	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
15 Апрушья	300	360	340	150	1300	2000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	50	25	500						
Итого	603	1017	1016	267	2000	4250	11	228	300	50	25	2250												

1192. Видомость об имуществе, Джебед-хану принадлежащем, составленная 2-го марта 1804 года.

Въ крѣпости домовъ 19, бань 2, лавокъ для ремесленниковъ 40, монетный дворъ 1, мельница 1, заводъ стеклянный 1.

На форштадтѣ караван-сараявъ 5, лавокъ торговыхъ годныхъ 48, разоренныхъ 28, баня 1, мельница 6

Въ Калис-кяндѣ домъ 1, заводъ масляный 1, садовъ 6.

Въ округности каналовъ 10, земли для хлѣбопашества 42 пашни; засѣянаго хлѣба пшеницы 151 и ячменя 38 тагаровъ.

1193. Видомость о числѣ вышедшихъ изъ Елисаветопольской провинціи, съ показаніемъ положенной на нихъ за 3 года подати.

Званіе деревень.	Число дымовъ	Подать.	
		руб.	коп.
Татары.			
Хылына.....	70	672	—
Буласаръ.....	50	480	—

Айлу	нижня.....	60	573	—
	верхня.....	60	573	—
Моруль.....	50	480	—	
Тугуру.....	35	288	—	
Чугуалы.....	20	192	—	
Эрмашлу.....	20	192	—	
Татарлу.....	12	93	—	
Томашлы.....	12	93	—	
Ибрагим ходжалу.....	12	93	—	
Хасадарлы.....	6	40	50	
Айрумъ.....	350	3,360	—	
Буци.....	60	573	—	
Ожюлу.....	40	333	—	
Али-беглы.....	14	112	—	
Варахли.....	12	93	—	
Амирлы.....	60	573	—	

Армяне.

Креанни.....	20	192	—
Чоротаны.....	15	121	90

Итого..... 978 9,127 40

1194. Предложеніе кн. Цицианова Исполнительной Экспедиціи, отъ 3-го марта 1804 года, № 202.

На всеподданнѣйшее представленіе мое Е. И. В., коимъ я испрашивалъ Высочайшаго соизволенія, дабы покоренную побѣдоносными Россійскими войсками Ганджинскую крѣпость украсить священнымъ именемъ Ея И. В. Г. И. Елисаветы Алексѣевны, подъ названіемъ *Елисаветополя*, я имѣвъ счастье сего марта 2-го дня получить Высочайшее на то утвержденіе. Выполнивъ высококомандиршу Е. И. В. волю, предлагаю Исполнительной Экспедиціи немедленно чрезъ комендантовъ и кап.-исправниковъ о томъ подписками объявить по всей Грузіи, чтобы Ганджинская крѣпость и все Ганджинское владѣніе во всѣхъ актахъ и официальныхъ бумагахъ и подаваемыхъ прошеніяхъ не имѣли другаго названія, кромѣ имени Елисаветополя и его округи; для скорѣйшаго же приведенія сего въ надлежащее дѣйствіе, предлагаю оной Экспедиціи въ объявленіи упомянуть, что кто посмѣ обнародованія онаго названія чрезъ мѣсяць или съ перваго апрѣля въ прошеніяхъ, актахъ и всѣхъ бумагахъ бывшую Ганджу будетъ называть Ганджею, а не Елисаветополемъ, съ того будетъ взыскиваемо по 1 р. с. штрафу и взыскивать оныя чрезъ кап.-исправниковъ и комендантовъ, кои потомъ, собирая въ Казенной Экспедиціи, имѣютъ быть употреблены по предписаніямъ главноуправляющаго Грузіею на общеположенныя заведенія и помощь въ Елисаветополь.

1195. Всеподданнѣйшій рапортъ кн. Цицианова, отъ 10 го марта 1804 года, № 4.

Имѣвъ счастье получить во 2-й день сего мѣсяца

Высочайшее за собственноручнымъ В. И. В. подписаніемъ повелѣніе, въ 5-й день февраля на имя мое состоявшееся, изъявляющее милосердіе В. И. В. одобреніе моего поведенія при штурмѣ Ганджи (что нынѣ Елисаветополь) приступомъ, не могу и не умѣю изъяснить тѣхъ живѣйшихъ чувствованій всеподданнѣйшей моей благодарности, коими сердце мое исполнилось отъ избыточныхъ щедротъ, Высочайшими похвалами В. И. В. на меня называемыхъ. Подобная награда, превышающая мѣру моихъ заслугъ, заставляетъ меня душевно скорбѣть только о томъ, что жизнь моя, посвященная В. И. В., приближалась къ предѣлу своему, не довольно достаточна будетъ, чтобъ дать мнѣ время заслужить оныя.

Относительно равныхъ имѣю счастье всеподданнѣйше донести В. И. В., что не выѣзжая еще изъ Елисаветополя, я учредилъ тамъ временный лазаретъ, выписалъ изъ Тифлиса лекарей, снабдилъ всѣмъ потребнымъ; оставилъ на нужные расходы изъ экстраординарной суммы, въ моемъ распоряженіи находящейся, достаточную сумму денегъ и вѣрялъ все сіе особенному попеченію 17-го Егерскаго полка шефу полка. Карягину, оставленному съ полкомъ для обороны какъ крѣпости, такъ и всего владѣнія, въ усердіи коего я столько же увѣренъ, сколько и моею собственномъ къ службѣ В. И. В.

О двухъ сынахъ Джевад-хана не токмо достоверное извѣстіе есть, что они находятся у Ибрагим-хана Шушинскаго, но я отъ нихъ получа письма, заключающая просьбу о помилованіи ихъ, обнадеживая ихъ въ ономъ, вызывалъ въ Тифлисъ; совсѣмъ тѣмъ; по побѣгъ старшаго сына жены къ мужу, о коемъ я съ сердечнымъ прискорбіемъ всеподданнѣйше донести В. И. В. отъ 23-го февраля, имѣю я причину сомнѣваться о возвращеніи ихъ до времени.

Хотя въ перепискѣ Джевад-хана Ганджинскаго и упоминаемо было о Персидскомъ войскѣ и чиновникѣ отъ Баба-хана сардаря присланномъ, но я смѣю удостовѣрительно донести В. И. В., что первыхъ, т. е. войскъ Персидскихъ, никогда при ханѣ не было, а онъ по Азіятскому обычаю хотѣлъ лишь устрашить меня онымъ. Что же касается до чиновника Персидскаго, то сего и посланный отъ меня къ хану Терскаго войска майоръ Тарасовъ видѣлъ; но онъ, скрывшись во время штурма, послѣ онаго видя, что женщины имѣютъ пощаду, перерядился въ женское платье и, закрывшись покрываломъ по обычаю здѣшнихъ женщинъ, вышелъ изъ города въ колоніи, изъ 8,000 и болѣе женщинъ составленной, гдѣ его и примѣтить бы невозможно было. Сіе все онъ пересказывалъ майору Лисаневичу, посыланному отъ меня къ Ибрагим-

хану Шушинскому (гдѣ онъ нынѣ находится) съ требованіемъ возврата Ганджинскихъ жителей скота, угнаннаго къ нему на береженіе при приближеніи моемъ съ войсками. Отвѣтъ сего хана не отвѣчалъ моему ожиданію и я приказалъ репрезентации вознаграждать новыхъ подданныхъ В. И. В., отыскивать же и удалять изъ здѣшней стороны сказаннаго чиновника я не почелъ нужнымъ, потому что устрашенный позоримъ, дотолѣ ему неизвѣстнымъ, онъ разсказами о штурмѣ болѣе намъ пользы, нежели вреда сдѣлаетъ. . . .

Слѣдуя со всеподданнѣйшимъ благоговѣніемъ и вниманіемъ всѣмъ статьямъ Высочайшаго В. И. В. повелѣнія, долгомъ поставлю коснуться и о быстрѣйшемъ теченіи произшествій, имѣющихъ поворить Российской Имперіи страны, орошаемыя Курюю и Араксомъ. Сколько бы усердіе мое къ службѣ В. И. В. не подстрекало меня, для истинной пользы оной, подобно вѣтру пронести славу побѣдоноснаго Россійскаго оружія по берегамъ Куры и Аракса, но недостатку способствъ, скудное продовольствіе, взимаемое отъ земли и самое мѣстное положеніе здѣшняго края, на всякомъ, такъ сказать, шагу представляющее затрудненіе въ подвозахъ, притупляетъ пыльное мое желаніе достигъ до верховнаго моего счастья исполненіемъ священной воли В. И. В. Сихъ-то ради принужденно, по мнѣнію моему, имѣть подъ руками, т. е. на Лини, гдѣ продовольствіе не такъ затруднительно, нѣсколько полковъ какъ пѣхотныхъ, такъ и козацкихъ, чтобы можно было ихъ брать сюда на военные обороты по мѣрѣ выступленія здѣшнихъ полковъ для занятія новопокоренныхъ крѣпостей и областей. Два новыхъ полка пѣхоты и два козацкія, присоединя къ 3-мъ батальонамъ здѣшнихъ войскъ (не смѣя болѣе взять съ нужныхъ постовъ), сей весны могли бы можетъ быть или воздрузить Россійскій штандартъ на стѣнахъ Эривана и Нахичевана, или по крайней мѣрѣ сдѣлать хановъ тамъ управляющихъ данниками Россіи, и буде не гарнизонами, то аманатами (взявъ дѣтей ханскихъ) обезпечиться въ ихъ вѣрности. Для сего-то я имѣлъ счастье всеподданнѣйше донести В. И. В. отъ 20-го января, что я намѣренъ взять сюда Саратовскій мушкетерскій полкъ, замѣня его на Терекѣ Вологодскимъ, и предписать было начальствующему на Лини изготовить его къ 1-му числу апрѣля совсѣмъ къ походу; но изъ послѣдняго рапорта шефа онаго полка вижу, что онъ по Высочайшему В. И. В. повелѣнію отряженъ къ производству комиссіи военнаго суда надъ ген.-м. Поповымъ въ Астрахань, хотя на Лини кавалерія занимается болѣе домашнимъ учениемъ, нежели отправленіемъ кордонной служ-

бы; почему и отрядилъ было я вмѣсто ген.-л. Глазенапа въ Астрахань ген.-м. Баркова, и тѣмъ паче, что полкъ безъ примаго хозяина по столь трудной дорогѣ долженъ неминуемо разстроиваться. Совсѣмъ тѣмъ, сколь ни важно сіе обстоятельство, но два полка имѣвъ выбытъ изъ Грузии съ продовольствія, съ земли взимаемаго и покупкою и податію, и желаніе не упустить случая воспользоваться прошедшею побѣдою, буде возможно, пособрать до 9-ти батальоновъ, чтобы итти на Эривань, заставили меня къ пользѣ дѣла здѣшнихъ предписать Саратовскому полку сдѣлать въ Грузію, выступи 1-го апрѣля изъ Моздока.

По совершении покоренія Эриванской области и Нахичевана, если оныя пришедшіе два полка не нужны будутъ для гарнизоновъ, то прибавя еще 1 пѣхотный и 1 козачій и дожидавшись осени, пославъ здѣшнія лѣтнія жары не позволяютъ продолжать кампаній, итти по лѣвому берегу Куры до Баку, которой занятъ владѣніями двухъ только хановъ, т. е. Нухинскаго или Шеклинскаго Мамед-Хасан-хана и Шемахинскаго Мустава-хана; изъ сихъ послѣдній, сколь ни воинъ и сколь ни врагъ Россіи, принужденъ будетъ уступить свѣршя В. И. В., а о первомъ не стоить и говорить. Сямъ только планомъ операци, какъ мнитса мнѣ, удобнѣе всего совершить свяценную волю В. И. В. и счастливымъ бы я себя почелъ, если-бъ силы мои позволяли мнѣ лѣститься сладкою надеждою быть исполнителемъ оной.

1196. Предложеніе кн. Цицианова 17-го Елерскаго полка шефу Каряину, отъ 16-го марта 1804 года, № 212.

Получа отъ васъ рапортъ, отъ 2-го марта онаго же мѣсяца 12-го дня, съ приложеніемъ вѣдомости о людности, имуществѣ Ганджинскихъ жителей и въ его округѣ находящихся, такъ равно какъ о собственности Джевад-хана и доходѣ имъ взимаемомъ, не могу не дивиться, что по двумъ вѣдомостямъ, т. е. по первой о г. Ганджѣ съ его округомъ и послѣдней о вышедшихъ изъ Ганджи Шамшадильскихъ и Айрумскихъ Армянахъ и Татарахъ, всей людности мужска пола только 4,939 душъ, когда мы взяли плѣнныхъ послѣ штурма, да и дворовъ 3,120—пропорція непомѣрно великая противъ людности, и для того предписываю вамъ приказатъ чрезъ штаб-офицеровъ вамъ вѣрннанаго полка оное повѣрить, ибо я остаюся предъ Г. И. въ ложномъ донесеніи послѣ штурма, никогда не приывшій уврашать мои реляціи умноженіемъ плѣна или убитыхъ неприятелей.

За доставленіе всего того съ точностію отъ васъ требуюемо изъясляю вамъ мою признательность.

Не могу не удивляться и тому, что 80 семей бѣжало къ соседямъ; опасаясь, чтобы и всѣ Татары не перебѣжали туда же, особливо имья Угуру-агу въ толь близкомъ соседствѣ, и для того предписываю 1-е, надзирать построже о и пойманныхъ изъ бѣговъ, брать подъ стражу, мнѣ рапортовать для примѣрнаго наказанія 2-е, увѣдомить, есть ли начало успѣха въ договорѣ Армянъ изъ Шушинскаго владѣнія и захвата скота для вознагражденія Ганджинскихъ жителей за ихъ потери, доставя имъ тѣмъ самые необходимые способы къ обработыванію земли. 3-е, объявить Шаринбеку, что буде онъ бѣглыхъ Ганджинскихъ принимать будетъ, то подвергнется строгому наказанію. 4-е, такъ какъ при всеподданнѣйшемъ донесеніи моемъ о людности, имуществѣ и доходахъ Енисаветополя долженъ я прибавить о точномъ числѣ хлѣба, найденнаго въ наличности и изъ онаго розданнаго замомбрано по недостатку обывателямъ, то и предлагаю послѣднѣе перемѣрить оныя и увѣдомить вмѣстѣ съ вышесказаннымъ о людности Налонецъ, замѣтя, что рапорты ваши поодио доходятъ, предписываю ревизовать почаще почты и извѣщая васъ о моемъ нетерпѣннѣмъ вѣдѣть, что взятой подъ стражу по прежнему моему ордеру Насиб-бекъ имѣетъ ли надежду достать Угуру-агу съ мерзкою его женою. 2-я статья касательно захвата мнѣ стала быть извѣстна по рапорту сейчасъ полученному о отраженіи на оное маора Лисаневича, только надобно смотрѣть, чтобы Шамшадильскіе Татары къ себѣ не увели скотъ, ибо нужно прежде имъ снабдить Ганджинскихъ, десягую скотину взять въ пользу отряда и раздѣлять по всѣмъ.

1197. Вѣдомость о ремесленныхъ и художественныхъ, казенныхъ и обывательскихъ мѣлкихъ и мастеровъ Армянскихъ и Татарскихъ, состоящихъ на майданѣ, въ темномъ ряду и въ 4-хъ хариван-сарлахъ (въ Енисаветополѣ), 23-го апрѣля 1804 года

Показаніе.	Число лавочъ.		Мастеровъ.
	Армянскихъ.	Татарскихъ.	
Серебрянчовъ.....	9	6	3
Дѣлаютъ мѣдную посуду.....	7	7	—
Слесарей.....	7	7	—
Дѣлаютъ ружейные и проч. стволы.	1	1	—
Кузнецовъ.....	5	2	3
Ткутъ шелковыя матеріи.....	123	—	123
Ткутъ шелковыя пояса, тесьму и гарусъ.....	12	—	12
Мотають шелкъ.....	20	—	20

Состоятъ въ казенномъ Армянскомъ Общ. Слѣдств. Аману бекъ.

Труть бязь и прочие бумажные холсты	29	—	29
Сапожниковъ	23	15	8
Сядельниковъ	2	1	1
Товарей	5	2	3
Плотниковъ	5	2	3
Южниковъ	2	5	1
Киршичниковъ	—	4	3
Выглаживаютъ матеріи	8	8	—
Портныхъ	24	22	2
Дѣлають для ткачей инструментъ	2	1	1
Шьютъ къ сѣдламъ приборы	5	1	4
Работаютъ вьючныя сѣды	1	1	—
Подковываютъ лошадей	7	4	3
Шерстобитовъ и бумажниковъ	9	—	9
Итого	306	89	228

1198. Видомость о доходахъ, съ г Ганджи прежде получаемыхъ и нынѣ по вызову моему вслѣдъ купцовъ, согласившихся платить пошлины, за что именно и по сколько, — мая 1804 года.

За что именно.	Прежде полу-	Нынѣ по вы-
	чено было	зову моему
	рубли	рубли
За красильню сиваго цвѣта	3,700	1,200
„ красильню сиваго цвѣта	1,500	500
Вьюсныя пошлины	1,500	800
Боевыя пошлины	1,600	1,100
Тамовенныя пошлины	1,900	1,300
Пошлины отъ продажи лошадей и разнаго скота	900	700
Пошлины отъ продажи посуды	160	140
Пошлины съ красной бязи	220	150
За продажу бумажной нити	300	300
„ кошени	200	140
„ продажу марены	3,000	800
„ продажу мыла	800	250
„ продажу вина и боевыя пошлины Кадис-яндя	230	500
Табачныя пошлины	120	100
За бани	300	—
„ масляный заводъ	—	80
„ продажу разнаго хлѣба	—	120
„ четыре казенныхъ караван-сарая	—	240
Итого	16,430	8,420

Сверхъ вышеписанныхъ пошлинъ собирается съ 27 казенныхъ лавокъ, съ каждой въ мѣсяцъ по 79¹/₂ коп. с., а всѣхъ 21 р. 50 к., также и съ торгующихъ жителей на майдавъ съ разными мелочными припасами и фруктами собирается въ мѣсяцъ по 6 р. с. *)

Подпись поля Карягинъ.

*) Въ дополненіе къ свидѣнію о доходахъ, означенныхъ въ оныхъ гравахъ, приводимъ изъ другой ведомости, составленной 2 го марта 1804 года, слѣдующія данныя

1199. Всеподданнѣйшій рапортъ къ Цюцианова, отъ 29 го мая 1804 года, № 36

Всѣдствие прежнихъ моихъ всеподданнѣйшихъ донесеній о предписаніи 17 го Егерскаго полка шефу полк. Карягину, находящемуся съ полкомъ въ Елисаветопольской крѣпости, о приведении сколько можно въ извѣстность о людности и доходахъ оного города съ округомъ, догомъ ставлю всеподданнѣйше донести В. И. В., что изъ числа найденнаго при занятіи оной крѣпости провіанта съ 14 го января по 19 е мая полк. Карягинымъ по предписанію моему собрано изъ разныхъ мѣстъ крѣпости и ямъ, въ ретрапаментъ находившихся, по переяркѣ принято въ особый присмотръ пшеницы 6,485 четвертей, сарачинскаго пшена 1210 четвертей, ячменя 352 четверти и проса 882 четверти, а всего 8,929 четвертей, изъ коихъ сверхъ выданнаго ханской фамиліи разнаго хлѣба 70 четвертей, пшеницы 158, а сарачинскаго пшена 586 четвертей выдано заимообразно тамошнимъ жителямъ и сверхъ того за обработываніе садовъ и ханскихъ полей пшеницы 175 четвертей, а затѣмъ оставалось разнаго хлѣба 7,940 четвертей, изъ коихъ войска, расположенныя въ Елисаветополь, довольствуются. Представляя о семъ, полк. Карягинъ доноситъ, что и нынѣ сборъ сей окончательнымъ почесть не можетъ, поелику, хотя съ большей трудностію, но по ямамъ хлѣбъ отыскивается. Безкорыстное же попеченіе полк. Карягина удостоиваетъ меня, что ничто не будетъ упущено въ соблюденіи казеннаго интереса. Оный же полковникъ доставилъ мнѣ вѣдомости о людности Елисаветополя съ его округомъ, въ коемъ значится по переписи марта 2 го на мѣстѣ съ перешедшими въ Шамшадильскую Татарскую волость обоего пола 9,306 душъ, да выведенныхъ изъ Шушинскаго влѣднія и поселенныхъ вокругъ Елисаветопольской крѣпости, Арминъ и Татаръ, о коихъ имѣлъ я счастье всеподданнѣйше донести В. И. В. отъ 23 го марта, обоего пола 1,119 душъ, а всего 10,425 душъ; при второй же описи по предписанію моему 25 го мая оказалось въ Елисаветополь обоего пола жителей 15,092 души, — слѣдовательно меньше нечемъ въ 3 мѣсяца прибавилось жителей 4,667 душъ и хотя сія прибавка не уравниваетъ того числа душъ, которое найдено при штурмѣ, потому что жители, лишась тогда одежды и

Сверхъ численныхъ хавъ получаю доходы съ собственного своего имущества съ 6 караван-сараяхъ 1,112 руб., въ крѣпости съ 40 лавокъ, — съ каждой въ мѣсяцъ по 40 к —16 р., отъ маслянаго завода масломъ въ полгода 5 и 38 ф., а отъ стекианнаго завода получаемъ же было, отъ продажи масла —1,000 р.; съ мельницы мукою, съ каждой въ годъ по 20 таларъ—140 таларъ, лошадамыи подводами 8,000 таларъ, которые были продаваемы каждая пара по 30 к., а всего 2,400 руб., брали также для крѣпости и прочихъ ему надобностей, сколько надобно было

притания, разошлись въ Шушинское владѣніе, гдѣ дѣти Джевад-хана находятся, и въ таковое же Нухинское, удержатъ-же ихъ силою по малозначию войска возможности не было; но я увѣренъ, что кротость правленія, плодородіе и выгоды оной округи привлекутъ въ короткое время большее прежняго числа жителей, да и по донесенію сказаннаго полковника жителей прибываетъ почти ежедневно.

Наконецъ догомъ ставлю всеподданнѣйше донестъ, что всѣ откупная статьи существовавшихъ при ханѣ пошлинъ, кои приносили въ годъ 16,430 р., отпаны по предписанію моему на откупъ на нынѣшній 1804 годъ съ 15-го апрѣля за 9,200 р., во уваженіе разоренія, во время штурма претерпѣннаго. Что-жь относится до податей съ обывателей, коихъ, какъ жители показали, собиралось при ханѣ, кроми хлѣба, вина и прочаго въ натурѣ, деньгами 10,594 р., предписалъ я полк. Карагину, чтобы онъ, спросивъ обывателей, какою они податю обложитъ себя на будущій годъ и навсегда пожелаютъ, то-есть хлѣбомъ или деньгами, и съ мнѣніемъ своимъ объ ономъ представилъ мнѣ, поруча въ особое разсмотрѣніе отправившемуся туда по повелѣнію моему правителю Грузин ген-л кня Волконскому.

1200. Извлечение изъ письма государственнаго казначея Голубцова къ кн. Цицианову, отъ 21 го іюля 1804 года, № 2268.

Высочайшимъ Е. И. В. указомъ, даннымъ мнѣ отъ 6-го числа сего іюля мѣсяца, повелѣно на исправленіе Ганджинской крѣпости отпустить въ вѣдѣніе Инженернаго Департамента 70,945 р. 97½ к изъ Государственнаго Казначейства.

1201. Предписаніе кн. Цицианова майору Кочневу, отъ 29-го сентября 1805 года, № 1141.

Предписалъ я въ себъ принять дѣла отъ полк. Карагина, до здѣшней округи относящіяся, и по неучрежденію еще здѣсь гражданскаго правительства завѣдывать сею частію, приступивъ тотчасъ къ приведенію въ извѣстность г. Елисаветополя съ означеніемъ платимыхъ жителями податей и числа пашень. Находя, что вы нимаю о томъ не заботитесь и доселѣ никакого по предмету сему не сдѣлали успѣха, а только спите, то прилагая при семъ въ надлежачую извѣстность, описать немедленно всѣ пашни, означивъ число посѣяннаго на оныхъ обывателями хлѣба, дабы по-

лезная статья сія не была или пренебрежена; равномѣрно осмотрѣть пашни, принадлежащія здѣшнему хану и, выправяя о количествѣ и величинѣ оныхъ и кто именно ихъ обрабатывалъ, немедленно мнѣ донести, для засѣва коихъ прикажу я хлѣбъ отпустить изъ здѣшняго провіантскаго магазина или заплатить изъ седьмага снопа.

1202. Видомость о приходахъ, расходи и остаткѣ Елисаветопольской откупной сумми за 1804 годъ, учинена въ октябрѣ 1805 года

Начиная прошлаго 1804 г. апрѣля съ 15-го сего года апрѣля-жь по 16-е число, каждагомѣсячно получаемо сумми серебромъ слѣдующему 12 ю часть.

По заключенному контракту за откупными статьями приходъ

За красильно снято цвѣту въ мѣсяцъ по 100 р., а за весь годъ 1,200 р.; за красильно разнаго цвѣту въ мѣсяцъ по 41 р. 66½ к., а въ годъ 500 р.; за въсовыя пошлины въ мѣсяцъ по 66 р. 66½ к., а въ годъ 800 р.; за боевыя пошлины рогатаго скота въ мѣсяцъ по 91 р. 66½ к., а въ годъ 1,100 р.; за таможенная пошлины въ мѣсяцъ по 108 р. 33½ к., а въ годъ 1,300 р.; за пошлины отъ продажи лошадей и разнаго рода скота въ мѣсяцъ по 58 р. 33½ к., а въ годъ 700 р.; за пошлины съ продажи посуды въ мѣсяцъ по 11 р. 66½ к., а въ годъ 140 р.; за пошлины красной бизи въ мѣсяцъ по 12 р. 50 к., а въ годъ 150 р.; отъ продажи бумажной нити въ мѣсяцъ по 25 р., а въ годъ 300 р.; за коженія въ мѣсяцъ по 11 р. 66½ к., а въ годъ 140 р.; за продажу марены въ мѣсяцъ по 66 р. 66½ к., а въ годъ 800 р.; за продажу масла въ мѣсяцъ по 20 р. 83½ к., а въ годъ 250 р.; за продажу вина и боевыя пошлины въ Калис-кандѣ въ мѣсяцъ по 41 р. 66½ к., а въ годъ 500 р.; за табачныя пошлины въ мѣсяцъ по 8 р. 33½ к., а въ годъ 100 р.; за масланный заводъ въ мѣсяцъ по 6 р. 66½ к., а въ годъ 80 р.; за продажу разнаго рода хлѣба въ мѣсяцъ по 10 р., а въ годъ 120 р.; съ 4-хъ караван-сараявъ въ мѣсяцъ по 20 р., а въ годъ 240 р.; на всѣ вышеписанныя статьи набавочныхъ откупщиковъ въ мѣсяцъ по 65 р., а въ годъ 780 р. Сверхъ сего съ 27 казенныхъ лавокъ въ мѣсяцъ по 21 р. 50 к., а въ годъ 258 р.; съ мелочной продажи на майдавъ, въ мѣсяцъ по 6 р., а въ годъ 72 р.—Итого 9,530 р.

расходъ.

Сего 1805 года февраля 26-го дня, при сношеніи отправлено Верховнаго Грузинскаго Правительства въ Казенную Экспедицію 6,750 р. 40½ к. Въ остаткѣ 2,779 р. 59½ к

1203. Выписка откупным ставлям во время Джерад хана, за что и сколько было собираемо откупщиками, 1806 года.

За красильно синяго цвѣту съ темносыраго цвѣту, съ каждаго стила 1 р., съ темносиняго 1 р., съ голубаго 50 к., съ зеленого 25 к., съ свѣтло- голубаго 25 к.; съ шелковой нити съ течно-синяго цвѣту, съ стила 40 к., съ вишневаго 20 к., съ свѣтлозеленаго 20 к., съ бурмета 5-ти арш. 10 к., съ сукна свѣтлосиняго съ 4½ арш. 40 к., съ основы бумажной нити съ 1 стила 20 к., съ сукна 15 к., съ зеленого цвѣту 5 к., съ свѣтлосиняго 2½ к.; съ послѣдняго разбора шелку: съ темно-зеленаго цвѣту 26½ к., съ темносиняго 26½ к., съ зеленого и свѣтло-синяго 13 к.

За красильно разнаго цвѣта берется съ канцелярнаго сѣмя съ стила 35 к., съ бумажной бязи съ 156 арш. за квасцы 1 р., за краску сандала съ стила 25 к., съ банаучи 1 к., съ маррасы 25 к., съ сахта маррасы 50 к., съ кырмазы сусаны маррасы 30 к., съ кырмазы за пудъ 15 к., съ нарынжеваго маррасы 60 к., съ нарынжеваго за пудъ 25 к., съ сары за пудъ 5 к., съ желтаго шелку 1 р. 60 к., съ сасары маррасы 7½ к., съ шерашъ бастаны 80 к., съ ясамы бастаны 10 р., съ кутны маррасы 20 к.

За вѣсовыя пошлины отъ батмана съ каждаго вѣсу шака берется съ покушника—съ 1 батмана 65 к., съ продавца 40 к., съ воза батмана называемаго шелка съ продавца 30 к., съ покушника 65 к.; съ пробѣжающихъ купцовъ, привезшихъ шелку, не продавая здѣсь, съ одного вьюна 13 р. и еще вѣсовщику 60 к., а менѣе батмана ничего не берется; съ каждаго колеса мотаемаго шелка, называемаго манжелыкъ, берется 2 р 20 к

За боевыя пошлины съ крупнаго рогатаго скота 50 к., съ 2-хъ годовиковъ 25 к., а съ здѣшняго жителя, купившаго въ деревнѣ и привезшаго на площадь за бой, берется со скотины 30 к.

За продажу лошадей и рогатаго скота съ лошади и катера—большой и малый, хорошей и худой 70 к.; съ коровы, быка, ашака, — съ хорошей и худой, 35 к.

За таможенныя пошлины съ каждой материн, буде здѣсь продавать будетъ, и за марену за вьюкъ 1 р., съ пробѣжающихъ съ материями берется съ вьюка 5 р.; буде здѣсь купить материн и вывезетъ въ другое мѣсто берется съ вьюка 1 р. 30 к.; изъ Эривани, Тифлиса, Шуши и Нухи привозить сукна и бурки—берется съ вьюка 1 р., съ Легинъ 50 к., съ сагитмалы съ вьюка 1 р. 30 к., съ сарачинскаго шена, изъ какой

бы то привезено ни было деревни, съ вьюка 25 к., съ пшеницы и муки съ вьюка 10 к., съ рыбы съ вьюка 20 к., съ масла коровяго и меду, вышючая Аирумцовъ, съ вьюка берется 50 к., съ сыра съ вьюка 20 к., съ арбы рыбы, буде Грузинъ привезетъ продавать или изъ города повезетъ, 37½ к., а съ Армянина за арбу 80 к., съ соли съ вьюка 20 к., съ барана 2 клина 2½ к., съ фруктъ съ батмана 50 к., съ бумаги хлопчатой съ вьюка 1 р., съ шелка вывозимаго отсюда съ вьюка 1 р., съ гороху и лобис съ вьюка 50 к.; съ посуды фарфоровой и каменной съ вьюка 70 к., съ табаку съ вьюка 90 к., съ 10 батмановъ табаку берется 1 батманъ; съ вывозимаго отсюда мыла купленнаго съ вьюка берется 90 к., а отъ чарвадара мыла буде отправлять куда, съ него не берется; съ заргана 70 к., съ нещи 30 к., съ пошняго масла съ вьюка 50 к., съ разной посуды деревянной 25 к., съ шкуръ разныхъ невыдѣланныхъ съ вьюка 1 р 30 к., съ луку 40 к., съ арбузовъ и дынь съ вьюка берется 1 арбузъ и 2 клина 2½ к., за посуду называемой дулис-хана съ вьюка 5 к., а продавать будетъ сначала,— 15 к.; съ досокъ, съ ложекъ и съ лопатокъ 10-я часть принадлежить хозяину.

Отъ продажи красной бязи за 5 арш. 1½ к., буде изъ Грузинъ привезена съ 10 арш 2½ к.

Отъ продажи бумажной нити и хлопчатой бумаги отъ нитокъ съ стила берется одинъ клинъ 1½ к.; отъ каждаго имѣющаго у себя вѣсы продавца хлопчатой бумаги берется въ мѣсяцъ 20 к

За кожевни съ большихъ шкуръ воловьихъ и коровыхъ 10 к., съ 2-хъ годовиковъ 5 к., съ годовиковъ 2½ к., съ лошадиной 5 к., съ оленевой 5 к., съ козловой 1½ к., съ мышины два клина 2½ к. Буде отсель вывозятся шкуры не выдѣланныя воловьин и коровыи берется 5 к., а съ буйволовокъ 10 к., съ выдѣланной лошадиной шкуры зеленой 2½ к.

За продажу марены когда отсель будетъ вывозиться, то берется съ одного батмана 1 р., а батманъ имѣетъ въ себѣ 50 стилей; по всей Елисаветопольской округѣ должны откупщики брать сию пошлину во всѣхъ деревняхъ

За продажу мыла кто буде привезетъ для продажи мыла, съ онаго здѣшній откупщикъ беретъ съ батмана 2 стила, а буде здѣшній житель, который сварить собственно для своего дома, и буде продастъ хотя 1 стила, съ онаго по обществу всего народа согласились взыскать 50 р., изъ онаго половина въ казну и 300 палокъ на майданѣ дать ему; буде же половину батмана кто кому подарить, и съ онаго взыщется штрафъ тотъ-же

За продажу вина и боевыя пошлины въ Келис-

кандь и Норашенъ берется съ привозимаго изъ Грузиі красного вина, съ румбы хотя 100 или 150 батмана 1 р., съ спирту батмана 5 к., съ простой араки (водки) $2\frac{1}{2}$ к., буде привезетъ изъ Грузиі вино красное и захочетъ самъ продавать—платить съ батмана откупщику 1 к., а батманъ имѣть 20 стилей; съ каждой свиньи 10 к., съ барана 30 к.; буде кто захочетъ продавать купившее вино въ Калис-кяндь и Норашенъ, долженъ платить откупщику 2 коп. мѣдью 1 $\frac{1}{2}$.

За табачныя пошлины кромѣ откупщика никто не смѣетъ меньше половины батмана врознь продавать и то внеся откупщику съ батмана 50 к., батманъ имѣть въ себѣ 50 стилей; а ежели потаенно кто продастъ и уличенъ будетъ, взыскать съ него 50 р. штрафу и дать на майданъ 300 палокъ.

За продажу хлѣба съ пшеяницы, проса и съ ячменя берется съ 31 ченака 1 ченакъ и съ здѣшнихъ жителей такая же часть берется, когда кто задумаетъ продавать, а проѣзжающихъ каравановъ не смѣетъ никто до половины дня покупать гуртомъ, а посаѣ половины дня имѣть право продавать гуртомъ только однимъ чуречникамъ изъ 10 только 2; буде же кто купить въ улицѣ, а не на майданѣ, съ того взыщется 20 р. штрафу,—половинная часть отдается откупщику, а половина въ казну и виновному дать на майданъ 300 палокъ. Въ сей же статьѣ есть, кто буде привезетъ нефть и врознь распродать, но только въ томъ, что здѣсь никто не смѣетъ ею торговать кромѣ чуречниковъ

За 4 караван-сарая что бы то въ оныхъ караван-сараяхъ не продавалось изъ матеріевъ съ 10 р. берется 2 р., а съ бурмету и съ шали съ каждой 2 к., съ ружья 10 к., съ натруски 1 к., съ замка 1 к., съ книжала 1 к., съ талиса 1 к., съ каждаго выходящаго вьюка и съ караван-сарая 20 к., за каждую лавку въ мѣсяцъ 60 к.; буде желѣза навьючить изъ караванъ-сарая и вывезитъ вонъ,—съ арбы 80 к., съ вьюка 20 к.; буде-же продавца лошадь, шпакъ и катеръ — 20 к., бумага хлопчатая продается или хотя ночуетъ ночь въ караван-сарай, за оную платится серебромъ 40 коп.

За боевыя пошлины барановъ и коровъ за каждаго 30 к., буде же кто убьетъ на улицѣ секретно и всѣми будетъ уличенъ, съ него взыщется штрафу 20 р., —, половина откупщику и половина въ казну отдается и дать ему на майданъ 500 палокъ.

За караулъ лавокъ называемая *асакана* съ лавки въ недѣлю по 5 к. мѣдью и два праздника также—1-й байрамъ, а 2-й ноурузъ съ каждой лавки берется по 5 к. с; съ досокъ, лопатокъ и прочаго хѣсу берется одна штука. Съ арбузовъ, съ дынь, съ вьюка берется 1 арбузъ 2 $\frac{1}{2}$ к. мѣдью, и что съ караван-сарая не вывезется, берется съ вьюка 10 к.; съ арбы, буде не за стѣною форштата, что бы то не навьючить берется 20 к., съ рыбы, съ вьюка съ привозившихъ на базаръ берется 10 к. с

Подписалъ въ должности коменданта майоръ Кочисевъ

Ə L A V Ə 7

1918-1920-ci illərdə Zəngəzur azərbaycanlılarına qarşı törədilmiş vəhşilikləri əks etdirən ARXIV SƏNƏDLƏRİ

Ermənilərin Zəngəzurdə törətdikləri vəhşiliklər barədə Yelizavetpoldan Bakıya TELEQRAM (06.01.1919)

Рх. №: 129.

1

Копія телеграммы изъ Елисаветполя въ г. Баку Министру Внутреннихъ Дѣлъ отъ 6-го Января 1919 г. за № 152 *110*

Управляющій Зангезурскимъ Уѣздомъ телеграммоу 6 Января донесъ слѣдующее двосточіе дополненіе къ телеграммамъ Уѣзднаго Начальника доношу двосточіе несмотря на пріобѣте Англійской Миссіи Герсонъ вибѣтъ уполномоченныхъ Азербайджанской Республликы армяне всѣ уѣздѣ ведутъ наступленіе на чрезплоносныя съ ними мусульманскія селенія вѣрѣзываютъ жителей разгромяютъ имущество поджигаютъ жилища точка Старшій Помощникъ только что доноситъ о разгромѣ и предачѣ орно мусульманскихъ селеній ряздара Аркарибаръ Вахидаръ и нре пещотряжкѣ жителями селеній Дечкиду Соба и другихъ точка Мусульмане сдерживаемые и національскими Комитетами остерегаются отъ всякаго контраступленія и этиае видимо пользуются армяне точка Прошу уха-

задій в распоряженій къ преостановленіи продолжавшихся звыр-
ства точка Начальника Келікя Намваліева убіхалъ дѣлами олухъ
Шуку вѣздохивъ управленіе Уѣздомъ на меня 832 Управляющій
Уѣдомъ Калантаровъ точка Объ изложенномъ представляю распоря-
женіе За Губернатора Богауко СІБ.-

З ъ р я о:

Начальникъ ...-го Отдѣленія *Канцелярскій*
директор Канцелярскій Велікъ Б. Циркадъ,

Въ Канцелярскій Управленія Канцелярскій
Велікъ Б. Циркадъ въ Канцелярскій Управленія
Уѣздомъ Канцелярскій Велікъ Б. Циркадъ
Ташкентъ. 1919 г.

У. Д. Велікъ Б. Циркадъ
У. Д. Велікъ Б. Циркадъ
Канцелярскій. 2. -- Велікъ Б. Циркадъ

Въ Канцелярскій Управленія Канцелярскій
Велікъ Б. Циркадъ въ Канцелярскій
Уѣздомъ Канцелярскій Велікъ Б. Циркадъ
Ташкентъ. 1919 г.

2/8
2-1919

6.1.1919

BCA. 930 01. 3-48-5

ADA. 894-4-65

**Сəбрайıl қəзасынн Дүдүкчү кəндиндəки қыргын
барədə қəза рəисинн Гəнцə қубəнаторунa
RAPORTU
(08.01.1919)**

Копия рапорта Джебраильскаго Уезднаго Начальника отъ 8 января 1919 года за № 21, Последнему Ганджинскому Губернатору.

Жители селения Дудукчи 1-го полицейскаго участка вѣреннаго мнѣ суьда, состоятъ изъ армянъ и мусульманъ, въ селеніи находится въ общности съ армянскими селеніями Эриллу, Ахилу, и Кеиракучи. Въ виду грозящей опасности со стороны армянъ, мусульманскіе жители сел. Дудукчи, оставивъ почти все свое достояніе движимое и недвижимое имущество на произволь судьбы вышли изъ означеннаго селенія и размѣстились въ околныхъ мусульманскихъ селеніяхъ Карабулагъ и др. .Послѣ ухода ихъ Дудукчинцевъ, армяне вышеперечисленныхъ селеній: Эриллу, Ахилу, Кеиракучи и Дудукчи 31 минувшаго декабря окруживъ мусульманскую часть, расхитили, разгромили все оставшееся тамъ имущество и предали огню всё дома, конюшни и прочія постройки, принадлежащія жителямъ сел. Дудукчи: Джамаль-беку Везирову, ИрваКули беку Везирову, Машади-Гамзабеку, Аббасъ-бекъ оглы, Баширъ-беку Салимъ бекъ оглы, Машади Фатуллаху Оджахъ-Кули оглы, Мамедалию Кара-оглы, Тамуръ-беку

Керимбековъ оглы и Гусибеку Керимъ бекъ-оглы. Таким образомъ причиненный убытокъ простирается до 355665 рублей

Донся объ этомъ, докладываю, что о настоящемъ происшествіи сообщено слѣдственной власти и прокурорскому надзору.

Уведомил Начальникъ Махмудбековъ, Старшій Помощникъ
/подпись/ Дѣлопроизводитель /подпись/

В ы р н о:

Правитель Канцеляріи

**Qarabağın general-qubernatoru
Xosrov bəy Sultanovun Qarabağ haqqında
BƏYANATI
(20.08.1919)**

آذربایجان جمهوریتی
Azerbaydzhanskaya Respublika
M. V. D.
Вр. Генераль Губернаторъ
Шушинскаго, Зенгезурскаго,
Джанширскаго и Днязранскаго
уѣздовъ

22 августа 1919 г.

№ _____
Гор. Шуша

Handwritten notes:
Азербайджан Республикасы
Хосров бəy Сəлтанов
20/8/19

Копія. 316
гетей

ДЕКЛАРАЦІЯ ПО КАРАБАХСКОМУ ВОПРОСУ

Правительство Азербайджанской Республики, став на путь самостоятельной политической деятельности, поставило себя главной и основной целью своей работы благополучие и счастье всех национальностей, населяющих территорию Республики. Только в культурном и экономическом единстве всех граждан Республики без различия, Правительство видит залог прочной и сильной государственности. Проведение только что указанного принципа единства в жизнь возможно лишь на основах правопорядка и законности, равенства всех перед законом. Нет для Правительства Республики и его представителей ни влияния, ни привилегий, есть лишь граждане одной Республики - Азербайджана. Стремясь провести начертания своего Правительства на основах указанных выше принципов государственности, - равенства перед законом и единства культурным и экономическом, и социальным, создавшимся до моей работы политическим положением в Карабахе, лишен был возможности проводить эти принципы в жизнь. Отныне неуклонно и твердо будут проводиться мной начертанные выше принципы. Отныне наступает новая эра в жизни населения Карабаха. Сегодняшний день - 20 августа - исторический день в летописях Карабаха: сегодня закладывается прочное основание доверия между двумя национальностями, прочной государственности. Подчеркивал слова "основание доверия" и твердо буду проводить это доверие в жизнь. Теперь, когда одобрено Правительством выработанное седьмым Армянским Съездом Карабаха временное положение из 26 пунктов, обеспечивающее армянам Карабаха все гражданские права, доверие это вполне обеспечено. Для глубокого и всестороннего изу-

ния нужд армянского населения и удовлетворения прав меньшинства, будет назначен Правительством помощником ^{наим} ~~ио~~ ^и ~~ми~~ армянин; для той же цели будет учрежден при ~~ми~~ ^{наим} Совет из армян и мусульман, по три из каждой национальности, при чем необходимо, чтобы члены эти, как и помощники по гражданской части, являлись людьми, облеченными доверием армянского населения Карабаха, чтобы люди эти были избраны С^ъездом и представлены на утверждение Правительства. Находя также естественным и вполне справедливым право меньшинства на участие во всех организациях и учреждениях правительственных, а, как Представитель Республики в Карабахъ, нахожу нужным, сохраняя форму управления Генерал-Губернаторства в Карабахъ, назначить в нагорные районы Карабаха, населенные армянами, чинов администраций из армян, рекомендуемых Членами Совета. Совет при Генерал-Губернаторъ, как орган, носящий характер общественно-административный, будет иметь широкия права инициативы по всем вопросам устройства и управления Генерал-Губернаторством. Ему же предоставляется право наблюдения и контроля над администрацией края без права вмешательства в ее распоряжения. Это облегчит управление краем и оздоровит администрацию. Считая неотъемлемым право каждой национальности на культурное самоопределение и единственно, в этом виде будущее культурное и экономическое возрождение демократии, Правительство признает за армянским населением нагорного Карабаха это священное право на культурное самоопределение. Для более глубокого изучения и востороннего освящения культурных нужд армянского населения, должен быть орган из народа же, который мог бы помочь Правительству под контролем уполномоченных от Правительства армян, провести в жизнь культурныя чаяния армянского населения Карабаха. Таким органом должен быть Национальный Совет армян Карабаха, избранный армянским С^ъездом и долженствующий осуществить культурное самоопределение, не вмешиваясь в политику. Ненормальныя национальныя взаимоотношения в Карабахъ создали недоверие друг к другу между армянами и мусульманами и болезнь агрессивности; поэтому я, как Представитель Азербайджанской Республики в Карабахъ, заявляю, что мирное течение жизни в Карабахъ не может быть нарушено никим, к какой бы он национальности не принадлежал и всякое нарушение будет караться по всей строгости законов военного времени. ~~Редуквртирование войсковых частей останется в Ухандлах и Шуша. Понимая вполне, что передвижение войсковых частей в районы, населенные армянами, может вызвать в населении~~

тревогу и нежелательный страх и опасение, нахожу вполне целесообразным, чтобы возможные передвижения войск в горных районах Карабаха, населенных армянами, могли происходить с согласия Совета-двух третей его. Становясь отныне на путь мирного сожительства, нахожу своевременным и полезным для установления доверия объявить: что разоружение в Карабахе временно приостанавливается до разрешения вопроса о Карабахе на мирной конференции; за политические убеждения никто не преследуется; разрешается возвращение в Карабах лицам, вынужденным выехать по политическим причинам; за участие в международных столкновениях, происходивших до сих пор никто не подвергается преследованию; забота о восстановлении разоренных сел и помощь беженцам должны составить одну из ближайших забот органов Правительства; гарантируется свобода совещаний, слова, печати и собраний, поскольку это не противоречит постановлению Комитета Государственной Обороне Азербайджанской Республики от 11 июня 1919 года. Для окончательного урегулирования национальных взаимоотношений, нахожу целесообразным периодически армяно-мусульманские отряды. Глубоко убежден, что с установлением строгой законности в Карабахе установится также тот покой, порядок, который и даст возможность населению Карабаха устроить свою жизнь на основах прочного взаимного доверия и солидарности. Вр. Генерал-Губернатор Суданов. Гор. Шуша. "22" августа 1919 года.

С подлинным верно:

За Правитель Канцелярии

[Handwritten signature]

**Azərbaycanın Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü
N.Mixaylovun Zəngəzur qəzasının Müsəlmanlar kəndində
ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə
RAPORTU
(20.09.1919)**

ЗАНГЕЗУРКІЙ

У Ъ в д ъ

40

20.09.1919

5 279

селеніе МУСУЛЬМАНЛАРЪ

Въ концѣ осени 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Дома, Карадаглы, Тагъ, Тугъ, Чанахчи, Сагнакъ, Дашойти внезапно окруживъ и напавъ на соседнее съ ними селеніе Мусульманларъ, состоявшее изъ 170 дымовъ, началъ обстрѣливать селеніе учащеннымъ ружейнымъ огнемъ. Жители въ паникѣ оубжали спасая свою жизнь, кто куда могъ и броси въ на произволъ судьбы свои усадьбы и все свое имущество и хозяйство. Армяне ворвались въ селеніе, жгли усадьбы, похищали домашнее имущество крестьянъ, угоняли скотъ, убивали жителей, какъ въ самомъ селеніи, такъ и внѣ его, во время оубства мусульманъ. Такъ было убито 32 человека, ранено 18, сожжено 50 усадьбъ.

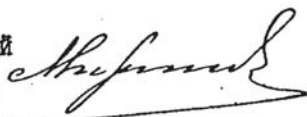
Среди напавшихъ армянъ, мусульма-

не опознали жителей селения Карадагъ Мухана Джавадова, Персеса Арутюнова, изъ селения Дома Мейтія Ованесова, брата его Авака, Арутюна Бабаева, Николая Кешишева, изъ селения Тагъ Аршака Караханова.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ, устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селения Мусульманларъ Старшины Магомета-Аббасса-оглы /л.д. 52, т.2/.

Въ виду изложеннаго полагааль бы поименованныхъ выше виновныхъ армянъ, привлечь къ уголовной ответственности по признакамъ преступленія предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-, 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633, 1634, ст. ст. улож. о нак. -

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

**Zəngəzurun Burcalar-Dərzili kəndinin ermənilər
tərəfindən dağıdılması və 21 nəfərin öldürülməsi
barədə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının
MƏLUMATI
(20.09.1919)**

ЗАНГЕЗУРСКИИ

У В Е Д Ъ

50

Селеніе БУРДЖАЛАРЪ-
ДАРЗИЛИ.

Документ

Осенью 1918 года, вооруженная, шаи-ка армянъ двухъ селеній Кагадинъ и Ейхауъ совершенно неожиданно напавъ на соседнее мусульманское селеніе Бурджаларъ-Дарзиды, состоявшее изъ 17 дымовъ, обстрѣяла селеніе учащен-нымъ ружейнымъ огнемъ. жители бѣжали спасая свою жизнь, кто куда могъ и бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и все свое имущество. Ворвав-шись въ селеніе армяне сжигали дома и постройки крестьянъ; угнали деревен-скій скоть, поутили все оставшееся домашнее имущество и убили 21 человекъ крестьянъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Кагадинъ Николая Абянца, Тагада Манучарянца

Мосія Төръ-Аветисова, Ованеса Матинца, изъ
Шихауза Аристакеса Туманова. -

Описанныя выше преступленія и оповнаніе
виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются
показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Бурджа
ларъ- Салмана-Ахвѣрди-оглы /л. д. 60, т. 2 /

Въ виду изложеннаго полагаю бы перечисле
ныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ угол
ной ответственности по признакамъ преступле
ній, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п. п. 2599, 922,
924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и
1634 ст. ст. Улож. о нак. -

Членъ Следственной
Комиссіи

**Zəngəzurun Xırdakişilər kəndinin dağıdılıb yandırılması
və kənd sakinlərinin öldürülməsi barədə
Fövqəladə İstintaq Komissiyasının
MƏLUMATI
(20.09.1919)**

ЗАНГЕЗУРСКИ

У В В Д Ъ

51

селение ХИРДАКИШЛАГЪ.

Осенью 1918 года, вооруженная шайка армянъ селеній Гүдгүмъ, Багодинъ и Шихаузь, совершенно неожиданно напавъ и окруживъ соседнее мусульманское селение Хирди-Кимлагъ, состоявшее изъ 27 дворовъ, обстрѣляла это селеніе учащеннымъ ружейнымъ огнемъ. Жители селенія въ паникѣ бѣжали, кто куда могъ, бросив на произволъ судьбы свои усадьбы, хозяйство и домашнее имущество. Ворвавшись въ деревню армяне сжигали и разрушали дома хозяйственныхъ постройки, похищали домашнее имущество крестьянъ, угоняли скоть и убили 10 человекъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Шихаузь Аристакуса и Осипа Тумановыхъ, изъ Шагадина Тумаса кишианца и

Агобека Хачианца.

Описанные выше преступления и опознание виновных в них лиц, устанавливаются показанием свидетеля жителя селения Хирда-Кишлагъ: Исмоилад-Мозафара-оглы / л. д. 60, об. т. 4 /.

Въ виду изложеннаго полагаю бы перечисленных выше виновных армян привлечь къ уголовной ответственности по признакамъ преступлений предусмотренныхъ 2 и 4 п. п. 269¹-, 922, 924, 1403, 1404, 1409, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст. ст. Улож. о нак. -

Членъ Следственной
комиссии

**Müsəlmanlar yaşayan Tağamir kəndinin ermənilər
tərəfindən dağıdılması və 56 nəfərin öldürülməsi barədə
Fövqəladə İstintaq Komissiyasının
MƏLUMATI
(21.09.1919)**

ЗАНГЕЗУРСКИИ

у ъ в д ъ

48

селение ТАГАМИРЬ. Въ концѣ осени 1918 года, организован-
ный, вооруженный отрядъ армянъ селений
Лишкѣ, Тештикѣ, Ванкѣ, Гялурѣ совершенно
внезапно напавъ и окруживъ соседнее му-
сульманское селение Тагамирѣ, состоявшее
изъ 35 дымовъ, обстрѣлялъ это селение,
сильнымъ ружейнымъ огнемъ. жители селе-
нія, спасая свою жизнь въ паникѣ бѣжали
бросивъ на произволъ судьбы свои усадь-
бы и все домашнее имущество и хозяйство.
Ворвавшись въ селение армяне, сжигали и
разрушали постройки крестьянъ, похищали
ихъ движимое имущество, угоняли скотъ и уби-
вали жителей и въ самомъ селении и внѣ
его, обстрѣливая убѣгавшихъ мусульманъ.
Такъ было убито 56 человекъ мужчинъ, жен-
щинъ и дѣтей.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане
опознали жителей селения Лишкѣ, Багдасара
Мартироса, Татевоса Арутюновичъ, Алексана

Бахүтова, Тумаса Бахүтова, изъ Тештика Амбарцу-
ма Цогосова, Аракена Гужказова, изъ Гялура
Юнуса, Аветисова, Арутюна Бабаджанова, Акопа
Мелкумова, Парамазы Айрапетова.

Описанныя выше преступленія и опознаніе винов-
ныхъ вѣтнихъ лицъ устанавливаются показаніемъ
свидѣтеля жителя селенія Тагамиръ: Миръ-Рашима-
Сеидъ-Гаджи-оглы / л.д. 59 об. т. 2/

Въ виду изложеннаго полагаю бы перечисленныхъ
выше виновныхъ лицъ армянъ, привлечь къ уголов-
ной ответственности по признакамъ преступленій
предусмотренныхъ 2 и 4 п.п. 269¹-, 922, 924, 1453,
1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст.Улож.
о нак. -

Членъ Следственной
Комиссіи

**Andronikin cəza dəstələri tərəfindən
Zəngəzurdə 110 müsəlman kəndini dağıtması barədə
Qaçqınlara yardım üzrə dövlət komissiyasının
TELEQRAMI
(07.10.1919)**

К о п и я телеграммы изъ Шуши на имя Парламента
отъ 7 октября 1919 г.

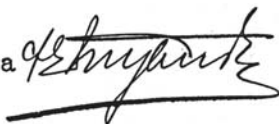
"Междувѣдомственная Комиссія Министерства Призрѣнія по оказаніи помощи бѣженцамъ расположенныхъ Дондарлахъ Точка. Карательнымъ отрядомъ Андроника смѣтены были сто десять большихъ сел. Точка. Положеніе бѣженцевъ кошмарное катастрофическое поля усѣяны совершенно голыми дѣтисками круглыми сиротами полуголыми въ рубищахъ женщинами живыми трупами лежащими подъ открытымъ небомъ. Точка. Такая трагедія наблюдается во всѣхъ селахъ плачевнаго Зангезурскаго уѣзда восемьдесятъ пять процентовъ изъ нихъ поголовно больные искалѣчены истощены превратились въ скелеты обречены на смерть за отсутствіемъ леченія питанія свирѣпствуетъ сыпной брюшной тифъ дизентерія черная оспа, цинга, часотка, трахома абецесъ, голодный тифъ всѣ бѣженцы и большая часть кореннаго населенія страдаетъ маляріею, многіе дома населенія буквально опустошены тифомъ. Точка. Совершенно отсутствуютъ школы. за отсутствіемъ ветеринара отъ ящура погибъ весь рогатый скот

медицинскій персоналъ комисс и еждневно принимаетъ
около ста больныхъ не успѣваетъ въ каждомъ селеніи
этого забытаго уѣзда необходима экстренная стацио-
норная медицинская помощь врачамъ мусульманамъ сози-
туютъ отказаться отъ власти вспомнить святую клятву
университета обязуюсь денно и нощно оказывать помощь
и врагу своему.

Представитель партіи "охраръ" Мустафа бекъ Алиди-
ковъ.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Дѣлопроизводитель
Управленія дѣлами Правительства

**Ermənilərin Zəngəzurdə qanlı qırğınlar
törədəcəkləri barədə Azərbaycanın Gürcüstandakı
Diplomatik Nümayəndəsinin müavini F.Vəkilovun
MƏLUMATI
(30.10.1919)**

آذربایجان جمهوریتی
خارجیه نظار تی

گورجستان حکومت جبرویر
عندله بولویان سیاسی مینل

Representation diplomatique
de la République d'Azerbeïdjan
auprès le gouvernement
de la République Géorgienne

„ 30 „ октября 1919

№ 104
TIFLIS

Совершенно конфиденциально.

Г.МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХ ДѢЛЪ.

28-го октября меня пригласилъ къ себѣ Представитель Великобританскаго Правительства г. Уордроппъ и сообщилъ, что имъ получено извѣстiе о возможности кровавыхъ столкновений въ Зангезурѣ.

Онъ просилъ передать Правительству, что всякое нарушение спокойствiя сейчасъ, наکنونъ рѣшенiя вопроса о Закавказскихъ Республикахъ на Мирной Конференцiи, безусловно будетъ учтено въ самомъ нежелательномъ для насъ образѣ. Поэтому онъ просить Правительство принять всѣ мѣры къ предотвращенiю эксцессовъ.

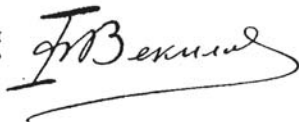
Я довелъ до свѣдѣнiя г. Уордроппа, что по полученнымъ моимъ Правительствомъ свѣдѣнiямъ, Правительство Армении переправляетъ

съ цѣлью организаціи востанія въ Зангевурѣ партіи солдатъ, артиллерію, пулемети и др. предметы военного снаряженія. Узнавъ объ этомъ, мое Правительство вынуждено было принять мѣры, могущія предупредить всякія столкновенія.

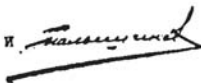
Причемъ я выразилъ увѣренность, что, благодаря принятымъ Правительствомъ мѣрамъ, спокойствіе не будетъ нарушено.

Доводя объ изложенномъ до Вашего свѣдѣнія, прошу Васъ сообщить мнѣ о положеніи дѣлъ въ Зангевурѣ, дабы я могъ въ свою очередь увѣдомить г. Уордроппа. Моя малая освѣдомленность въ этомъ направленіи не дала мнѣ возможности въ широкомъ масштабѣ нарисовать г. Уордроппу картину создавшихся взаимныхъ отношеній въ Зангевурѣ.

Зачѣститель Дипломатическаго Представителя
Азербайджанской Республики при Правительствѣ
Грузинской Р е с п у б л и к и

Исп. об. Секретаря М и с с і и

Бöyük Britaniyanın Zaqafqaziyadakı Ali Baş Komissarı
Uordropun ADR-in Baş naziri N.Usubbəyova
TELEQRAMI
(13.11.1919)

К О П И Я

Телеграмма из Тифлиса 13/XI – 19 г.

МИНИСТРУ ПРЕЗИДЕНТУ У С У Б Ъ Б Е К О В У. Баку.

Все полученные сведения указывают на серьезное положение в Зангезурском уезде между армянами и азербайджанцами, которое может в любой момент дойти до столкновения. Сознавая, что вопрос о судьбе Зангезурского уезда полон затруднений и что много остается выяснить /договорить/ с обеих сторон, я желаю указать, что прибегать к силе для разрешения этого вопроса совсем не желательно и в высшей степени повредит интересам обеих сторон в общественном мнении вообще и в особенности на Мирной Конференции. Поэтому я горячо советую во чтобы то ни стало избежать столкновений и принять всевозможные меры успокоить положение и предупреждаю Вас серьезно, что употребление силы для разрешения этого вопроса только повредит Вашим лучшим интересам. Точная копия этого сообщения послана Министру Президенту Армении.

Уордроп, Врежовный Британский Комиссар в
Закавказье.

**Бöyük Britaniyanın Zaqafqaziyadakı Ali Baş Komissarı Uordropun
ADR-in Baş naziri N.Usubbəyova Zəngəzurda müharibənin
dayandırılması və Sülh əldə edilməsinin zəruriliyi barədə
TELEQRAMI
(16.11.1919)**

Handwritten signature/initials

КОПИЯ

СЪ К О П И Я

Телеграмма отъ 16 Ноября 1919 г. изъ Тифлиса.

У р о ч н о .

Его Превосходительству
Господину У с у б б е к о в у . Баку.

Верховный Британскій Комиссаръ воодушевленъ единственными чувствами дружбы къ народамъ Азербайджана и Арменіи поспѣшно совѣтуетъ Вашему Превосходительству немедленно приостановить всѣ военныя операціи начатія или имѣющіяся въ виду въ Зангезурскомъ уѣздѣ, и думаетъ что если Министры Президенты Азербайджана и Арменіи, о которыхъ онъ имѣетъ наилучшее мнѣніе, или ихъ делегаты встрѣтились бы лично въ Тифлисѣ или въ другомъ какомъ либо мѣстѣ съ уполномочіями, они могли бы придти къ удовлетворительному соглашенію для обѣихъ сторонъ, спасая своихъ соотечественниковъ отъ кровопролитія и тѣмъ же предупредили бы прискорбныя послѣдствія на Мирной Конференціи, которая вооруженный конфликтъ должно безусловно произвести. Точная телеграмма посылается одновременно господину Хатисянгу.

УОРДРОПЪ - Верховный Британскій Комиссаръ въ Закавказьѣ.

В ѣ р н о :

Дѣлопроизводитель

Управленія Дѣлами Правительства / подпись /

Копія съ копией в ѣ р н а :

Завѣдывающій Информационнымъ

Отдѣломъ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ

**Zaqafqazyada İttifaqın Ali Baş Komissarın müavini Reyin
ADR-in Baş naziri N.Usubbəyova
TELEQRAMI
(16.11.1919)**

К о п и я.

Телеграмма от 16 ноября 1919 года из Тифлиса

ПРЕМЬЕР-МИНИСТРУ УСУББЕКОВУ. *Баку*

Номер 308, точка Несмотря на мои ^{сделав}настойчивые советы, чтобы военные ^{сведения}сведения в Зангезуре немедленно прекратились, я уведомлен о том, что война продолжается точка Я обезпечен тем, что местные конфликты не должны далее затруднять решение Мирной Конференции по вопросу о Закавказье в настоящее время точка Поэтому и во имя Конференции я усиленно советую Вашему Превосходительству и Министру Президенту Армении встретить меня в моем Управлении в Тифлисе в одиннадцать часов утра двадцатого ноября для конференции, которая будет иметь цель мирное разрешение вопросов, кои Вы теперь стараетесь разрешить кровопролитием, идя против желаний Мирной Конференции и пренебрегая мнением цивилизованного мира точка В ожидании Вашего ответа я просил делегатов Армении которые были в дороге в Баку для совещания по этому вопросу с таким же представителями от Азербайджана, остаться здесь точка Я жду немедленного ответа чтобы мог я сообщить Мирной Конференции как Вы к этому относитесь.

Р Е Й –Заместитель Сокзного Верховного Комиссара.

Верно:Делопроизводитель Управления Делами Правительства /подпись/.

С подлинным верно:

Заведывающий Информационным
Отделом

**ADR-in Baş naziri N.Usubbəyovun Böyük Britaniyanın
Zaqafqaziyadakı Ali Baş Komissarı Uordropa
TELEQRAMI
(17.11.1919)**

КОПИЯ

С К О П И Я

Т И Ф Л И С

ВЕРХОВНОМУ БРИТАНСКОМУ КОМИССАРУ В ЗАКАВКАЗЬИ
У О Р Д Р О П У.

В ответ на Ваши телеграммы от 13 и 16 ноября сего года по вопросу о столкновениях в Зангезурском уезде настоящим имею честь сообщить Вам ниже следующее двуеточие В Зангезуре военных операций со стороны Азербайджанского Правительства нет точка Зангезур есть неотъемлимая часть Азербайджанской Республики и он рассматривался всегда как таковой не только нами запятая но и совзниками: в лице английского командования и сам верховный комиссар Мирной Конференции полковник Гаскель признавая наши неотъемлимые права на Зангезурский уезд в одном из пунктов соглашения по Нахичеванскому вопросу требовал от армянского Правительства помочь Азербайджанской власти мирным путем ликвидировать повстанческое движение Зангезурском уезде и тем самым заставить армянское население этого уезда подчиниться государственной власти Азербайджанской Республики точка По последним сведениям запятая полученным Азербайджанским Правительством запятая Армянское Правительство не только не исполнило этого своего обязательства перед полковником Гаскелем но наоборот запятая послало Зангезурский уезд свои регулярные войска для поддержания и усиления повстанческого движения точка Этим самым Азербайджанское Правительство было вынуждено послать военную помощь Карабахскому Генерал-Губернатору для восстановления порядка и воздержания на непокорное анархо-большевистски настроенные банды армянских повстанцев точка В Зангезуре Азербайджанская власть имеет ввиду прекратить дальнейшее разорение мусульманских селений армянскими повстанцами запятая вернуть шестьдесят тысяч обездоленных мусульман беженцев к их очагам и восстановить правопорядок точка Во внимание Вашей просьбы заместителя совзного Верховного Комиссара полковника Рей запятая мною предложено Карабахскому Генерал-Губернатору никаких военных действий не предпринимать против повстанцев Зангезура фактически уже прекращенные точка Буду Тифлис 20 ноября согласно полковника Рей для встречи с Хатисовым и тогда не буду иметь честь встретиться с Вами и переговоры подробно по этому вопросу точка номер 7519

МИНИСТР ПРЕДСЕДАТЕЛЮ УСУББЕКОВ

Варна: Делопроизводитель /подпись/ 17 ноября 1919г.

КОПИЯ с копией Варна: Заведывающий Информационным Отделом Министерства Иностран. Дел

**Zəngəzurun müsəlmanlar yaşayan Zabıx kəndinə
ermənilərin hücumu, kəndin dağıdılması və 23 nəfərin
öldürülməsi haqqında Fövqəladə İstintaq Komissiyasının
MƏLUMATI
(20.11.1919)**

ЗАНГЕЗУРСКИИ

у в в д ъ

39

Селеніе ЗАБУГЪ. Лѣтомъ 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеніи дин-виракъ, Герензуръ, Дыгъ, Ханазакъ, Дашкентъ внезапно напавъ и окруживъ соседнее мусульманское селеніе забугъ состоявшее изъ 33 дѣмовъ, открылъ по немъ учащенный ружейный огонь, жители селенія въ паникѣ бѣжали спасая свою жизнь и бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и имущество. Ворвавшіеся въ селеніе армяне жгли и разрушали усадьбы, угоняли скоть, похищали домашнее имущество и убивали жителей, какъ въ самомъ селеніи, такъ и внѣ его. Такъ было убито 23 человѣка. Армяне изнасиловали молодую дѣвицу Соньби-Бехбутъ-кизи.

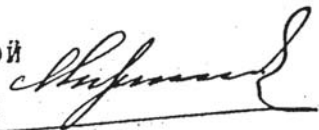
Среди напавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Дыгъ Асана-Асунцева, Бахшія Сейранова, Тумаса Сейранова, Мухана Асунцева и Вартазара Агкпарянца.

Описанныя выше преступленія и опознаніе

виновныхъ въ нихъ лицъ, устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія забугъ Джафара-Рустама-оглы /л. д. 51 об. т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагаю бы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ, привлечь къ уголовной ответственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 пуп. 269¹-, 1453, 1454, 1459, 922, 924, 1606, 1627, 1633, 1634 и 1526. -ст.ст. Улож. о нак. -

Членъ Следственной
Комиссіи

**Zəngəzurun azərbaycanlılar yaşayan Günqışlaq kəndinin
erməni silahlı dəstələri tərəfindən dağıdılıb yandırılması və
27 nəfərin öldürülməsi barədə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının
MƏLUMATI
(20.11.1919)**

ЗАНГЕЗУРСКИИ.

У Ъ в д ъ

53

селеніе ГҮНЬ-КИШЛАГЪ.

Осенью 1918 года организованный, вооруженный отряд армян селений Гюдгюмь, Чакадинь и Шихаузъ совершенно неожиданно окруживъ и напавъ на сосѣднее мусульманское селеніе Гюнъ-Кишлагъ, состоявшее изъ 44 дымовъ, открылъ по селенію сильную ружейную стрельбу. Жители спасаясь свою жизнь бѣжали, кто куда могъ не захвативъ съ собою ни скота ни имущества. Ворвавшіеся въ деревню армяне, жгли и разрушали усадьбы крестьянъ, похищали домашнее имущество, угоняли скотъ и убили 27 человекъ обоого пола. Среди напавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Чагадинь, Давуда Минасянца, Тумаса Кирянца, Бабу Караханова, Тумаса Бабаянца, Баласана Агагюльянца, изъ селенія Гюдгюмь Герасима Атаджанова,

Арсена Петросова, Микаела Ельчибекова, Мухтара Петросова.

Описанныя выше преступленія и опознаніе виновныхъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Гюнъ-Кишлагъ. Джафара-Ачи-оглы / л. д. 61, т. 2; /.

Въ виду изложеннаго полагають бы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ, привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступлений, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п. п. 269¹-, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст. ст. Улож. о нак. -

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Zəngəzurun müsəlman kəndi Bəhrülüyə ermənilərin hücum etməsi, kəndin dağıdılması və 130 nəfərin öldürülməsi barədə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının MƏLUMATI (20.11.1919)

ЗАНГЕЗУРСКИЙ

У Б В Д Ъ

7224132

селеніе Б А Г Р И

Весною 1918 года организованный, вооруженный отряд армянъ сельчанъ селеній Дарабазъ, Гюльятагъ, Лидзинъ, Лоръ, совершенно неожиданно окружилъ и напал на мусульманское селеніе Багриду, состоявшее изъ 26-ти дымовъ. Открывъ учащенную стрельбу изъ ружей, армяне ворвались въ самое селеніе, жгли дома и постройки, грабили имущество. Багрилинцевъ, угоняли скоть. Жители въ паникѣ оставили селеніе и бросились спасаться бѣгствомъ, кто куда могъ. Армяне убили 50 мужчинъ, 50 женщинъ, 30 дѣтей, ранили 20 мужчинъ, 15 женщинъ и 10 дѣтей, какъ въ самомъ селеніи, такъ и во время бѣгства жителей.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульма-

не опознали жителей селения Дарабавъ Степана Погосова, Алексана Юккіева, Джагангира Хачанова, Бахшія Уфанова, изъ селения Ахлатіанъ Абрама и Алексана Ханатуровыхъ, изъ селения Гюльятаръ Даніела Ягубова.

Описанныя выше преступления и опознание виновныхъ устанавливаются показаніями свидѣтелей жителей селения Багрилу Гюлли-Али-Кули-кızı, Зюльфунасъ-Аббасъ-кızı /л. д. 8, 9 об. т. 2 / и Мурадхана-Али-Наги-оглы /л. д. 30 об. т. 2 /.

Въ виду изложеннаго полагають бы выше перечисленныхъ армянъ привлечь къ уголовной ответственности по признанномъ преступленіи, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п. п. 269¹, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак. -

Членъ Слѣдственной

К о м и с с і и

**Zəngəzur ermənilərinin Vartanizor müsəlman kəndini
dağıtmaları və 384 nəfəri öldürmələri barədə
Fövqəladə İstintaq Komissiyasının
MƏLUMATI
(21.11.1919)**

ЗАНГЕЗУРСКІЙ

У ѣ з д ъ

18

Селеніе Вартаһазурь

1-ое и 2-ое.

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный отряд армянъ селеній Мигры, Курисъ, Уджанабазъ, Акаробъ; Вагриварь совершенно неожиданно окруживъ со всѣхъ сторонъ и напавъ на мусульманскія селенія Вартаһазурь 1-ое и 2-ое началъ обстрѣливать селеніе изъ ружей и пулеметовъ. Жители селенія ища спасенія бѣжали изъ селенія, кто куда могъ, бросивъ на произволъ судьбы дома и свое имущество. Ворвавшіеся въ селенія армяне жгли дома и постройки, разрушали ихъ, вырубали сады, похищали домашнее имущество крестьянъ, угоняли скоть, убивали жителей пулями, штыками, шапками, какъ въ самомъ селеніи, такъ

и внѣ его во время бѣгства крестьянъ.

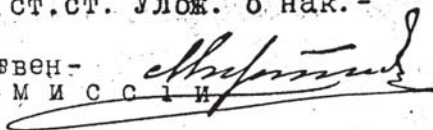
Въ обоихъ селеніяхъ было убито 384
человѣка мужчинъ, женщинъ и дѣтей и ра-
нено 30 человѣкъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане
опознали жителей селенія Мигры Давида-
Арутюнова, селенія Курисъ Лалазара Га-
рибова и его брата Аршака изъ селенія
Вагриваръ Матеоса по фамиліи пока не
установленнаго.

Описанныя выше преступленія и опозна-
ніе виновныхъ въ нихъ лицъ, устанавливают-
ся показаніями свидѣтелей, жителей се-
ленія Вартаназуръ Кербалая Ирза-Баба-ог.
/л. д. 64, т. 2/ и Солтана-Мамеда-Али-
оглы /л. д. 59, т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагають бы пере-
численныхъ выше лицъ армянъ привлечь къ
уголовной ответственности по признакамъ
преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п. п.
269-, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606,
1627, 1633 и 1634 ст. ст. Улож. о нак. -

Членъ Слѣдствен-
ной, к о м и с с і и

**Qazi Behcətin Zəngəzurdakı
hadisələr barədə Parlamenta
TELEQRAMI
(03.12.1919)**

Axung-zadə
Баку, Парламентъ Мирва-Садыку.

Кровавыя событія въ Зангезурѣ повторно начались, армянами убито 900 мусульманъ въ Чайлы и Охчи /селенія/ Мечеть разрушена бомбами съ учениками внутри, разможжены въ куски 400 женщинъ и дѣтей. Сію минуту Зангезуръ представляетъ арену жестокихъ событій.

Казим Бегджатъ

Т.12 направлено. Улусу 3.12.19

<h2 style="margin: 0;">Телеграфъ</h2> <p style="margin-top: 20px;">Въ.....</p>	<h2 style="margin: 0;">Телеграмма.</h2> <hr style="border-top: 1px dotted black;"/> <hr style="border-top: 1px dotted black;"/> <hr style="border-top: 1px dotted black;"/> <hr style="border-top: 1px dotted black;"/>
--	---

№..... №.....

Пришла ю 191 г. отъ № Кривля	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <th style="width: 15%;">Разр.</th> <th style="width: 25%;">Счета слов.</th> <th style="width: 60%;">Подана.</th> </tr> <tr> <td></td> <td>..... т.</td> <td>..... ч. м. часу.</td> </tr> <tr> <td></td> <td>..... сл.</td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td>..... ш.</td> <td></td> </tr> </table> <p style="text-align: center; font-size: small;">Службенихъ отъѣздовъ</p>	Разр.	Счета слов.	Подана.	 т. ч. м. часу.	 сл.		 ш.	
Разр.	Счета слов.	Подана.											
 т. ч. м. часу.											
 сл.												
 ш.												

ушеле двосторонне Шакарджинскъ воденскъ
 запятая отъ воденскъ Туркестану
 50 денковъ Ашину воденскъ Зугадонку 15 денковъ
 Моманду воденскъ кармъ воденскъ Загади
 воденскъ и Черк Сагаду 150 денковъ точка
 население въ панико бѣсно се жалитъ
 амуцъ себѣ и дома точка ашине разсудителъ
 и вынестъ дотла точка ширное население
 не въ состояши выдержатъ нападеніе регулярныхъ
 частей съ артиллеріей и пулеметами точка
 очевидно армяне Зангезурі будучи въ курсѣ

Телеграфъ Въ	Телеграмма.
----------------------------------	---

Изъ

№

Принята ч. 191 г. отъ № Принятъ	Разр.	Очень спеш.	П о д а ч а.
 т. с. ш. то..... ч..... м. пополу.....
	Служебная отметка:		

я заявляю против неудобного нарушения
 сообщаемого 13 ноября соглашения энергичный
 протест который прошу довести до сведения
 Вашего Правительсва и каковс ктд оно
 немедленно примет решительный меры
 кт поимену прекратить всяких военных
 операций во противосетс сугав мое
 правительсво несет съ себя отвтсвенное
 за то что происойдет послдствт ботка дседан
 декабрь номер 5049 точка кавички номер 5053
 = Министр иностранных дел Джагаров =

Печатня № 11

**Polkovnik Hakselin Zəngəzurdan qoşunları
geri çağırmaq barədə Ermənistan hökumətinə
TELEQRAMI
(11.12.1919)**

Переводъ съ англійскаго.

22

Телеграмма изъ Тифлиса:

II декабря 1919 г.

Баку

Министру Иностраннахъ Дѣлъ Азербайджанской
Республики. –

№ 343 Слѣдующая телеграмма была вчера послана Султанову:
Ваша телеграмма отъ 8-го декабря получена и передана министру
Президенту Арменіи со слѣдующимъ добавленіемъ:
Если эти обвиненія послѣ разслѣдованія окажутся правильными
это будетъ самый сильный ударъ для будущности Арменіи. Если
военная помощь посылается въ Зангезуръ, настаивайте, чтобы она
была немедленно отозвана и сообщите мнѣ объ этомъ подробно.
Конецъ Подписано Гаскель, W Гаскель

Перевела съ англійскаго языка:

J. Мавроунца

13 декабря 1919 г.

Handwritten: Ministry of Communications, Azerbaijan, 19/10

Телеграфъ
 10/10
 ВЪ **БАКУ** 19/10

Телеграмма
 MINISTER FOREIGN AFFAIRS
 AZERBAIJAN BAKU
Handwritten: Ministry of Foreign Affairs, Azerbaijan

BAKU-TIFLIS 439/N 74, 11/12, 18, 42

№ 73

Принято: 11/10 10 191 1.
 от: [Signature] № [blank]
 Принято: [Signature]

Разр.	Счета слоек	Подана
т.	д.	м. пополу
19/10		

Служба отъѣтки

15°

NO "343" FOLLOWING TELEGRAM SENT SULTANOFF YESTERDAY ROUTE, YOUR TELEGRAM 8TH DECEMBER RECEIVED AND FORWARDED TO MINISTER PRESIDENT ARMENIA WITH FOLLOWING ADDITION INNERBUOTE IF THESE ACCUSATIONS PROVE TRUE UPON INVESTIGATION IT WILL PROVE MOST SERIOUS BLOW FOR FUTURE OF ARMENIA PERIOD IF ANY MILITARY ASSISTANCE IS BEING SENT INTO ZANGEBUR INSTEAD THAT IT BE IMMEDIATE AND FULL REPORT MADE TO ME, END INNERBUOTE SIGNED HASKELL UNQUOTE, =HASKELL,

Архивная копия

Нахичевань из Ордубада Генерал-Губернатору № II 6-I-20

В армянских селениях Зангезурского уезда, а также в селении Карчивани жили много мусульман с семействами, которые служили у армян пастухами. Три дня тому назад армяне всех мусульман собрали в одно место и зверски зарезали всех вместе с женщинами и детьми, двое из них спаслись бегством, зарезано более ста душ.

Уездный Начальник Таиров

С подлинным верно:

Секретарь

подпись

ЦГАОР Азерб.ССР, ф.970, оп.16, д.113, л.5

Архивная копия

Копия

Телеграмма из Агдама

№ 349. Баку Министру Внутренних Дел

Мусульмане Ахчинского ущелья Зангезурского уезда расположенного армянском центре и лишенного помощи поэтому со стороны мусульман находятся накануне истребления точка Сегодня явившийся оттуда дальними обходными дорогами два человека заявили мне следующее двоеточие селение Кушилу Аджиду Арказу Аксарлу равгромлены армянами первых числах сего января селения Шагарджих Ачагув Охчи после непродолжительной осады сдались армянам выдав им оружие и селения Киратах Молоду Ковну Карабаги Габарлу Кичи Башбаки Махмудлу Кейддаших Югачату Куругот Кайчан Кире Абжибаджи осаждены теперь армянами ультимативно требующими сдать оружие грозили противном случае истреблением их точка В осаде указанных выше селений участвует сотня из отряда Андроника проехавшая из Герусавна Катарские заводы 26 декабря прошлого года точка Британская Миссия Шуше и Герусах занята лишь открытием дорог для армян от Катарских заводов до Шуши и далее не принимая к защите мусульман точка Обращая вместе с Или к означенным миссиям по поводу вышеуказанных писаний одновременно считая долгом довести до вашего сведения и просит принять неотложные меры к спасению указанных выше селений, которые за отсутствием помощи извне дальше выдержать натиск армян не могут IO8

Управляющий Зангезурским уездом Махмуд Беков

Верно:

Начальник Отделения

подпись

Архивная копия

Копия с копии.

Копия с телеграммы из Джебраила в Баку

Члену Парламента Садых-Ахунд Заде за № 165 от 23/I-1920г.

Дополнение моей телеграммы армяне при помощи артиллерии и пулеметов взяли третий участок Зангезурского уезда наступление идет направлении четвертого участка и на границе Джебраильского уезда бой идет в пяти верстах Ханлиха армяне имеют восемь пушек шестьдесят пулеметов войска араратская организованы мусульмане не имея патронов и оружия вынуждены отступить населения Ханлах сидит спокойно Зангузаре уже кончено.

Член Особой Комиссии о помощи беженцев Зангузура
Зульфугар Мамед-заде.

С подлинным верно: Делопроизводитель /подпись/

С копией верно:

Делопроизводитель подпись

ЦГАОР Азерб.ССР, ф.897, оп.1, д.69, л.43

**Ermənilər tərəfindən 18-25 yanvar 1920-ci il tarixdə
dağıdılan və yandırılan müsəlman kəndlərinin
SİYAHISI**

С П И С О К Ъ

Разгромленных и сожженных армянских селений Зангезурского уезда,
за время с 19 по 25 января 1920 года.

По 3-му участку:

1/ Аджукли-Усаги	29/ Халаджэ
2/ Мохикэ-Алмедлу	30/ Гөдөнкю
3/ Кунинкю-Чухөнкю	31/ Усуоку
4/ Тенур-Салакю	32/ Керджанкю
5/ Балагесовкю	33/ Карагачэ 2-й
6/ Индиркю	34/ Төрөвлү
7/ Гөрдөнкэ	35/ Көхөджихэ
8/ Мөстимрү	36/ Новьтлү
9/ Ешвордидарь	37/ Зөрэ
10/ Эбисовларэ	38/ Мөхриклү
11/ Көдүклү	39/ Нометлү
12/ Геокэ-Көли	40/ Артизэ
13/ Гөрдөскю	41/ Гюкчэ-Кли
14/ Мазрэ	42/ Овариджанэ
15/ Новлү	43/ Сахдэвэ
16/ Нурдукэ	44/ Чаролү
17/ Момоузэ	45/ Геокэ-Арабасэ
18/ Куртмалкэ	46/ Сефтасэ
19/ Дхибиклү өргнөө	47/ Дагбана
20/ Дхибиклү пичнөө	48/ Каригмалохэ

По 4-му участку:

21/ Халжала	
22/ Момодлү	
23/ Георджикэ	
24/ Дикльсфрэ	49/ Пушанкю
25/ Ачнэ	50/ Вейсалкю
26/ Мюстпнэ	51/ Олчи, оно хо Суртунэ.
27/ Карагачэ	
28/ Чардахкю	

Вёрно: Управлениэ Зангезурскиэ уезда Шекискид.

Сэ подлиннэчэ вёрно:

И.д.Прявителя Канцелярии

**Zəngəzura hərbi dəstə göndərilməsi barədə
ADR-in müdafiə naziri Vəkilovun
TELEQRAMI
(04.02.1920)**

54 53

Шуши

Ваше письмо губернатору Срому
 На основании органов дан оказания
военной помощи Зангезур национа-
лист отряд в целях его штур-
мовки поса. ~~Кроме~~ запросит вас
двойно накопите ли нужным в
данном моме, привле его отря-
да в Зангезур для дней служ-
бы. Кроме сро от

За Микелера
 Товарищ Векшиноз

4/2 1920.
 В 444

**Azərbaycanın Xarici İşlər naziri Fətəlixan Xoyskinin
Ermənistanın xarici işlər nazirinə Zəngəzurla əlaqədar
NOTASI
(26.02.1920)**

*Прелана
26 февраля 1920*

Б

С. Г. Минаев

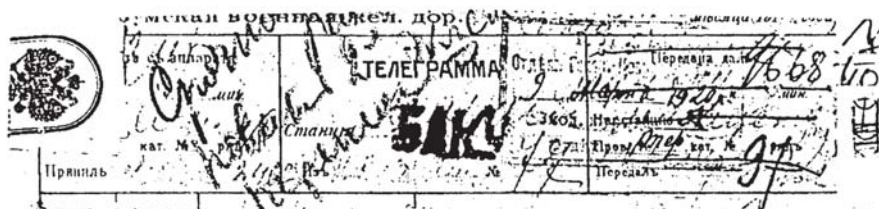
К О П И Я

Ә Р И В А Н Ъ

МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХ ДѢЛЪ АРМЕНІИ

На Номеръ 1029 Несмотря на недопустимость вмешательства Армянскаго Правительства во внутреннія дѣла Азербайджана я въ виду Вашего обращенія сообщамъ что мое Правительство неуклонно соблюдаетъ соглашеніе отъ двадцать третьяго ноября и что не имѣетъ намѣренія предпринимать какихъ либо наступленій Точка Кююк уже Вамъ сообщалось что сейчасъ же вслѣдъ за подписаніемъ соглашения отъ двадцать третьяго ноября армянскими войсками въ районѣ Зангезурскаго уѣзда было уничтожено до сорока мусульманскихъ селеній и что 19 января войска Армянскаго Правительства совместно съ вооруженными бандами продолжая наступательныя дѣйствія въ направленіи Душинскаго уѣзда подвергли истребленію всѣ лекціи по пути ихъ движенія мусульманскія села Точка Лимъ въ цѣляхъ воспрепятствованія дальнѣйшаго уничтоженія селеній и спасенія имущества и жизни десятковъ тысячъ мусульманъ отъ безчеловѣчнаго истребленія армянскими войсками а также восстановленія положенія существовавшаго до двадцатъ третьяго ноября мое Правительство послало незначительный отрядъ присутствіе коихъ уже задержало армянскія войска отъ выполненія опредѣленнаго плана *точка кююк 1000*

М МИНИСТРЪ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ *Хойскинъ*

Сейчас получил сведения от агнета-армянина, прибывшего из Дыга. Дыгь сосредоточено до трех тысяч человек вооруженных жителей. Начальством офицера; имеются две пушки и пулеметы; в Ханазакъ перевезена одна пушка. Через семь или десять дней рѣшено начать через Чазмазакъ наступление на соединеніе через Лозабуртъ с Нагорномъ Кара-партизанамъ. Наступление начнется сигналу костромъ, разведеннымъ около башни Гаекрензаура. Сигналъ данъ будетъ Карабахскому армянству для общего возстанія. Одновременно пройдутъ по Нагорной полосѣ, нынѣ сгруппированная въ селеніи Геджени Ганджинскаго уѣзда, масса армянъ Шушинскій уѣздъ для занятія Аскерана. Бакъ извѣстно Предсѣдателю и Военмину вмѣсто обѣщанныхъ пяти тысячъ Совѣтомъ въ составѣ: Предсѣдателя Военмина, Ганджинскаго, Шихлинскаго, Сулькевича и меня мѣсяцъ тому назадъ было затѣмъ прислано только одна тысяча аскеровъ. Карабахъ подготовка у армянъ идетъ усиленно, патроновъ у нихъ мало. Многие изъ Шуши и дашалтовъ уходятъ въ деревни; для предупрежденія необходимъ соответствующія мѣры военнаго характера въ срочномъ порядкѣ. Благоволите распоряженіи увѣдомить прямою проводу.

Генгубер С у я т а н о в ъ.

Телеграфоваль 9 марта 1920 г. II час. 50 мин.

Штабс - капитанъ *Шушинскій*

Ə L A V Ə 8

Zəngəzurdə adları dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələri*

Keçmiş (əsl) adı	Yeni adı	Dəyişdirildiği
<i>Sisiyan rayonu üzrə</i>		
Əlili	Salvard	03.01.1935
Şıxlar	Qızılşəfəq	02.03.1940
Qarakilsə	Sisian	02.03.1940
Sisiyan	Hatsavan	02.03.1940
Şenadağ	Lernaşen	02.03.1940
Məliklər	Spandaryan	04.05.1930
Dərabas	Darbas	10.09.1946
Saybalı	Sarnakunk	10.09.1946
Məzrə	Bartsravan	10.09.1946
Ağkənd	Aşotavan	17.04.1948
Ərəfsə	Arevis	03.07.1968
Təzəkənd	Tasik	03.07.1968
Urud	Vorotan	03.07.1968
Bazarçay çayı	Vorotan çayı	03.07.1968
<i>Qafan rayonu üzrə</i>		
Dəymədağlı	Şrvenants	12.11.1946
Kilsəkənd	Sraşen	07.12.1945
Kürdkənd	Lernadzor	07.12.1945
Sirkətas	Xdrants	03.01.1935
Axtaxana	Xladağ	01.06.1940
Xladağ	Dzorastan	01.06.1940
Mahmudlu	Çaykənd	01.06.1940
Gütqum	Geğanuş	29.06.1949

Zeyvə	David-bek	29.06.1949
Maqauz	Kaxnut	29.06.1949
Pirməzrə	Katnarat	29.06.1949
Dördnü	Antaraşat	29.06.1949

Gorus rayonu üzrə

Gorus	Qoris	09.09.1930
Qaladərəsi	Qalidzor	09.09.1930
Əliquluşen	Azataşen	01.06.1940
Yeritsatumb	Bartsravan	01.06.1940
Körü	Dzoraşen	19.04.1950
Muğancıq	Haygedzor	19.04.1950
Yaycı	Qarjis	03.07.1968
Bayandur	Vağatur	07.05.1969

Meğri rayonu üzrə

Puşgah	Haygedzor	03.01.1935
Astazur	Şvanidzor	22.04.1935
Lök	Vartanadzor	18.06.1960

* 1991-ci ildə Ermənistan hökumətinin qərarı ilə bu respublikadakı bütün yaşayış məntəqələrinin adı erməniləşdirilmişdir.

Ə L A V Ə 9

Qərbi Zəngəzurun Azərbaycanlı əhalisi (1886-1986)

	Kəndlərin adı	İllər					
		1886	1905	1914	1931	1986	1990
<i>Qafan rayonu</i>							
1	Acıbac	220	-	-	90	200	0
2	Açağu	126	130	-	98	360	0
3	Almalix	-	104	465	0	0	0
4	Aralıq	148	-	162	0	0	0
5	Arxüstü	-	24	2	0	0	0
6	Atqız	160	198	36	74	0	0
7	Baharlı	138	132	-	115	0	0
8	Baharlı (2)	432	455	970	0	0	0
9	Barabatum	-	445	179	0	0	0
10	Baydaq	68	118	-	28	0	0
11	Bəydaş	87	100	230	27	0	0
12	Burçalı	-	-	93	0	0	0
13	Cıbillı	160	90	77	0	0	0
14	Craxor	18	-	-	34	-	0
15	Cullu	110	85	110	69	0	0
16	Çanaxçı	50	0	0	0	0	0
17	Çiriş	68	30	-	95	0	0
18	Çobanlı	96	160	156	49	0	0
19	Daşbaşı	53	“	87	42	170	0
20	Daşnov	31	47	39	0	0	0
21	Dəlləkli	118	336	276	0	0	0

22	Dovrus	184	268	297	0	0	0
23	Əcili	153	340	400	76	0	0
24	Gərd	60	-	-	115	-	0
25	Gıgı	254	970	-	396	1800	0
26	Girətağ Y.	537	666	289	396	130	0
27	Girətağ A.	187	289	-	126	200	0
28	Gomaran	177	-	138	60	220	0
29	Gödəkli A.	123	-	-	-	206	0
30	Həçəti	30	-	-	71	160	0
31	Hünüt	74	-	-	-	120	0
32	Xələc	308	510	300	114	450	0
33	İncəvar	92	140	89	38	0	0
34	Kavart	142	580	153	0	0	0
35	Keypəşin	68	-	-	136	-	0
36	Kirs	130	-	-	104	-	0
37	Kurud	145	-	-	220	500	0
38	Qafan					5500	0
39	Qarabaşlar	60	-	52	49	0	0
40	Qaraçimən	225	376	216	240	771	0
41	Qaratqa	332	230	-	125	240	0
42	Qatar	-	2700	5100	0	0	0
43	Qovşud	163	-	320	200	350	0
44	Quşçulu	221	-	93	109	450	0
45	Mahmudlu	416	596	423	170	120	0
46	Mollah	637	270	456	0	0	0
47	Muçes	-	303	377	0	0	0
48	Müsəlləm	34	-	-	104	515	0
49	Noraşennik	179	200	224	0	0	0
50	Oxçu	1222	1709	200	0	0	0
51	Oxdar	338	454	353	164	320	0
52	Pəyhan	128	88	120	96	80	0

53	Pirili	287	250	-	254	145	0
54	Pir	223	291	360	150	0	0
55	Dənçəralı	258	467	520	-	-	0
56	Siznək	178	425	275	121	450	0
57	Suxan	32	-	-	7	0	0
58	Sünik	28	-	-	21	0	0
59	Şabadin	582	560	516	-	-	0
60	Şəhərcik	471	796	649	669	0	0
61	Şirvanşahlı	68	125	98	0	0	0
62	Şotalı	30	-	28	25	0	0
63	Taxta	13	0	0	0	0	0
64	Təcədin	58	-	-	32	0	0
65	Yeməzli A.	244	230	89	54	0	0
66	Yeməzli Y.	244	246	899	0	0	0

Sisyan rayonu

67	Ağadi	116	0	0	0	0	0
68	Ağağa	19	0	0	0	0	0
69	Ağyol	29	0	0	0	0	0
70	Ağudi	903	1345	1070	496	2100	0
71	Ağ kənd	300	390	410	0	0	0
72	Alışar	158	170	214	135	0	0
73	Almalıq	38	50	0	0	0	0
74	Arıqlı 1	125	150	0	0	0	0
75	Arıqlı 2	106	140	214	0	0	0
76	Armutlu	-	-	150	0	0	0
77	Baharlı	55	124	49	0	0	0
78	Comartlı	244	410	770	149	200	0
79	Darabas	453	440	1128	0	0	0
80	Dərəkənd	200	240	180	100	0	0
81	Dəstəgerd	-	510	450	484	700	0

82	Dulus	176	-	390	0	0	0
83	Ərəfsə	154	440	300	225	520	0
84	Ərikli 1	106	150	325	0	0	0
85	Ərikli 2	126	126	214	0	0	0
86	Hortagiz	520	605	770	0	0	0
87	İrmis	150	270	616	0	0	0
88	Qıvrax	69	85	220	111	0	0
89	Qızılıçğ	287	450	441	292	700	0
90	Məliklər	209	282	249	0	0	0
91	Murğuz	138	170	190	177	200	0
92	Pulkənd	146	193	282	0	0	0
93	Püsək	332	-	310	197	0	0
94	Sisyan (Qara- kilsə)	717	850	1300	0	0	0
95	Sofulu	330	970	-	-	1124	0
96	Şam	234	495	405	0	0	0
97	Şəki	838	1605	1584	700	1900	0
98	Şıxlar	361	590	1584	411	700	0
99	Şükər	218	280	585	0	0	0
100	Urud	270	435	408	340	1000	0
101	Vağudi	926	1300	870	336	2000	0
102	Zabazadur	103	143	120	0	0	0

Gorus rayonu

103	Ağbulaq	-	-	600	120	240	0
104	Babalı	151	220	250	0	0	0
105	Babayağubl	145	190	179	0	0	0
106	Bağırbəyli	869	836	0	0	0	0
107	Ballı qaya	202	230	0	0	0	0
108	Bayandur	-	803	409	0	0	0
109	Bəzli-Ağca	-	545	0	0	0	0

110	Binə yeri	106	108	166	0	0	0
111	Əkərli	170	253	0	0	0	0
112	Ələkçi	140	160	0	0	0	0
113	Ərəbxana	-	249	0	0	0	0
114	Kosalar	144	358	55	0	0	0
115	Kürdlər	72	123	215	0	0	0
116	Qurdqulaq	35	54	200	58	280	0
117	Şahverdilər	186	200	225	123	80	0
118	Şamsız	124	122	186	125	0	0
119	Şurnuxu	184	117	104	60	780	0

Meğri rayonu

120	Aldərə	1077	1505	1987	490	820	0
121	Bənövşəpu	30	28	42	0	0	0
122	Buğakar	139	194	96	41	0	0
123	Ernəzir	204	163	562	219	0	0
124	Əmrəkar	-	-	-	67	0	0
125	Lehvaz	375	525	836	171	1002	0
126	Maralzəmi	174	951	-	70	800	0
127	Mərzigit	301	766	751	0	0	0
128	Mülk	-	96	112	78	0	0
129	Nüvədi	1083	771	1072	596	1800	0
130	Tağamir	129	194	225	36	0	0
131	Tuğut	199	240	294	85	0	0
132	Tey	174	325	420	81	0	0
133	Varhavar	-	258	-	61	0	0
134	Vartanizor (Lök)	480	951	1053	177	600	0

ƏLAVƏ 10

Zəngəzur inancları

Qara Çuxa bəxtidir, taledir. Qara Çuxa adamın arxasınca gəzib-dolanır, adama kömək eləyir. Qara Çuxa adamnan gəzib dolanmırsa, demək, o adamın bəxti yatıb. Belə olanda deyərlər ki, filankəsin Qara Çuxası yatıb. Yox, əgər adamın Qara Çuxası yatmayıbsa, onda deyərlər, filankəsin Qara Çuxası dik durub.

Qara Çuxa övliyadır. Qara Çuxa evin astanasında durar, amma gözə görünməz. Evin astanasına çatdın, gərək Qara Çuxaya salam verəsən.

Evdə adam olmasa da, içəri girəndə salam verərlər. Deyərlər, evdə kimsənələr var. Onlar evə xeyir-bərəkət gətirir, qaranquş filan donunda adamın yuxusuna girir.

Qaramux, çinar, saqqız... ağaclarını kəsmək günahdır. Bir saqqız ağacı var – pirdir. Bu ağacın altında başını qoyursan daşın üstünə, yatırsan. Əgər yuxuda bir nurani dərviş, bir əlində ağac, bir əlində də təsbeh gəlib dursa başının üstə, desə ki, filankəs, sənin payımı verdim, onda muradına çatacaqsan. Yox, əgər dərviş yuxuna girməsə, onda muradın hasil olmayacaq.

Süpürgəni yandıranda qar yağar.

Dördyaşına qədər uşağa mal-heyvan, qoyun-keçi ürəyi yedirtməzlər ki, uşaq qorxaq olmasın.

Duzla baş darağını qonşuya verməzlər. Versən, evdən başağrısı əskik olmaz.

Süd bişirəndə ocaqdan qonşuya köz verməzlər. Əgər versən, onda gərək süd qazanının üstünə kömür, ya da göy ot atasan. Yoxsa mal-heyvan süddən kəsilər.

Bayquş qapıda xeyirliyə ulamaz. Ona görə kösöv atıb, onu qovurlar. Ya da bayquş qonan ağacın altına duz-çörək qoyub deyərlər: “Sən bu duz-çörək, çıx get”.

Canavar hansı kəndin yanında balalasa, o kəndin mal-heyvanına dəyməz.

At sahibi şər vaxtı qonşuya tərəzi verməz. Versə də, əvəzində nəsə bir şey alıb saxlayar. Yoxsa ata qada-bala gələr.

Atın üstündə meyid aparanda gərək atın qulağına deyəsən ki, meyid aparırsan. Yoxsa at çatlayar.

Qara süpürgə boldusa – qış sərt gələcək.

Pillər, Babakənd, Xanazir pirləri var. Bunlar üç qardaşdırlar. Bir gün Pillər dəvəni minir, Babakənd ilanı minir... Gedirlər, Xanazir mənzil başına qardaşlarından tez çatır. Qardaşlar böyüklüyünü Xanazirə verir. Bir oğlan gedib, Buğakar pirlinin yanındakı ağacların birini kəsir. Görür ki, ağacın kəsilən yerindən qan damır. Qorxudan oğlanın dili tutulur.

Oğlanı aparıb baxıcıya göstərirlər. Baxıcı deyir ki, oğlan günaha batıb, aparın Buğakar pirlində qurban kəsin.

Buğakar pirlində qurban kəsirlər, oğlanın dili açılır.

Ay təzə çıxanda salavat çevirərlər.

Göy guruldayanda salavat çevirərlər.

Göy guruldamamış çöldən pencər yığıb yemək haramdır.

Uşağı gecə cəviz ağacının altında saxlasan, suyun üstündən adlatsan, vurğun vurar.

Uşağı gecə cəviz ağacının altında yatırtmazlar, uşağa gecə bulaqdan su içirtməzlər.

Yazıdüzündə taxıl susuzluqdan yanarmış. Camaat Allaha üz tutub deyir: “Ay Allah, yağış yağdır, bulaq üstə qurban kəsəcəyik!”

Yağış yağır, camaat aparıb Yazı düzünün yuxarı dərəsindəki bulağın üstündə öküz kəsir. O vaxtdan o bulağın adı qalır Nəzir bulağı.

Atın üstündə namaz qılmaq olar.

Gəlini gətirəndə qırmızı geyindirərdilər. Əlinə çıraq verərdilər. Üzünə güzgü tutardılar. Qardaşı bir dəsmala çörək qoyub, gəlinin belinə bağlayardı ki, gəlin çörəkli olsun.

Gəlini aparmağa gələnlər deyərdilər:

Verdim bir dana, Aldım bir sona, Ay qız anası, Qal yana-yana.

Gəlini atdan düşürəndə qaynata gəlinə atdandüşdü (inək, qoyun) verərdi. Gəlinin ayağının altında qoyun kəsərdilər. Gəlin gələndə ayaqyalın gələrdi. Çünki ayaqqabı darlıqdır; ayaqqabı qız evindən şər gətirir. Əgər gəlin ayaqqabıyla gəlsəydi, qapının ağzında çıxartmalıydı ki, onunla gələn şər evə ayaq açmasın.

Təzə gəlin birinci dəfə bulağa gedəndə qızlar bulaq üstə şirni paylayırlar ki, təzə gəlinin ayağı uğurlu olsun.

Yağış yağmayanda qurban kəsib deyərlər: “Allah, biz sənə can borcluyuq, qurban borcluyuq. Sən də bizə çörək borclusan”.

Yağış yağmayanda bir cöngəni aparıb kövşənin başına dolandırırırlar. Sonra seyid dua oxuyur, cöngəni kəsirlər, ətini oradaca bişirib yeyirlər. (O əti evə gətirmək olmaz.). Bundan sonra yağış yağır.

Bir adamın gəbəsi-filanı itəndə qurd əli yandırırırlar, oğrunun əl-ayağı qıc olur.

Qurdun əlini harada yandırsan, orada quraqlıq olar. Ona görə də qurdun əlini aparıb uzaqda yandırarlar ki, quraqlıq uzaq olsun.

Kiçik çilədən on gün sonra Xıdır Nəbi bayramı keçirirlər. Qovut çəkirlər, xəşil bişirirlər. Bir az qovut götürüb qoyurlar eşiyə. Qovutu ələklə yaxşıca sığallayıb hamarlayırlar ki, Xıdır Nəbinin çəliyinin izi düşsün. Xıdır Nəbi çəliyini qovuta bassa, ev-eşiyə bərəkət gələr.

Xıdır Nəbidə bir qab qovutu aparıb zəmiyə səpərlər ki, taxıl bol olsun.

Deyirlər, köhnə ildən təzə ilə keçəndə su dayanır, at gövşəyir, ağaclar səcdəyə gəlir. Söyüd deyir: “Mən də, mən də”. Bu vaxt kim nə niyyət eləsə, niyyəti qəbul olur.

Bir arvad bayram gecəsi su gətirməyə gedir. Görür ağaclar səcdəyə gəlmişdi. Niyyət eləyir ki, əlimdəki səhəng qızıl olsun. Səhəng qızıl olur. Arvad özünü itirir, deyir ki, boynum sınaıdı, bəs mən evə susuz necə gedəcəm? Arvadın boynu sınır.

Axır çərşənbədə qızlar yumurtayla cövhəri götürərdilər, aparıb bir çəmənliyə qoyardılar. Əgər o gecə çəmənliyə şəh düşsəydi, yumurta cövhərə dəyib qırmızı boyansaydı, onda qızların niyyəti hasıl olardı.

Yazın birinci günü yağış yağsa, yaz yağıntılı olacaq. Yazın ikinci günü yağış yağsa, yay, üçüncü günü yağış yağsa, payız yağıntılı olacaq.

Deyirlər, el dağa gedəndə bir qadının sancısı tutur. Bir daşın dibində həmlini qoyur yerə. O daş, qadını naməhrəm gözündən gizlədir. Daşın adı qalır Daşhərəmi.

Zahı arvadın ayağının altına qayçı, bıçaq, tüfəng qoyurlar, yaxasına iynə-sancaq taxırlar, dörd tərəfinə sicim sərirlər, yastığının altına duz, çörək qoyurlar, suyu xəncərləyirlər ki, hal gəlib onu aparmasın.

Halın boynundakı muncuğu götürüb evdə saxlasan, hal o evə yaxın düşməz.

Bir kişinin qırx oğlu varmış. Bir gün onlar namaz qıldıkları yerdə daşa dönüblər. Kişi Allaha şükür eləyib ki, mənim balalarım ibadət vaxtı ölüblər. Allahın xoşuna gəlib kişiyə bir oğul da verib.

Qırxlar piri o vaxtdan qalmadır.

Gecə yuxunu qarışdırıbsansa, səhər durub itə çörək atırsan, toyuğa dən verirsən, sonra gedib yuxunu suya danışırısan, xətər sovuşur.

Göbəkdaşı bizim Üçtəpə tərəfdə, Arpa dağıyla Buğda dağının arasındadır. Uşağı olmayan qadınlar Göbəkdaşına gedərlər. Qarınlarını açıb, göbəklərini o daşın göbək yerinə qoyurlar, fırlanarlar ki, uşaqları olsun.

Deyirlər, Humay adlı bir qadın varıymış, uşağı olmurmuş. Niyət eləyib gedir, başını bir qayanın üstünə qoyub yatır. Ondan sonra uşağa qalır. O vaxtdan o qayaya Humay qayası deyirlər. Camaat ora ziyarətə gedir.

Zəngəzurun Qarakilsə kəndindəki Qırxqız qayasının dibində bir göl var. Deyirlər, bir gün qırx qız bu göldə çimirmiş. Birdən hay düşür ki, qoşun gəlir. Qızlar geyinməyə macal tapmırlar. Göyə üz tutub deyirlər: “Allah, sən bizi qurtar, rüsvay olmayaq!”

Allah bunların sözünü eşidir. Qaya paralanır, qızlar övliya olub qayaya çəkilir.

İndi Qırxqız qayası ocaqdır. Camaat ora ziyarətə gedir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev F. Zəngəzur aslanı – Aslan bəy Sultanov. Bakı, “Bilik” nəşriyyatı, 2012, 352 s.
2. Adıgözəlov Əli. Ermənistan SSR-dəki Azərbaycan məktəblərinin inkişafı tarixindən (namizədlik dissertasiyası). Bakı. 1986.
3. Ağasıoğlu Firudin. Azər xalqı. Bakı, 2000.
4. Alişan Q. Sisakan (erməni dilində). Venetsiya, 1893.
5. Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. Bakı, 1998.
6. Azərbaycan belgelerinde erməni sorunu (1918-1920) (türk dilində). Ankara, 2001, s.
7. Azərbaycan kommunisti. Jurnal. İyul, 1990-cı il
8. Azərbaycan qəz., 13 noyabr, 1918-ci il.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 28. siy. 1, iş 70.
10. ARDA, f. 28. siy. 1, iş 116.
11. ARDA, f. 90, siy. 1, iş 53.
12. ARDA, f. 100. siy. 2, iş 791.
13. ARDA, f. 894. siy. 1, iş 119.
14. ARDA, f. 894. siy. 4, iş 65.
15. ARDA, f. siy. 4, iş 119.

16. ARDA, f. 894. siy. 7, iş 21, 22, 29.
17. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 1.
18. ARDA, f. 894. siy. 10, iş 80.
19. ARDA, f. 410, siy. 1, iş. 205.
20. ARDA, f. 980, siy. 1, iş 190.
21. ARDA, f. 980, siy. 1, iş 200.
22. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ SSA), fond 609. siy. 1, iş 71.
23. ARPIİ SSA, f. 1, siy. 2, iş 22.
24. ARPIİ SSA, f. 1, siy. 221, iş 5, v 24-29
25. ARPIİ SSA, f. 1, siy. 1, iş 24.
26. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild, Bakı, 1988.
27. Azərbaycan tarixi (Z.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaksiyası ilə). I cild, Bakı, 1994.
28. Azərbaycan tarixi xəritələri. Bakı, 1994.
29. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
30. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999
31. Bəhlul Behcət. Qaçaq Nəbinin tarixi. “Çıraq” nəşriyyatı, Bakı, 2011
32. Budaqov Budaq. Çay kimi çağlayan ömür. Bakı, 2002.
33. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998.
34. Bünyadov Ziya. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər) Bakı, 1985.
35. Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 2005
36. Bünyadov Ziya. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı, 1997.
37. Cavadov Qəmərşah. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı, 2000.

38. Cəfərov Nizami. Azərbaycanlılar: Etnokulturoloji birləşmənin siyasi-ideoloji üfüqləri. Bakı, 2001.
39. Deportasiya. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası. Bakı, 1998.
40. Defteri-icmal vilayeti-Revan-İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-ahrir defterleri, 681, ss. 259-272, 310-323.
41. Defteri-müfessel vilayeti-Revan-İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-tahrir defterleri, 633, ss. 156, 324-328, 330-333, 360-365.
42. "Dirçəliş XXI əsr" jurnalı № 42, 2001.
43. Erməni xalqının tarixi. III cild. Yerevan-1976.
44. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). I cild. Yerevan, 1974.
45. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). II cild. Yerevan, 1976.
46. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). III cild. Yerevan, 1977.
47. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). IV cild. Yerevan, 1978.
48. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). V cild. Yerevan, 1979.
49. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). VI cild. Yerevan, 1980.
50. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). VII cild. Yerevan, 1981.
51. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). VIII cild. Yerevan, 1982.
52. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). IX cild. Yerevan, 1983.

53. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). X cild Yerevan, 1984.
54. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). XI cild. Yerevan, 1985.
55. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). XII cild. Yerevan, 1986.
56. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. (Tərtib edəni Sabir Əsədov). Bakı, Gənclik, 1995.
57. Eyvazova Roza. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995. Rus dilində.
58. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərei-tərakimə (XVII əsr). Bakı, 2002.
59. Əfəndiyev Oqtay. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993.
60. Ələkbərli Əziz. Qədim Türk – oğuz yurdu – Ermənistan. Bakı, 1994.
61. Əhmədov Teymur. Erməni xəyanəti və ya Andronik Ozanyanın qanlı əməlləri (1918-1920-ci illər). Bakı, 2001.
62. Əkbərov Rahib, Səlimov Sadıq. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2002.
63. Əliyev Əli. Laçın – Qədim oğuz yurdu. Bakı, Avropa, 2009.
64. Əliyev Həsən. Həyəcan təbili. Bakı, 1982.
65. Əliyev Heydər. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997.
66. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. VIII cild, Bakı, 2000.
67. Əliyev İqrar, Məmmədzadə Kamil. Qarabağın Alban abidələri. Bakı, 1997.
68. Əliyev Vilayət. Zəngəzurdə qalan izimiz. Bakı-2004. 296 s.
69. Əliyeva Şəfiqə. Mənim anam. Bakı, 2001.
70. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə (XIV əsr). Bakı, 1992.

71. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsaməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2000.
72. Hakopyan T.X., Melik-Baxşyan S.T., Barseqyan H.X. Ermənistanın və ətraf rayonlarının toponimlər lügəti. I cild. (erməni dilində). Yerevan, 1983.
73. Həmdullah Mustovfi Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozide. Bakı, "Elm" 1986.
74. Həmzə Vəli. Babək xürrəmdinin son taleyi. Bakı, 1992.
75. Həmzə Vəli. Nüvədi kitabələri. Bakı, 1998.
76. Hidayət. Buradan min atlı keçdi. Bakı, 2004.
77. Hidayət. İrəvana yeddi məktub. Bakı, 2004.
78. Xanməmmədov Bahadır. Didərgin şəhidlər. Bakı, 1995.
79. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992.
80. İnçiçyan Q. Ermənistanın tarixi coğrafiyası (erməni dilində). Venetsiya, 1935.
81. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov və Hüsaməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 1996.
82. İrəvan əyalətinin sicil dəftəri – Sofiya, Kiril və Mefodi kitabxanası (NBKM), OAK, 15529, v. 1-22.
83. İrəvan xanlığı. Rus işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi (Y.M.Mahmudov, Mustafazadə T.T. və başqalarının redaktəsi ilə). Bakı, 2009.
84. İskəndər Bəy Minşi (Türkman). Tarixi-ələm-arayi-Abbasi. (fars dilində). Tehran, h. 1314, s.762.
85. İsmayılov Kamran. Azərbaycanın Zəngəzur və Vedibasər bölgələrinin müdafiəsində naxçıvanlıların rolu // Naxçıvan qədimdən günümüzdə qədər (Naxçıvan Muxtar Respublikası-

- nın 90 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu). Bakı, 2014, s. 248-258.
86. İsmət Binark. Ermenilərin türklərə yaptıkları mezalim və soyqırımın arşiv belgeleri. Ankara, 2001 (türk dilində).
87. İslam ensiklopediyası. II cild (türk dilində).
88. Kəngərli Qulu. Erməni lobbisi... Azərbaycan faciəsi. Bakı, 1992.
89. Kırzioğlu M. Fahrettin. Dede-Korkut Oğuznameleri. İstanbul, 1952.
90. Kırzioğlu M. Fahrettin. Osmanlıların Kafkas Ellərini fethi (1451-1590). Ankara, TTK Barınları, 1993.
91. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1982.
92. Korkodyan Zaven. Sovet Ermənistanının əhalisi son yüz ildə (1831-1931) (erməni dilində). Yerevan, 1932.
93. Koroğlu Xalıq. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999.
94. Qarayev Səməd. Qazangöl həsrəti. Bakı, 2002.
95. Qasimov Məmiş, Qasimov Nazim. Qaraçimənin qan yaddaşı. Bakı, 2001.
96. Qeybullayev Qiyasəddin. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.
97. Qızılbaşlar tarixi. Bakı, 1995.
98. Qlinka S.N. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. Bakı, 1995.
99. Mahmudov Yaqub. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti, Bakı, 2002.
100. Mehdiyev Ramiz. Gorus-2010 – Absurd teatr mövsümü. Şərq-Qərb. Bakı, 2010.
101. Məmmədov İsrəfil. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, 2002.
102. Məmmədov İsrəfil, Əsədov Sabir. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992.
103. Məmmədov İsrəfil, Əsədov Sabir. Cəlal müəllim. Bakı, 1996.

104. Məmmədov S. Azərbaycan XV-XIX əsrin əvvəllərində (dərs vəsaiti). Bakı-1981.
105. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993.
106. Moisey Kalankatuklu. Alban tarixi. Bakı, "Elm", 1993.
107. Musa Urud. Haqqın var yaşamağa. Bakı, 2001.
108. Musa Urud. Zəngəzur. Bakı. "Nurlar" nəşriyyatı. 2005, 504 s.
109. Musa Urud. Urud. Bakı, "Araz" nəşriyyatı. 2000.
110. Musa Urud, Zəngəzur toponimləri. Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı, 2013. 399s.
111. Muradverdiyev Akif. Bir həsədin tarixi. Bakı, 2002.
112. Muradverdiyev Akif. Zəngəzur (Tariximizin yaddaşı). Bakı, "Xəzər" nəşriyyatı 2007, 1024 s.
113. Musayev İsmayıl. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996.
114. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı, "Elm", 1993.
115. Mxitar Ayrıvanetsi. Erməni tarixi (erməni dilində). Moskva, 1860.
116. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərtlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001, 374 s.
117. Nemət Məşədixanım. Körpükənddə (Türkiyədə) konfrans. // Elm və həyat, 1997, № 2.
118. Nemət Məşədixanım. Azərbaycanda pirlər. Bakı, Azər-nəşr, 1992.
119. Odznetsi İoann. Tarix (erməni dilində). Venetsiya, 1953.
120. Ordubadi Məmməd Səid. Qanlı illər. Bakı, 1991.

121. Rəhimoğlu Həbib. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı, 1997.
122. Rüstəmli Əzəmət. Qədim oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları. Bakı, 1998.
123. PiriyeV Vaqif. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002.
124. Sancak tevcih defteri-İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci tasnifi, mükərrə 523, v. 113-114.
125. Sebeos. Yepeskop Sebeosun tarixi (erməni dilində). Yerevan, 1939.
126. Səid Nəfisi. Babək. Bakı, 1990.
127. Stepanos Orbelyan. Sisaqan vilayətinin tarixi (erməni dilində). Tiflis, 1910.
128. Səmuəel A. Uims. Ermənistan – terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri. Bakı, 2004.
129. Tapdıqoğlu Nazim. Laçın toponimləri. Bakı, 2002.
130. Urut və İskender kalesi livalarının müfəssəl defteri - Ankara, Tapu ve Kadastro Kuyud-i Kadime Arşivi, 199, v. 111a -191a.
131. Uxtanes. Xronologiya (erməni dilində). Vagarşapat, 1871.
132. III sultan Muradın hicri 20 səfər 986-cı (28 aprel 1578) il tarixli fərmanı, İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimmə dəftəri 32, sənəd 293.
133. Vəliyev Məhəmməd həsən (Baharlı). Azərbaycan. Bakı, 1993.
134. Voroşil. Q. Qafqaz Albaniyası. Bakı, 1993.
135. Yesai Həsən Cəlalyan. Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722) Bakı, 1992.
136. Агбальян. Письма из Зангезурского уезда. Мург. Арм 3, 1990.
137. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. СПб, 1908.
138. Адрес-календарь Азербайджанской Республика. Баку, 1928.
139. Азербайджан (газ.), 10 dekabr, 1918.

140. Azərbaycan (gaz.), 17 oktyabr, 1919.
141. Azərbaycan (gaz.), 23 oktyabr, 1918.
142. Azərbaycan (gaz.), 28 oktyabr, 1918.
143. Azərbaycan (gaz.), 4 sentyabr, 1918.
144. Алекперов А.К. Поездка в Зангезур и Нахичеванский край. // Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
145. Алибегов И. Елизаветпольские кровавые дни перед судом общества. Тифлис, 1906.
146. Алиев Джалал. Наука истинна. Баку, 1998.
147. Алиев Джалал, Будагов Будаг. Турки, азербайджанцы, армяне: Геноцид исторической правды. Москва, 2002.
148. Алиев Кемал. Античная Кавказская Албания. Баку, 1992.
149. Аристова Т. Курды Закавказья. Москва, 1966.
150. Армения. Открытый музей. Москва, 1969.
151. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сб. документов том II, часть I (Под ред. А.Иоаннисяна), Изд. АН Арм. ССР, Ереван – 1964.
152. Армяно-русские отношения в XVIII веке. Ереван, (сб. документов) т. 2, ч. 2, 1964.
153. Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века – т. III (Отв. Ред. В.К.Восканян). Изд. АН Арм. ССР, Ереван-1978.
154. Армянская география V в. (приписываемая Моисею Хоренскому пер. К. Патканова). СПб, 1877.
155. Армянская ССР. Административно-территориальное деление. Ереван, 1976.
156. Армянская ССР. Государственное издательство географической литературы. Москва, 1955.

157. Армянская этнография и фольклор. Ереван, 1989.
158. Армянские источники о монголах. Москва, 1962.
159. Армянский геноцид Миф и реальность, справочник фактов и документов, Баку, 2003.
160. Арутюнян А. Кавказский фронт 1914-1917 гг. Ереван, 1971.
161. Арутюнян В. М. Селим. Ереван, 1994.
162. Асадов С., Мамедов И. Терроризм (Причина и следствие). Баку, 2001.
163. Асадов С. Миф о великой Армении. Баку, 1999.
164. Бакиханов Аббас-Кули Ага. Гюлистан-и Ирам. Баку, 1991.
165. Байбуртян В.А. Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке. Ереван, 1969.
166. Бакинский рабочий (газ.). 3 декабря, 1920.
167. Басни средневековой Армении. Ереван, 1982.
168. Буняядов Зия. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1965.
169. Величко В.Л. Кавказ. Санкт-Петербург, 1904.
170. Волкова И.Т. Этнические процессы в XIX-XX веках // Кавказский сборник. Часть IV, Институт этнографии им Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР
171. Востриков П.А. Зангезур. СМПК 42, отд 2., 1907.
172. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991.
173. Геродот. История. Л, 1972.
174. Глинка С. Обзорение истории армянского народа. Москва, 1832.
175. Глинка С. Описание переселения армян азербиджанских в пределы России. Москва, 1831.
176. Григорян Г. Очерки истории Сюника IX-XV вв. Ереван-1990. Ереван, 1953.

177. Григорян З.Т. Присоединение восточной Армении к России. Москва, 1959.
178. Джастин Маккарти, Каролин Маккарти. Тюрки и армяне, руководство по армянскому вопросу (перевод с английского). Баку, 1996.
179. Джалалян Е.Х. Краткая История страны Албанской (1702-1722). Баку, Элм. 1989.
180. Заварян С. Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 гг. Санкт-Петербург, 1907.
181. Зангезурский уезд. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 1894.
182. Зелинский СП. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии. // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Том IV, 1886.
183. Ениколопов И. К. Грибоедов и восток. Ереван, 1954
184. История Армении. Фавоста Бузанда (IV в). Ереван, 1953.
185. История армянского народа. Ереван, 1980.
186. История епископа Себеоса (VII век). Ереван, 1939.
187. Киракос Гандзакечи. История Армении (XIII в). Москва, 1976.
188. Коммунист (газ.). Баку, 20 июля, 29 октября, 1920.
189. Конфликт в Нагорном Карабахе. Сборник статей. Баку, 1990.
190. Кулиева В.А. Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-культурной жизни Нахичевани, Эриванской губернии и Зангезура в XIX – начале XX вв. В ракурсе армяно – азербайджанских политических отношений. Баку – Нурлан-2003.

191. Лысцов В.П. Персидский паход Петра I. 1722 г. Москва, 1951.
192. Магда Нейман. Армяне. Санкт-Петербург, 1899.
193. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV - первой половины XVIII вв. Баку, Элм, 1993, 240 с.
194. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986.
195. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Кавказского края. Том IV, Тифлис, 1886.
196. Материалы Кавказской археологии, Том XIII, 1916.
197. Медь в Зангезурском уезде. К., 1891.
198. Мурад Аджи. Европа, тюрки, Великая Степь. Москва, 1998.
199. Наджафов Б. – Лицо врага. Т.1, Баку, 1993.
200. Населения Закавказья. Тифлис, 1928.
201. Неймат Мешадиханым. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III, Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики / XII века - начало XX века/. *Yeni nəşrlər evi*, Баку, 2001.
202. Неймат Мешадиханым. Эпиграфические памятники Азербайджана эпохи Низами. Баку, Элм, 1991.
203. Орджоникидзе Г. Статьи и речи. Том I. Москва, 1956.
204. Пагирев Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913.
205. Памятная книга Елизаветпольской губернии на 1914 г. Тифлис, 1914.
206. Папазян А.Д. Персидские документы Матенадарана. Том I, Указы (XV-XVI вв.). Ереван, 1956.
207. Папазян А.Д. Персидские документы Матенадарана. Том II, Купчие (XIV-XVI вв.). Ереван, 1968.

208. Папазян А.Д. Персидские указы Матенадарана (1601-1650 гг.). Ереван, 1959.
209. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Том XIII. Елизаветпольская губерния (1904).
210. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX в., Л., 1949.
211. Преступления армянских террористических и бандитских краткая хронологическая энциклопедия Института по правам человека формирований против человечества (XIX-XXI вв.). Баку, Элм, 2002.
212. Пчелина Е.Г. Армянские памятники на территории Азербайджанской ССР.
213. Рашид-Ад-Дин. Сборник летописей. Том I, Москва, 1952.
214. Сафаров Р. К вопросу об исторической географии Зангезура // “Qarabağ dünən, bu gün və sabah”. 9-cu elmi-ənənəvi konfransın materialları toplusu. Bakı, 2010, s. 179-185.
215. Сафаров Р. Изменение этнического состава населения Иреванской губернии в XIX-XX веках /этнодемографическое и этногеографическое исследование). Баку, 2009.
216. Себеос (рус. пер.) -, История Епископа Себеоса, перевел С.Махасян Ереван, 1939.
217. Сименон Ереванци. Джамбр. (памятная книга зеркало и сборник всех об стоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Москва, 1958.
218. Сисиан (Справочник-путеводитель). Ереван, 1987.
219. СМОМПК, вып. 13. Тифлис, 1892, стр. 126-127.
220. Собрание декретов и приказов Армянской ССР. Ереван, 1923.

221. СМІЭБГЗ, Т. IV, ч. 1, Тифлис – 1886.
222. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. Москва, 1989.
223. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833.
224. Страбон. География. М, 1964.
225. Тер-Гевондян А.Н. Армения и арабский халифат. Ереван, 1977.
226. Урусов. Поездка в село Герус Зангезурского участка. К., 1872.
227. Чавчавадзе И.Г. Армянские ученые и вопиющие камни. Тифлис, 1902.
228. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911.
229. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852.
230. Шульгин Ф. Путевые заметки по Зангезурскому уезду. К., 1873.
231. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. Санкт-Петербург, 1898.
232. Эрих Файгл. Правда о терроре. Армянский терроризм, причины. Гос. Изд. Баку – 2000.
233. Якобсон А.Л. Закономерности в развитии средневековой архитектуры IX- XV вв. Санкт-Петербург, 1987.
234. Ямпольский З.И. Древняя Албания. III-1 вв. до нашей эры. Баку, 1962.
235. <https://az.wikipedia.org.sultanovlar>
236. [https://az.wikipedia./xosrov bəy sultanovlar](https://az.wikipedia./xosrov_bəy_sultanovlar)

237. <https://az.wikipedia.org.qaçaq> fərzalılı
238. (www.rasulzade.org/ideoloq/s_12.html) “Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsi.”
239. https://az.wikipedia.org/wiki/Selim_karvansarası
240. <http://cilia.comarmos5baghaberd.html> 03.09.2002.
241. <http://cilia.comarmos5goris.html> 02.09.2002.
242. <http://cilia.comarmos5kapan.html> 03.09.2002
243. <http://cilia.comarmos5kotratscaravan.html> 03.09.2002.
244. <http://cilia.comarmos5meghri.html> 03.09.2002.
245. <http://cilia.comarmos5sisavan.html> 03.09.2002.
246. <http://cilia.comarmos5ughtasar.html> 03.09.2002.
247. <http://cilia.comarmos5zorakarer.html> 03.09.2002.
248. <http://cilia.comrediscoversy.html> 02.09.2002.
249. <http://multimar.comi1391.htm> 03.09.2002.
250. <http://sisian.amcityadmru.htm> 02.09.2002.

MUSA URUD

ZƏNGƏZUR

UZAQ KEÇMİŞDƏN
MÜASİR DÖVRƏ QƏDƏR

Nəşriyyat redaktoru:
Suğra OSMANOVA

Dizayn və tərtibat:
Hüseyn KƏRİMOV

Yığılmağa verilmişdir: 14.06.2016. Çapa imzalanmışdır: 26.10.2016.
Ölçü: 60x90 1/16. Çap vərəqi: 30. Sifariş: 143/16. Say: 500 ədəd.

NURLAR
Nəşriyyat-Poliqrafiya
Mərkəzi

Bakı, Az1122, Zərdabi 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurprint.az

